

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZEGYEDIK KÖTET.

Df

(277. 278. 279. SZÁM)

1/47

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1900.

Dr. László Károlyi
1997. 03. 17

TARTALOM.

CCLXXVII. SZÁM.

	Lap
GRÓF LEININGEN KÁROLY. — Marczali Henriktől	1
A PARNASSUSI KÖLTŐK FRANCZIAORSZÁGBAN. — Haraszti Gynlától	25 ✓
NEMZETI JÁTÉKSZIN MINT KÖZÜGY. (I.) — Bayer Józseftől	48
AZ UJABB TÖRÖK IRODALOM FEJLŐDÉSE. — Kúnos Ignácztól	68 ○
A FRANCHARDI KINCS. Beszély. (I.) — Stevenson Robert Lajos után, angolból — Angyal Dávidtól	85
KÖLTEMÉNYEK: <i>A fülemüle</i> hez. — Lévy Józseftől. — <i>Hortorum deus.</i> — Heredia után, francziából — Vargha Gyulától	111
KÜZDELEM A JÖVŐ MŰVÉSZELETÉRT. — Ifj. Mitrovics Gyulától	116
HAJNIK IMRE UJ KÖNYVE. — L. B.	138 *
BÜNTETŐ JOG ÉS TÖRTÉNELEM. — Bleuer Samutól	145
ÉRTESITŐ: Tóth Béla: <i>A magyar anekdotakincs.</i> — I. — Bodley: <i>Franciaország.</i> — mp. — Zsitvay Leo: <i>A magyar sajtó jog mai érvényében.</i> — b—u. — <i>Új magyar könyvek</i>	151

CCLXXVIII. SZÁM.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MEGISMERÉS ALAPJAI. — Pallagi Gyulától	161
NEMZETI JÁTÉKSZIN, MINT KÖZÜGY. (II.) — Bayer Józseftől ...	191
SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰ- VÉSZELETBEN. (I.) — Szmrecsányi Miklóstól	211
A GESTA ROMANORUM. — Katona Lajostól	232
A FRANCHARDI KINCS. (II.) — Beszély. — Stevenson Róbert Lajos után, angolból — Angyal Dávidtól	256
KÖLTEMÉNYEK: <i>Estély előtt.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Anyámhoz.</i> — Manuel Jenő után, francziából — Bogdánfy Lajostól	288

	Lap
AZ ATHÉNI HETAERÁK. — Zs. D.-tól	291
A MAGYAR EGYETEMEK FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS ÓTA. — Grósz Emiltől	298
ÉRTESITŐ: E. Rostand: <i>Cyrano de Bergerac</i> . Fordította Ábrányi Emil. — Haraszti Gyulától. — Jánosi Béla: <i>Az aesthetika története</i> . I. — k.-tól. — Kronenberg: <i>Kant. Sein Leben und seine Lehre</i> . — Fr. Paulsen: <i>J. Kant. Sein Leben und seine Lehre</i> . — L s.-tól. — E. Renan <i>Etudes sur la politique religieuse du régne de Philippe le Bel</i> . — Kr. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	302

CCLXXIX. SZÁM.

TÁRSADALMI MÚZEUM ÉS MUNKÁSSTATISZTIKA. — Mandello Gyulától	321
NEMZETI JÁTÉKSZIN, MINT KÖZÜGY. (III.) — Bayer Józseftől	339
SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰ- VÉSZETBEN. (II.) — Szmrecsányi Miklóstól	372
SZERELEM. (I.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról. — Ambrozovics Dezsőtől	391
KATONÁK. Költemény. — Kozma Andortól	421
MADÁCH ÉLETRAJZÁRÓL ÉS KÖLTÉSZETÉRŐL. — Morvay Győzöttől	425
A HUMOR A PROGRAMMZENÉBEN. — Molnár Gézáttól	444
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÁRLATA. — Éber Lászlóttól	453
ÉRTESITŐ: Jakab Ödön: <i>Szilágyi és Hajmási</i> . — a-tól. — <i>Pro Fin- landia</i> . — Q-tól. <i>Geschichte der Wiener Universität von 1848 bis 1898</i> . — Grósz Emiltől. — Salamon: <i>Geschichte des deutschen Zeitungs- wesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des deutschen Reiches</i> . — Bleyer Jakabtól. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz</i> . — Alexander Bernáttól. — <i>Új magyar könyvek</i>	465

GRÓF LEININGEN KÁROLY.★)

Az 1848—49-iki szabadságharcz hősei kiváltságos állást foglalnak el, és méltán, hagyományunkban és közvéleményünkben. Hőstetteik és azok megkoszorúzása: vértanú-haláluk, ismeretes mindenki előtt és magasztos alakjukat évről-évre új mondai virágokkal övezi az igaz kegyelet. Szinte páratlan a modern népek történetében, hogy egy félszázad előtt élő emberek mythikus alakokká, herosokká váltak. Személyes tulajdonságaik összefolytak, alig maradt felőlök más igaz, mint az eszme, melyet szolgáltak, melyért vértanúkat ontották. A monda így nagy területet foglalt el a történelem országából. Voltaképp csak Görgey, Czetz és Mészáros Lázár műveiben láthatjuk a történeti igazságnak egy-egy igaz, meztelen részét. A többiben, bárminő legyen is egyébiránt értékök, hiányzik a közvetlenség, az elfogulatlanság, az egyes tényeknek és cselekvő személyeknek az első hatás alatt való följegyzése, megítélése, ismeretése. E korszak memoire-irodalma rendkívül fogyatékos. Nem mintha nem volnának fölös számban erre vonatkozó visszaemlékezések és előadások, hanem mivel azok már egészen más gondolkörnek köszönték létrejöttöket, mint a melyben szerzőik magoknak az eseményeknek lefolyásakor éltek és éreztek. Pedig fölösleges bizonyítani, hogy még aránylag rövid idő is mennyit ront az első benyomás erejéből, igazmondó, jóhiszemű embernél is. A későbbi benyomások is megkövetelik a maguk jogát, különösen akkor, ha úgy szólva minden egyes esemény és minden vezető személy körül ádáz pártharcz dúl és az író önkénytelen is ki van szolgáltatva a jelen pillanat behatásának és a jelent érdeklő kérdések hatalmas ostromának. Sok válik így fontossá, a mit annak idején alig vettek

*) Bevezetés leveleinek és emlékiratainak kiadásához.

figyelembe, sok meg feledékenységbe merül, a mi egykor egészen eltöltötte a lelkeket.

Ha történetet akarunk és ennek talán már elérkezett az ideje, nincs más módunk, mint visszamennünk az eredeti, egykorú forrásokhoz és azok segítségével igaz medrébe terelnünk a később oly dúsan folyó hagyományt. A mi minden nemzetnek és minden kornak történetére nézve az egyedüli igaz és czélhoz vezető módszer, forradalmunk történetére nézve is az. Minden egyes új forrás tehát egy-egy út a sötétség és zür-zavar legendái országából a történeti igazság való és világos birodalma felé.

I.

Körülbelül tíz év előtt figyelmeztette gróf Apponyi Albert e sorok íróját arra, hogy gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok naplói megvannak a vértanú egyetlen fiánál, Ármin grófnál. Most egy félszázad múlva már nem állhatja útját alapos ok ez emlékek közlésének, történeti ismeretünk általok való gazdagításának.

A híres honvédtábornok irodalmi hagyatéka négy részre oszlik. Először a levelek, a melyek 1848 márcz. 28-ától 1849 decz. 13-ig terjednek. Ezek legnagyobb része Leiningen kezeírása, többnyire feleségének szólók, kit katonaeletének minden egyes fontosabb mozzanatáról, ha lehetett még aznap, szeretett értesíteni. Az utolsó levelek kivégeztetése után keltek és többnyire vigasztaló levelek özvegyéhez, némi fölvilágosítással szolgálva életének utolsó napjai, órái felől. Ezek közt legbecsesebb Baló Benjamin váradi ev. ref. lelkésznek, ki a vértanút a vesztőhelyre kísérte, igen hosszú és részletes, 1849 nov. 20-án kelt levele. A nejéhez írt levelek időszerint ismét két részre oszlanak. 1848 decz. 7-éig az ő útmutatásuk mellett szinte óráról-órára kísérhetjük az írónak katonai carrièrjét. Onnét 1849 febr. 20-áig hosszú hézag van és azt az egy levelet is csak titkos úton juttathatta Leiningen az osztrákok által megszállott Pozsonyba, hol neje a háború egész ideje alatt tartózkodott. Ismét hosszú hézag szept. 17-éig, a midőn már az aradi várból ír és fogsága felől vigasztalja nejét. Azontúl okt. 6-áig ismét sűrűbben következnek a levelek; az utolsó

Leiningen sógorához Rohonczy Leopoldhoz szóló, erős, férfias kézzel írott, melyen a remegés legkisebb nyoma sem észlelhető, közvetlen a kivégzés előtt kelt, akkor, midőn az agyonlőtt társaira irányzott lövések még visszhangzottak szívében.

Nejével folytatott levelezésének két említett nagy hézagát naplója tölti ki. Ez is nejéhez szóló levelek formájában ad számot az egyes napok élményeiről. Az események elbeszélését, a szereplők jellemzését igen gyakran fölváltják benne az író elmélkedései helyzete felől, felesége és családja iránti hő érzelmeinek kifejezései. E napló írását Czibakházán kezdi meg febr. 22-én. Úgy látszik, az a lehetetlenség, hogy szeretett hitvesével levelek útján érintkezzék, bírta őt arra, hogy az elbeszélésnek ezt a formáját válassza. A czibakházi aránylag nyugodt táborban febr. 25-éig napról-napra folytatja bejegyzéseit. Azután a hadi események előidézte kis hézag márcz. 1-éig, majd a mint a háború egészen igénybe veszi, egy sokkal hosszabb, a hadjárat szomorú befejezéseiig terjedő. Lehetetlen meghatottság nélkül nézni a napló elfakult betűit, a mint a jarkováczi csata leírása után egyszerre írón váltja föl a tentát és a mondat közepén zárjel között e sorokat olvasuk: «Itt meg kell jegyezmem, hogy e pillanatban a börtönben vagyok és mivel tán csak kevés napom van hátra, veled csak röviden közlöm a megtörtént eseményeket.» Mindamellet az elbeszélés majdnem az előbbi részletességgel halad tovább 78 sűrűn írott lapon át apr. 5-éig, az isaszegi csata előtt való napig. Itt Földvály Károly jellemzésében a mondat közepén megszakad. Ezt a részt tehát nem közvetlenül az események után írta Leiningen, hanem mint maga e naplóban többször említi és a mint leveleiben található vonatkozások is bizonyítják, az aradi vár kényszerű nyugalmában. Írta pedig, mint a naplóból látható, azon emlékeztető szavak (Schlagwort) alapján, melyeket napról-napra, ha valami említésre méltót megélt vagy gondolt, híven föl szokott jegyezni.

Az iratok első átnézésénél arra kellett gondolnom, hogy e naplóban csak töredéket bírnak, a mennyiben, mint említettem, az csak a tavaszi hadjáratig terjed és ott is hirtelen ér véget. De, az örökösök tisztelő kegyeletének hála, megmaradt az idézett emlékeztető szavak egy része is. Csupa rövidítés, egész mondatok csak kezdőbetűkkel jelölve, az írón nyoma néha már egészen elhalványult, a papír elrongyolott, néha az író

tollpróbálásra is használta. És mégis megbecsülhetetlen anyag nemcsak tartalmaért, hanem a történelmi kritika szempontjából is, mert mutatja, miképen és milyen alapon írt a szerző. E szavak pedig épen ápr. 6-án az isaszegi csata leírásával kezdődnek. Megengedett tehát az a föltevés, hogy Leiningen a napló megírása után a már fölhasznált anyagot megsemmisítette és így naplója nem igen terjedhetett túl ápr. 6-án, vagyis a megmaradt emlékeztető szavak kezdetén. Terjednek pedig ezek a jelszavak 13 lapon át okt. 4-éig. Végső mondatuk így szól: «Holnap reggel hétkor hadi törvényszék elé. Élet vagy halál. Uram, a mint parancsolod.» A napló írásának és a jelszavak folytatásának a halál felsége vetett véget.

Mint Leiningen fiának egy, az utolsó lapon található feljegyzése elmondja, a napló gróf Thun Károly generális szívessege által jutott az özvegy birtokába. Gróf Thun emberséges eljárásáról a foglyokkal szemben sok adatunk maradt fenn. Ime egy újabb és nagy érdeme történetírásunk iránt a humánus osztrák tábornoknak.

Leiningen kitüntetéseiből, kinevezéseinek okleveleiből, a hozzá intézett versekből és néhány emléktárgyból áll a gyűjtemény negyedik része: az ereklyék. Kezdődik ez a sorozat Mészáros Lázár hadügyminister egy nyílt rendeletével, (1848. okt. 26.), melyben «gr. Leiningen Károly 31-ik gyalogsorezredbeli századost, ki mint tábori segéd a tiszántúli mozgó hadsereghez Nagy-Becserekre utazik», a közbeeső hatóságok figyelmébe ajánlja. A századost Kossuth Lajos elnök, a honvédelmi bizottság nevében, decz. 28-án kinevezi őrnagynak. Az őrnagyot 1849 márczius 1-én alezredessé lépteti elő Mészáros hadügyminister, s ugyancsak ő írja alá április 6-án Leiningen alezredesi kinevezését. Tábornoki kinevezéséről nem maradt oklevél. Maradt ellenben az «ország kormányzójától» egy irat «Leiningen tábornok úrnak, ott a hol», melyben Kossuth Lajos a nemzet nevében rendeli és parancsolja, hogy az általa fővezérnek kinevezett Mészáros Lázár altábornagy rendeleteinek és intézkedéseinek engedelmeskedni az összes hadsereg hazafias kötelességének tartsa. «Senki a hon elleni fellázadás bűne alatt másképp nem cselekedendvén.»

«A nemzet és szabadság nevében elvárom tábornok úrnak annyi hősiességgel és önfeláldozással tanúsított hazaszeretetétől, hogy ezen rendeletnek — mindenkitől pontos enge-

delmességet szerezni és a hazánkat, sőt Európa szabadságát a jelen vészes percekben egyedül megmenthető egyetértést előmozdítani s hazánk és a szabadság megmentésében mind-ekkorig tanúsított hűségével, vitézségével s loyálisával minden személyes tekintetet félretéve közremunkálni buzgólkodandik. Miért tábornok urat a haza köszönetéről, az önértzet magasztos jutalmáról, a világ és a história méltánylásáról a nemzet nevében szíves tisztelettel biztosítom. Kelt Pesten 1849. évi július 1. napján.» E rendeletet a hadügyminister, Görgey Arthur távollétében, Szemere miniszterelnök ellenjegyezte. A nagy tragœdia egy bonyodalmának, a Kossuth és Görgey közti küzdelemnek egy nevezetes mozzanatát örökíti meg e levél, melyet Horváth Mihály (Függ. harc. tört. III. 246.) kivonatban közöl.

Kitüntetéseiről három oklevél számol be. Az elsőben a haza nevében, a honvédelmi bizottság rendelete alapján a márczius 5-iki szolnoki csatában szerzett érdemei tekintetéből a katonai érdemjelek harmadik osztályát nyeri. Ugyanazon kitüntetésben részesül ismét «azon ügyes és vitéz magaviseleteért», mely egyik főtényezője volt a tápió-bicskei csata szerencsés kimenetelének. Végre május 17-én a magyar vitézségrend második osztályával diszítik, mert «azon kitünő hadi érdemei által, melyeket a független magyar haza számos véres csatáiban tanúsított vezéri ügyes tapintata, növekedő ügybuzgalma s rettenthetlen vitézségével az annyira sanyargattatott magyar nemzet körül szerzett», ennek háláját annyira kiérdemli. Ez iraton a magyar álladalom nagy pecsétjén már hiányzik a korona. De tán mindezen érdemrendeknél nagyobb örömet szerzett a hősnek, bajtársának, Nagy Sándor Józsefnek az az egyszerű, rövid német levélkéje, melyben szerencsét kíván neki szép geszthelyi győzelméhez, s kívánja, hogy még sok hasonlót élvezzen. — Geszthely után már csak Arad és Világos következett.

Magának Leiningennek véleményét a hivatalos kitüntetések felől megtaláljuk ápr. 27-iki följegyzésében: «A rendjelek elvetése; tölem megtagadják a II. osztályt. Csapataim már rég méltónak ítélték rá. Utoljára ez a parancsnok legszébb bizonyítványa.» És csapatainak e hangulatát is megörökíti a tábori verselésnek néhány megmaradt parlagi példánya. Az ő hű Schwarzenberg-zászlóaljának, mely őt Czibak-

házán az ellenség kezéből kimentette, Polonyi Imre közvitéz volt a hivatalos poétája. Az egyik versezetét így kezdi:

Hazánk Ditső Vittéze Groff Leinger őrnagy ur
 meg győzé az Elenségett Dütső éljent kiáltunk
 Megragadá éles kardját neki az elenségnek
 elfogattott sok némettet ez vitézsége jele . . .
 Éljen tehát ör Nagy urunk Szentesült vitezséggel
 ne árthasson az elenség Drágo bölts természetnek
 Segélje is az Ur Isten töb tizt vitézzeivel
 védelmezhesse hazánkott isten segedelmivel
 Mi pedig köz vitézek mind tsak aztat kívánjuk
 éljjen éljjen őrnagy urunk mind segédjei vagyunk.

A másikban pedig nem kisebb ékesszólással így apostrophálja vezérét:

Leinger Ör Nagy ur kívánom Istentől
 hogy szerentsés legyen minden ütközeten
 hapedig véletlen történik halálad
 az ur Isten légyen neked megbocsájtod.

A Tinódi-féle versezet esetlen formája alatt igaz érzés lüktet; a közvitéz elismerése, ki a munkánál látja fölebbvalóját, fölért valamennyi hivatalos decretum dicséretével.

1102/B.

A' 19-ik sorszerez 3-ik zászlóalja Czibakházánál folyó hó 24-ikén az ellenséges ágyu 's gyalog golyók zápora közt a' Tiszán átvezető hidat ostromolván, és a' már elfogott őrnagyukat kiszabadítván, ezen hősiességéért — miután a' kitüntetés az összes legénységet egytől egyig illeti, — a' honvédelmi bizottmány e' hó 27-én kiadott rendelete következtében, zászlójuk a' 3-ik rendű érdemdíszjellel ékesítettet.

Mészáros Lázár, hadügyminister.

(*Közlöny* 1849 márcz. 2.)

A zászló ezen díszítésére vonatkozik Leiningen egyetlen magyar beszéde, melynek hatásán a legénységre, mivel csak törve beszélt magyarul, mint a naplójában írja, maga is elbámult. Kézirata szerint így szólt: «Bajtársok Tekintetek ezzen uj és magyar színekel díszlő zászlora. Nincs üdő hoszu szora, nincs üdő hogy szokott ceremoniával avatossam bé ezen zászlott, hanem itten az isten szabad ege alatt ünnepélyes esküdt teszünk, hogy utolso csep vérünkig védelmezni és elő-

lobagása alatt hazánkot megmenteni és szabadságunkat biztosítani fogjuk. Éljen a haza, eljen a szabadság.»

II.

Miben gyarapítja az új anyag történeti ismeretünket?

A levelek 1848 novemberig terjedő részének értéke inkább Leiningen személyes felfogásának visszatükrözésében keresendő. Ott találjuk meg politikai meggyőződését, nézetét a magyar és német viszonyok alakulásáról; későbbi magaviseletének kulcsát. Akkor szabadságon van: magános ember, nem mint később, egy nagy közösségnek tényezője és megítélője. De mióta bevonult a hadsereghez, napról-napra feljegyzi, azt mit észlelt és tapasztalt, s előkelő műveltsége abban nyilvánul, hogy a legapróbb részletek mellett nem hanyagolja el az egész megvilágító általános szempontokat sem. A déli vidéken dúló borzasztó nemzetiségi háború figyelmes és fenkölt szellemű bírót talál benne, ki nem tartózkodik attól, hogy a legélesebben megrója saját táborának hibáit és garázdálkodásait, ki elismeri a szerbek vitéz elszántságát, de ki azért minden ízében igazságosnak tartja a magyar nemzet küzdelmét a Bécsből felzigatott pusztító és rabló hordák ellen.

Az ember és tehetsége egy és oszthatatlan, s Leiningen az író is akkor jut igazi elemébe, mikor megnyilvánul Leiningen a katona, a vezér. A szerbek elleni nagy harcok: a tomasováczi, jarkováczi, pancsovai csaták benne találták meg igazi történetírójukat. Mint a szerető hitveshez intézett jelentésekben nem is lehet másként: az ő személye áll első sorban. De minő igazsággal, tehát minő művészettel bírja beléhelyezni magát a mozgó és küzdő hadsereg nagy, élő lelkébe. Mint figyeli meg mindazt, mi körülötte történik, barátnál, ellenségénél, mint látja és ítéli meg a mozdulatoknak, a vezérek intézkedéseinek helyességét vagy hibáit! A tomasováczi ostrom leírása a maga hűségében és közvetlenségében olyan, mint valamely homerosi eposnak egy szépen kidolgozott részlete. Annál bámulatosabb, mert Leiningen fáradtan, törődötten, leverten írta, alig hogy visszajött a csatából.

Élénkségben vetekedik ezzel a jarkováczi borzasztó éjjeli harcnak leírása, bár ez már a naplóban van, tehát nem oly

közvetlen. Bátran mondhatom: szabadságharcunk eposa itt van megírva igazán; máshol hiába keresnők. — A pancsovai csata leírásánál már inkább a főtiszt áll előttünk, ki tanulni akar az elkövetett hibákból. A csata leírásához színhelyének tervrajzát is odavetette a szerző, csak nagy vonásokban, de minden ízében helyesen és világosan. És a mint hatásának köre nő és nő azon színhely, melyen tehetsége érvényesül, írói tehetsége az eseményeknek nagyszerűségével együtt fejlődik, halad. A bácskai és bánási háború csak mintegy provinciális harc volt nagyrészt fegyelmetlen, bár vitéz lázadókkal szemben. A tiszai hadjáratot már az osztrák hadsereg színe-java ellen vívják.

Így a czibakházi ütközet leírása, melyben különben is oly nagy és döntő része volt személyének, egyéniségének, tolla alatt igazi remekművé válik. Együtt éljük vele a csata minden hullámzását, együtt érezzük szomorúságát, midőn egy véletlen őt az ellenség kezébe szolgáltatja; örömét és büszkeségét, midőn bakái a részben fölszedett hidon át fölszabadítására sietnek. Hasonló örömmel és hűséggel beszél el a már nagyobb erővel vívott márcz. 5-iki szolnoki csatát. Itt is személyes élményeinek leírása körül csoportosítja az eseményeket és bár egyéni föllépése itt nem volt annyira döntő, mint az előző csatában, azért legalább nem nagyon vét az igazi perspektiva ellen.

De valódi remeke a tápió-bicskei csatának leírása. Oly világos, annyira élénk és igaz, annyira hiven visszatükrözteti az egyesnek hatását az egészre és viszont, hogy egész irodalmunkban alig van párja. Közvetlenség és szinte megrázó hűség dolgában legfőlebb Görgey Arthur elbeszélését a hodrusi csatáról, merném melléje állítani.

Így hat-hét csataképünk maradt kezétől, különböző viszonyok közt, különböző eredménynyel vívott csatáké, de mindenütt olyané, melyben igaz lelkesedés, igaz vitézség nyilatkozik. Ezek megítélésére, együttértésére seregünkben alig volt méltóbb férfiú nálánál. Írói tehetségének kétségtelenül ez a büszkeség, ez az öröm a vele egy táborban harcolók bátorságán, az egyik nyitja. A másik sokkal mélyebben fekvő és írói szempontból sokkal magasabb rendű. Bár e csatáknak nagy részét már nem diadalmas sereg élén írja le, nem is Isten szabad ege alatt, a természet ölen, melynek szépségei előtt min-

dig megnyílt szive, hanem szomorú fogságában, az aradi kazamatában, maga előtt az ítélet, a halál képével: lelke még ott van a csata mezején, egész szabadságával, szárnyalásával. Minden napnak, úgyszólván minden órának megvan az a hangulata, mely az írót a diadal mámorában, vagy a veszteség lesújtó hatása alatt áthatotta.

A közvetlenségnek, az elfogulatlanságnak ez az ereje, az egyes esemény képének tisztán tartása a későbbi benyomások zavaró hatásától az, mi Leiningen naplóját, mint kút-főt és irodalmi művet egyaránt, mindenkor nagyértékűvé fogja tenni.

De a háború nem csupán csatákból áll. Az erő kifejtés magasztos mozzanatait megelőzi az előkészítés, a begyakorlás, a táborozás, minden kicsinyes és a végeredményre nézve mégis annyira fontos változatával, viszontagságával. Annak az erőnek, ügyességnek, lelkesedésnek, mely a csaták sorsa fölött dönt, már meg kell lennie a táborban, nyilatkoznia kell a fáradalmas menetekben, az aprólékos betanításban, az őr-tüzek lármájánál, a tiszti multságok vadságában és a szállások nyugalmaiban. Ez a tábori élet Leiningenben valóban mes-teri leíróra talált. A marsoknak, a bivouacoknak minden egyes mozzanata megélénkül keze alatt. Azt a katonát, ki jó kedvvel, lelkesedéssel kíséri őt a golyózáporba, szeretettel figyeli meg és rajzolja le menetközben, akkor, midőn a csatára készül és midőn hideg földön, étlen-szomjan hajtja fejét nyugalomra a diadal után. A «tiszteljétek a közkatonákat» benne igazán vérré vált. Mint maga mondja, katonái iránta való szeretetének és ragaszkodásának, mely annyiszor és oly fényesen nyilatkozott, igazi titka az volt, hogy ő is szerette katonáit. Ez a szeretet sugározza be naplójának minden lapját. De nem vak szeretet az, hanem minden ízében igaz, a hibákat szigorúan megrovó, a renden, fegyelmen, vitézségen lelkében örvendő. A magyar katona nagy tulajdonságai alig találtak valaha méltóbb és hívebb megörökítőre.

A viszonyok változása szinte napról-napra, a nagy színjátéknak egyre hatalmasabb kifejlődése, ébresztik Leiningen megfigyelését, élesítik szemét. Eleinte úgyszólván csak a tömegeket látja, csak később iparkodik számot vetni a vezetők jelentőségével, belső értékével; törekszik arra, hogy lehető igaz képét nyerje azoknak, kikkel a sors oly szoros érintkezésbe

hozta és kiktől függött nagyrészt azon ügy sikere, melynek kardját följánlotta.

Így a magyar tábornokoknak, vezéreknek egész arczképcsarnoka tűnik elénk naplójában. Némelyikkel csak néhány vonással végez, erősen kifejezve, hogy nem találta meg bennök azt, mit remélt; így Kis Ernővel, Vécseyvel, Vetterrel. Damjanich alakját mindjárt első találkozásukkor megrajzolja azzal a tisztelettel, melyet a «ráczok ostorának» hősiességének elszánt-sága keltett benne, a fiatal kapitányban, ki akkor még nem látott csatát, s azzal a szeretettel, melylyel az ifju bajtárs viszonzotta parancsnokának előzékenységét és jovialitását. Annyi kedvvel rajzolja Damjanichot, hogy aztán attól fél, felesége belészeret; «hogy ezt meggátoljam, azt is meg kell mondanom, hogy már túl van a negyvenen és egy kicsit köszvényes». Az elismerés, a ragaszkodás, sőt a csudálat sem fojtja el benne a kritikát. A nagy és jellemző vonások mellett nem feledkezik meg azon apró sajátságokról sem, melyek igazán élő lényvé teszik az embert és megakadályozzák, hogy szinte elvont fogalmat lássunk benne. Igen jellemző e tekintetben, hogy nem feleli el később leírni Damjanich haragját, midőn a hős egyszer aránylag sokat vesztett egy barátságos tarokkpartin és mint kerekedik aztán fölül az igaz harczfinak belső lovagiassága és jó lelke. Néha meg is csipkedi, mint a mikor a szép hölgyek udvarolnak a tábornoknak, az egy kissé atyailag, de boldogan fogadja a bókokat, Leiningen meg gonoszúl közbevág: «Mikor is kaptál levelet kedves szép feleségedtől?» Nem csekélyebb szeretettel és tán még nagyobb művészettel állítja elénk Schulz Bódogot, a «fenegyereket», ki magát mindig «famoser Kerl»-nek nevezi, de azután a csatában úgy is viselkedik, hogy ez a szó az ő szájában nem dicsekvés. Igazi odaadással ecseteli Földváry Károlynak, az ő «kedves Károly bácsijá»-nak «Magyarország első katonájának» rút külsejét és színarany becsületességét és jóságát. Bajtársának, Kiss Pálnak jellemzésében megmutatja, hogy a vetélkedés, sőt a nyílt harag sem vakítja őt el úgy, hogy a fényes és kiváló tulajdonságokat teljesen el ne ismerje. E jellemben előkelő és szinte kicsinyes tulajdonok egy egészszé olvadnak össze, mely úgy látszik, valóban igaz képe ennek a kiválóan vitéz férfúnak. Kettejük közt apr. 3-án vizály támad, mert Kiss Pál a vörös sipkásokat el akarná venni Leiningentől a maga dandárja részére. E vizály kihívás-

hoz vezet. A párbajt aztán úgy intézik el, hogy együtt vezetik a csapatokat a tápió-bicskei csatába, végig előljárva lóháton, az ellenséges golyók céltáblájául!

Mindezen férfiak egy-egy oldalát valósították meg annak a katonai és vezéri ideálnak, mely Leiningen szívében élt. Mindegyik méltó arra, hogy velök, sőt alattuk is szolgáljon, de egyik sem annyira fölötte álló, hogy a maga erős egyéniségéről le kellett volna velök szemben mondania. Márczius 26-án Poroszlón találkozik végre azon férfiuval, «kinek egész barátságomat, életemet szenteltem és ki forrón és hiven viszonzta ragaszkodásomat»: Görgey Arthurral.

Görgey jellemzése maga az egész naplónak körülbelül ötöd részét tölti be. Világos jele annak, mily nagy súlyt helyezett az író arra, hogy igaz valóságában állítsa maga elé azt a jellemet, melynek megfejtése azóta, egy félszázadja, annyi elmét és tollat foglalkoztatott. Már az idézett bevezető sorok bizonyítják, hogy a higgadt, megfontolt, minden ízében kritikus Leiningen egészen Görgey hatalmas egyéniségének varázsa alá jutott. Leírja részletesen külsejét, azután átmegy lelki tulajdonságainak festésére és nagy erényei mellett hibáit is elénkbe tárja. Ilyen szerinte az, hogy Görgey szereti magát rosszabbnak, cynikusabbnak föltüntetni, mint a minő. De ez azért van, mert positiv lelke föllázad az ellen, hogy gyöngéd érzelmek uralkodjanak rajta. Hiba továbbá hirtelen haragja, de ez is nemes forrásból fakadó, mert minden, a mi erős jogérezetét bántotta, kihozta sodrából. «Igen sok volt benne a nagyravágyás, de nem nagy hatalomra tört, hanem nagy dicsőségre. Dicsőség, dicsőség volt életének nagy napja. Nagyon is nyílt volt ahhoz, hogy nagy hatalomra jusson; már félték tőle, mielőtt még veszélyessé válhatott». Görgey jellemrajzánál egyenesen megjegyzi, hogy nem az első benyomás után alkotta azt meg, hanem egész hosszú együttműködésük tapasztalatainak és tanulságainak alapján. Vizsga lelke kiterjesztette érdeklődését ezen öt annyira foglalkoztató jellemnek alakulására, fejlődésére is. Nagyrészt magától Görgeytől vett adatok alapján szerkeszti meg ezen fejlődés menetét. Ha nem tévedek, a Leiningen-alkotta kép az, melyet magáénak fog vallani a komoly és tárgyilagos történetírás.

Mert nem szabad felednünk, hogy ezt a jellemrajzot

már a fővezér napjának teljes leáldozása után írta meg hű követője és bámulója.

«Ilyen volt hát ez a Görgey, minden erényeivel s hibájával, férfit a szó legszebb értelmében : hős. Ilyen volt legalább nekem, és bár most, a tömlöczben, naponkint a legkeserűbb vádakot hallom ellene, mégis ilyennek marad. Adja Isten, hogy utolsó órámban is szerencsés napom gyanánt áldhassam márczius 26-ikát».

Mint katona megtalálta tehát ideálját hazánkban, magyar embernél, kinek szellemi és erkölcsi felsősége előtt meghajolt, ki visszaadta neki lelkének teljes nyugalmát és békéjét. Mert volt benne valami a régi germán vitéznek véréből, ki maga önszántából választotta ki vezérének a legvitézebbek közt, de aztán követte is törhetetlenül, tántoríthatatlanul, mindhalálig.

Politikus nem akart lenni soha, csak katona. És ha voltak politikai ideáljai, azok megvalósítását, mint látni fogjuk, az egységes nagy német nemzettől várta. Magyarországon legalább erős ellentétben van a vezető politikusokkal, különösen Kossuthtal, kinek, mint megjegyzi, soha sem volt barátja. Nem szabad gondolnunk, hogy ez az ellenszenv Görgey hatása alatt fejlődött volna benne. Már 1848 július 24-iki levelében azt írja «adja Isten, hogy ne legyen igazam, de én úgy nézem, hogy Kossuth nagy intrikus és pártember, de nem nagy államférfi». A kardforgató ember büszkesége nyilatkozik benne a pennaforgatóval szemben, a ki egy nagy ország ügyeinek igazgatását vállalja magára. Találunk oly kifejezéseket is, mint «nagy komédiás», «undok uralomvagy». De azért, mint írja, «őszintén meg kell vallanom, hogy jobb tulajdonságai iránt sem voltam vak. Kevesen bírták úgy, mint ő, a beszéd hatalmával megindítani az embereket; tevékenysége új segéd-eszközök előállításában is rendkívüli. Csak a kormány élére nem volt való. «Kossuthon kívül az államférfiak közül csak Deák Ferenczet említi egyszer, mellesleg, épen ellentétben a nagy szónokkal, «nemes, szerencsétlen profétának» nevezve őt.

Becsületes, jóhiszemű ez az író minden ízében, de ez nem zárja ki a tendenciát. Hogy is menekülhetett volna bárki azon felfogások hatalma alól, melyek ifjúságában, szolgálatában hatottak reá; hogy emelkedhetett volna azon szellemi légkör fölé, melynek ismeretét, gondolkodása módját, lelkének irányát köszönheté! Hogy irodalmi művét kellően megérthes-

sük és méltányolhassuk, látnunk kell az embert. Feladatunk annál könnyebb, mert Leiningen csak úgy megfigyeli magát, mint másokat, s levelei és naplói bővelkednek a reá vonatkozó részletes és fontos adatokban.

III.

Németországnak ősi voltokra büszke, régi dynasta családjai között is előkelő helyet foglal el a leiningeni grófok háza, melynek egyik ága fejedelmi czímet is nyert 1779-ben. Már 783-ban előfordul egy Emico a «Marca Leininga» ura, ki egy nagy erdőről rendelkezik a lorschei klastrom javára.*) Worms vidéke, melyre ez az adomány vonatkozik, mindig e család allodialis birtokaihoz tartozott; az Emico név is mind a mai napig szinte sajátosága^e családnak; így igen valószínű, hogy csakugyan Nagy Károlynak ama kortársa a családnak első történetileg kimutatható tagja. A másik őst, az első keresztes háborúnak egyik vezérét, hazánk történetéből is ismerjük. Elég baja volt vele Kálmán királyunknak, kit a gróf óriási hada Mosonyban tartott ostrom alatt. Végre is győzött a magyar király és a német gróf csak jó lovának köszönte menekülését. III. Emico, Barbarossa kortársa, egy 1159-ben kelt oklevelében már «dei gratia comes»-nek nevezi magát. Nem is volt ez a család soha senki felsőségének alávetve, mint a császárénak (semper frei), fejedelmi joggal ült ősi birtokain, csakhogy sok ágra szakadozva nem igen terjesztette azokat és így politikai hatalom és gazdagság tekintetében megelőzte sok más újabb család. De még így is megmaradt tekintélyük és sokan a legelőbbskelő uralkodóházak közül keresték rokonságukat. Így Leiningen-leány volt a híres Lujza porosz királynénak nagyanyja, özvegy Leiningenné Viktoria angol királynőnek anyja, a kenti hercegné. Mikor Krisztian Károly Reinhard grófot, ki a XVIII. század első felében élt (a Leiningen-Dagsburg-Falkenburg-ágból) a császár fejedelmi rangra akarta emelni, a büszke, gazdag úr ezt visszautasította, «mert inkább akart

*) Bővebb adatokat l. *Genealogische Gesch. des uradeligen, reichsgräflichen erlauchten Hauses Leiningen und Leiningen-Westerburg.* Dr. Ed. Brinckmeier. Braunsch. 1890/91. Két kötet.

lenni az első német gróf, mint az utolsó német herceg». A római szent birodalom megszűnése 1806-ban véget vetett a Leiningenek felsőségi jogainak már nagyon apróra oszlott területeiken, de társadalmi előjogaikon nem változtatott. Társadalmilag, mint mediatizált fejedelmek, most is egyenlők a német uralkodó-fejedelmekkel. A gothai almanach most is az udvarok közt sorolja el e család tagjait, a grófokat csak úgy, mint a Fürst-eket. A honvédtábornok levélpapirosát és pecsétjét is fejedelmi korona díszíti.

Az ősi családi birtokok egy része már a XIII. század elején a Runckel-i grófok kezére jutott, kik aztán a Leiningen-Westerburg ágat alapították. A francia forradalom idejében I. Fridrik Lajos Krisztián gróf volt a család feje, kit a francziák elfogtak, fogsága alatt pedig kastélyait kirabolták. A sokat próbált ember, kinek a család történetírója szemére veti, hogy nem volt sok érzéke házának fénye iránt, «und überhaupt kein Standesbewusstsein bewahrt zu haben scheint», volt hősünknek atyja.

Csakugyan I. Fridrik grófban nagy híja lehetett a német főnemesség közmondásos rangbeli büszkeségének. Első nejének halála után polgárleányt vett nőül, Breitwieser Eleonora Máriát. Fridrik előbb «mariage de conscience»-ban élt vele és ebből eredt első négy gyermeke. Az egyházi esküvő 1813 febr. 7-én történt és ekkor legitimálták e négy gyermeket. A grófnét 1816-ban nemesi rangra emelte a hesseni nagyherceg, von Bretwitz név alatt. Három évvel később Ilbenstadtban, a család egyik ősi fészkében szülte hetedik gyermekét, Károly Ágost grófot. (1819 április 11-én).

Hősünk gyermekeveiről alig maradt adatunk. De műveltsége és épen nagy irodalmi tehetsége alig enged kétséget a felől, hogy kitünő nevelésben részesült, melynek jó német szokás szerint, bizonyos tudományos színezete sem hiányzott. Többször említi magáról, hogy mindig olvas, s midőn a háború alatt Egerbe jut, arra is gondol, hogy az ottani könyvtárt meglátogassa. Erre nem talált kísérőt vitéz bajtársai között. Olvasmányainak és szelleme egész képzésének a német irodalom, mely akkor classikus korát élte, adott irányt és tartalmat. Schiller, Goethe s az akkor már a németbe átültetett és szinte honfíúi jogot nyert Shakespeare alkották a szellemi kapcsolatot a későbbi magyar barátaival, kik szintén a német irodalom

emlőiből szívták lelki táplálékuk java részét. --- Politikai nézeteinek alakulásánál meg nem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy délnémet volt és jó protestáns, kálvinista. Déli Németország szabadelvű, parlamentáris volt az abszolutistikus Poroszországgal és Ausztriával szemben, s a francia forradalomnak és Napoleonnak közvetett és közvetlen hatása azon apró terület-szilánkokon sokkal jobban volt érezhető, mint a német nagyhatalmak birodalmaiban. Szinte lehetetlen, hogy említett családi viszonyai, anyjának polgári származása és atyjának közömbössége a rendi és rangbeli különbségek iránt, ne hatottak volna az ifju fogékony kedélyére és ne erősítették volna meg azt a szabadelvűséget, mely olvasmányaiiban gyökerezett. Erős nemzeti német érzületén és vallásos gondolkodásán kívül az otthon töltött éveire vezethető tán vissza az a sentimentalismus is, mely az 1830/40-es évek német társadalmának annyira megkülönböztető vonása és a liberális s parlamentáris eszmék világboldogító hatalmába vetett bizalom, mely akkor közkinccse és összekötője volt egész Európa előkelő osztályainak. A mellett valóban büszke nevére, a Leiningen névre, abban a nemes értelemben, hogy azon a szennynek még árnyékát sem tűrhette. «Ha meg kell halnom, meghalok őseim hitében és egy Leiningen bátorságával», írja az aradi várból kelt egyik levelében, 1849 szept. 27-én.

A déli német fejedelmi családok ifjabb sarjadékait százados hagyomány vezette a császári zászlók alá. Egyik atyjafia Ágost gróf, már cs. kir. altábornagy volt, a 31. erdélyi ezred tulajdonosa, s grácsi katonai parancsnok; a másik Krisztián gróf, kinek atyja is kiküzdötte magának a Mária Terézia keresztet, már kapitány volt nagybátyja ezredében és megkezdte azt a fényes carrièret, mely őt a magyar ügy egyik legveszedelmesebb ellenévé tette és egész Albrecht főherceg magyar kormányzó helyetteséig emelte; tulajdon testvérbátyja György is szolgálta a császárt, midőn az ifjú Károly Ágost 18 éves korában mint kadét belépett a Langenau ezredbe. A béke idején csak lassan haladt előre és főhadnagy volt, midőn házassága Sziszány Elizzel, Török-Becse birtokosának leányával, (1844 májusban) közvetlen érdeket keltett benne Magyarország iránt és más irányt adott életének. Végre 1848-ban kapitánya lett a Leiningen-ezrednek, de nem állott szolgálatban. Az volt akkor szándéka, hogy elhagyja a zász-

lót és Magyarországon mint gazda él családjának, dolboságának.

Nem lényegtelen az a szellemi gyarapodás, melylyel tízévi katonai szolgálata növelte azt az értelmi tőkét, melyet német nevelésének és családi környezetének köszönhetett. A harminczas évek vége felé Clam-Gallas, Radetzky és Hess hatása alatt haladó szellem kezdte felváltani a császári királyi seregben azt a tespedést, mely természetes visszahatása volt a napoleoni háborúk hosszú erőfeszítésének. Leiningen testtel-lelékkel katona volt, szigorú és pontos a végletekig maga és mások irányában. Büszke hivatására, büszke azon nagy hadsereg hagyományaira és vitézségére, melyben szolgált. Megszokta, hogy az embereket a katonai esprit de corps szempontjából ítélje meg. Ha naplójában valamely főlebbvalójáról vagy bajtársáról szól, az első mindig az: kitünő, jó, közepszerű vagy gyenge katona. Politikai gondolkodására sem maradt hatás nélkül ez a szellem. Tetőtől talpig monarchikus érzelmű; megveti, éretleneknek tartja a republicanusokat, s a mennyire lángol a reformokért, annyira lenézi a nagy jelszavakat és a phrasisok hőseit. Természetes lovagiassága és nemeslelkűsége körben külön katonai színezetet nyer. Az akkori katonai szellem nem állott oly ellenségesen szemben a tanulással és olvasmánnyal, mint az 50-es évek armádiájában. Műveltsége s hivatása közt nem látott ellentétet; a kettő harmonikusan összefolyt lelkében.

Ezekhez most egy új tényező járul, későbbi fejlődésére, sorsára nézve a legfontosabb. Magyarországon a művelt, magas állású, éber szellemű tiszt megismerkedik a nemzet törekvéseivel, reményeivel. Neje, kit mélyen szeret, él-hal az új eszmékért, az az előkelő világ, melylyel Leiningen Pozsonyban, Bécsben érintkezik, szintén, bár különböző pártáryalatokban, megvan nyerve a reform ügyének, a nemzetiség kifejtése eszméjének. És vajon minő fogékony elmére és érző szívre ne hatott volna az a kor, melyben Széchenyi, Deák, Kossuth egyaránt vetekedtek európaivá, szabaddá tenni hazájokat! Leiningent alkotmányos érzülete már előbb is közelebb hozta a magyar törekvésekhez, mint sok más tisztet; ez a rokonszenv egyre növekszik, a mint jobban megismerkedik az országgal és népével. Csak ebből fejlődhetett az a szándéka, hogy itt maradjon, ez országban éljen munkás, hasznos életet.

Özvegye egy későbbi levelében Leiningen életének e fontos phasisáról így szól fiához: «Tudod, hogy atyád Németországot mindenek fölött szerette, mégis el volt határozva arra, és nem nézte áldozatnak, hogy itt telepedjék meg. Csüngött ezen az országon, jól ismerte ez országot s különösen szerette a magyar embert, épen úgy mint Leiningen Lajos.*) — Atyád töviről-hegyire ismerte a magyar alkotmányt, az ország jogait és szabadságait és az 1847-iki pozsonyi országgyűlésen nagy érdeklődéssel kísérte az ellenzék harczát, a bécsi udv. kancellária által vezetett kormány ellen. — Úgy gondolkodott, hogy minél szabadabb és függetlenebb Magyarország, annál előbb egyesül Németország. Ezredénél még nem is volt mint kapitány; nem akart tovább szolgálni, hanem a fiscussal való leszámolásunk után jószágot szerezni Magyarországon.» A német érzés és a magyar rokonszenv, e fontos tanúság szerint tehát teljesen összefértek s kiegészítették egymást Leiningen keblében. Így helyzete psychologiaiilag hasonló lett volna némely társáéhoz. Knezich és Damjanich tábornokokat is a magyar asszony kötötte a magyar ügyhöz.

Nehéz az ilyen illetékes tanú bizonyosságának súlyából bármit is levonni a kritikának. De egy más teljesen hiteles és megbízható tanú, maga Leiningen a döntő időben, 1848 tavaszán kelt leveleiben, valamivel más árnyalatban mutatja be lélekállapotát, egész politikai hitvallását. Ily férfiúnál, ily válságos körülmények közt, kötelesség az árnyalatok szabatos meghatározása.

A népek tavaszán, 1848 márczius és áprilisban, Németország ujjászületése tölti be egész lelkét. Nem volt német deák vagy radicális népvezér, ki jobban rajongott volna az egységes, nagy és szabad Németország eszméjeért, mint a magyar szabadságharcznak ez a leendő hőse. Bármennyire együtt érez a vitéz ausztriai sereggel, mégis örvend, hogy az osztrák uralom Olaszországban véget ér, «mert ha az olaszok az osztrák hadak nagy vitézsége ellenére kivíthatták szabadságukat, Németország is képes védelmi harczban szembe szállani oroszokkal és francziákkal». (április 6.) «Ha csak a frankfurti nemzeti gyűlésen a monarchikus elv kerekedik fölül, akkor drága hazám még mindent remélhet.» — «A schleswig-holsteiniak

*) A tábornok testvérbátyja

fölkelését*) lelkesedéssel üdvözöltem. Igenis el kell érniünk azt, hogy minden idegen mindenkorra elhagyja a német földet. Sem oroszoknak, sem dánoknak ne lehessen szava német ügyekben.» (április 9.) Sajnálja, hogy maga nem küzdhet Németországért. Felesége búsul, hogy be akar állani ezredéhez, de ő ezt válaszolja: «Bizonny erre, édes Lizám, el kell készülned, mert a háború Oroszország ellen nem várhat soká magára. A hogy most állnak a dolgok Németországban, egy hazafi sem maradhat otthon. — Szomorú dolog elálmogni a haza nagy napját. Senki közülünk**) nem áll majd a veszély napjaiban a német nép soraiban, ha mint katonák bátran harczolunk is Európa szabadságáért a kancsuka és a francia alattomoság (wälsche Tücke) ellen. Boldog az, ki most Schleswigben lehet és nézheti a német nép első lelkes tettét, boldog, a ki ott lehet, hol megmutatják a nagy hazának, hogyan kell küzdeni szabadságáért. (április 11.)» Akkor nem sejtette, hogy egészen más zászló alatt fogja védeni Európa szabadságát a kancsuka ellen. Magát, de családját is egészen németnek nézi. «Kell, hogy fiad a nagy német hazának szabad polgára legyen», írja nejeének egyik levelében. Pedig fia csak két hónappal később, július 11-én született. Hívja, unszolja a kötelesség érzete. «Ha aztán visszajövök a szabadságharczból, isteni életet fogunk élni», vigasztalja nejét, április 14-én.

Néhány nappal később írt levele mintegy összefoglalja politikai hitvallását és kétszeresen érdekes, ha a későbbi fejleményekkel és alakulásokkal vetjük össze, melyeket jó szemmel előre lát. Akkor azt beszélték, hogy Ausztria, miután győzött, nagy hadi kárpótlásért lemond itáliai birtokairól.

«Csak igaz lenne Olaszország föladása 300 millió frtért és Radetzky győzelme Itália kardja fölött. Biz Isten, a derék sereg megérdemli becsületének ezt a megmentését. De a győzelem után ne legyen elvakultság, ne álljanak elő túlfeszített követelésekkel. Ausztria aztán egészen Németország ügyeinek szentelheti magát és pedig kétszeres hatalommal, ha déli határát Olaszország semlegessége fődözi. A Poroszország túlkapásai ellen való kiabálásnak nincs értelme; először is végre kell hajtania Ausztriának a márczius 15-iki ígéreteket, és a szö-

*) Dánia ellen.

**) Magát és testvéreit érti.

vetségi tanácsnál szabadelvű javaslatok dolgában megelőznie mindenkit; aztán meg arra kell iparkodnia, hogy a küzdelem napján kezében legyen a döntés. Nehéz lesz bizonyára elhomályosítania a jól fölfegyverzett, 45 millió tallérnyi kincscsel rendelkező Poroszországot, s valószínű, hogy Ausztriának a második szereppel kell majd megelégednie. Én jobb is szeretem így, mert hiába, Bécsben nem bírják beletalálni magokat az alkotmányosságba. És ezért értem, hogy ott folytonos a forrongás.»

«Ilyen belső és külső aléltságban nem szabad várni, hogy a német nemzet különös tiszteletnek veszi, ha Ausztria, történeti emlékek alapján, Németország élére áll. A pillanat Poroszországnak kedvez és katonái már is harcolnak Németország szabadságáért.» — Milyen munkatársa válhatott volna belőle — Bismarcknak.

Ez komoly, becsületes lelkesedés, a férfikebel mélyéből fakadó. És mellette még megvan a ragaszkodás a feketesárga zászlóhoz, melyről fölteszi, hogy az ellenség, az orosz ellen fogják lobogtatni; a kötelességérzet. De mi marad Magyarországnak? Bizonyos rokonszenv alkotmánya, népe iránt, bizonyos megbecsülése a nagy Németország leendő természetes szövetségésének. De egyebekben, mint leveleiből kitűnik, megvetése a pesti kiabálóknak és azoknak, kik itt köztársaságot emlegetnek, s igen humoros lenézése a nemzetörséggel való játéknak és a milliókkal való dobálódzásnak. Még a szerb mozgalom kezdete, mely pedig Török-Becsét közvetlenül érdeklí, sem változtat fölfogásán. Csak attól fél, hogy sógora, Rohonczy Leopold, «túlságos magyarizmusával» ott veszedelmes helyzetbe juthat.

«Midőn a Bécs és Magyarország közti feszültség egyre nőtt,» így folytatja Leiningen özvegye, «Perglas tábornok és Lamberg rossz néven vették atyádtól, hogy nem siet ezredéhez. Mindjárt kijelentette, hogy ezt nem teszi, mert Magyarország ellen, mint becsületes ember nem harcolhat, mert meggyőződése szerint az csak törvényes jogait védi, melyek megtartására esküt tett a király.» Mészáros magyar hadügyminis-ter aztán magához hívatta a grófot, de nem osztotta be ezredébe, hanem a déli táborba küldte, mert Leiningen egyenesen megmondta Mészárosnak, hogy nem akar császári csapatok ellen harcolni, s ezt meg is írta nejének.

Látjuk, hogy még ez az elhatározás sem olyan, minőt lelkes magyar hazafitól vártunk volna. Leiningennek két kötelesség, két törvény közt kell választania. A bécsi udvari párt és a törvényes magyar hadügyminister közt mégis az utóbbihoz áll közelebb. «Az ördög verekedjék meggyőződése ellen», írja október 30-án, «és mielőtt rablókkal együtt harcoljak egy eddig békés nép ellen, inkább érjen engem a legrosszabb.» Jogérzete, a lovagnak az a természetes kötelessége, hogy az igazságtalanul megtámadottnak segítségére siessen, vonják őt magyar részre, mialatt testvérei, rokonai, mind tovább szolgálják a császárt.

A német eszme ezentúl el van ejtve; október 30-a után elő sem fordul többé.

Férfiúnál a szó igaz értelmében, és Leiningen az volt, oly mélyreható változásnak oka nem lehetett Mészáros rendelete, sem a ráczoknak és Jellacsichnak viselkedése. Ugyanazon okok néhány hónappal azelőtt nem idézhették volna elő ugyanazt az eredményt. Az igaz okot a dolgok mélyén kell keresnünk.

Leiningen 1848 tavaszán komolynak, egész Európára kihatónak, minden bátor sziv erőfeszítését megkövetelőnek nézte a német mozgalmat. Nem csak hazaszeretete hívta oda, hanem erejének érzete, az a kilátás, hogy életét egy nagy eszméhez, egy nagy tethhez köthesse. Viszont a magyar mozgalom, az áprilisi törvények kivívása után, alig látszott előtte többnek, mint szép jelszavak hangoztatásának, melyeknek a tények, véleménye szerint, sehogy sem felelnek meg. És ime épen ellenkezőleg történt. A német ügy megfeneklett az első komoly akadályon, a magyar mozgalom ellenben nőtt, erkölcsileg és anyagilag, azon mértékben, a mint föltornyosultak a veszélyek. «Szegény üldözött Magyarországot mindenfelől hajszoják, de oly erőt és bátorságot fejt ki, mely valóban a legnagyobb dicséretre méltó», írja október 28-án. «Nincs fogalmad arról», írja két nappal később Pestről, «minő lelkesedés és mégis minő nyugalom uralkodik itt. Meg vagyok győződve arról, hogy az udvar, azon az úton, melyen most jár, nem ér czélt, bármennyi is a hadserege.» Lelkesedés és nyugalom; higgadság a tanácsban és önförládozás a csatatéren: ezt kereste, és az utóbbi legalább megtalálta bőven.

A déli csataterекről szóló leveleiben minduntalan kifakad a rendetlenség, a pusztítás ellen; a fosztogatást menti,

mert kölcsönös, de azért bántja lovagias lelkét; a vezetéssel sincs megelégedve, s eleinte legalább bántja a tétlenség, a henyélés. De csaknem minden levelében visszatér a honvédek, a magyar katona dicséretéhez. «A mennyire rosszalnom kell ezeket a dolgokat, viszont annyira meg kell dicsérnem még nem is rendes csapataink vitézségét. Ezek az emberek nem is tudják, mi a félelem. Hazafias érzésed megvigasztalására mondhatom, hogy úgy a sorkatonaságnak, mint a honvédeknek vitézsége olyan, minőt csak kívánni lehet.» (november 19.) «Tegnapelőtt egy zászlóalj jött segítségünkre, szép erős legények, de még nincsenek begyakorolva. De ezekből hihetetlen gyorsan válik katona, s gyönyörűen verekszenek. Így többek között a 9. honvédzászlóalj (vörössípkások), Verseczen, kiállnak bármi régi csapattal. Úgy mint az 1813. évi porosz önkéntesek, alig lőnek, hanem vadul neki mennek az ellenségnek, s a puska tusával verik le.» (nov. 26.) A magyar baka vitézsége, hadra termettsége az, mi leköti lelkét, odafüzi egészen ahhoz a hadsereghez, melybe eleinte habozva, szinte föltételelesen lépett. És minden újabb csata újabb kötelékké válik, az a ragaszkodás, melyet bakái iránta mutatnak, elválaszthatatlanná teszi a lelki kapcsolatot. Mihelyt őrnagygyá lesz, a 19. serezed zászlóaljánál, az ő hű Schwarzenberg-jeinél behozza a magyar szolgálati szabályzatot, vesződik, fárad, úgy hogy ez a csapat vitézségben mindegyikkel vetekszik, fegyelemben pedig talán fölülmulja valamennyit. Miután Szentesen egy pár exemplumot statuált, többé az egész háború alatt nem kellett büntetnie.

Másképen indul meg viszonya tisztársaihoz. «Hiába, bizalmatlanok irántam és csak valamely különös tettem Magyarország érdekében, semmisíthetné meg ezt a gyanút. — Szerencsétlen állapot, midőn eseményekben oly gazdag időben, nem akad hatásköre a jó és őszinte akarotnak.» Leveleit fölbontják a postán, mert hisz Leiningen a neve, mint Krisztiánnak, ki Temesvárott az ellenség legfőbb zászlóartója, «pedig ha velünk volna, sok ezerrel fölrne.» Elkeseredése tán igazságtalanná is teszi. «Szemben mind barátságos és előzékeny irántam, de a hátam mögött ellenem dolgoznak, úgy hogy már századom altisztjeinél is nyomára akadtam az ellenem való gyanúnak. Ma azt kívánta a tisztikar egy része, hogy tegyem le az esküt az alkotmányra, abban a biztos

reményben, hogy én majd megtagadom. Egy szóval, a jó emberek attól félnek, hogy újtában állhatok előmenetelőknék. De mindez nem téríthetne el eddig követett utamtól, ha nem kellene attól tartanom, hogy Gergely őrnagyot, ki naponként kiteszi magát értem, ferde helyzetbe hozom tisztí karához.» (decz. 4.) Mikor aztán megindulnak a «tettek», átalakúl a viszony. Leiningen vitézsége és halálmegvetése véget vet minden gyanúnak, s főlebbvalóinak, kik közt Damjanich jár elől, elismerése és barátsága csakhamar megteremti a legszivesebb bajtársi viszonyt.

A mennyire bántja ez a gyanú becsületes lelkét, annyira serkenti másrészt. annyira lehetetlenné teszi a lovagias férfúnak, hogy bármiben is vétsen azok ellen, kik mégis kitüntetik bizalmukkal. Mikor Czibakházánál elfogják, mint naplójából látjuk, legjobban az bántotta: hátha szökevénynek nézik bajtársai, «mert az ilyes csak a te szórakozott Károlyodon történhetik meg».

De a mi fő: abban a meggyőződésében, hogy jó ügyet szolgál, nem inog meg, sőt napról-napra megerősödik. «El van vetve a koczka, az én sorsom Magyarországgal együtt jut dülőre. Mily vigasztaló reám nézve, hogy nézeteim e pontban megegyeznek a tieddel. Tehát csak bátorság, hön szeretett, drága Lizám. Isten nem hagyhatja el az igaz ügyet.» (nov. 4.) Két nappal később: «A ki rossz magyar jöjjön ide, majd őt is eltölti a harag azon átkozottak ellen, kik ez irtó háborúban jó eszközt látnak céljaik elérésére. — Mert, Istenre mondom, nem nemzetiségök érzete hajtotta e hordákat a háborúba.»

Még egy nagy válságot kellett kiállania. Midőn a sereg fölvonúlt a Bánságból 1849 első napjaiban, nemcsak a magyar ügy rossz állása válik köztudomásúvá, hanem az is, hogy ezentúl császári királyi seregek ellen kell küzdeni. Sok tiszt, gróf Esterházy Sándorral, el is hagyja a magyar tábornok. Leiningen meg sem inog. «Csak nem hagyhatok el egy ügyet, mikor rosszul áll», volt igazolása maga és mások előtt. Görgey, ki szintén megkérdezte, miért szolgálja Magyarországot, ezért a férfias válaszáért zárta őt szívébe. «Jobb mintha egyike volna rajongóinknak; ön kitart majd az utolsó pillanatig, mert önnél a cselekvés érett megfontolásnak, sőt erkölcsi érzületnek a következtése», jegyezte meg a vezér. Ugyanez az érzés volt az, mely később a capitulatio előtt és után visszatartotta a

hazában. Görgey kérte, kényszerítette a menekülésre, pénzt adott neki, mert Leiningen elvesztette a magáét kártyán. Gróf Zichy Ferencz azt beszélte e sorok írójának, hogy szintén alkalmat akart nyújtani Leiningennek a szökésre. A válasz mindig egy: nem hagyhatom el társaimat a bajban. Pedig tudta mi vár reá. Utolsó szabad napjait Monyorón töltötte sógoránál, Urban Gyulánál. Ott, négy fiatal tölgyfa alatt, kiszemelte pihenőhelyét. «Ne hagyjatok a vesztőhelyen, vagy a bitófa alatt elrothadnom.»

Vezérei, bajtársai tudták, mily szellem lelkesíti, tetteiről meg csatái szóltak. Az elismeréssel megjött a hatáskör is. Élvezet is lehetett katona embernek olyan csapatokat vezetni mint az ő dandárja volt; a legjobb a táborban, a 3. és 9. honvédszászlóaljak, meg a Schwarzenbergék. Szereti őket és büszke reájok; igazi apjok. Buda ostrománál szomorúan jegyzi föl: derék zászlóaljaimat ritkítják. Komáromnál pedig kifakad: miért nem adnak közlegénynek is rendjelet?

Lelkét betölti, kitágítja az a gyönyörűség, hogy oly nagy és fölséges dolgokban vett részt, szerepelhetett mint tényező. És rajongó tisztelettel tekint Görgeyre, kinek vezetése alatt értek el oly szépet és nagyot, s ez a rajongás akkor sem szűnik meg, mikor szörnyű bukás váltja föl a diadal rövid mámorát.

Utolsó följegyzései már igen rövidek, de azért némelyik mint cikázó villám világítja be a rémes sötétséget. Görgey megsebesülése után ezt írja: «Szomorú napok. Viszály és intrigák, tagok fő nélkül.» Már előbb is fölkiált: «Hát nincs már bátor ember Magyarországon!» Még csak egy fénysugár világít a sötétségbe. «Julius 17. Legszebb napom mint katonának, nyolcz órai küzdelmem az oroszokkal, egyedül.»*) Mert hatáskörével tehetsége is fejlődik. Biztos tudomásunk szerint Görgey őt szemelte ki utódjául, ha maga kidől.

Világossal röviden végez. «Életem legsomorúbb napja». A börtönben ismét bővebben ír és a fogolyéletnek, a reményeknek, csalódásoknak, titkos híradásoknak első rangú, szinte egyetlen forrása.

A végre, láttuk kezdettől fogva el volt készülve. De a gúny és szitok, melylyel őt az osztrákok mint rabot fogadták, vérig sértették. «Inkább tíz halál, mint ilyen megaláztatás.» Még

*) A váci csatában.

jobban sértette az az ujságokban is terjesztett, teljesen hazug vád, hogy Budán 17 fogoly tisztet agyon lövetett. Úgyszólván csak ez bántotta lelki nyugalmát, mert bár néha remélt, halálfélelmet nem ismert. Meghagyja bátyjának, hogy tisztázza emléket, s az akasztófa alatt még így szól: «Ez ünnepélyes pillanatban, midőn késznek kell lennem arra, hogy megjelenjek teremtőm előtt, még egyszer tiltakozom azon vád ellen, melyet egy alávaló rágalmazó emelt ellenem, hogy tudniillik kegyetlenségeket követtem el Buda bevételénél. Ellenkezőleg, mindenkor megoltalmaztam az osztrák foglyokat. Ha egyszer, jobb időkbén, boszút akarnának állani halálomért, gondolják meg barátaim, hogy emberség a legjobb politika. Oly ügyért halok meg,» itt dobszó és parancs szakította félbe.

Szép, daliás természetű férfiú volt; külsejében feltűnően hasonlított az elegantiájáról híres I. Sándor csárhoz. Még 1848 elején azt vallja, hogy nincs boldogabb ember nálánál. Mégsem az életet keresi, hanem a halált. Leánya, a «rossz Liza», halálakor négy éves volt, fia, kit alig látott, alig múlt egy éves. Nejét, gyermekeit jobban szerette mint az életét, de azért nem akart tovább élni ügyének bukása után. Testvérei megtettek érte mindent; az angol udvar is közbenjárt életéért, s midőn eredményt nem ért, tüntetőleg gyászt viselt érte. Dicsőség, szerelem, barátság jutottak osztályrészéül és mindennek befejezéséül hősi mátyr halál.

Sokat írtam, sokat idéztem és mégis attól tartok, csak igen halvány képét nyújtom e nemes férfiú lényének. Egész ember volt, írásaiban is az. Alig találunk bennök fölösleges szót, s minden mondat megvilágít valamely tényt, gondolatot vagy személyt. Érdekes, értékes ott minden. Tisztán irodalmi szempontból nézve, a szabadságharcz irodalmában nincs párja.

Mit sem adhatunk hervadhatatlan katonai és vezéri babérjaihoz: de meggyőződésünk, hogy nemes homlokát épen olyan méltóan diszíti az író koszorúja.

MARZALI HENRIK.

A PARNASSUSI KÖLTŐK FRANCZIAORSZÁGBAN.

(Leconte de Lisle, Coppée, Heredia, Sully Prudhomme.)

A Gautier körül csoportosuló újabb költők 1866-ban *Jelenkori Parnassus* címmel egy időszaki vállalatot indítottak meg, melyből három sorozat jelent meg. (1866, 1869, 1876.) Ezen organum révén aztán «parnassusi költők» néven szerepelnek ők ma az irodalomtörténetben. A Gautier irányát folytatták részben, a mi az intim költészetnek háttérbe szorítását s a formaművészet imadását illeti; de hódoltak egyszersmind a De Vigny irányának, a ki ekkortájt megjelent posthumus kötetével napirendre került és őket a philosophiai és tudományos, kivált természettudományi költészet művelésére ösztönözte, megfelelően a kor egyetemes szellemének, mely hasonló irányba terelte ez időtájt az egész irodalmat.

Ezeknek a parnassusiaknak legkiválóbbjai Leconte de Lisle-t (1820—1894.) ismerték el mesterül, a ki Hugó utódja lett a Francia Akadémiában, s mint tanítványai vallják, «legutolsó nagy költője Franciaországnak». — Philosophiai költő, mint De Vigny, kivel egyéniségének fölényes, sőt rideg zárkózottsága, valamint az a közös sors is rokonítja, hogy művei sohasem lesznek népszerűekké.

Leconte de Lisle föltétlenül pessimista, mint De Vigny. Egész költészete mintegy De Vigny e mondásának variációiból áll: «Az élet csak fájdalmas epizódszerű esetlegesség két örökké tartó álom közt». Mint elődje, ő is a földi lét nyomoraival szemben a kínoknak némán tűrését, a stoicismust ajánlja a *Requies*ben, az *Éj hideg szelében*, mely utóbbiban a haldokló farkasról szóló hasonlat kézzel fogható nyoma a De Vignytől nyert inspirációnak. De míg emennél a stoicismus, tudjuk, az erélyes tovább munkálkodásra buzdítással jár karöltve, Le-

conte de Lisle zsibbadt nihilismusba süllyed s a halálért mint egyetlen megváltatásért eseng folyton. Igaz, olykor benne is megszólal az «élet láza», vagy legalább is elkényszeredve rászánja magát a földi harc folytatására: «Éljünk, hogy ha már nem bírunk feledni s meghalni». (*Ultra coelos.*) Azonban ez a resignatio csak múltó tünet itt; ő csak egy czélszerű dolgot ismer, azt, hogy rázzuk le gályarab-bilincseinket és merüljünk bele az örökkévalóságba, szándékosan dobva el magunktól az életet. (*Végső óhaj.*) Az ember «nyomorúlt vértanú», ki szabad akarna lenni s mégis ragaszkodik lánczához, pedig tudhatná, hogy «gyötrelem s boldogság csak álmok álma», s hogy hol található igazán enyhet. (*Fiat nox.*)

Ez a szüntelen vágyakozás a megsemmisülés után valósággal buddhista szellemig, a nirvána imádásáig fokozódik idővel, úgy hogy Leconte de Lisle egészen hindú költőnek áll be. A *Fiat nox* idézett szavai visszhangzanak a *Brahma víziójában*, hol az istenség az ember mivoltán és küldetésén töprengő bölcsnek ezt feleli: «Oh Brahma, minden álmok álma!» Ezeknek az öngyilkosságot hirdető verseknek accordjai hatalmas symphoniává nőnek meg *Bhagavatban*, a földi bajok ellen az Istenség ölére menekülni óhajtó brahmánok ajkán. A halál csak «kimondhatlan béke», úgymond a *Valmiki halála* is, «melyben megsemmisül a lélek», ha a bűnhődés hátrideje letelt. És mint a *Majāban* olvassuk, az egész élet csak «hiú látszatok végtelen forgataga», minden csak illusio . . . Midőn pedig a hellén világba menekül Leconte de Lisle képzelete, akkor megesik ugyan többször, hogy mint a testi szépség tökélyének megtestesüléseért (*Kléarista*), a kedélynek örömben-búban harmoniás egyensúlyáért (*Glaucé, Klytia*) rajong e világért: mégis mindenek fölött a görög szellemnek azon korszakával szeret foglalkozni, mely még erősen ázsiai hatás alatt áll. A végzet alatt görnyedésről, a végzet ellen küzdelemről beszél ekkor is: Aeschylus hőseit kelti új életre s a görög mythológiának Prometheus-féle, az istenek ellen föllázadt alakjairól énekel. (*Niobe, Khiron*) . . .

A Leconte de Lisle pessimismusa nem olvad föl aztán oly nemes emberszeretben, mint De Vigny-nél; ellenkezőleg, a legsötétebb misanthropia hatja át. A Gautier emlékének szentelt sonnet (*Egy holt költőhöz*) rettentő kifejezése az emberektől irtózásnak: a költő irigyli a halottat, ki már «szétszóro-

dott a megmérhetlen anyagba», «megszabadult az élettől, a gondolkodás szégyenének s az emberlét iszonyának tudatától». Az így túltengő misanthropia különös jelenséggel jár, mely csirájában már De Vignynél megtalálható: az állatvilág cultusát értjük. De Vigny, emlékezünk rá, a farkast erkölcsi példánykép gyanánt állította az ember elé; Leconte de Lisle, kinél ezzel a farkassal már az *Éj hideg szelében* is találkozunk, egyenesen szembe állítja az emberrel s az állatnak fogja pártját, így a *Farkas szellemidézésében*, mely az ember kegyetlenkedései ellenében a jogosult gyűlöletnek ad hangot. A *Sacra fames*ben e szavak olvashatók a csillagokról: «Alusznak, mintha a nyomorult élők zaja sohasem zavarta volna meg álmukat». Az ember tehát költőnk fölfogásában tolakodó jövevény a mindenség közepett, melynek szüzieségét jelenlétével megfertőzteti. Ezért míg De Vigny elkeseredett gyűlölettel telik el a közönbös természet ellen, Leconte de Lisle, noha e közönbösséget ő szintén erősen érzi s kiemeli, a természetnek fogja pártját: az *Őserdőben* a vegetációnak élethalálharczát és gyűlöletét érintve az ember ellen, ezt ép oly jogosútnak tünteti föl, mint a minőnek az állatvilágét rajzolta . . . Az állatvilág említett előszeretetének különösen érdekes tüneteként említhetjük még azt is, hogy költőnk, ki oly keveset foglalkozik az ember érzélemvilágával, mint a melynek mozzanatai az ő szemében csak hiú percznyi lázvilanások s korántsem mélyreható lélektani elemzésnek bonyolult tárgyai, annál odaadóbb kedvvel énekli meg az állatok fejletlen agyában lappangó homályos indulatokat, melyek az emberi indulatoknak valamelyes zavaros csirái. Lát-szik, hogy misanthrop lelke mily gyönyört lel abban, hogy az emberen kívül álló lényeknek egész világával foglalkozhatik, melybe «az érzéseknek és gondolatoknak oly élességét» viszi be, a mi tán már a pantheismusnak, mindenesetre pedig a symbolismusnak egy neme. Így a tengerparton éjjel vonító kutyák (*Üvöltők*) «az ember nagy szomorúságának csirája az ismerhetetlen örvénye előtt»; az *Elefántokban* a szülőföld utáni vágy ösztöne, *Sacra fames*ben a kielégítetlen testi vágyak kegyetlensége, a *Kondor-keselyű alvásában* «a végtelen térségek ittasultsága» testesül meg . . .

És miként a De Vigny pessimismusa nem talált, szintoly kevéssé talál az övé enyhülést a vallásban. Képzete bekalán-

dozza az egész földet, de az emberiség történetében csak tragikus tévedések láncolatát, az ember tragédiáját látja. (V. ö. a *Hollót*, mely Leconte de Lislenek egyik leghatalmasabb alkotása.) E tévedések közt szerinte az embernek arra irányuló törekvése volt mindig a legnagyobb, hogy megtudja az igazságot létének problémái felől: mindig vallásával tévedt legerősebben. Leconte de Lisle valósággal történetphilosophiai szemlét tart a különböző égaljak és korok vallásainak sorozata fölött; s ugyanakkor, midőn mindegyiket az illető viszonyok természetes eredményeként tünteti föl, mindegyiktől megtagadja az igazság elérésének dicsőségét. Megtagadja a keresztyénségtől is, melynek ifjabbkori verseiben még hive volt, de melyet később prózairataiban tehetségéhez méltatlanul káromolt: érett korának költészetében még nem alázza le magát ugyan ennyire, de határozottan keresztyénellenes és egyenesen antikatholikus. Bizonyára hódolattal viseltetik a *Nazarethbeli* iránt, a legideálisabb reformátorként becsüli, kinek az emberek hitványsága miatt lett tragikus sorsa, hiúnak bizonyulván önföláldozása; de különben Jézus az ő szemében szintűgy trónjavesztett istenség, mint a régebb pogány istenek. Leconte de Lisle át tudja érezni a mély vallásos extasist (a *Holló* és a *Don Guy* apátjának szavaiban); az aszkétasággal egyenesen rokonszenvez buddhista lelke: de mégis a keresztyénség csak a középkor vérengző vadságának szülőoka az ő szemében. Mindenesetre tetszenek képzeletének ezek a komor színek, mert ő még mindig a romantika hagyománya szellemében hódol a középkor varázsának mint művész; de értelme csak kárhoztatással tudja sújtani a történelem ez időszakát. Fájlalja azt a hatalmas barbár, germán világot vagy még inkább a hellének eszményi szép világát, melyet romba döntött. (v. ö. *Hypatie és Cyrill.*) Szilajon elkeseríti a szerinte Jézus tanait megtagadó pápaságnak a császárság ellen folytatott küzdelme, mint a civilizációnak legerősebb megakasztója (*Don Guy parabolái*, a *Szent agonijája*). A középkor még erényeiben is borzasztó előtte, mert hiszen nem csak a hit miatt öldökölt, hanem a legnemesebb felebaráti könyörületességből is. (*Egy irgalmassági cselekedet.*)

Leconte de Lisle pessimismusa azonban minden ridegsége mellett sincs jóleső, szerencsés következetlenségek híján. Bármennyire esengjen ő a nirvana után, megmarad benne

valami emberi gyöngeség, mely miatt aztán még sem bir teljesen lemondani a reményről, az illusiókról; az ezek után való sóvárgás csak ki-kitör belőle. Ezért végződik a *Saint-Gilles-i hegyszakadék* fohászszal az «örök reményhez», mely az élet sötét szakadékaiba fénysugárként világít be, a sírban is új életre kelti az embert és «máshová hívja». Az *Utolsó illusió*n, noha resignatióva hangzik ki, ezen az «oktalan remény» gyors elszállta miatt kesergő fojtott panaszon érzik az öröklét után sóvárgás vagy legalább is az elmúlás gondolatába bele-törödni nem tudás. Még ékesebben szól az *Anathema*, mely a Musset (*Rolla*) leglángolóbb tünődéseinek erőteljes utóhangja. Korunknak hitevesztettségét, kimerültségét, elaljasultságát siratja el; azért kesereg, hogy mi, kiknek szenvedéseiről, önfeláldozásairól ma már nem vesz tudomást «egy örök tanú», miért nem élünk oly korban, midőn Sault égi jelenség Pállá változtatta, midőn az emberiséggel új életet kezdetett a föl-tűnt új Istenség. «Oh mily szép volna ily szerencsés körülmények közt embernek lenni s fölvenni a harcot az igazságtalan sors ellen», sóhajt föl ugyanaz a költő, ki az *Egy holt költő*hez intézett sonnet-t tudta írni . . . Nem lephet meg ezek után, ha a hindu tárgyú költeményekben is ugyanily logikátlanságot észlelhetni. Így *Çunacépa*, mely egy fiatal embernek, ki szeret és szerettetik, a haláltól megmeneküléséről szól, telve van az élethez ragaszkodással és végül a földi boldogságot dicsőíti, mint a mely akármilyen rövid, sohasem fizethető meg eléggé bármi szenvedéssel sem. Sőt ott van végül *Kain*, melyet költőnk főremekének szokás tekinteni. Ez a byroni hős, ez a földi Lucifer, ez a tagadás szelleme megjósolja Istennek uralma végét: a küzdés szelleme ő, ki hiszi, hogy a túlnyomó erőszak ellenére célzott fog érni. Úgy hogy ez a költemény, a Leconte de Lisle társadalmi és politikai tökéletesbülésünkbe vetett hitének megfelelően, «nem a kétségbeesésnek poemája, hanem azon erőszakosan heves reményé, mely magából a vágy intenzitásából szülemlett» . . .

Leconte de Lisle pessimismusa sem gátolhatja meg tehát, hogy költészetében ne nyilatkozzék az emberi szívnek reményhez, illusiókhoz való ragaszkodása, ezek nélkül nem élhetése. A szívnek egyáltalán jóval nagyobb osztályrész jut ebben a különben mindenekfölött metaphysikai költészetben, mint rendesen vélni szokás. Rendesen azt hiszik, Leconte

de Lisle érzéketlen, az indulatok számára megközelíthetetlen szellem, és ezt a fölfogást ő maga is nem egyszer igazolni lát-szik nyilatkozataival, így pl. mikor a milói Vénust vallja műzsájának, azt a diadalmas büszke istennőt, kinek «szépségét emberi köny sohasem homályosítá el», ki tehát az impassibilis szépségnek jelképe. Bizonyára csakugyan «értelmi magaslatokon, isteni formák derült szemlélésében» iparkodik ő élni; de azért oda is elkíséri őt «az emberi zokogás», ott sem menekülhet a szívében sajgó fájdalom elől. Úgy hogy ennél a feltétlenül objectivnek kikiáltott költőnél egyenesen érzelmi lyráról beszélhetünk; meglepő számmal találhatók subjectiv költeményei, melyekben életfölfogásának egyéni, kicsinyes okait nyomozhatja az életrajzró.

Leconte de Lisle élete végén határozottan intim jellegű lyrát hallat, nejéhez írva verset, mely egy meghasonlottsággal telt életnek boldog, édes harmoniában kihangzása: «Szeretek, meghalhatok!» Korábbi subjectiv költeményei az ily versektől ép annyira elütnek fájdalommasságukkal, mint az intim jelleg hiányával: az ily bizalmas vallomást az olvasó előtt elvből kerülte addig költőnk, gyűlölte és megvetette akárcsak a pénzért publicum előtt bolondozó *Vásári Komédiások (Montreurs)* mutatványait. Mindazonáltal önkéntelenül is föl-fölbukkan azon versekben is az egyéni élmények visszhangja és, noha elvontabb, általánosabb formában, de egyéni érzelmeknek ad költőnk kifejezést. «Boldog az, a ki közönnyel telten, érzéketlen szívet hord magában, mely süket az emberi zaj iránt»: ez a fölsóhajtás (*Saint-Gilles-i hegyszakadék*) egymaga arra vall, hogy a költőnek sokat kellett szenvednie. Szintúgy nem volna üres képzelgés azt hinni, hogy valósággal a költőnek eszményi felemása a *Lianávu! benőtt forrásban* fekvő fiatal öngyilkos, kinek «azért tört meg szíve, mert fölöttébb szeretett», s mert szívéből elszállt «a fehér illusio, az ephemer remény». Kétségtelen, hogy mindenütt a csalódás, még pedig főleg a szerelmi csalódás keserű gyötrelme szól itt felénk, bár annyira általánosságban tartva, mint még egy Lamartine sem szokta tenni. Így a majdnem baudelairei képzeletű *Utolsó Emlékben*, továbbá az *Elkárhóztakban*, melyben Mussetre emlékeztető tragikus nagy szenvedélynek jalkiáltása ütődik egy percze fülünkbe. -- E csalódás mellett egyéb szerelmi veszteségektől is sebezve költőnk szíve:

a *Manchy*, az *Utolsó illusio*, Leconte de Lisle subjektív lyrájának e leggyönyörűbb termékei, valósággal Elvire-elegiák, a mennyiben szintén az imádottnak korai halálát siratják . . .

Mind e subjektív verseket mély megindultság járja át; erős kedélyhullámról és főleg oly megragadó hevületű ékesszólásról tanúskodnak, hogy ebben a pontban teljesen hűtlenné válik Leconte de Lisle Gautierhoz, ki minden ékesszóló pathostól visszariadt. Magokkal a romantikus költőkkel, egyenesen Hugóval rokon ő itt.

Ugyanez a rokonság nem kevésbé tapasztalható Leconte de Lisle elbeszélő jellegű költeményeinél is. Ne feledjük ugyanis, hogy ő csak kivételesen lyrai költő; eszmeköltészetének rendszeren epikai formát ad, idegen személy álarcza alatt közli gondolatait s a mi ezektől nála elválaszthatlan, érzéseit. Sőt mondhatni, ő is épp úgy epopœa-író, mint Hugo. Emez alkalmasint legalább is annyira tőle, mint De Vignytól kölcsönzi a *Századok mondanakörének* eszméjét. Képzetele szintén szereti a hatalmas, ha nem is éppen phantastikusságig gigászi méreteket. Epos-cyklusát a történelemnek még több korából állítja össze, mint Hugo. Az ősi germán világ a maga vadregényességével, titokzatos kalandosságával, szilaj harciasságával ép úgy élénk van idézve itt, mint a szemlélődő buddhizmus; a középkor vérengző fanatizmusa és askéta önsanyargatása ép úgy, mint a hellén világ bűvös harmoniája, melyhez Musset és Gautier mellett Leconte de Lislenek van igazán érzéke. Hisz ő egy egész életre elegendő fáradsággal lefordítja a görög irodalomnak nagy remekeit s annyira beleéli magát a klasszikus ókorba, hogy már nemcsak Chénier-féle baszreliefeket alkot, hanem oly hatalmas szoborcsoportozatot, minő a *Herakles és a bika*, mely már hamisítatlan l'art pour l'art, a fizikai erőnek pusztán szobrászi szempontból, minden eszmetartalomtól elvonatkozó magasztalása. Leconte de Lisle az, a ki újra fölveszi a francia költészetben a görög-római hagyomány folytatását, «mely nélkül nincs teljesen francia irodalom», mint magok a francziák vallják. Így aztán ez a költészet oly tudós, régészeti és történettudományi lesz, a milyről Hugónak fogalma sem volt, hozzávaló képzettsége még kevésbé.

Mindenekfölött pedig ethnographiai költészet lesz, a minek sejtelmét néhol tán Baudelairenél is nyomozhatni, ki

a forró égöv alatt élt egy ideig, s a minék a keleten és délen sokat utazott Gautier első rendszeres, elvi alapon álló megkezdője.

A *couleur locale* mélységeibe Leconte de Lisle hatol be először merészen. Ő, kinek képzelete szülőhelyének s ifjúsága színhelyének, egy bámulatos tropikus égaljnak emlékeivel van telítve, — ő, kinek ereiben az éjszakfrancia vér kreolvérrel vegyülten forrongott, úgy értett, mint senki addig ő előtte a természetfestés művészetéhez a körvonalak élességével, az átható színek ragyogásával való káprázatos remekléshez. (*Dél, Fekete párducz* stb.) És hozzá mily bámulatos egy neme a lapidaris stilnak, melyben minden szilárdan szabatos, aggályosan kiszámított, kimérsékelt, úgy hogy sem elvenni, sem hozzátenni nem lehet a tökély csökkentése nélkül! Ebben is csak egy Heredia lesz méltó utódja. Azonban Leconte de Lisle nem érte tán be a puszta művészkedéssel, ő már történet-philosophiai jelentőséget vitt be ebbe a virtuozitásba. Csak két kis, általánosan csudált remekművére kívánunk itt hivatkozni: egyik a *Veranda*, másik *Epiphania*, — mindkettő a romantikának teljes bűbája mellett a világtörténetnek egy-egy fejezete dióhéjban. Az előbbi költemény, mely kelet füledt pompájának közepette, zsibbasztón bágyatag hevet lehel, «rövidre fogott összegezése annak, mivé tudta tenni a nőt háromezer évi keleti műveltség». Az utóbbi viszont, melyben a költőnek máskor a baudelairei merészség határát érintően realistikus képzelete csupa légiesség és a fjordok hidegen élénk színeivel, élesen tiszta levegőjével hat ránk: majdnem jelképies nőalakjában a germán szellem mysticismusát és nőcultusát ábrázolja . . .

Mint látni, Leconte de Lisle Hugo Viktornak bizonyos tekintetben lefokozott és megszükitett, de egyben-másban viszont Gautierral kiigazított és De Vignyvel mélyített kiadása, mindenesetre oly módosítása, mely a francia lyrában, ha nem is tökéletesen újat, legalább erős egyéniségre valló új változatot képvisel s mely irányítólag hat az utána következő költő nemzedékekre . . .

Leconte de Lislenek három legkiválóbb tanítványáról kívánunk még beszámolni, kik mindannyian élnek még, de már jóval túl vannak az életnek és így irodalmi pályájuknak derekán.

Coppée Ferencz (1842.) köztük a legtöbb oldalú író, nálunk a legismertebb, hazájában is ő az egyetlen népszerű parnassusi költő, egyáltalában a legkedveltebb versíró utóbbi időkben. Költeményei, habár tanítványi hódolattal vannak Leconte de Lisenek ajánlva, tartalmilag végtelen messzi esnek ennek világától, csak formaművészet szempontjából rokonok vele. A verselés és rímelés művészete mutat nála erre a mesterre, elannyira, hogy e pontban őt ma mint legjelesebbet szokás magasztalni. Leconte de Lisle hatására vall továbbá az objectív formának előszeretete, mely lyrájában oly méreteket ölt, hogy ő tulajdonképen még több joggal volna az elbeszélő költészet történetében tárgyalható. Ír ugyan határozottan subjectív verseket is, lyrai cyklusokat, melyek itt bennünket tulajdonképen érdekelnek, de ezekben is az epikai és a leíró elem uralkodik.

Aránylag leglyraibb e cyklusok közt a legkorábbi, az *Ereklyetartó*, mely szerzőnk huszas éveinek elején kelt s az ifjúkornak megfelelően van benne valami szilajság, a mi később vajmi ritkán jelentkezik Coppéénál. Musset után a szerelem most először nyeri vissza itt megillető szerepkörét a francia lyrában, miután Baudelairenál csak érzékiség található, Leconte de Lisenél pedig a szerelemnek elenyésző csekély rész jut. Coppée itt egyenesen a Musset fiatalkori pathetikus költeményeinek szellemét visszhangozza: korán kiabrándúltnak, földúltnak és elsívárúltnak érzi ifjú lelkét; látszik, hogy ő is csak képzeletének betege; az érzelem annyira szokatlanul heveskedő és komor nála is, hogy erőltetettnek, betanúltnak érezzük. Mint tán legkülönlegesebbet Coppée egész költészetében, említsük meg e sorozatból a *Pihenő*-t: az érzéki gyönyörnek e vakmerő és őszintén komoly kis hymnusát, egyúttal annak a finom lélektani elemzésnek remek példányát, mely már ezen az egész sorozaton végig húzódik. Ez a verseske a szerelmi blazirtságot szenvedő többi társai sorából mintegy kiri, s ha nem volna oly mély az alaphangja, a második szerelmi verscsoportba tartoznának tekinthetnők, melynek czime *Meghütségek* és mely az előbbinél csak pár évvel későbbi keltű. Emez már boldog szerelemről, kissé banális viszonyról énekel, melyből minden erősebb kedélyhullámzás kizárva; finom érzékiesség lengi át, hol a képzelet játszi elkalandozásával, hol pedig, és még gyakrabban, az élet prózá-

jának csöndes melegségével. Nem erős temperamentum kéjelgése inspirálta ezeket a kedvesen fölületes, néhol majdnem rococo bájú verseket; a költő maga sem veszi komolyan azt, a miről énekel, s a miben mint költői múltó szeszélyben csak művészi élvezet, az érzelemvilág érdekes megfigyelésére és analysisére alkalmat keres. E két sorozatnak kiegészítéseül egy harmadik (*A száműzött lányka*) következik: ez már plátói epekedés, szerelmi udvarlás, petrarcizálás. Jeligéül Heine e szavait választja: «Nagy bánataimból apró dalokat csinálók». Szó sincs azonban róla, mintha a költő szívét erősebb indulat dobogtatná ezekben a versekben, melyeket egy «norvégiai rózsához», egy fiatal leányhoz intéz, kivel már nem fiatal korában egy svájci vendéglőben találkozott rövid időre, s kiről bizonyára csak azért ábrándozik oly előszeretettel, hogy elhitesse magával, mennyire üde még az ő szíve. Précieux, érzelgős és édeskés játékaik ezek a csöndes képzeletnek. És nem kell mondanunk, hogy ha Coppée az *Emailok és Camaeák* nyomán egyiket-másikat liednek czimezi, ép úgy nem szabad bennök igazi dalokat keresnünk, mint Gautiernél nem kereshettünk . . .

Coppée azt mondja egy helyt, hogy nem azok az ő kedvencz költői, kiket az ódai szárnyalás «a büszke csúcsokra ragad magával, hanem a szelidek, a szenvedők». Általában véve az egész emberiségből a szelid szenvedőkkel rokonszenvezik ő lelke legmélyén és ez a rokonszenv ihleti őt a legszerencsésebben, az *Alázatosak*, valamint az *Utczán és bent (Promenades et intérieurs)* című cyklusokban. Amazok versbe szedett tárcaelbeszélések, emezek egyes helyzetek, attitudeök színes vázlatai. Főntebb azt mondtuk, hogy Coppée költészete tartalmilag teljesen elüt a Leconte de Lisleétől: jegyezzük meg itt, helyreigazításul, hogy mégis akad egy egész elbeszélés sorozata (*Eposi elbeszélések*), mely ha érzelmesen pathetikus hangjával és drámai elevenségű, kipointezett megható történetkéivel szintén elüt a mester hangjától, a tárgykör változatosságával rája emlékeztet, mert Évától és Buddhától, a faraókon át, mindenféle exotikus és nagyszabású történelmi vonatkozású thémán át (akad köztük a magyar nemes büszkeségéről szóló is!) végig száguld, le a Bécsben sinylődő reichstadti herczegig. Ez elbeszélések közt sok a sikerült, de ezek közt is legszebbek az egyszerű emberekről, az elnyomot-

takról szólók. Általában azt mondhatni tehát, hogy az imént említett két cyklusban találja meg Coppée a maga igazi útját, melyre a francia költészetben különben már rég rámutattak egyes kiváló elődjei, mint Sainte-Beuve a maga verseiben, s főleg a kevésbé ismert, tehetséges Manuel (1823.). Coppée itt már minden írói poszeról, a képzelet minden nagyravágyó kalandoztatásáról letesz. Ő Páris gyermeke, tehát Párist énekli meg; a külvárosok prózaiságát, az utcza banális jelenségeit, az egyszerű, sőt alacsony sorsúak házatáját tárja elének, mély átérzésével a félbenmaradt, elnyomorodott existenciák szomorú sorsának, melytől olykor nemcsak érzelmességre, hanem némi, bár nem túlságosan keserű ironiára, sőt humorra is hangolódik, mint a ki megindúltsága közepett is fogékony tud lenni a dolgok komikuma iránt, s mint a ki a silányban is föl tudja fedezni bizonyos költőiség zománczát, a nyomorból is kierzi az életnek olyan a milyen kellemességét... Nemde messze estünk a Leconte de Lisle életnézetének pessimismusától? Ezt a költőt immár nem vádolhatni impassibilitással, sőt ellenkezőleg akárhányszor az bánt nála, hogy hatáskeresőn ki akarja erőszakolni olvasói szeméből a könyvet. Ő már nem iparkodik «az értelmi magaslatok derűjében» honolni; az élet porába száll alá, lejjebb száll még a flamand genrefestők körén is, trivialis és lapos lesz.

Bizonyára nem szabad felednünk, mennyi ennél a meglehetősen complex egyéniségű költőnél az erő is a realizmusban, mennyi nála a nemes tisztaság bája és a férfias hevületű fenköltés, az eszményiség magasabb röpte, — mennyi a pongyolaság negélyezésében az előkelő finomság is. Nem szabad különösen felednünk, hogy alapjában véve művésztemperamentummal van dolgunk, kinek szemében a költészet komoly hivatás, nagy műgondot igénylő, fáradságos föladat, s kinek lelke a mindennapi élet hitványságai közül olykor az eszmény világába száguld föl, tisztább levegővel töltözni pillanatra; az éhenkórász, lármás *Vásári birkozó*k láttára az ókori Hellász athlétáinak, az olympiai babéroknek emlékeitől telik el sóvárgással. De bármennyire elismerjük mindezt, még sem tagadhatjuk, hogy ez a költészet átlagvéve a nyárspolgárság értelmi és érzelmi világának színvonalára ereszkedik alá, a nyárspolgárság salonjainak jourjaira különösen alkalmas, hálás szavallati darabokkal van telve. Szóval bár más

hangnemben, más válfajban, a francia lyra Coppéével oly kanyarodást vesz, melylyel bizonyos tekintetben a Béranger költészetének színvonalához hajlik vissza.

A másik hű tanítvány Heredia José-Maria (1842.), spanyol származású, Santiago de Cuba mellől; tehát miként a mesterben, benne is tropikus vér vegyül éjszakfrancia vérrel. *Trophaeumai* oly kis kötet, melynél még a Du Bellay munkássága is terjedelmesebb: két, kevésbé jelentékeny, a Cidet, illetve Pizarrot szerepeltető verses elbeszélés mellett, száz és egy pár sonettből áll az egész, melyek összegyűjtve csak néhány évvel ezelőtt jelentek meg, Leconte de Lisle buzdítására s az ő ægise alatt; de jó részük már rég napvilágot látott a *Jelenkori Parnassusban* s egyes folyóiratokban, vagy épen kéziratban keringett a műértők közt 1875 óta. Heredia a Ronsard és Du Bellay hagyományaival fűzi össze a parnassusiakat: nem ok nélkül szentelt e két nagy név emlékének egy-egy sonettet, még kötetének kissé bizarr címét is a XVI. század versiróitól kölcsönzi. De legfőképen Leconte de Lisle képzeletének világa az, melyhez a Coppée realistikus és prózailag modern köréből a *Trophaeumok* visszavezetnek. A *Heracles és a bika*, *Veranda*, *Epiphania* stb., költőjének szelleme újul föl itt, legalább e szellemnek egyik kiválóbb oldala, míg azt a másikat, mely e kötetben hiányzik, majd Sully Prudhomme fogja nem kevésbé érdekes változatban képviselni.

Ha Leconte de Lisle nem subjectiv lyrikus, ha költészete nem intim jellegű, úgy Heredia még kevésbé mondható annak. Alig egy néhány sonettjében fordul elő az «én» szó; a maga egyéni érzelmeinek, gondolatainak csak a legritkább kivételképen ad hangot. Az ilyenek közül is némelyik mindössze csak ürügy a művészi remeklésre: így a Petrarca-modorában írt szerelmi sonett, vagy a *Siesta* című, mely arról szól, miként szokott költőnk merengve alkotni a természet ölen. Igaz, akadnak erősebben subjectiv versek is itt-ott. A Silvestre Armandhoz intézett sonett a barátság magasztalása: ez Heredia lelkének egyetlen mély érzése, mely őt lyrai hevületbe hozza. A *Tenger dagálykor* a reményeket, ábrándokat siratja el, a hiába fecsérelt erőfeszítést, a melyekből mind csak keserű emlék maradt, s a melyekért hiába száll panasz ember ajkáról az éghez. A *Kagyló* a szerelmi bánat vissz-

hangjával telt szívnek képmásává növekedő hasonlat, bár kevésbé intenzív hangulatnak szülötte, mint az előbbi. Mindössze ennyire szorítkozik Heredia érzelmi költészete. Más különben az ő lyrája is ép oly objectív, mint a Leconte de Lisleé, még pedig kevésbé elbeszélő mintsem leíró (v. ö. a *Természet és Ábránd* című ciklust), legfőlegb epikai-leíró jelleggel. De itt is legkevesebb van benne a mesternek tulajdonképeni főeleméből, a philosophiai költészetből.

Hogy minő Herediának életfölfogása, azt nehéz volna e versekből összeállítani. Annyi bizonyos, hogy melancholiája sohasem válik Coppée modorában olcsó hatást kereső érzélgéssé, bár meglepő sokszor ismételteti a Chénier kedvencz thémáját, a korai halált, (*Hajótörött, Fiatalon elhunyt nő, Regilla, A halott kérése*), és bár úgy itt, mint más érzelmes thémáinál (a *Feledés, a Száműzött nő, a Rabszolga*) valósággal környezi az említett kísértés veszedelme. Szintúgy távol marad viszont Leconte de Lislenek nemcsak nirvánájától, hanem általában véve pessimismusától; mert arra, hogy pessimistának nevezzük őt, nem jogosítanak föl az oly sötétszinezetű képek, milyen kivételképen az antik világba helyezett *Szántóvető*, egy keserves kínlódásban töltött hosszú életnek ez a megtestesülése, vagy azok a sonettek, melyek symbolumok alakjában az ember sorsának degradálódását és a sorssal való elégtelenségét fejezik ki. (*Hortorum Deus* I. és V.). Az ily hangokat eléggé ellensúlyozzák az oly költemények, mint a *Sas halála*, mely jelképiesen egy nagy eszméért, a szabadságért vagy dicsőségért szenvedett hősi halált dicsőíti, vagy épen mint a *Plus Ultra*, ez a valósággal hugói *Ibo*-féle vers, melyben költőnk, az Amerika-hódítók utódja, duzzadó tettvágyában s önérzetében őseinek dicsőségén is túltenni óhajtozik valamilyes mérész vállalkozással... Nem, ez a költő, ki egyáltalán nem látszik tudomást venni arról, a mi silány vagy rút a földön, nincs elkeseredve, nincs kétségbeesve; s bár a csalódás, a múlandóság mélabúja, mint említettük, az ő lelkét is el-el fogja, nem sokat törődik a lét nagy nyílt kérdéseivel; az ő költészete nem metaphysikai, legfőlegb moralista.

Még pedig a legtágabb értelemben véve moralista: erkölcsökkel foglalkozó, erkölcsöket festő. Leconte de Lisle módjára ő is, és pedig jóval kisebb kiadásban, miniature epos-ciklust szerkeszt egybe a történelem különböző koraiból, a

különböző égaljak alól: így a görög s római világból, a középkorból, a renaissance idejéből, keletről s Amerikából, a Bretagneból és Spanyolországból. Bizonyára ő is tudós költő, a kin meglátni, hogy alapos szakképzésben részesült egykor a párisi *Ecole des Chartes*ban, csakhogy ő nem történetphilosophus abban az értelemben, mint mestere. Emez, ha egyoldalú is, de hatalmas, széles és erős vonásokkal rajzolja elénk az illető korok szellemét; míg a tanítvány, habár olykor ő is fölemelkedik a mester magaslatára (pl. a családi emlékek hatása alatt, a *Hódítók* című cyklusban, vagy a hatalmas erejű *Michel Angeloban*), mégis inkább csak egy intelligens, széles látkörű moralistának szemével keres különlegességeket; esetleg épen ethnologus, ki egyiránt érdeklődik japáni vagy bretagnei modern és görög-római antik különlegességek iránt. Kivált az utóbbiak iránt érdeklődik és egészen archæologiai költészetet űz; elannyira, hogy nemcsak antik szerzők, sőt föliratok reminiscentiáitól ihletődik lépten-nyomon, hanem valósággal beleéli magát ebbe a rég letűnt világba, benne él és antikoknak lenni akaró költeményeket ír, a Virgiliust vivő hajóról, a kerteket őrző istenekről, pásztorokról, sőt a szöcske haláláról énekelve, a görög Anthologia, vagy épen Chénier modorában . . . Valóban Chénier költészete az, mely itt új életre ébred egy nálánál nem kisebb tehetség utánzása révén.

Ezzel különben nem azt kívánjuk mondani egyszersmind, hogy Chénier fölfogása az antik költészetről nem fenköltebb. Általában véve az egész költészetnek fölfogása nem valami magas Herediánál, egyes elődeiéhez s főleg mesteréhez viszonyítva. De van nála viszont egy pont, melyben Chéniertől Leconte de Lisleig senki fölül nem múlja, legfőlebb ha olykor utólérik őt, és ez a művészet. A miről Chénier annyit ábrándozott, a mit Gautier elérni vélt, Leconte de Lisle pedig gyakran el is ért, az a művészeti ideál Herediánál őlt igazán testet. Ronsard és Du Bellay nem is álmodtak arról a hallatlan virtuozitásról, melyet ő a sonettben kifejt. Bizonyára százon fölül írni sonettet, kivált olyanokat, melyek mind ünnepélyes, fenkölt hangon vannak tartva, nem lehet az egyhangúság, a mesterkéeltség veszélye nélkül: de költőnk a legtöbbször fényesen diadalmaskodik minden akadályon. A sonett, mint Petrarcanál, Shaksperenél vagy az ihlet szerencsés perzeiben a francia renaissancekori lyriku-

soknál meg Leconte de Lislénél, nála sem Prokrustes-ágy soha, hanem a költői szárnyalás elősegítője. Varázslatnak kell neveznünk a remeklésnek azt a netovábbját, a hogyan e kimért schemájú, tizennégy sornál többre nem terjedhető versben a történelem emlékeitől ihletett képzeletnek egyes vízióit elénk idézi, oly tökéletességgel e részarányosságban, hogy eszünkbe sem jut más, nagyobb szabású formát, mint megfelelőbbet óhajtani. Gyakran egész cyklusba foglalja egybe Heredia e sonetteket, melyek ilyenkor fokozatos fejlődései egy nagy eseménynek. De magukban, egyenként véve is minden sonettnél a szerkezet határozottan mintaszerű, akár párbeszédbe foglalt kis drámát, akár csak egy jelenetet, képet vagy attitudeöt nyújtson benne költőnk. (V. ö. a Du Bellay kedveséről szóló sonettet és az Antoniusra vonatkozó cyklust.) Mind ki tudja választani a leglényegesebb, leghatásosabb drámai mozzanatot, s mindig rendkívül hangulatos, a megrázó fenségstől az elandalító merengésig változó hangulatú! Leírásának vagy elbeszélésének végén mily megragadó perspectivát tár hirtelen elénk, úgy meg- és elragadva lelkünket, mint Hugo leghatalmasabb finaleiben, erre a legbámulatosabb példák *Andromeda és a szörny*, vagy *Antonius és Cleopatra*, melynek pointeje az *Infánsnő rózsájára* emlékeztető, genialitásban ezzel versenyző ötlet, — vagy akár a *Szántóvetőnek* megrázó komor végsora. Az ily pointeezés állandó mesterfogása, bár néha gyöngéje is költőnknek.

De a mivel ő tulajdonképen páratlan művész, a mivel már álmélkodásba, sőt zavarba ejt, ez a leírás festőisége és plastikaisága. Mint Chénier és mint a *Heracles és a bika* költője, valósággal basreliefeket, szobrokat farag: a szobrász szemével látja, mily «csoportozatot alkotnak» alakjai, melyeket ép azért választ oly előszeretettel az antik világból. Nem egyszer megesis, hogy egyenesen henye, üres formaművészet üzésének hódol; de viszont nem egyszer oly mély eszmei és érzelmi tartalmú remeket is alkot, minő Ariadne alakja, a szerelmi boldog sóvárgás e megittasultsága a gyönyör közelségének percében, vagy az Antonius elé hajózó Cleopatráé, ki az este fényében úgy áll előre hajolva sátrából a hajó orrán «mint egy nagy aranymadár, mely a messziségben zsákmányát fürkészi.» Sőt nem is elégíti ki vésőjét az antik világ: a renaissance ötvösművészetével száll ver-

senyre, melynek úgy szólva szakszerűen énekli meg technikáját. Benvenuto Cellini módjára veri ki a fémet, majd — a *Váza* szavaival szólva — «finom kézzel ciselálja az elefántcsontot . . .»

Mégis tán a festőiségben a legmerészebb Heredia, elannyira, hogy mellette egy Gautier majdnem félénknek tetszhetnek néha. Mily vakítón kápráztató halmozása az erős színeknek a *Templomablak* vagy a *Doge neje*, mely a velencei festőiskola pompásan tündöklő ecsetjével versenyezteti a tollat! Az ily versek tanúsítják, hogy a történelemben is mindek fölött a pittoreszk elem ragadja meg Heredia képzeletét, képek anyagát látja benne első sorban. A nagy természet sem hat rá másképen, mert ez majdnem rikitóan színezett, valósággal impressionista modorú, hatásos operadiszletek egész sorozatát szolgáltatja neki. Ez a Kuba szigetéről került phantasia még a nyugati, mérsékelt övnek festésébe is valósággal tropikus ragyogást visz be. Így fest éji, alkonyati tájképeket: minők *Nymphaeum*, *Napnyugta*, mely utóbbinak pointeja már erős kaczerködés a művészettel; itt említhetjük újra a Petrarca-féle sonettet is remek véghasonlatával, a falombon keresztül fénylő csillagról. Legkivált festi pedig a Leconte de Lisle kedvencz időszakát, a delet: így az egyiptomi puszták delét, a Gautier kedvencz pyramisához száguldoztatva el képzeletét, majd a delet a Diana berkeiben (*Khem visiója* I. *A vadászat*), valamint a delet abban az erdőben, hol a költő hanyatt fekvé mereng. Emitt (*Siesta*) a tűző nap fényének átszűrődése, színes szalakra foszladozása, már a leírhatatlannal üzött précieux játék határát érinti. Ezek után tán már fölösleges is megemlítnünk, hogy a női test meztelenségéről oly act-tanulmányokat ad, melyek messzi túlszárnyalják Gautiert s egyáltalán mindazt, a mit e nemben francia költő megkísérelt (*Tepidarium*, *Nymphák fürdője*), vagy hogy a *Bacchanalban* Rubens szilajságával, a mit Leconte de Lisle- vagy egyenesen Baudelaire-féle sötétes mély árnyalatok belevegyülése tesz itt-ott még áthatóbbá, rajzolja a bacchansnök, tigrissek és leopárdok gomolygását . . .

Ily végső fejlődési foka Heredia a költészetben annak a romantikus képzeletű művészkedésnek, melyet Chateaubriandtól láttunk kiindulni, s mely Gautiernál öntudatos műelvekre

támaszkodva egy Leconte de Lisleben nyert igazán mély eszmei tartalmat . . .

Sully Prudhomme (1839.), a harmadik jeles tanítvány, egyszersmind æsthetikai és morálphilosophiai író; természetesen Leconte de Lisle és Coppée közt foglal helyet; költészetének tartalmával is mintegy kettejük közt átmenet. Megvan nála az előbbinek philosophiai szelleme, ugyancsak pessimistikus színezettel; meg az utóbbinak subjectiv, szerelmi és elemzésekre hajló lyrája. A mivel pedig áthidalhatlanná válik az űr közte és Heredia közt, a kívül különben a sonett-forma divatba hozatalának dicsőségében osztozik: megvan nála az élet prózája, a maga sokszor erős realismusával, továbbá az elnyomorodott existenciák iránti rokonszenv, az olykor kicsinyes, olykor précieux árnyalatú érzelgősségre való hajlam. (V. ö. *Elkárhozás, Ujonecz, Felhívás keringőre, Dél felun, Utazás közben.*)

Sully Prudhomme mindenekelőtt a subjectiv lyrának állandó művelője, a minőnek még Coppée is csak mulólag mutatkozik; úgy hogy ebben a tekintetben majdnem kiválik a parnassusi iskolából. Maga is szükségesnek találja védekezni, a miért társaitól eltérőleg föltarta a nagy közönség előtt érzelmeit, a helyett, hogy erős lélekkel hallgasson. (*Eltemetés.*) Természetesen az ő versei sem épen intim jellegűek. *Ismeretlen barát*hoz intézett versében maga kéri az olvasót, érje be azzal, ha az ő költeményeiben a magával közös általános emberi érzelmeket találja meg, ne kívánjon ő vele személyes ismeretségbe lépni: tehát ez az érzelmi költészet határozottan elvontabb természetű, még akkor is, midőn — mert ilyesminek sincs teljesen hijával — az egyén életéből vett, életrajzi vonatkozású mozzanatokot énekel meg, mint *Az első gyászban* és másutt. Ezért helyesen sejtí magá a költő (*Ajánlás*), hogy versei másnak szemében, mint a kihez írva vannak, halványaknak fognak föltűnni. És ennek a lyrának jóformán csak egy húrja van, melynek fájó disharmonia az alaphangja: a *Cseppkövekben* a maga szívét példázza a költő, mint a mely «folyton könnyet hullat», — «könyvek nélküli költemények» írására ő képtelennek érzi magát (*A jövővendő költőkhöz.*) A nagy közönség nem tévedt oly nagyot, mint Sully Prudhomme és barátai vélik, midőn az *Elhasadt váza* és az *Első magány* című verseiért szerette meg őt.

Bizonyára egyéb és több is foglaltatik az ő költészetében, de tagadhatatlanul legjellemzőbb alkotásai közé tartoznak e kis rémekek, a szülői ház melegéből rideg internátusba száműzött kis gyermek életének szomorúságát rajzolva, meg a költő lelkének symbolumát festve egy «finom és mélyen meghasadott» vázában, melynek repedéseit a világ szeme nem képes fölfedezni.

E csöndes, de gyógyíthatlan fájdalom «régi szerelem» ütötte sebből ered. Sully Prudhomme tehát a szerelmi csalódásnak énekese, még pedig oly mértékben, mint senki az egy Mussetn kívül, a kinek különben megrázó pathosától vagy önszebző iróniájának csapongásától épen úgy távol áll, mint távol zavaros erkölcsi világtól, indulatainak salakos forrongásától. A szerelem neki lágyan sajtó, csak olykor s pillanatra ha élesebben nyilalló kin; annyira discret, fojtott hangon, annyi nyugalommal énekli meg, hogy hagyományos költői udvarlásnak tarthatnók ezt az egész szerelmet, ha nem éreznők a hangnak mélyen meg-megreszketésében a szív vonaglását. Erőszakosan intensiv indulatokban ennek a költőnek aligha volt valaha része; de azért nem kevésbé tény, hogy tört hord szívében, még pedig kora ifjúságától, a gyermekkortól fogva, melynek finom psychológiával rajzolt emlékeiben az éretlen kor édeskéségeibe oly sajátosan vegyül nála egy egész életre kiható mély és tartós fájdalom. (*Gyermekdolgozok.*) Ez emlékek annyira befolyásolják egész képzeletét, hogy ha játszó gyermekcsoportot lát, a babaleánykákban immár a későbbi férfi-kinzó kaczerít fődözi föl szeme. (*A Tuileries-kertben.*) Ugyancsak ez emlékek fagyasztják meg ajkán a vallomást, midőn új szerelem varázsa készül környezni őt: mert hátha téved érzésének megítélésében, s hátha a szemébe szökni találó köny régi szerelmének lenne könnye, mint az *Aggályban* töpreng, a raffináltság netovábbjáig elemezve szívének rezdületeit.

Tulajdonképen ebben a folytonos önelemzésben rejlik fősajátsága Sully Prudhomme érzelmi lyrájának, mely így aztán nem az átlagos emberi indulatok édességével vagy szilajságával szól szívünkhez, hanem különleges lelkiállapotoknak szórványos visszatükrözője, megragadva kíváncsiságunkat s így késztetve érdeklődni e néha majdnem bizarrnak tetsző szívvilág szokatlan jelenségei iránt. És az érdeklődésre mi annál készebbek vagyunk, mert úgy tapasztaljuk, hogy

azon jelenségekben aztán, ha közelebről megfigyeltük, saját érzelmeinknek valamilyes sajátos változatára ismerünk, minőt csak egy mesterkéltén finom psychologus költő eszelhetett ki, önmagán kísérletezve. Az ily kísérletezésre bő alkalmat nyújt az a rendkívül összetett, complex egyéniség, mely e versekben elénk rajzolódik, s melynek mindenütt érvényesülő főjellemvonását e meghatározásban foglalhatjuk össze: rajongás az eszményért.

A spiritualismusnak egy neme hatja át Sully Prudhomme egész költészetét; az ő szerelme a plátóiságnak erősen egyéni kiadása, mely annyira nem hagyja figyelmen kívül a földiességet, hogy mindenekelőtt az érzékiesség ellen küzd meglepő hévvel s kitartással. Határozottan «benső harczt» vív magában a testiesség ellen, melyet végül diadalmasan leigáz. Számos remekét ez a föld sarán fölülemelkedni tudás sugalmazza, minők például a *Név*, az *Ébredés*, melyek az el nem érhetett kedvessel szemben, vagy — mint a kényes themájú *Menyasszony* — általában a nővel, mint az eszmény megtestesülésével szemben a legszűziesebb gyöngédségű imádatot lehellik. Az így fölfogott szerelemnek immár kész halál volna az érzéki kielégíttetés, mert ezzel elszállna a sóvárgás láza, az ideges izgatottság. (*Ne panaszkodjunk!*) Ezért énekel aztán oly szerelmi *Találkozót*, minőt még soha költő: kedvesével merevnyugton ül, mint a sírszobrok, némán, szemét behunyva, hisz lelkük úgy is egyesül e boldog együttlétben, akár csak a halálban. Kétségkívül lehet mosolyogni ezen, mint akár azon a nem kevésbé bizarrnak látszó ötleten, midőn költőnk oly kedves után óhajtozik, a ki süketnéma (miért nem vak is egyuttal?), a kinek tehát ő nem kellene, hogy szavakkal fejezze ki, következőleg profanálja érzelmeit. (*Ohaj.*) De mindebben mély gondolat rejtőzik. Ha földi alakot nyer a lelkünkben élő eszmény, az ennek csak elsilányításával, eltorzításával lehetséges. (*Egy albumba.*) Így aztán egész természetes fejlődéssel még egy lépést előbbre haladva annak a fölfogásnak lesz költőnk állandó szószólója, hogy minden földi szerelem csak égi másának, az eszménynek gyarló, múló s csalfa elővázlata, s téved végeztéljában, midőn a másodlatot az eredetinek véli, holott abban a nőben, kit itt lent imádunk, csak jövőendő hitvesünket imádjuk, ki most tőlünk távol, magányosan eped utánunk. (*Evolutio, Hütlének, és főleg a Földi szerelmek.*)

Sully Prudhomme érzelmi lyrája, mint látjuk, «valami ismeretlen paradicsom» után való vágyódásban (v. ö. *Anyajegy*) csúcsosodik ki. Ennek a mértéktelen vágyódásnak a földi léttel való elégtelenség, tehát pessimista életfölfogás az alapja. A pessimismus szelleme illeti Sully Prudhomme philosophiai költészetét is, mely a világfájdalom metaphysikai gyöt-rődéseitől van áthatva. Egy Baudelairere emlékeztető képben azt az óhaját fejezi ki, bár csak lelke öntudatlanságba merül-ten maradhatna, mert ha fölébred és föl akar törni, úgy érzi magát, mint a kit álhalottként élve temettek el. (*A sír.*) De ez óhaj hiába, a természet titkai folyton foglalkoztatják s meg nem fejthetésük gyötrellemmel tölti el. (*Az Ábécés könyv.*) Álmatlan éjjeleken át kinozza a kétség: «Istennel küzkö-dik.» (*Küzdelem.*) Hinni szeretne és maga is megborxad tőle, mily üres lelke; de Isten után kiáltó szózata a pusztában vész el, oly «elveszett kiáltás», a mint egyik legmelegeb-ben átérzett sonettjében az egész emberiség szenvedésé-nek kiáltását nevezi. A természet nagyszerűségének szem-lélése nem csepegteti az ő lelkébe a hit balzsamát, sőt inkább minden vallásos érzület kiirtója. (*A Gönczöl-szekér.*) A nagy bölcselő elmék rendszerei közt nem bír, nem mer el-igazodni. Spinozával (*Egy jámbor emberke*) egyet látszik érteni abban, hogy a jó és rossz avult, téves fogalmak, hogy nincs szabad akarat; de a pantheismussal szemben egy erős aggálya van: miként lehessen a mindenség Isten, mikor nincs magáról öntudata?

A legkegyetlenebb probléma természetesen ő előtte is a halál. A philosophiai tanok épen oly kevéssé fejtik meg e rej-télyt, mint a természettudomány vagy akár mint azon «kegyet-len dogmák», melyek «a fenkölt lelkü zsidónak», a hogyan költőnk Jézust nevezi, «szavát elnyomják»; nincs más tehát hátra, mint resignálni, «zsákmányúl» átengedni magát «a világegyetem törvényeinek», jöjjön, a minek jönni kell a síron túl. Egyebet nem mondhat az ész: majd ha a haldoklaskor elgyöngült az értelem, s a szívnek folyton eleven vágyakozása a hit után elhatalmasodott, akkor költőnk is a vallás vigá-szához fog fordulni és «immár felettébb erőtlen lévén ké-telkedhetni, kevésbé szomorúan fog keresztyéni remény-től kísértén belemerülni abba, a mi talán megsemmisülés.» (*Ájtatos halál.*) Addig is azonban, míg ez a percz elkövetkez-

nék, tudja, hogy a túlvilági élet hiú remény, s hogy az ember csak annak emlékében él tovább, ki szeretettel gondol vissza rá. (*Repkény.*)

A pessimismust nem nemesíti meg Sully Prudhommenál oly emberszeretet, mint De Vignynél; hiszen az egész élet merő alakoskodás, igazán őszinte arcot csak a halálban ölt az ember. (*Végső magány.*) És minő alakoskodás, mikor a férfiből kihalt a könyörület, a nőből ki a szerelem! (*Műárúnál.*) Azonban nem is hevíti Leconte de Lisle-féle embergyűlölet; sőt inkább egy merész elhatározásra képes költőnk az emberiség érdekében: a schopenhaueri fajkiirtás elvének megvalósítására szánja el magát a *Fogadalomban*, mely a *Benső harcok* gondolatának hatalmas változatú ismétlése, szerzőnknek egyik legmagasabban szárnyaló, legtöbb hévtől lángoló alkotása. . . . Mindazonáltal mégsem ez a végszava az ő philosophiájának. Hosszabb lélekzetű költeményekben (*Boldogság*), (*Igazságosság*) az optimismussal összeegyeztetni, kiegyenlíteni iparkodik a pessimismust, mignem a *Végzetben* aztán már nemcsak resignál, hanem valósággal megnyugszik, ha nem is Istennek, de legalább a természetnek bölcs gondviselésében, és a lét problémáját az erénynek hódolásban találja megfejtve. Oly philosophiáig emelkedik föl tehát, mely «a legbüszkébb s legaristokratikusabb bölcsesség, a mire a modern ember el bírt jutni.»

Legfontosabb mozzanatát mellőznők mégis e philosophiai költészetnek, ha nem emelnők ki külön azt, a miben költőnk immár minden kételytől menten hisz. Nem a honszeretet sugalmazta gondolat ez, mert bár a porosz-francia háború még az ő kedélyvilágát is fölrázta, melyben pedig az erély húrja a túlfeszítés következtében már rég elernyedte, a hazafiság rája nézve szintén csak újabb keserű kiábrándulásnak lett szülő oka. (V. ö. *Franciaország és a Háború benyomásai* című cyclusokat.) A mi Sully Prudhommeot optimista szellemű rajongásra hangolja, ez a tudomány, és pedig a természettudomány. Az ő philosophiai költészete tulajdonképen természettudományi költészet. Itt már semmi sincs Leconte de Lisle történetphilosophiai vagy Heredia ethnopsychologiai szelleméből: e versek írója eredetileg az exact tudományokat művelte, a műegyetemnek volt növendéke, mérnöknek készült. Ezért előszeretete Lucretius iránt, kit le

is fordított. És ezért tudta megírni a jellemzőn *Cselekvésnek* címzett sonett-sorozatot, mely a természettudománynak s az erre támaszkodó technikai vívmányoknak magasztalásából áll, épen oly virtuozitást fejtve ki ezeknek a költészet körén addig kívül esett dolgoknak megéneklésében, mint Coppée egy egészen más téren: úgy hogy valóban Sully Prudhomme-nak sikerült az, a miről Chénier annyit ábrándozott a *Hermes* és *Amerika* tervezgetése közben, tudniillik a költészet köreinek a természettudományokkal való kiszélesítése. E sonettek sorában található a méltán híres *Találkozó*, mely a csillagászat számításainak biztosságára támaszkodva az emberi tudomány diadalát énekli, s melynek alapgondolata aztán a *Zenith* című nagyszabású költeményben újra van tárgyalva. Ez utóbbi méltó párdarabja a De Vigny-féle *Hajótörött palaczkjának*, leghatalmasabb erőfeszítése ennek az egész philosophiai lyrának: itt ugyan már nem a tudomány diadaláról, de sőt a tudomány vértanuiról van szó, kiknek léghajója szerencsétlenül járt, azonban ez a vértanúság is csak dicsősége az emberi elmének, — a szellem ismeretlen tájék felé fölszállni vágyásának, az igazság kutatására irányzott törekvéseinek «symbolikus drámája» e költemény.

Így egészíti ki Sully Prudhomme részint a Coppée érzelmi és analysáló, részint a Leconte de Lisle philosophiai költészetét, új mozzanatokkal a tartalomban. A mi viszont a formaművészetet illeti, ennek tökéletességei Sully Prudhomme-nál kétségkívül elragadóak, de a fény mellett mindenütt erős az árny. Bizonyára senki sem tudott eddig ily tudományos, szabatos tömött, s mégis költői lenni. Azonban a költőt nem egyszer cserben hagyja ihlete, szárazon értékezővé lesz hangja, stílje nagyon is tömör, nehezen érthető, homályos; e verseket egyszeri elolvasásra nem élvezhetni, nem érthetni kellően. Szerkezetének részarányossága utólérhetetlen, de egyszersmind fölötte kimért, a geometriától irányított szellemre vall. Phantasiája elég erős arra, hogy az elvontságokat érzékelhetőkké tegye, de néha kudarcot vall túlmerész vállalkozásaival; ötletei megkapók, a symbolista költészetnek ennyi remekét sehol sem találni egy halomban, de sokszor érzik rajtuk a fáradságos előre kiszámítás. Szereti a hűvösebb levegőt és a sápadtabb vagy legalább is mérsékelt színeket, úgy hogy Leconte de Lisle vagy épen Heredia után olvasva jótékony pihenőt nyújt

a bágyadt agyidegeknek; de nem egyszer több színességet, több meleget óhajtanánk . . . Azonban mindez árnyoldalak kényszerű járulécai azon kiváló sajátosságoknak, melyek révén Sully Prudhomme a francia lyrikusok közt ez idő szerint a legutolsó igazán kimagasló, teljesen kifejlett eredeti egyéniség . . .

HARASZTI GYULA.

NEMZETI JÁTEKSZÍN, MINT KÖZÜGY.*)

Első közlemény.

I.

Nem a magyar nép játékos kedvében gyökerező hajlandóság, még kevésbé városi polgárságunk mulatozásra vágyása vetette meg a magyar játékszín alapjait s nem főuraink pompát szerető mecénaskodása, még kevésbé királyaink pazar kegye fejlesztette magas fokra. Késő eredménye az a magyar közműveltségnek. Egyike azoknak a magvaknak, melye-

*) E tanulmány, mint székfoglaló, olvastatott föl a m. t. akadémia 1899 okt. 9-én tartott ülésében. A szerző felolvasás előtt a következő beszédet intézte az akadémiához: Midőn köszönetet mondok a Tekintetes Akadémiának levelező taggá történt megválasztatásomért, kötelességemnek tartom, hogy munkásságomat abban a tárgykörben folytassam, melyben kifejtett eddigi működésemért, megtisztelő elismerésül, a levelező tagsági helyre méltónak tartattam.

Olyan irányú értekezéssel óhajtom székemet elfoglalni, mely a magyar színészet és drámairodalom fejlődési történetében, a műveltségtörténeti tényezők kiemelésével azt a kérdést akarja első ízben megvilágítani: hogy miként vált nálunk közügygyé színészet és drámairodalom és hogyan vettettek meg azon alapok, melyeken aztán a színészet művészeti, a magyar dráma pedig irodalmi jelentőségű tényezővé válhatott.

E kérdés története felöleli hazánk történetének fél évszázadját. Sok tanulságot rejt magában. Sok megnyugtató gondolatot is ébreszt, de főleg egyet kiválóképen: azt, hogy nemzetünk, a legkedvezőtlenebb viszonyok ellenére megtudta mind a kettőt teremteni, a nélkül, hogy csak egy Erzsébet czárnője is akadt volna, a ki 1756-ban kiadott rendeletével úgyszólván a semmiből varázsolta elő az orosz színészetet és drámairodalmat. (A. Royer: *Histoire universelle du Théâtre*. Paris, 1870. IV. k. 449. l.)

ket a cultura szele nyugot tájairól röpitett felénk, midőn ott már gyümölcseit régóta élvezték. A magyar játékszín szükséges voltának új eszméjét politikai és irodalmi életünk kiváló szereplői vitték be a nemzeti köztudatba. Nem a meglevő, kóborló színészet fölemeléséről volt szó. Egy újat kellett teremteniök a művelt nyugoti nemzetekéi mintájára.

Az új eszmék hódító körútja nagyon lassú szokott lenni. Az évszázadokig nélkülözött, tehát fölöslegeseknek bizonyult és így továbbra is nélkülözhető új intézmények hasznos voltának elhitése nem kisebb küzdelembe kerül, mint meggyőzni egy nemzetet arról, hogy nem elegendő az idejét múlt kiváltság jóságának bizonyításául a pusztá hivatkozás annak évszázados múltjára. Míg egy új eszme kialakul és testté válik, míg a hozzá fűződő összes balítélet megszűnik tartózkodóvá, vagy legalább közönyösekké tenni az aggódókat, hosszú küzdelmeknek kell lefolyni. Az új eszmét rövid időre diadalhoz juttathatja egy pár lelkes ember kitartása, következetes buzgalma, de míg az egész nemzetre szóló jelentőségének hite nem megy át a köztudatba, örökös ingadozásnak lesz kitéve.

A magyar színészet ügyének gyors diadalát 1790-ben, sajnos aláhanyatlását 1796 után, nem lehet pusztán a II. József halála utáni nemzeti mámor és az 1790/91-iki országgyűlés külső megnyugvást keltő törvényhozási eredményeinek tulajdonítani. Amaz irodalmi és közéleti alapvető munka nélkül érthetetlen — emez a közviszonyok figyelembe vétele mellőzésével megdőböntő volna. Azt kellene hinnünk, hogy a nemzet, mely évszázadok óta el volt színjáték nélkül, egyszerre maga is alakos színjátszónak csapott volna föl s minduntalan új jelenettel kedveskedik, valahányszor csak a külső díszítés és színhely változik.

Nemzetünk komoly méltósággal ragaszkodott a múlt hagyományaihoz. De e ragaszkodás néha nevetséges tényekben nyilvánult. Voltak olyanok, kik a magyar nyelvnek országgyűlésileg való behozatala ellen azzal érveltek, hogy 800 esztendőn át meg voltunk a deák nyelvvel — tehát a magyar nyelv mellőzése nincs a nemzet kárára. De még jellemzőbb a megszokotthoz való ragaszkodás bizonyítására az az eset, midőn az 1807-iki országgyűlésen a futóhomok megkötéséről volt szó. A diáriumba a következőket igtatták be: «már elmúlt 800 esztendeje, hogy a Magyarok itten, a homok terjedése

mellett mind ez ideig megférhettek. Nem látszik tehát semmi ok, miért kellene ez iránt új törvényt hozni.»*) A futóhomok hagyományához való e mulatságos ragaszkodás mellett valóban nem lephet meg, ha a rendi kiváltságok mellett is olyan púsztitthatatlan kitartással törtek lándzsát és hogy Nyitra megye követe a nemes embernek bármi czélből történő megadóztatását alkotmányarulásnak bélyegezte az 1802-iki országgyűlésen. De el nem tagadható, hogy ez eljárásban volt rendszer, volt következetesség. Nem rajongunk ugyan érette, nem is magasztaljuk mint a fejlődés kovászát, de a múlt hagyományain élő és uralkodó kiváltságos osztály kész volt inkább meghalni elavult, korba nem illő jogaival, mint új életet kezdeni e jogok romjain, egy szebb jövő reményében. S míg a nemzet számot tevő eleme ez az osztály volt, addig bajosnak látszott a társadalmi rendszer megingatása vagy egy új eszmének közforgalomba hozása.

A játékszin eszméje, szerencsére, egy más új eszmével, a magyarosodásával jutott közeli kapcsolatba s csak ennek lehet tulajdonítani, hogy bár lassan, de annál mélyebben átment a nemzeti köztudatba s ha irtóztak is táblabíráink a komédiától s a magyar méltóság biztos veszélyeztetésétől a színpadon, de az a tudat, hogy színészeink a magyar nyelv kipallérozásának leghatalmasabb eszközlői, a magyar nyelv legalkalmasabb terjesztői, elnémította, megnyugtatta idővel még azokat is, kik az 1808-iki országgyűlésen (az eljövendő kornak, a komikum iránt fogékony lelkeire tekintet nélkül) azzal az aggodalommal álltak elő, «hogy megítéltetjük magunkat, ha a Nemzeti Magyar öltözetet alakos jádzókra adjuk.»**) Nemcsak a nemzetet féltették a komolyságához nem illő komédiázástól, hanem a nemzeti viselet szent hagyományait is irtóztak meghurczolni engedni — alakosjátszók által. Az ilyen ***) aggodalomnak értelme lehetett 1790-ben, midőn a nemzeti ruha viselete tüntetés számba ment, de majdnem 20 évvel a nagyon hamar lelohadt lelkesedés után — idejét múlt ódság volt.

*) Naponkint való jegyzések 473 l.

***) Naponkint való jegyzések 322 lap.

***) L. a magyar viselet gyors átalakulásáról írott panaszos sorokat a *Magyar Hirmondóban* 1803 XXIII. 331 lap.

A magyar játékszíni eszme fejlődésének történetét lehetetlen másként megérteni, mintha folytonos figyelemmel kísérjük a közpolitikai életet, a rendi alkotmányon belül megcsontosodott társadalmat, de azok működését is, kik a nyugoti műveltség emlőin táplálkozva új eszméket kölcsönöztek onnan s azokat a hazai viszonyokhoz törekedtek alkalmazni.

Az első, ki egy magyar színpad felállításának eszméjét megpendíti, az idegenben élő Zechenter Antal volt (1775). «Minek írni Tragediákat, ha sehol nem játsztattatnak?» — kérdi. Ő a magyar színpad felállítását «valami igaz Haza-finak kegyelméből» várja. De hiába várta ezt az igaz hazafit. Hiába vártuk még 50 után is.*)

Az első buzdító szó, mely önálló munkában, a nemzethez volt intézve, hogy a művelt nyugat, különösen Bécs mintájára nemzeti színházat állítson föl, németül hangzott el 1779-ben. E felhívást, beszéd alakjában — gewidmet dem Adel des Königreichs — Frenzel kapitány intézte a magyar nemzethez.

Különös, hogy Bessenyei és testőr-társai, bár maguk is, színdarabok írásával és fordításával foglalkoznak, a magyar színészet létesítésére nem gondolnak. Báróczy nagy óvatossággal inkább csak mellékesen pendíti meg ez eszmét, de különös súlyt nem helyez rá. A Voltairet imádó Bessenyei, ki lelkesedik az eszterházai színpadért s a színészetért, s ki megénekli Vigano bécsi tánczosnő színpadi diadalait is, ki maga is eredeti színdarabokat ír, nem gondol egy felállítandó magyar színpadra. A magyar nyelv diadalát egyedül irodalmi úton akarja kivívni, nem figyelve arra, hogy ez magában nem elegendő az elveszett talaj visszavívására. A magyarra fordított s eredetileg írott drámák előbb jelennek meg, mint magyar

*) Fedra és Hyppolitus szomorújáték. Magyarra szerzettett (!) Zechenter Antal a Fő-hadi tanátsnak tiszte által. Posony 1775. L. Tudósítás második lapját. Révay Miklós, 1777-ben írott Alagyájában (I. könyv. VII.) szintén említi a Játékházat, de csak mint a magyarság terjesztésének egyik eszközét. Botka Mártonnak írja:

Most Haza népünkkel mulatozzunk Verseket öntvén
Milylyeket a' jobb íz' megszeretése követ.
Vagy Játék Háznak alakos víg népe ki szállván.
A komorúlt szívnek nyájasan üzze baját.

(Révay Miklós Elegyes Versei. Pozsony 1787. (21—2 lap.)

szinpad volna. Gróf Teleki Ádám a *Cid* előszavában (1773) kijelenti, hogy fordítását azért adja ki, hogy másokat is hasonló munkásságra buzdítson. A magyar nyelv irányában tanusított közönyt akarja eloszlatni és nem gondol magyar szinpadra. Ugyanígy cselekszik Naláczai is, midőn Arnaudttól *Euphemiát* és a *Szerencsétlen szerelmeseket* fordítja (1783 és 1793). Nem a magyar szinpad lehető érdekeire való gondolás lelkesíti őt azok lefordítására, hanem mivel saját bevallása szerint, eleitől fogva kedvit lelte az ilyen szomorú, gyászos esetek olvasásában. *Orpheus és Eurydice* «Rövid Summája» is azt sejteti, hogy Kónyi csak az olvasó közönségre gondolt, midőn fordítását kiadta (1774). Azért midőn Zechenter Antal *Mithridates* fordításának megjelenéséről említést tesz a Hirmondó 1781-ben, örömmel jegyzi meg, hogy vannak már alkalmas számmal külömbféle játékmesék magyar nyelven; de hogy valaki arra gondoljon, hogy ezeket elő is adják «arra készült személyek» «arra alkalmas helyen», annak kevés sikert mer jósolni, ha mindjárt sokan volnának is, kik ezt kívánják. Okát ennek abban leli, hogy azok «igen karsú reménnyel lehetnek iránta, valameddig az írók azon magyarságnál, melylyel némely mesejátékok írva vagynak, tisztábbal és szokottabbal nem igyekeznek abbéli munkájokat a született magyarok előtt kedveltetni.»*) Ime első nyoma azon elv hangoztatásának, hogy a szinpadon csakis az idegenségeitől megtisztult magyaros ízű nyelv képes illő hatást gyakorolni. E helyett pendítik meg először azt az eszmét, hogy az idegen drámák fordítóinak a magyar szinpad érdekeivel kell első sorban tisztában lenniök. Az előadásra szánt szindarab nyelvének közvetlen megbírálója a hallgató közönség, de ezt a közönséget aztán el is lehet rontani rossz nyelven megírt jó meséjű játékdarabokkal. A *Hirmondó* e jogos aggodalmai azon röpirat alkalmából merülnek föl, melynek megjelenéséről fentebb megemlékeztünk.

A Frenzel kapitány *Entwurfja***) egy igazán lelkes hazafi józan nyilatkozása. Nem üres szóáradatba temeti terveit. Ószinte híve az erkölcsös szinpadnak és előnyeit oly általánosoknak tartja, hogy szerinte egy ország sem lehet el

*) *Magyar Hirmondó* 1781 évf. 139 lap.

**) *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater. In einer Rede an das Vaterland.* Pressburg 1779 8 r. 36 sztlan lap.

nélküle. Érdekes, hogy nem egy eszmét megtalálunk már az ő röpiratában azok közül, melyeket 5 évvel később Schiller (1784) a mannheimi tudós társaság előtt tartott beszédében költői lelke egész elragadtatásával hirdetett, vele a német színiészet tekintélyét nagyban emelvén, a balítélettel teljes német társadalommal szemben.

A Frendel kapitány röpiratának nem volt ily hatása a magyar társadalomra. A *Hírmondó* «igen nyomós, hathatós beszédűnek» vallja ezt a német röpiratot, mely «el is intézi nem helytelenül» a magyar színház ügyét, annak azonban nincsen nyoma, hogy hatását megérezte volna a magyar játékszín elárvult ügye, vagy befolyást gyakorolt volna éppen arra az osztályra, a melynek ajánlották: a magyar nemesire. Az eszmének hátrányára vált, hogy magyar érdeket idegen nyelven karoltak föl. Viszont nem hihető, hogy ha ez az eszme, ez a terv a *Hírmondó* ismertetése nyomán alkalmas talajra talál, ne akadt volna, a ki a nemesség érdekében lefordítsa akár magyar, akár latin nyelvre. Bárhogy ítéljünk ez esetről, ma, 120 év eltelte után, annyi elvitázhatlan, hogy Frendel kapitány lép föl nálunk egy nemzeti színház felállításának szükségét kimondó, kiviteli módjait részletező tervvel első ízben. Ha hatását közvetlen tényekben nem mutathatjuk is ki, övé a kezdeményező dicsősége s nagyon valószínű, hogy nem egy lelkes hazánkfia belőle merithette az első ösztönt az új eszme megtestesítésére.

E terv józan, gyakorlati volt. A külföld egy kész intézményét akarta átültetni, de figyelemmel volt azon tapasztalatokra, melyek értékesítése a magyar színiészet jövőjét biztosította volna. Első sorban a színház fölépítésére, fölszerelésére és föntartására kívánatos pénzalapot óhajtja előteremteni. A színház helyéül Pestet ajánlja, mint a hol az ország nemessége gyakran szokott egybeseregleni s hol a lakosok kicsinyenagya (szerinte) magyarul beszél. A pénzalapot közadakozásból kellene megteremteni, a mi könnyű lesz, ha a legnemesebb nemzetnek veleszületett nagylelkűsége kellőleg támogatni fogja az eszmét. A haza becsülete érdekében minden hazafi szívesen fog áldozatot hozni. Az alapnak ezt a részét a vármegyék fölküldenék az év végével a színházi ügyek fölügyelőjének, ki aztán az adakozók neveit egy e czélra kiadandó színházi lapban közzé tenné, részben az adakozók

dicsőségére, részben a nemzet becsületére. A családi páholyok eladásából befolyó összeget szintén az alaptőkéhez óhajtaná csatolni. Az egyéb módon befolyó pénzekből pedig az épület terve, a berendezés és a színház főtartása költségeit lehetne fedezni. E nélkül színházépítéshez fogni szerinte annyi volna, mint levegőbe építeni.

Másodsorban jó magyar szindarabok előteremtését tartja kívánatosnak és pedig oly módon egyelőre, hogy német, angol és francia szindarabokat fordítanának le. A színház felügyelője évenként 50 darabot jelölne ki s a legjobb fordításokat illő díjazásban részesítené. Ezen az úton nemcsak a hazai tehetségek fejlődnének ki, hanem a jutalmazás kilátása eredetiek írására is ösztönözné őket és hogy minél több embert lelkesítsenek erre a pályára, az elfogadott darab második előadásának jövedelme a költőt illetné.

De Frenzel még a nemesség emberszeretetére is hivatkozik, melynek gyakorlására a nemzeti színház szintén módot fog nyújtani. Ugyanis évenként 6 jótékony előadásra kellene kötelezni ezt a színházat. Három este jövedelmét három vagyontalan nemes kisasszony kiházasítására fordítanák, kiket évenként 3 vármegye hozna ajánlatba, a 3 másik előadás jövedelmét a tűz- és vízkárosultak fölsegitésére lehetne fordítani. «Nemesek! — kiált föl a XVIII. évszázad szellemében gondolkodó philantrop — az emberszeretetnek ezen tényei útján az előbb említettek utódainak áldása szállana rátok s nevetek megörökítették s az utóbbiaknál a szerencsétlenség könnyeit az öröm és a legbensőbb hálaérzet elégyült mosolya fogná fölváltani. Adományaitokért áldást, szerencsét és örök boldogságot fognak számotokra az égtől lekönyörögni. Mily nagy-szerű kilátások! Mily fényes jutalom!» . . . Emberszerető elragadtatásában azonban nem feledkezik meg a színészekről sem, kiknek kiválasztását és kiképzését szintén a legelső teendők közé számítja. Ez is a színházi felügyelő hatáskörébe tartoznék. Mindkét nembeli fiatal erőket kellene fölfogadni, kiknek azonban a magyar és német nyelvet egyformán kellene tudni. A fölvétel előtt arról kellene meggyőződnie a felügyelőnek, vajon van-e hivatásuk az illetőknek a színi pályára, s minő a kedélyviláguk, ügyességük. Egy ilyen rátermettekből álló testülettel, rövid időn, nagy eredményeket lehetne elérni. A főbb ismeretek elsajátítása érdekében Bécsbe kellene őket

utaztatni, hol az udvari színházak előadásait mint nézők tanulmányozhatnák.

Egész bátran ki meri mondani, hogy az ügyes színész hasznos és méltó tagja a társadalomnak, s így a tekintélyes díjazás meg is illeti őt. Ez feltétele a rendes és tisztességes megélhetésnek, s mint ilyenek menttek lesznek azon szemrehányásoktól, melyekkel a fölfuvalkodott tökfilkók el szokták őket halmozni.

«Oh haza! haza! — kiált föl végül — még nem hullatnak könnyeket Thaliád templomában, miket a te homályban epedező anyanyelved hatalma, indulatképessége tudna a szemekből kisajtolni! El vagy árvulva. Vigasztalanul, elhagyatottan senyved az néhány nemesen gondolkodó honfitársad kunyhójában, mert már rég kiszorította Franciaország nyelve a palotákból. Kiaszva, kesergő ábrázattal bolyong a Duna és Tisza gyászos partjain, az elhagyatott igazsághoz hasonlóan. A zúgó folyamárba sirja belé keservét s panaszos dalaira csak a visszhang feleli: Háládatlan gyermekeim! az idegen mulatezások oltárán áldoztok a külföld nyelvén, gonosz könnyelműséggel földre teperitek anyátokat. A tört már szívére szögeztétek . . . Oh jertek vissza anyátok karjai közé!» . . .

Ilyen nemes érzések forrásából fakad Fren del kapitány terve. A magyar nyelv és nemzetiség jövőjét teszi sikerétől függővé. Józan megfontolással nem légváronkon töri a fejét, a nélkül, hogy az eszményi jelentőségű dolgokról megfelelkeznek. Egy anyagilag biztosított, állandó, központi magyar színházról ábrándozik, melynek válogatott, komoly irányú műsorát, képzett, jól díjazott, a társadalmon belül számot tevő iskolázott színészek adnák elő. Egyénisége telve van ember szeretettel s ma már nagyon édeskésnek látszó érzelgéssel, de mázos szavaival nem akar megejtteni, mert egy szóval sem mondja, hogy magának minő szerepet szánt. Azon ezerek egyike, kik a XVIII-dik évszázadban terveket gyártanak és eszméket hirdetnek. De az ő terve olyan, hogy valóságát nagyon kellene óhajtani; eszméi olyanok, hogy nagyon kívánatos volna, hogy ne álljon velük egyedül a mi szellemi nagy aláhanyatlásunknak közepette. De lehetett-e mindazt, mit kívánt, reményleni? S ha kivihetetlen kívánt, vajon több-e szószaporító terkvóvácsolónál? A közadakozás egyetemes voltát vajon hihette-e a valódi nemzeti közérzület hiánya mellett? Egy

helyütt sejtetni engedi, hogy a nagy királynő és főséges sarjai, kik kegyelmükre méltónak tartják az erkölcsös czélnézetű színpadot odaát Bécsben, tán segíteni fogják a magyart is. E lehetőséggel szemben azt mondja, hogy e kegyelemre előbb méltónak kellene magunkat mutatni, be kellene bizonyítanunk, hogy mind annak gyakorlására a mi nagy, nemes és fenséges, képesek is vagyunk. Művének mindenestire figyelemre legméltóbb része, hogy a kezdeményezés kötelességét a nemzetre hárítja. Mintha mondani akarná: mutassa meg a nemzet előbb életrevalóságát, komoly kötelességtudását az őt legközelebb-ről érdeklő fontos intézményeknél s ekkor nem meghunyászkodva, hanem nemes önérzettel kérheti a nagy királynő nemes pártfogását, melyet nem tagadott meg a bécsi német színészettől, s bizonyára nem tagadna meg az arra érdemes magyartól sem. De előbb közadakozásból teremtsen meg a magyar színészete fönnállhatásának szilárd alapjait s akkor bizony mutathat majd rá új alkotására, mely nemzeti erőt, nemzeti életre valóságot bizonyít! . . . Könnyű ellenvetésül kínálkozik, hogy vajon mi szükség az uralkodó ház anyagi támogatására, ha ez a magyar színház tényleg létre jön, vagy létrejöhet a nemzet filléreivel? De erre alkalmas válaszul kínálkozik, hogy az erkölcsi támogatás az ügy teljes diadalát jelentette volna. Viszont bármily gyakorlati érzékű is Frenzel, de tán minden lelkesége mellett ép azért, alig tehetjük föl róla, hogy a százezereket igénylő összeg összegyűlhetését biztosra vehette. Ő csak irányt akart jelölni! A nemzeti erő erkölcsi súlyában annyira hitt, oly hatalmat tulajdonított az egyesülés nemzeti irányú gondolatának, hogy a kezdeményezést magát is elegendőnek tartotta arra, hogy a nagy királynő főséges sarjaival kedves nemzetének ügye mellett állást foglaljon. De elég volt-e erre egy igénytelen röpirat onnan az ország nyugoti határszéléről? Vajon sajtóviszonyaink olyanok voltak-e, hogy e tervről az egész nemzet tudomást is szerezhettek? Vajon egy magyar főúr első ezrei fölbuzdították volna-e a többi hasonló áldozatkészségre? Aztán elég népszerű volt már a játékszín eszméje a magyar társadalomban, hogy egy röpiratka nemzeti mozgalmat idézhessen föl? Azután volt-e egy irányban legalább valami kezdeményező hajlam a nemesi rendben — kivált ha pénzáldozatról is szó van? Hiszen Mária Terézia királysága képviselte a haladást a megcsontosos-

dott rendiséggel szemben. Hogyan válhatott volna kezdeményezővé a magyar nemesi rend ebben a korban, méltóvá a nagy királynő esetleges pártfogására? E szerint tehát Fren-del mégis csak úgy tűnik föl, mint a ki légvárat épít? Ko-rántsem! Az ő lelkében a nemzeti színház eszméje úgy tűnik föl, mint nemzeti létünk egyik legéletrevalóbb érdeke. Nem hiheti, hogy valaki vele ellenkező nézetten lehessen. A föld kerekéségen szerinte minden jóra való nemzetnek van nemzeti színháza s így elképzelhetetlen, hogy Pannonia, az áldott ország ne bírjon ilyesmit, mi becsületére válnék, fiainak, leányainak pedig művelődését mozdítaná elő! Érzí, hogy nemzete, nyugot népeihez viszonyítva, mily hátramaradott a tudományok és szépművészetek terén s már ezért sem képzelheti el, hogy a közműveltség ily hatalmas előmozdítójától, minő az erkölcsös színpad, hogyan idegenkedhetnék? Fren-del mégis csalódott! Csak azt nem tudjuk, hogy kiből jobban: a kezdeményező nemzetben-e, vagy a kegyes királynőben, a ki Bécsben oly erélyes kezdeményezőnek bizonyult, midőn a né-met színészetet udvarivá tette? A kezdeményezéstől elszokta-tott nemzet nagy többsége fásult közönnyel fogadta az efféle terveket és egy félszázaddal Fren-del röpirata után sem szabad megbotránkozunk azon, ha akad még mindég olyan is, a ki a komédiázást a magyar jellemhez nem illő dolognak tekinti!

Az efféle röpiratok jelentették a XVIII. évszázad publi-citását. Az időszaki sajtó tudomást vesz róluk, a nélkül, hogy a fölmerült tervnek híveket igyekeznék toborzani. Így a Fren-del terve is maradt, a mi volt: egy nemes érzésű hazafi áb-rándja. Ekként ha kézzel fogható hasznát nem mutathatjuk is ki, a játékszíni eszme fejlődésének történetében határt je-löl, mert általa jut a magyar nemzeti színház kérdése a ma-gyar közügy elsőrendű fontosságú kérdései közé.

És egy évtizeden át szóba nem kerül ez ügy, míglen a *Mindenes Gyűjtemény* és az *Orpheus* újra naiprendre hoz-zák. 1790-től kezdve a nyelvi, a nemzeti érdekek forr egybe s a magyar íróvilágtól befolyásolt megyei értelmiség benne látja a nyelv terjesztésének, a nemzet kipallérozásának egyik leghathatósabb eszközét. A *Hadi és más nevezetes történetek*-ben már azt írják 1790-ben *), hogy társaságokat és magá-

*) I. h. 65—66.

nosokat, kiváltképen kell más nyelven készült nevezetes víg és szomorú darabok lefordítására serkenteni, «mellyet más Nemzetek sem szégyenlettek (!) s vették is hasznát». Elragadtatásában arra kéri a haza leányait, hogy nagyobb városokban és a főméltóságok udvarhelyein magyar játéknéző helyeket emeljenek. Mily föltűnő különbség 1779 és 1790 közt! * Akkor elhangzik az *egy* nemzeti színház terve s most már arra buzdítanak, hogy minden nagyobb városban legyen egy. A férfias komoly terv után gyermekes tervelgetés. A nemzetre történő férfias hivatkozás helyett a honleányok naiv buzdítgatása. De e felfogás kicsinyességének ellenére el kell ismer-nünk, hogy ez eszme e 10 év alatt tért hódított a nemzet legkülönbözőbb rétegeiben, mert úgy látszik, hogy társadalmi úton akarják megteremteni azt, a mi királyi kegy, főúri adakozás nélkül eddig elő nem állhatott. De nem egy nyomra akadunk, mely azt bizonyítja, hogy a játékszín szükséges voltának eszméje bejárta az ország legtávolabb eső vidékeit s végső hullámcsapása elért Erdély bérczeiig s hasonló tevékenységre serkenti a közjogilag különálló, de nemzeti érzésben testvérhazát.

Az 1790'1-iki országgyűlés csak 5 hónapot töltött Budán, a hátralévő 4 hónapon át pedig Pozsonyban ülésezett. Ez a helycsere nem vált javára az akkor Pesten egybeállt első magyar nemesi színjátszó társaságnak. Az ország rendei-nek közvetlen közelében a fő- és albérlő egyaránt tartózkodtak volna, hogy makacsul ragaszkodjanak szerződéses jo-gaikhoz.

E makacsságnak azonban egy jó következménye volt. A társaság, mely az ország vármegyéinek pártfogásáért esede-dezett, kérő leveleivel maga szerzett híveket a magyar játékszín üldözött ügyének. Fölhozott indokaik nélkül aligha támogatták volna a vármegyék a színészet ügyét. Az igaz, hogy az akadémikus érdeklődések s egy pár száz forintnyi adományon fölül alig történt ekkor még valami, a mi méltó volt volna e

*) Kassáról írta valaki 1790 elejéről azt a korjellemező levelet a *Magyar Kurirba* (1790. I. 307—10 lap), melyben a többi közt eze-
ket mondja: «hogy pedig a Magyar nyelv annál hamarabb folyóban
légyen, és el-terjedjen, a Comœdiákat legjobb nyelv kortsollyájának
állítom.»

jelentős ügghöz, mert a helyett, hogy egy nagy tőke összeremtéséhez fogtak volna, szórványos adományaik elfolytak a mindennapi szükséglet apró csatornáin, de az eszme mégis bámulatos arányban hódított, bár igaz, hogy csak egyes vidékek magyar értelmisége (mint Pest-, Gömör-, Szabolcs-, Bihar-megyék példája mutatja) s nem az egész nemzet hozott áldozatot. Mindazonáltal az általános érdeklődést föl tudták mellette kelteni s csakis egy ember hiányzott, a ki szóval és tettel az ügy élére merjen állani.

A pesti társaság megalakulási zavara nagy bosszankodást idézett elő az országban. A *Magyar Kurir* egyik levelezője 1791 febr. 25-éről ezt írja Verőczéről Nógrádmegyéből: csodálja, hogy a Theatrumnak oly sok ellenzője «úgy gondolkodik, hogy az az erkölcs romlásának nagy alkalmatossága lenne. De ezt csak a visszaélés okozhatja s valamint a bort magát nem lehet azért kárhóztatni, hogy az erkölcs romlásának alkalmatossága: úgy e Theatrumokat nem lehet egyáltalában kárhóztatni.»

A levélíró a társadalmi balitéleteken kívül sokkal jobban fél azon osztály ellenszenvétől, mely a színházat a felvilágosodás túlságos terjesztésének vádjával sujtja. «Ugy de — ezt is mondják — szabad gondolkodásra adnak azok a Játékok alkalmatosságot; a szabad gondolkodás pedig olyan zűrzavart szül, mint most Franciaországban uralkodik. De ítéletem szerint — folytatja a levélíró — olyan zavarodásra csak a despotismus adhat alkalmatosságot; a mi felséges udvarunk pedig, a mint megindulással tapasztaljuk, éppen az emberi szabadsággal megegyezőleg kíván uralkodni. Káros tehát ezt az ellenvetést csak emlegetni is. Káros valósággal a megvilágosodás akadályoztatására ellenvetéseket keresni, mivel a nyughatatlan szorgalmatosság rútgyanúság alá zárja az ellenkezőket.»*)

Ugyanez a jóhízeműség tűnik ki a *Hadi és más nevezetes történetek* jelentéséből (1791 márcz. 1-éről), melyben nagy megilletődéssel vesz tudomást a magyar színjatszók viszonytagos sorsáról. Szerinte ezt a társaságot azért hozták össze némely hazájokat szerető magyarok, hogy a nyelvet közönsé-

*) *M. Kurir* 1791 évf. 18 sz. 276—8. lap.

gesebbé tegyék és ezáltal a király atyai szándékát is kívánt czéljaira segítenék.*) Ezzel azt akarja a jelentés írója bizonyítani, hogy ha a nyelv terjesztése királyi óhaj, akkor a magyar színjáték is bizonyára a királynak tetsző dolog. Pedig sajnos, ha a *Naponként való jegyzések* könyvét lapozzuk, azt találjuk, hogy még egy oly kérdésnél is, vajon minő nyelven írassanak a Diariumok, a legellentétebb nézetek merülnek föl. A magyar nyelv ellenzői nemcsak érzelmi, hanem közjogi okokat is tudtak ellenébe fölhozni.***)

Féltek attól, hogy azok, kiknek az anyanyelv tehetségükben nincsen, «a Polgári Társaságba mintegy számkivetettek lennének» — aztán ha Galiczia és Lodomeria visszacsatoltatnának hazánkhoz «ezen Külső Nemzetbeli Nép, tulajdon Hazájába mint egy Jövevénynek tétetne, kétségkívül az óhajtott Egyesülés nehezítetténe, sőt talán egészen meg is gátoltatnék.» Látni való ez esetből, hogy ez a párt a maga mulasztásának palástolására minő ábrándos okokat keres az ellen, hogy a magyar nyelv legyen az országgyűlési tárgyalás, kormányzás és közigazgatás nyelve. Csak kár, hogy ezen az alapon nem merte Galiczia és Lodomeria visszacsatolását már most nyíltan is követelni! Lehet, hogy azért, mert a SS. és RR. nagy többsége nem ezek sorából került ki. A magyaros érzelmű többség «más nagy Nemzeteknek dicsőséges Példájokat» tartván szemé előtt, azok után akart indulni, kik az anyanyelvet a közdolgok folytatására elfogadván «az által aztat rövid idő alatt virágzó Állapotba helyhezítették és az egyes Nyelv által az Egyességet is és Hazafiúi szeretetet Polgárjainak Szíveikben bé-oltották, szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek itélték az Anya-nyelv bé-hozásának kezdetét már egyszer meghatározni.»

Ime első nyoma azon országgyűlési pártnak, mely nyugat műveltségén táplálkozva, nagyobb hazafisággal mint gyakorlati érzékkel rövid időn akarja nemzetét eljuttatni oda, hová nyugot nemzetei, évszázados, lassú fejlődés után jutottak el. Ama másik még hallani sem akar róla, ha mindjárt távol időben — mert mi lesz a sorsa a visszacsatolt Galiczia

*) *Hadi és m. n. t.* 1791. IV. szám. 263—4. lap.

***) *Naponként való Jegyzések.* 20. lap.

és Lodomeria lengyel és ruthen lakosainak! Ne csodáljuk, ha a vélemények ily kuszáltságában, az egyesek minden jóakarata mellett nincs határozott rendszer e kérdés körül egy egész évtizeden át s csak midőn Ferencz reactionarius uralma a magyar társadalom lassú tömörülésére vezet, kezdi e haladó párt a rendelkezésére álló összes eszközöket a magyarság ügyének szolgálatába szegődtetni s ezek közt első sorban a színészetet, mint a magyarosodás előmozdításának leghathatósabb eszközét.

Az 1790-ik évet a magyar szabadság régen várt hajnala hasadásának tartották, «midőn a vízzé nem válható igaz magyar vér duplás erőben buzoghatott.» A kenetteljesség hangján irt Alsó-Fehér és Doboka megye az országgyűléshez az Unio tárgyában, így fejezvé be kérés levelét: «Mi pediglen szívünk buzgó kívánságával óhajtjuk, hogy támaszsa föl az Úr-Isten a Magyar Nemzetnek már egy darab időtől fogva bujdokló csillagát; ezen dicsőséges mostani Ország egyben. Gyűlését szentelje meg, tanácskozásokat maga Lelkével vezérelje, hogy lássák meg mindenek, hogy a Magyar Nemzet a mindenható Istennek tulajdon öröksége és kiválasztott saját Népe...»*) Ez a hypernationalis hangulat azonban csak lassan szűnik meg nem is nagy kárára a komoly megfontolást kívánó ügynek. Miként a hajnal hasadása nyomában ott a múlt éjtszaka árnya, s a sötétség csak lassú léptekben marad a pirkadó reggel mögött, sőt a fölkelő nap is, párakon törvén meg sugarai, nem a való körvonalakat mutatja, a színeket pedig elmossa... olybá tűnik nekünk ez a nemzeti hajnalhasadás is, mohó sietőségével, meg nem ért új eszméivel, szapora terveivel és csalóka reményeivel, mindenütt az elavult rendi felfogásnak s társadalmi balitéleteknek nyomában — szívós ragaszkodással a régihez a mult kedvéért és nemes, bár meggondolatlan előretörekvéssel a jövő érdekében. Mintha mind a kettőt — az ősit s az újat — egyaránt biztosítani akarná, nem gondolva arra, hogy emezt csak úgy érheti el, ha amazt áldozatul hozza.

Ebbe a keretbe a magyar játékszín vergődése 1790-ben és bukása 1796-ban, teljesen beléillik. Az országgyűlés nem foglalkozott külön a magyar színészettel, de némi megnyug-

*) *Acta Com.* 1790/1 IV. sz. II. 46—7. lap.

vással oszollhattak szét a rendek 1791-ben abban a tudatban, hogy az 1792-iki országgyűlésen bemutatandó országos bizottsági munkálatok tárgyalásánál ezt az ügyet is országos rendezés tárgyává tehetik. Hiszen a tudományt illető dolgokban kiküldött bizottság tagjai sorában ott voltak a magyar színtársulat lelkes pártolói: Luby Károly, b. Podmaniczky József, Gr. Török Lajos, Vay István is.

A játékszíni ügy időszerűvé válását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Magyar Kurír* 1791. évi márcziusi egyik számában *) egy debreczeni hazafi 8 darab aranyat tűzött a következő kérdések legjobb megfejtőjének:

1. Mi annak az oka, hogy a *Magyar Theatromi Társaság*-ban lévő Magyar Nemes ifjak, immár 8 hó óta, hasztalanul munkálkodnak a haza boldogságára irányozott céljokban, sőt a mi ennél több, oly idegennel kénytelenek perlekedni, a ki nek az ország törvényei szerint semmi szín alatt nem volna szabad «a már sok esztendőktől fogva gyakorlott pénz halászása?»

2. Mi annak az oka, hogy ez a közjóra törekvő társaság, mind ez ideig nem akadhatott egy oly jóltevőre, ki feltett céljainak elérésére bár akármely csekély segítséggel is lett volna?

3. Dicséretet érdemelnek-e, vagy inkább megvetésre méltók ezen ifjak, hogy e dolgoknak bizonytalan kimenetelét és huzamos voltát látván, «még-is olly meg-átalkodott el-tökéléssel vagynak, hogy készebbek érezhető károkat szenvedni, mint sem el-kezdett szándékokat félben hagyják, mind addig csak leg-kissebb reménységek is lehet céljoknak el-érésére?»

Mint látjuk, az országos pártolás eszméjét még nem pendítik meg e pályázati fölhívásban sem, s bár megbotránkozást kelt, hogy a magyar színészetnek a német vet gáncsot az ország fővárosában s bár e foglalkozás dicséretes voltának bizonyítása az ügy érdekében kívánatosnak látszik — magát a színészetet csak egyesek jóindulatától akarja függővé tenni. Úgy látszik, hogy még a leglelkesebbek sem voltak tisztában azzal, hogy mily pénzáldozatokat kíván egy versenyre képes színtársulat előteremtése.

Egy pályázó nyilatkozata aztán ezt a kérdést tisztázta.

*) 1791. évi 29. sz.

Néhány hétre e cikk megjelenése után jelentkezett is egy névtelen pályázó, ki azon esetben, ha a pályadíjat neki ítélnék, a 8 drb aranyat «az olly, példátlan Türéssel Hazájok Java mellett állhatatos nemes szívü Ifjaknak» ajánlotta föl.*)

Rövidség szeretetéből «Kerekded Mondásokba» foglalja véleményét. És valóban kevés szóval sokat mond. Tudja, hogy a játéknéző helyek nemcsak bizonyosságai és jelei a felvilágosodásnak, hanem «azzal éppen egyarányú lépésekkel járnak.» A színészet tehát mindig visszatükrözője korának. Ezt a gondolatot aztán érdekesen kibővíti ezzel a nyilatkozatával, hogy a «szabad és szebb Tudományoknak és a Nyelv művelését a csinos erkölcsöket, udvariasságot, a Társalkodás Savát, az izlést, a jádzó Hellyek formálják is ugyan — de némi némü mértékben fel is teszik.» Jól tudja, hogy minden, a nemzetek erkölcsi jellemétől függ. «Egyik helyütt még ma is a Hanswurst és Kasperl divatozik, másutt már a XVI-ik században gyönyörködtek Shakespere remekeiben. Emitt a marionettek tetszenek, a masquarádok, az opera buffa, a commédia de l'arte s a gyilkos circus — amott a nemzeti hősök, Sophokles és Euripides remekjei. Aztán a hazai viszonyokra czélozván, így folytatja: «Az élet módja is vagy segély, vagy akadály. A mezei ember, a ki csak néha tántorodik-bé a Játék-házba, kaczag azon, hogy a szegény Komédiás pénzért sir. A városi ember életének leg-szebb óráinak azokat véli, mellyeket ott el-tölt.» Nagyon kellett a pályázónak tudnia, hogy ép az az elem, mely másutt legnagyobb gyámola, úgyszólván fölnevelője volt a színészetnek, a polgárság, nálunk tán érületileg nem, de idegen nyelvét tekintve igen is nagy hátránya a magyar színészet kifejlődésének. A kérdés ezen részét csak mellesleg érinti. Részletesebb ott, a hol a színészet boldogulhatásának eszközeit veszi szemügyre. A hasznossági elv barátjának kell tartanunk, mint a ki azt hirdeti a «Haszon, a Jutalom a Világ Rugója, abból foly minden cselekedet,» de nyomban rá megjegyzi, hogy a «legmérséklettebb az, a ki betsületet kíván s csak azzal fizetteti magát. Világ tudtára ez a Játékosoknak leg-nagyobb fizetése. Ezt a közbecsülést meg is követeli a Játékosok számára, mert különben «hol itt az Indító-ok,

*) 1791 évf. 35. sz.

hol az Ösztön?» Viszont az előmenetel legnagyobb akadályát a pénzkérdésben találja: «a pénz mindennek Lelke. Ezen nagy éltető állat nélkül hogyan lehet most, a mi Időnkben egy olly Institutumot létesíteni, melynek kezdete temérdek költség, közepe kevés haszon és mindezekhez ki-menetele bizonytalan?» A mi eszes névtelenünk fején találta a szöveget. Lehet, hogy színészeink maguk is tudták, hogy e nélkül boldogulni nem fognak — de a jövő országyűlés jobb kilátásai elviselhetővé tették a keserves jelent, mely egyelőre csak becsüléssel és magasztalással fizetgette le a nemzeti tartozást. Jól sejtette névtelenünk, hogy e nélkül az ösztön meg fog szünni. — A mi az idegen színészettel való visszas helyeztet illeti, ezt a névtelen legvégül említi. A mi azonban a Mecénások kérdését érdekli, vagy helyesebben a hidegséget, a közönyt okadatolná, erre azzal felel, hogy a mi viszonyaink nem értek meg ennyire. Más országokban egy hasznos eszme hirdetőjének nem kell búsulni a töke miatt. «Angliában hull és esik a sok Guineé.» Nálunk azonban több se gyűlt, az első próbák alkalmatossága után adott «szabad akarátú ajándék egy pár aranyból.» «A nagyobb része szát tátni jött, más része agyarkodásból, hogy nevéssen, ha hajótörést szenvedne a *Magyar Theatrom*, és ezért fizettek — jegyzi meg gúnyosan — hét krajtzárt.» Ennek a langymelegségnek tulajdonít minden bajt. Forrását pedig ott találja közviszonyainkban, melyek nem értek meg odáig, hogy egy magyar színészet létezése általánosan érzett szükség legyen. Nagy, őszinte bátorság kellett e vélemény nyilvánításához. Pedig a névtelen még ennél szigorúbb kritikától sem irtózik és bátran kimondja, «hogy kérkedők és el-szenvedhetetlen kevélyek leszünk, ha többet hiszünk, hanem hogy csak hasad a Hajnal még nálunk. A mi Egünkön még sűrűk a fellegek, a világosodás most piroslik, az Izlés bölcsőjében van, a Nyelv bimbójában és — Ignoti nulla cupido» ! Nem panaszképen látszik mondani, de annál hatalmasabb gúnynak vehetjük azt a szemrehányást: «hogy ha az elmúlt arany időkben kevesebbet varrtunk volna mentéinkre, nadrágjainkra és annak csak egy részét tettük volna le a Haza amaz aranyoltárára, melynek neve Közjó — hasznosabbak lettünk volna! . . .» A német bérlővel szemben meglepően higgadt felfogást tanusít. Ugyan «maszlagot hintő bordély-tartónak» nevezi el, de hozzá teszi, hogy

Magyarország szabad ország. Szentek itt a kötések, útalatos az erőszak, sérthetetlen a tulajdonjog. A jelent elfogadja úgy a mint van. De a főbélő szerződése leteltével a közönség segítségére a felsőbb hatóság közbelépését kívánja, «hogy az a Theatrumot adja annak, a ki a Köz-jót és az Ország constitutióját a vidám Tréfa mosolygó ábrázatja alatt elől-viszi és örökösíti! . . .» Mindenekfelett mégis a helytől félti a legjobban a magyar színészetet. Ha csak fél évig fognak magyarul játszani, a színház üresen marad, «mert nem mindent tanított meg Magyarul a Diéta.» Ha pedig egy helyütt két nyelven játszanak, «a konkoly elfojtja a gabonát.» Azért azt javasolná, hogy a társaság inkább Kassán kezdje meg pályafutását Pest helyett, a mi annyit jelent, hogy sokkal tanácsosabb jobb időkgig valami előkelő vidéki városkába visszahúzódni, hol a megélhetés könnyebb, a vetélytárs pedig nem tartozik az idegen színészet legjavához, mint a magyar fővárosban.*)

A harmadik kérdésre adott válaszban a tetőpontot éri el névtelenünk lelkesedése. Azt következteti a fölvetett kérdésből, hogy az érdem majdnem nevetségessé válik nálunk, a mi hidegségünk miatt. A magyar színjátszók dicséretre méltó voltát minden kétségen felül valónak mondja. Állhatatos elhatározásuk jele azon lelkesedésnek, mely nélkül mester a maga tudományában senki sem lehet. Kitartásuk megérett gondolkodás jele. A játékszín meleg szeretete azon nagy hivatatra való benső hivatottságukat mutatja, «hogy lehessenek egyszer a kedves ál-arcza alatt a jó erkölts, Udvariasság és Nyelvnek Tanító mesterei.» Mint szemtanu szól első próbáikról és mer ahhoz szerencsét kívánni, «hogy mi is fogunk mutathatni kevés esztendőök alatt mind Schrödert, mind Garicot.» Végül azon nem kevésbé jellemző nyilatkozatot teszi, örvend, hogy az ismeretlen fel tudja indítani kérdéseivel a közrészvétet egy ilyen valóban közhasznú dolog iránt, «fölébreszteni a Nemzetet, hogy ne hallgasson, midőn ágyékából származó édes Fiain, Idegen erőszakoskodik.»

Nincs okunk azon állításunkat módosítani, hogy a névtelen 5 lapnyi terjedelmű feleletében sokat mond. Nem híze-

*) Kazinczy Ferencznek evvel rokon tervéről l. ily cz. értekezésemet: Hamlet-előadások a mult században — *Egyet. Philolog. Közlöny.* XVI. k. 396—402. l.

leg a nemzeti hiúságnak, sőt óva int mindenkit attól a képzelgéstől, hogy túl vagyunk már a hajnal hasadásán; mintha mondani akarná, hogy a mi kezdetleges culturánkhoz oda illik ez a kezdetleges, inkább csak műkedvelősködő színészet. Dicséri ugyan színészeink játékát, de csak úgy, mint tehetséges, szorgalmas kezdőkét szokás és csak a jövőre ígér Schrödereket, Garrickokat. Dologhoz értő ember, a ki jól ismeri Ausztria színi viszonyait és mintegy vigasztalásul hozza föl, hogy Bécsben ugyan becsre kapott az udvari játékszín, de folytonos küzdelemben a lipótvárosi Kasperl-val, «nem is régen hajnalodott itt, és még most is itt-amott elég sötétek utczái». A lassú fejlesztés elvének híve; sikerében csupán akkor hisz, ha kellő anyagi támogatás mellett a színészet fönmaradását biztosítjuk és a fensőbb hatóságok — szerződéses joguk tiszteletben tartása mellett — annak idején erkölcsileg is támogatják őket és szerződéses jogukhoz segítik.

E helyes elvek mellett föltűnőnek látszik, hogy a magyar színészetet sorsára bízzák, mintha nem akadt volna senki, a ki a követendő utat kijelölje. Viszont tartózkodni fogunk a nemzeti közönyösség súlyos vádját hangoztatni, ha meggondoljuk, hogy az 1794. évi 400,000 frtos országos terv kiviteléről le kellett mondani jobb időig a nemzetnek, az aggályoskodó kormány reactionárius irányú, lerázhatatlan igája miatt.

Jellegzetes vonása e kor fölfogásának, hogy irtóztak a magyar színészetet országosan istápoltnemzeti színészetté tenni. A mint irtóztak annak a gondolatától is, hogy 1794-ben magánúton létesítik, akként félték attól, hogy az 1792. és 1796-iki országgyűlésen országgyűlési intézkedés tárgyává tétessék. A kormánynak ez volt be nem vallott, de a tényekből (különösen a későbbi országgyűlések tárgyalási módjából) jogosan következtethető szándéka. Mindaddig, míg a magyar színészetet támogatást érdemlő magánvállalkozásnak lehetett tekinteni, mely tőke nélkül veszedelmes hatalommá úgy sem válhatik, nem méltatták különös figyelemre; inkább túrték, mint gyámolították, inkább lenézték, mint üldözték; de midőn 1794-ben érdekében országos mozgalom keletkezik, a kormány betiltá a gyűjtéseket, a sanyarú idők kényszerére hivatkozással — bár midőn a dynastia nagyhatalmi, minket távolról sem érdeklő ügyeinek megvédelmezéséről volt szó, ez a nemes, méltányos gondolat sohasem jutott eszébe. Midőn 1796 november

havában a rég óhajtott országgyűlés összejön — már hónapok óta megszűnt a pesti magyar színészet, mert láthatatlan agyarkodók arról is gondoskodtak, hogy a házi perpatvarkodásaival botrányt botrányra halmozó színészet a legnagyobbat veszítse el, a mi főnmaradásának eddig legfőbb támogatója volt — a közbecsülést. — És mindamellett 1796 után új kora kezdődik. Az ezt követő 1802-diki országgyűléstől az 1839/40-dikig ott van állandóan a sérelmek sorában a magyar nyelv ügye mellett. Nemzetet érdeklő ügygyé avatják e tárgyalásokkal. Hogy nem tud diadalmaskodni, az nem a mellette való lelkesedés, mint inkább a pénz hiányával s az ósdi fölfogással menthető. Igaz, hogy pl. a magyar tisztképző intézet új eszméje százezreket hoz össze; de ne feledjük, hogy az adakozók sorában ott van a királynő 50,000, József fhg. nádor 10,000, Károly Ambrus fhg. és hercegprimás 20,000, Albert szász hg. 30,000 frtjával.

Ez a példa hatalmas vonzerőt gyakorolt katonás nemzetünkre egy oly korban, midőn a napoleoni háborúk miatt az országot védő katona volt a közélet központja. Természetes dolognak tűnhetik föl, hogy ily körülmények között a katonai akadémia fontosabbnak tartatott a magyar nemzeti színháznál. És mégis alig hihető, ha az udvar tartózkodó helyzetéből kilép és csak félenyi áldozatra hajlandó, hogy a nemzet lelkesei is ne tették volna le ezereiket a közműveltség oltárára.

A színészet ügyének diadalát a nemzetnek mások támogatása nélkül kellett kivívnia. Ezért a nemzeti színház elnevezéshez oly szent emlékek fűződnek, melyekre büszkeséggel tekinthetünk vissza s bár nem egy balítéletet, nem egy akadályt kellett előbb leküzdenünk, az átalakulás oly gyors volt, hogy példátlanul áll Európa népeinek színészettörténetében. A röpiratok és hírlapok eddigi apró csatározásai után, melyek egy magánjellegű társaság érdekében folytak, azon nagyobb arányú küzdelem következik, mely ott foly le az országgyűléseken, egy nemzetivé avatandó ügy érdekében.

BAYER JÓZSEF.

AZ ÚJABB TÖRÖK IRODALOM FEJLŐDÉSE.

Egy istenfélő mollah hajlékába került egy alkalommal Ertogrul, az oszmán fejedelmek őse. És midőn pihenni tért, hogy erőt gyűjtsön másnapi ütközetéhez, a szent könyvet, a próféta igéit pillantotta meg vánkosán. Buzgó lelkesedéssel és szent áhitattal könyörgött belőle Mohammed istenéhez, miközben az álom varázslatos országa nyílt meg képzeletének. Vezéri sátrából egy ezüsttiszta forrás buzogott elő, mely egyre rohamosabban csörgedezett, egyre messzebb ázott magának medret, mígnem hatalmas áradattá nőtt, mely a világmindenséget elárasztá.

Korának tudós sejkjei és ulemái, kiknek a művelt Perzsia volt hazájok, fényes és dicsőséges jövőt jósoltak alakulóban levő birodalmának, mely az álombeli áradathoz hasonlóan, földrészekre fog majdan kiterjeszkedni.

Nem sokkal ezután megszületett Ertogrul fia, Oszmán. És az az álombéli folyam, mintha csak valósággá vált volna, mind hatalmasabban kezdett növekedni. Anatóliának nem egy törzsvezére hódolt meg az ifju Oszmánnak, s az ő néptörzse csakhamar elsőnek kezdett kiválni. Több ízben vezette őt sorsa egy tudós sejknek, a jámborságáról messze híres Edebalinak sátrába. Ott pillantotta meg a periszépségű Malhatunt, a sejk leányát, a ki oly kiolthatatlan szerelmet ébresztett benne, hogy fejedelmi rangja és méltósága részesévé akarta tenni. A jámbor sejket megdöbbsentette a fiatal vezér lángoló kívánsága, melynek csak évek multával engedett, az isteni beavatkozásnak egy félremagyarázhatatlan jelére. Ezuttal Oszmán pillantott be az álomvilág sejtelmes országába. Egy ragyogó félhold szállott elő a szunnyadozó Edeballi testéből, s a mint fölfelé emelkedett, teltre vált az alakja, s az álmot látó vezér ölében helyezkedett el. És azon a helyen, a hol a teljes hold

leszállt, egy világnagy fa tört elő a magasba, a végtelenségbe terjeszkedő ágakkal és ezerszint játszó gyümölcsökkel. A fa mérhetetlen árnyékában ott pihent a világegyetem mindensége, s hegyekkel váltakozó völgyek, ligetekbe rejtőzködő források, pompázó városok és kieszen fekvő falvak körül zavaraltan boldogságban élő emberek tanyáztak. Béke és megelégedettség lakozott mindenfelé.

Az álomkép eltűnt és Oszmán elnyerte a szép Malhatunt, a későbbi szultánok ősanját. És vége szakad a mondanak, az álomkép beleolvad a valóságba s az álmot álmódó a világtörténelem alakjává lesz, hogy a megsejtett jövőt utódaival láttassa. A honalapítás nagy munkája még nem volt befejezve. Szerencsés harcrai és egyéni jeles tulajdonságai a fejedelmi, majd a szultáni rangot szerezték meg Oszmánnak, s alighogy a szeldsuki birodalom szétbomlott, ő lépett a kisázsiai mohammedán törökség élére. Ez események a tizenharmadik század végével történtek. A türkmén törzs nemzetséggé, a törzsvezér fejedelemmé lesz, s messzebb fekvő fővárosuk, a dombos vidékü Szöjüt helyébe az olimpusi főnőségű Brussza lép. A régi székhelylyel egyuttal a mondák világából lépnek ki. Amott csak az ódon sirokat hagyják, melyek mindegyikéhez egy-egy legenda fűződik, ide meg az iszlám műveltség legkezdetét telepítik meg. Szöjütnél még türkmének voltak, régi hazájok mondaszerű emlékeivel, a csak imént lezajlott törzsharcok eleven tudatával; itt oszmán-törökökké váltak, s első sorban mohammedánokká, kik nem törzsvezérekkel harcolnak többé, hanem az iszlám ellenségeivel, a rumbeli Bizanczczal. A hadvezérek mellé mindenható sejkek és mollák kerülnek, kik hazájokat, a virágzó Perzsiát, az anatóliai udvarral cserélik föl, s terjesztik a vallási tudományokat és az iszlám szabta törvényismereteket. Így indul meg az oszmán törökök irodalma, idegen népek idegen költészetének mohammedán hatása alatt.

★

Az oszmán nép politikai története a XIV. századdal kezdődik. E század négy első szultánja az iszlám hit kalifái voltak, és úgy politikai, mint irodalmi fejlődésök az iszlám hit fejlődésével tartott lépést. Csak később, alig egy század lefolyásával vált lehetségessé, hogy az irodalmi élet külön is

fejlődhetett, mely ez időtől kezdve szoros kapcsolatban állott ez állami élet fejlődésével. Bámulatos gyorsasággal kezd az alig száz éves birodalom terjeszkedni, s vele egy időben a török költészet is folytatja területi hódításait. Az oszmán politikai állam nyugot felé, az irodalmi terület pedig inkább kelet irányának bővül. Egymást úgyszólván kiegészítik és az iszlám műveltségnek azt az erejét, melyet az arab és perzsa költészet mezejéről gyűjtenek, nyugoti hódításaikban is érvényesítik. Fokozatosan terjeszkednek mindkét irányban s a meghódolt területeken állami és irodalmi életök egyaránt megerősödik. Ekkor éri el a birodalom nemcsak külső, hanem intellectuális hatalmának is a tetőpontját. Az iszlám műveltség ez időben jutott el delelő pontjára, mely körülbelöl egy teljes századon át hajtotta a legcsodálatosabb színű és illatú virágokat. Ekkor formálódott ki ez oszmán nyelv is, értvén e nyelven azt az irodalmi stílust, mely előbb a perzsa, majd később az arab elemmel is annyira átszűrődött, hogy alkalmassá vált úgy a perzsa nyelv színpompáját, mint az arab nyelvszerkezet erőteljességét harmonikus egészszé összeolvasztani. Ez volt az oszmán török költészet mohammedán renaissanceának kora.

E majdnem másfél századon át tartó virágzás után rohamosan kezdett beállani a hanyatlás. Az ország politikai sülyedésével, mely már III. Murad szultánnal veszi kezdetét, egy időben áll be az irodalomnak és főleg a költészetnek hanyatlása. Nem mintha költőknek hiájával lett volna e korszak. A biographusok még mindig százával sorolják föl őket, de ki-kitör belőlök a panasz, hogy eltűnt a jóért és szépért való rajongás, hogy a költészet eddig selyemsima arczán immár hosszúra nőtt a szakál, mint annak az egykor szép ifjunak az állán, a ki annak idejében rajongás és csodálat tárgya volt. Mindent csak azok foglalnak el, a kik költők akarnak lenni, pedig azt sem tudják, hogy mi a versmérték és a szép csengésű rím. A ki a halhatatlan Szádi rózsaberkét csak egyszer is elolvasta, az már költőnek és a fülemüle szerelme hivatott dallójának vallja magát. Egy másik nem kevésbbé elkeseredett szemlélője a hanyatló korszaknak meg egyre azon panaszkodik, hogy sok a buvárja a költészet mélységes tengerének, de csak egy az ezer közül, a ki igaz gyöngyre akad és ékes foglatba tudná beilleszteni. «Ha e költők mindegyikétől — írja — csak egyetlen egy verset akarnék idézni, s ha írótoklakul a világ

összes fáit kinálkoznának, tényleg pedig a világ összes tengereit folynának össze, a fákat mind felhasználhatnám, a tenger vizet mind elfogyaszthatnám, s összes költőink még sem volnának felsorolhatók.»

Így keseregnek már a XVI. század végén. A hanyatlás politikai okai eléggé ismeretesek előttünk. A harci vereségeket követő kiábrándulások, a gyakorivá váló belső villongások, homályba kezdik borítani az eddig fényesen ragyogó felholdat. Hozzájárul a költők erkölcsi súlyedése, élőkön a XVII. század versíró szultánjaival, a kik érzékiesen mámoros költészeteket, bűnös és zsarnoki szenvedélyeiket a misticismusnak már többé nem tiszta fátyolával kezdik ismét takargatni. Főleg III. Murad és az utána következő öt szultán. A titokzatosságra hajló költészetek ismét divatra kelti ez irányt, csak hogy e lelki rajongásnak nem a vallás szolgál többé forrásul, mint a régi sejkék korában, hanem alacsony szenvedélyek és az érzékek szertelen eltompultsága. A narkotikumok élvezetét majdnem minden költő a lantjára veszi, s eltévelyedett hangokat csal ki belőle. Még a csata mezejére is elviszik ez érzékvilágukat, s a szigetvári táborozás közben a horról és kávéról írnak költői elmélkedéseket. Olyan volt ez az ő költészetük, mint az opiumevőnek ábrándvilága, melyet az érzékbódító mákony füstjén át káprázatosabbnak és tündéribbnek képzeltek. Mámoros volt e kornak egész költészete, velaminthogy a török eredetű mámor szó is (eredetileg: mahmur) nem csak az ital-szülte elbágyadást és érzéki kimerülést jelentette. A költészet ez elfajulásának már a múlt, illetve a XVI. századvégi költőkben is nyomát találjuk. Sőt minél nagyobb volt Lámi és Báki, a XVI. századvég legkiválóbb két képviselője, annál rohamosabbnak tetszett a hanyatlás és a költői eltévelyedés. Lámi, a perzsa romantikus költemények legkiválóbb átültetője, a prózai és költői stíl utólérhetetlen mestere és a hogy kortársai nevezik, a Mesznevi koronája, a romantikus epos fejedelme, királya és császára volt. Egyaránt jeleskedett mint prózaíró és mint divánköltő, s midőn a siíta Husszejn mártírságáról is zengedett lantja, egy mollah kikelt ellene a szószéken, hogy egy szunnita moszlim hogyan merészkedhetett ily tárgy megírására vetemedni. Erre a vádlott költő meghívta a brusszai kádit és a város összes előkelőségét egy nagy dsámiba és fölolvasta előttök

költeményes művét. Annyira megtudta a hallgatók szívét hatni, hogy a sok költői szépség hallatára könnyekre fakadtak, s igaz részvét kelt bennök, a szunnitákban, a siizmus legnagyobb mártirja iránt. De minden kiválósága mellett is, ő készítette elő a költészet elernyedésének útját és példát mutatott az érzékiségek megdicsőítésére. Ilyen a többek közt lyrai költeményeinek legkiválóbbja, egy kétszáz soros kaszidéje a rózsáról; továbbá a *Gyertya és pillangó* című romantikus versezete, melyben a kelet pillangója nem az állhatatlanságnak és ledérségnek a jelképe, mint nyugoton, hanem a hűség és önfeláldozás symboluma. A mistikus szerelem van benne megénekelve, mint a *Rózsa és Fülemlében*, csakhogy allegóriái szebbek, nyelve költőibb és a mű szerkezete is kerekkebb. — A milyen joggal nevezték el Lámit a romantikus költészet fejedelmének, királyának és császárjának, épen oly jogosan illeti meg a törökök legnagyobb dalköltőjét, Bákít, a lyrikusok kleánja, khagánja és szultánja nevezete. Bákí csebbi — a biographusok nyelvén szólva — az élvezet örömeitől jó korán visszavonulva, az egyedüllét homályos zugát választotta. Tekintete a szépség nárczisan pihent és szeme a szépséget jelentő anyajegyek sötétlő pontjain. Mint a szavak fejedelme dicsőséggel tölté be a négy világrészt, leigázta a költészet sáhjait és szép hangzást lehellő szavainak ambra illata az egész föld levegőjét megtölté. Ő volt a tudományoknak színesre festett lakodalmi pálmája, a szépen beszélés divánjának első gazelje, a műképeesség költeményének első distichonja, a szónoklás kaszidéjének alapverse, a bűvészi tudományok zárkölteménye.

De haj, elnémul az ő ajaka, az eszményi szerelemnek és a női szépségek leírásának legihlettebb költője, s újabb költők támadnak, epigonok foglalják le a költészet birodalmát, hogy az opiumi élvezetek és más érzéki gyönyörök dallásába fogjanak. Elhomályosul a költészet fénye, a mint-hogy a birodalmi nagyság is hanyatlóra fordul. Ez a korszak a tulajdonképeni hanyatlás korszaka tölti be a következő két századot, egészen a jelen század elejéig. És a mint eddigelé láttuk, ezután is a politikai eseményekkel kapcsolatos az irodalmi elernyedés, s a mily arányban veszítenek világtörténeti jelentőségökből, azonképen sülyed irodalmi életök benső értéke is. E korszak, melynek bevezetője III. Muraddal kezdődik és a

rákövetkező öt szultánnal egyetemben IV. Muraddal végződik (1574 -- 1687), még ha minőség tekintetében nem is, de mennyiség dolgában gyakorlott seregét mutatja a költő harcosoknak. Költők magok a szultánok is, gyermekeik nevelését csak költőkre bizzák és nagyvezérjeik épen úgy hódolnak előttök hadi terveikkel, mint versekbe foglalt leveleikkel. De hódító törekvéseiknek útját állja a karlóczai béke, s a mint a Dunán nem kelhetnek többé át győzelmes seregeikkel, azonképen bezáródik előttök a költészet területének nem egy messzire vezető kapuja is. Csak egy időre tűnik föl előttök ismét a szerencse ragyogó csillaga. A nagyvezér Köprülü, diadalra juttatja még a félhold hanyatlóban levő zászlaját, s ime a költészet kopárra hajló mezején is Nábi jelenik meg, e korszak utolsó költőfejedelme gyanánt. Verseiben még egyszer fölcillan a tiszta költészet kristálya, s új életet hoz az el-ellankadó irodalomba. Utódjai már nem követik többé, és a mint a birodalom ereje egyre hanyatlóban, azon mód sülyed a költészet is.*)

A kajnardsi békekötéssel a török nagyhatalmi állás kérdése is dülőre jutott. A költészetnek már alig akad számbajöhető művelője, még akkor sem, mikor a magyar eredetű Ibrahim a könyvnyomtatás mesterségére is megtanítja őket. A szultánok előtt mintha kegyvesztetté vált volna az írás. Nem a palotákban olvassák többé a kaszidéket, gázeleket; hirt, hivatalt nem szerez többé a költő, s az új könyvnyomda csak perzsa-arab szójegyzékféléket termel. Hadi tettek nem lelkesíthetnek többé, s az általános sülyedés csak rímfaragókat, betűjátszókat mutat fel. A drinápolyi béke végső csapását adta meg a török állami élet vonagló testének, s mintha a költészet utolsó lángjának a föllobbanása volna, Gálib támad elő a nagy mistikus költő, s még egy ideig éleszti a költészetet, mely később a kronogramm irodalom hamvában indul enyészetnek.

Ilyen állapotban volt a török irodalom e századnak majdnem a közepéig. És rendkívüli időknek kellett bekövetkezni, hogy az általános tespedésből ismét új életre keljen a nemzeti szellem és művelődés. E reformkorszak csakhamar

*) E korszak költői közül még leginkább Vehbi, Kjáni és a nagyvezér Rágib pasa magaslanak ki; ez utóbbi az utolsó, a ki Rum költőinek szultánja címmel díszeleg.

be is állott, életrekeltője II. Mahmud volt és a hatvanas évek mindent fölforgató iránya. Ez az újraébredés szintén azon politikai eseményekkel volt kapcsolatban, melyek arra indították a messzibe látó uralkodót, hogy birodalmát az európai viszonyokhoz alkalmazza, úgy társadalmi mint politikai tekintetben. Ebből a korszakból akarok egy idáig még földolgozatlan fejezetet bemutatni. Azt az irányát a hatvanas évek mozgalmainak, mely a török népszellem fejlődésének új utat jelölt és oly férfiakat állított egy áramlat élére, kik nemzeti öntudatra ébresztették népöket, s a kik a modern értelemben vett irodalmat megteremtették. Értem a Jeune Turquie merész reformerjeit.

Az ósdi törökök, ha még oly nagy államférfiak voltak is, mint a nagyvezér Ali pasa, mindent csak a vallás szempontjából ítéltek meg, akár irodalmat csináltak, akár politikát. Minden mohammedán területet hazájoknak tekintettek és a hazaszeretet fogalma összefolyt nálok a vallásszeretet fogalmával. Az európaiakat, a hol csak lehetett, kerülték és legszívesebben egy kínai falat szerettek volna, hogy még a levegőjükből se jusson át hozzájuk. Pedig szélvész és vihar kerekedett a Balkán-államok felől, s fekete felhők borongtak az Aja-szófia arany félholdja fölött. A kormány pedig tehetetlennek látszott és az ország e legváltóságosabb helyzetében, midőn egyház és állam egyaránt veszedelemben volt, egy ifjú csoport bontotta ki a prófétaénál is szilajabban lobogó zászlaját, s úgy toborzották híveiket, az „ifjú törökök“ elszánt és elkeseredett gárdáját. Írók és politikusok voltak a török anyaváros legértelmesebb és leggondolkozóbb emberei. Egy-két esztendő Európában is töltöttek volt, ott megismerkedtek a frenkek (európaiak) gondolkozásra készítő eszméivel, a „haza“ és a „nemzet“ szó fogalmával, melyeket eddigelé alig is hallottak. Egy teljesen nemzetietlen, üres czafrangokkal teleaggatott irodalom volt csak mögöttök, mely arab és perzsa szóvirágokkal táplálkozva, még csak a török kifejezések használatától is irtózott. Az írók nem a nemzetnek irtak s az irodalom nem török, hanem mohammedán színű volt. Ennek az egészségtelen iránynak izentek ők hadat és sikra szállottak az ósdi törököknek — akár írók voltak, akár politikusok — maradi eszméi ellen. Ők voltak az elsők, a kik az elfásult nemzetet a „haza“ szavára megtanították, s a kik a vallás fogalmához a

nemzetiségét is hozzáfűzték. És mert az európaiben mindenütt csak hazájok ellenségét látták, féktelen haraggal izgattak ez európaizmus ellen és az ott ellesett eszmékkel legelőbb is azt támadták meg. Mindent gyűlöltek a mi európai volt, s mindenért rajongtak, a mit töröknek vallottak. Fanatikusabbak voltak még az ósdiaknál is, és míg idehaza nemzetiségi agitatorok voltak, addig kifelé a lelkes mohammedánt játszották. Ez volt a különbség a régi és az új iszlám hívei között. Az ó-török mindenütt és első sorban mohammedán volt, míg az új-török pusztán befelé neologuskodott és csak Európával szemben volt mohammedán. Az ósdiak vallásoskodásból politizáltak, az újak meg politikából vallásoskodtak. Ali pasáék kínai faláról mit sem akartak tudni, de tiltakoztak egyuttal az idegeneknek káros és vészthozó befolyása ellen. Művelődni akartak épen úgy, mint az európaiak, s míg a formát nyugoton keresték hozzá, az anyagot önön magokból akarták meríteni. Nyugoti formában keleti civilisatio, ez volt az ő jelszavok. És e czéljok elérésére egyetlen eszközük a toll, egyetlen terök a könyv és a hirlap. Oly nyelven szólaltak meg első hirlapjuk, a *Muhbir*, hasábjain, mely a török irodalomban eddigelé hallatlan volt. Törökül és törökösen kezdtek írni vagyis egyszerű és érthető nyelven, és midőn az első török szindarab, a *Haza*, lelkesítő és zengzetes mondásait meghallották, leirhatatlan lelkesedés ragadta el a különben oly nyugodt hazafiakat.

A nemzeti ujjáébredés lángjának ez volt az első föllobanása. A vallásos rajongók a haza éltetésébe törtek ki és a kalifa szent neve helyett a költőét mennydörögték vissza. Alig egy évtized és új irodalom keletkezett, az eszmék diadalra jutottak. Ezuttal *Ibret* volt az organumok, s minthogy a kitörőben levő reactiótól folyvást tartaniok kellett, egész sora az új gárdának vett részt az elkeseredett küzdelemben, mely egyaránt folyt úgy az irodalom, mint a politika mezején. Amott Kemal bejjel, emitt pedig Midhad pasával az élőkön, megteremtették az új török nyelvet, s rövid idő alatt oly irodalom keletkezett, mely nemcsak alakilag, hanem tartalmilag is helyt állott. A szinpadok számára drámák készültek, a hagyományos naiv históriákat modern értelemben vett novellák és regények váltották föl, s egyre kevesbedett a zagyva nyelvű és gondolatlan sárkik, gázelek száma. Főleg

Kemál bej munkálkodása úgyszólván tüneményszerű volt. Irt regényt és drámát, verseket és tudományos értekezéseket, s mindezeket oly ragyogó és classikus nyelven, a melyen sem azelőtt nem irtak, de azóta se. Ő maradt az új irány vezetője, és az ő nevéhez fűződik annak minden dicsősége és gyásza.

A reactió korábban állott be, sem mint gondolták. Korainak tartották még és az államélet fejlődésére veszedelmesnek is, a török nemzet ily hirtelen újjáébredését, s az óvatos kormány összes figyelme az ébresztők felé fordult. Leggyorsabban a politikusokkal bántak el. Midhad és az ifjú törökök diplomatai különben is kibuktak már a kormányból és a politikai vétséget kimondták mindazokra, a kik külföldi eszméket terjesztettek. Ezt pedig mindannyian tették. A diplomatai után az írókra került a sor, s noha a hetvenes évek elején mintha a szabadság szellője lengedezett volna, nem volt az egyéb, mint a forró szánum közeledtét sejtető légáram. A₁ reactionarius kormány elég gyorsan végezte munkáját. A politikai újjáébredést csirájában fojtották agyon, a képviselőház rövid ideig tartó működése után ismét bezáródott és a szánum fojtó szele ránehezedett a lelkekre.

És ismét egy-két évtizednek kellett elmulnia, míg e visszahatás engedett némikép előbbi merevségéből, s noha az irodalmi szabadság még mindig lánczon van, némi fejlődésfélének még sem lehetett útját állani. Főleg a költészet és széppróza terén. A hagyományos verselgetések ósdi formáival szakítani kezdenek és nyugoti költemények átültetésével példát adnak az európai versmérték meghonosítására. A különböző költői műfajok, melyek főbbjei medhije, kaszide, rubáji, gazel, sárki stb. nevek alatt voltak ismeretesekek, lassanként tünekezni kezdenek, s európai mintára szótagszámoló s classikus versformákat honosítanak meg. Kemál bej volt az első, a ki e merész újításokra példát adott. Lirája nem egészen ment ugyan a hagyományos verseléstől, de kifejezéseinek sajátos erejével és a költészetben eddigelé szokatlan hangjával új utat jelölt meg a tétovázó lantosoknak. És noha verseinek csak kis része jelenik meg nyomtatásban, ismeri nemzete, főleg pedig az ifjúság valamennyit. Dalait lemásolták és ezer meg ezer példányban járt-kelt, gyűjtött mindenfelé. Főleg az a dala vált szent fohászszá, mely az

oszmán nemzethez szól és a melyben tette serkenti őket. A purizmus nem érvényesülhetett dalaiban, nem is akarta, hogy érvényesüljön. Magasabb stílnak, a nem köznapi gondolatok kifejezőjének akarta azt az arab-perzsa nyelvkeveréket kiművelni, mely a prózai stílból hova-tovább tűnőben volt.

És munkájának Nádsi efendiben, a tudós tanárban, akadt tudatos továbbművelője. Kötetekre menő költeményeket írt ő is, melyekben egészen Kemál nyomdokain jár, s a költői nyelv megállapítására, mély nyelvtudásánál fogva is, a legnagyobb befolyással volt. Nyelve erőteljes és tudatos, s a nyelv törvényei szerint megállapodott stílnak ő a volta-képi megteremtője. A mi Kemálnál csak intuitio volt, az ő nála a legmélyebb tudás. Folyóiratot szerkesztett, mely a költői nyelv kiművelésének célját szolgálta és köteteken át vitatkozott nagy ellenfelével, Ekrem bejjel, hogy a költészet nyelvét a sok barbarismustól és jogosulatlan újításoktól megtisztítsa. Költői leírásai és ódái szárnyalású versei az irodalom gyöngyei közé tartoznak.

Még egy lépéssel ment tovább a törökök legnemzetibb költője, Ekrem bej. Lirája nem szolgál politikai czélokat, mint Kemálé, forradalmi dalai sincsenek, hanem versbe foglalja mindazokat a nemesebb érzelmeket, melyek költői lelkéből fakadoztak. Verseiben európai versmértékeket használ, sőt ő az első költő, a kinek nem egy sorából érezhető ki a török nyelv természetével különben is megegyeztethető rhythmusnak egyenletes lüktetése. A török nyelv e sajátosságát eddigelé nem igen vették még észre. Pedig csak a népdalokhoz kellett volna fordulniok, s megtalálták volna az ő nemzeti, s a magyaréval teljesen azonos versidomukat. Ekrem bejnek — úgy látszik — megvolt a kellő érzéke, hogy az újabb török lírát a népköltészet motivumai alapján újjáteremtse és nem egy költeménye tesz róla tanuságot, hogy az eddigelé teljesen elhanyagolt népdalt műdallá is lehetne finomítani. Ő vitte be a költészetbe a családi élet szülte érzelmek nyilatkozását és a mire eddigelé török költő nem merészkedhetett, családi élet-ről, hitvesi szeretetről, gyermekei ajkán nyiladozó rózsákról is zengedezett lantja. Sőt mi több, egy-két nyugoti műfajjal, mint a balladával, románczczal, elégiával is meg mert próbálkozni, melyeknek nemcsak külső formáját találta el, hanem tartalmát és hangját is.

Csak egy költőben volt még meg az őserő, hogy az Ekrem indította új irányt tovább fejlessze, s ez Hamid bej, a legújabb török lira legtartalmasabb tehetsége. Kötetekre menő költeményeket írt össze, melyeket főleg a gondolatok szokatlan mélysége jellemez. *Temető* című elégia-kötetében megholt feleségének állított örök emléket és már a tárgy merészen szokatlan voltánál fogva is, messze kivált az e nemű irodalmi termékek közül. A köteten mindvégig átvonuló elégikus hang néhol szelid érzelgősséggé lágyul, néhol pedig mint a legszilajabb fájdalom tör elő, s kifejezéseinek választékos és nemes volta, verselésének könnyed átlátszósága az újabb török lira legkiválóbb képviselőjévé tették a még java-korabeli költőt. Valóban ő lesz vala hivatva a költészet eddig-elé még elhanyagolt műfajait is a török irodalomba átültetni, ha az újabb korszak kedvezőtlen áramlatai őt ettől el nem riasztják.

A költészettel majdnem azonos lépést tartott a szép-prózai stílnak és műfajoknak európai értelemben vett továbbfejlesztése. E téren is megindult egy áramlat, mely főleg francia hatás alatt állva, hazai tárgyú regényekkel és novellákkal árasztotta el a közönséget és támadtak írók, kik a kezdők műveit folytatták és támadt közönség, mely ez új stílus műveket mohó vágygyal olvasták és meg is értette. Mint a költészet minden terén, úgy itt is a Kemal bej nevéhez fűződik az úttörés dicsősége. Az ő korszakalkotó föllépése jelölte meg az új irányt, s noha minden ízében mohammedán és török volt, bámulatos virtuozsággal tudta a keleti gondolatvilágot a nyugoti eszmékkal összeegyeztetni. Nemzeti tárgyú regényeiben lángoló nemzeti érzés egyesül a nyelv művészi kezelésével és végleg megállapítja bennök azt az irodalmi nyelvet, melyet azóta is classikusnak ismernek el az epigónok. Varázshatalom volt Kemal bejnek a tollában. Olyan török nyelven írt ő, hogy az egész nemzetet lázba hozta vele és úgy a szivekig hatott írásaival, hogy minden író a befolyása alá került. Az ő ereje nem a szerkezet megépítésében, nem is a mesealkotásban van, hanem első sorban a nyelv mesteri használatában. Soha török nyelvet oly zengzetesen nem írtak. A haza szolgálatában állott minden darabja, lett légyen az történeti, irodalmi vagy tisztán költői. Első műve egy regény *Ali bej kalandjai*, melyben egy nő hálójába került ifjú kinos vergő-

dését írja le. Ez ifjúkori művében több ugyan a szemlélődés és a lélektani megfigyelés törekvése, de már itt is oly mesteri módon jellemez és elannyira érdekessé tudja tenni a különben sem bonyolódott mesét, hogy mindvégig leköti figyelmünket. Rámutat benne a török társadalom kórjaira és míg egyrészt a családi élet szentségét megkapó vonásokkal rajzolja, másrészt kérlelhetetlenül rántja le a leplet arról a sok bűnfészekről, melybe a sztambuli ifjú, már kora ifjúságában belesülyed. Hasonlatai oly megragadóan szépek, s annyi bennök a költészet, a természetes báj, hogy leírásai szinte életre kelnek és lelki szemeinkkel szinte ott látjuk magunk előtt.

Kemál után Midhad efendié a legtöbb érdem, a ki bámulatos termékenységgel és ügyszólván rászoktatta az olvasásra a közönséget és élén állott annak az írói mozgalomnak, mely a külföldi törekvéseket hazájába is át akarta plántálni. Midhad efendi százával írta az irodalom majdnem minden szakába beleilleszthető munkáit és magán a regény- és novella-irodalom terén is egész könyvtárt írt össze. Sokat fordított és dolgozott át francziából, de alkotott igen sok eredetit is, melyekben először szólaltatta meg a török társadalom különböző rétegeit és az eddigelé ismeretlennek maradt népeletet. Midhadnak főleg a nyelv reformálásában van a legnagyobb érdeme. A mit Kemál lángesze megteremtett, azt Midhad tovább tudta fejleszteni, s ha mélyebb problémákkal nem foglalkozik is, a meseszövéseben és a phantasia dolgában ritkítja párját.

E modern iskola egyik legkiválóbb tagja Názim efendi. Regényírói munkásságát fordításon kezdte, s csak később lépett föl eredeti dolgozatokkal is, a midőn már tisztában volt a követendő irányokkal. A reálisták munkáit fordította legszívesebben, s a realizmus hatása látszik meg regényein is, melyek meglehetősen sűrűn követték egymást. Hisz bizonyos fokig a Jeune Turquie működése is ez irány felé hajlott és midőn a nyelv cziczomázásának meg a gondolatölő szóvirágoknak hadat üzent, megtette volt az első lépést egy józanabb, a való élethez közelebb álló irány felé. Első regényeik hősei (Kemál *Dsezmije*) már a történet mezején kalandoznak és Kemal nem egy regénye a sztambuli romlott társadalmat veszi apróra, s igaz lélektani rajzát adja az érzéki

bűnökbe süllyedő társadalomnak. A nemzeti küzdelmek egy időre megakasztották ugyan ez irány továbbfejlődését, de Midhad regényeiben ismét öntudatra ébredt, és *Nazimban*, majd később, úgyszólván a jelen napjaiban, *Szezáji* műveiben a legtisztább kifejezésre is jutott a tehetség.

Nazimnak ez időtájt megjelent egyik regénye a *Karabebek* című, realista regénynek vallja magát. Targyát a kisázsiai paraszteletről meríti és hőseit, a földmivelő Bebeket, oly eleven és életből vett vonásokkal rajzolja, az ottani pórnép nyomoruságos tengődését oly jellemzetes közvetlenséggel írja le, hogy a törökök Zolajaként üdvözölte a sajtó. Könyvébe bevezetést írt, melyben számot ad a realisták céljairól és kissé naiv hangon oktatgatja olvasóit, hogy miért kell az életet úgy rajzolni, a mint valósággal van. «A történet dolgokat — úgymond — nem színes szemüvegen át nézik, hanem nyílt, természetes tekintettel és épen azért természetesebbnek jelenik meg az ember, s ennek következtében gyarlóbbnak is.» És tovább fűzi okoskodását, hogy bármily tulajdonságokat fedezünk is föl az emberekben, azok mind kimagyarázhatók belőlök, mert a mi realis, az egyuttal észszerű is. Nazim egy darab kisázsiai életet akart rajzolni, s hétköznapi foglalatosságaiukban leste meg őket, a hogy valósággal élnek és a hogyan primitív módon tesznek-vesznek és gondolkoznak. Ha ugyan egyáltalán tudnak gondolkozni. A könyvnek különben egyszerű a tartalma. Ökröket akar Karabebek vásárolni, hogy fölszánthassa azt a kis földjét, melylyel nyomoruságos életét tengeti. Az ő jószágá már rég elpusztult, pedig azt is adóssággal szerezte. A szomszéd faluba megy megint pénzért, s a görög uzorás ad is neki nagy nehezen valamicskét. Útközben betér az orvoshoz, Andreához és itt nagyon is zolaiasan festi le az író a görög orvos érzéki feleségének, Aftaliának nem annyira szenvedélyből mint hiúságból eredő kaczérságát, s vele szemben a jámbor Bebek gyámoltalanságát. Legérdekesebb a paraszt leánynak, Hurinak rajza, összekötve egy anatóliai török lány életmódjának és gondolatvilágának eleven leírásával.

Jellemzésül ime egy kis részlet belőle: «Este felé, a mint átlépte Karabebek a háza küszöbét, Huri nevű lánya ott luskodott a földön. Huri, noha jóval túl volt már a húszon, nem tudott még idáig férjhez menni. Arcszíne barna, szemei sáprók és fájósak voltak, jobb lábára sántított, ajkai túlságosan

vékonyak és vértelenek voltak. Lábai nagyra nőttek, ellenben keze kicsiny és finom és sötét fekete haja egész a térdéig ért le. Jellemében is több volt a fogyatékoság és kevesebb a jó tulajdonság. Rendkívül hajlott a lustaságra, de a mellett jószívű, pöffeszkedő természetű és együgyű akár egy fadarab. A gyermekeket túlságosan szerette és így valószínű, hogy jó anya lesz vala belőle. Apjának egyetlen gyermeke volt. A mikor a világra jött, az anyja beteg lett és meghalt. Akkoriban nagyon szánalmas és beteges teremtés volt a szegény lányka, s ha a szomszéd Halil hodsza felesége, egy féleszű, de nem rossz szívű asszony meg nem szánja szegényt, aligha nem úgy járt volna, mint az anyja. Úgy szerette a kis Hurit, mintha saját szülöttje lett volna és nem sokára gyermekének is fogadta. Volt egy pár hold tarlójok, egy-két ökrük, kőviskójuk és a mint akkortájt faluszerte beszéltek, ruhájának nem tudni melyik korszában, egy pár ezer garasa volt bevarrva. Úgy szerették a Huri lányzót mint a saját gyermeköket, mint vagyonszájoknak leendő örökösét. Ki tudja, most hogy nagyra nőtt, tán jut is rá egy pár megmaradt garas. A napokban legalább így emlegette volt a mostoha anyja.

Huri, a mint belépett az apja az udvarra, még csak meg se mozdult, ott nyújtózkodott tovább is nagy lomhán. A hely, a hová Karabebek belépett, inkább istállóhoz hasonlított, mint házhoz. Formátlan sárdarabokból volt összerakva, alacsony volt és csak négy falból állott, melyet a silány zsúp is hiányosan tudott befedni. Semmi olyan nyílása, a mit ablaknak lehetett volna nevezni. A levegő meg egy kevés világosság csak a fal egy kormos repedésén juthatott be, mely valamikor kéménynek készült. A füst nem igen fért ki rajta, főleg ha déli szél fúj, s így ennek a szűk, nedves ketrecznek a belsejében főleg a tűzhelyen égő rondaságok bűzös és fertelmes füstjétől majd hogy meg nem fuladt az ember. Szénfeketére kormozódott a padlás és a falak földjét ujjnyi vastagon fedte be a korom. A padozat száraz agyagból állott és csak itt-ott takarta be Karabebeknek nem tudom hányadik ösétől rámaradt, színe hagyott, rongyos szőnyege. Az egyik szegleten ott lógott két mosatlan agyagedény, a másikon egy liszttartó hombár, egy-két lábas, benne egy kevés faggyuszír meg piláfnak való rizs. A kéményül szolgáló nyílással szemközt ott hevert a földön egy-két pokrócz és párnaféle, rajta meg ott

hánykolódott Hurinak két öltözet ruhája. A mint az apa belépett, egy-kettőt mormogott magában és olyasformát mondhatott, hogy ni, hogy lustálkodik ez a lány, pedig még a vacsorának való tészta sem kész. Oda lép a lányához, egy-kettőt rüg a térdén és kérdi tőle, hogy csinált-e valamit vacsorára. Bosszúsán szólt vissza Huri, hogy ugyan mit csinálhatott volna. Egyet szippantott az öreg az orrán át és odament, a hol az eleségtartó állott. Bizony alig volt valami benne, a tűz se volt még megrakva. A tegnapról maradt tészta elszáradt, az is ott hevert egy zúgban. Kedvetlenül ment ki a házból, s egy csomó fadarabbal tért vissza. A vastagabbját összeválogatta, odatette a tűzhelyre és vékony darabokat dugdosott közibe. Tüzet rakott, a száraz darabok lobbot vetettek és csakhamar vékony kék füst szállingózott fel róla, mely kémény hiányában a szobában terjedezett el. A falubeliek nagyon el tudják az ilyen füstöt viselni, még csak a szemök sem könnyez belé. Vette aztán a fakorsót, egyet rázott rajta és mert nem volt benne víz elegendő, kiment vele, hogy megtöltse. Huri, mert az éhség is kikezdte, e közben fölczielődött, az égő szilánkokat megpiszkálgatta, a serpenyőt rátette a tűzre és hozzálátott a tésztagyúrúráshoz. Hanem oly ügyetlenül végezte a dolgát, hogy az öregnek is segíteni kellett és egynéhányszor megnedvesítette a tészta lapot, mely sehogyse akart nyúlni. Nagy nehezen kinyújtotta és rátette a tűzön melegedő serpenyőre. Savanykás szag töltötte meg erre a levegőt, mintha megkozmásodott volna valami. Majd fogta a lány a lepényt, megfordította, hogy a másik oldalán is süljön és ilyen módon vagy nyolezat süített össze. Aztán egy lábast tett a tűzre, abban meg piláfot főzött és azzal elkészült az estebéd.

A nap e közben lenyugodott és a ház belseje füsttel, bűzzel meg egyre növekedő homályossággal telt meg. A tűzhely előtt a földre kuporodtak és hozzá láttak a vacsorához. Huri a milyen lusta, olyan falánk is volt. Három lepényt rakosgatott egymásra, a piláfos tálat is maga elé húzta és a tenyérszerű tésztát egy harapásra nyelte le, utána még egy-két kanálnyi piláfot is evett. Karabebeknek e közben a vásárlandó ökrök motoszkáltak az eszében, a lány pedig azon gondolkodhatott, hogy mikor is mossa tisztára a lábast. Az idő már jól előre haladhatott, de ezek azt sem tudták, hogy mi fán terem az óra, csak azt látták, hogy sötétedik és hogy a csillagok is

előbujtak. A faluban még csak egy hang, egy árva nesz se hallatszott. Mély álomban lehetett már mindenki, csak itt-ott vonítottak egyet a gazdátlan ebek. A tűzhelyen levő galyak vígan kezdtek ropogni és a ház belseje piros világossággal telt meg. Mialatt a lánya nagy lomhán elrakosgatott, egy kis zacskót húzott elő az öreg a kebeléből és vagy tíz kávészemet szemieskelt ki belőle. Mozsárba rakta, a mozsarat a tűzre tartotta és úgy pergelte meg, melynek nem kellemetlen szaga csakhamar betöltötte a házat. Aztán elővette a kávészemeket, összetörte őket egy famozsárfélében, beleöntötte forró vízbe és úgy készítette el cukor nélkül. Vastag kis szivarkát sodort meg a két ujjá közt és nagyokat kezdett el nyelni, hol a füstből, hol a fekete italból. Huri ez alatt ráterítette piszkos vánkösát a még piszkosabb szőnyegre és végig terült rajta. Karabebek megitta a kávéját, kifüstölte a szivarkáját, a szemét meg rámeresztette a halványodó tűz kialvóban levő fényére és úgy gondolkozott az ökreiről. Lánya már hortyogott hanyatt fekvé, paplanja alig a derekáig hogy felért, feje a párna szélére hajlott és úgy huzta össze a termetét. Künt a tiszta holdvilág csak úgy ragyogott és mintha ezüstös fényébe az egész síkságot meg akarná fűroszteni. Egész a tengerig ért el az a fény, sőt jó darabja a vizen is elterült. A falu szétszórtan fekvő házaiból mintha minden élet kiszállt volna, és csak a távolból csillámlott elő egy-egy fénysugár, a kis-ázsiai parasztok föl-föllobogó pásztortüze.»

Ime ilyen szinessä, ilyen természetessé alakult át az oszmán nyelv, s nem is olyan hosszú idő fejlesztő hatása alatt. A szóvirágok elhervadoztak, az idegen nyelvek fattyuhajtásai mintegy varázsütésre csenevésztek el, s hogy ez a megtisztult nyelv a napjainkbeli irodalomnak classikus nyelvévé fejlődött, az első sorban Szezájinak, a jelenkori próza legkimagaslóbb alakjának érdeme. Az ő alkotásai, úgy eredetiségöknél fogva, mint a nyelv művészi kezelése szempontjából, az újabb irodalom legkiválóbb mesterművei. Tárcaít, melyek *Kis dolgok (Kücsük sejler)* czimmal jelentek meg, a modern kritika nagy dolgoknak nevezte el, s egy *Kaland* című regénye (*Szergüzeset*), melyben a török rabszolgaéletet és egy rableány belső életét a legmélyebb gondolkozásra valló analizissel bonczolgatja, utól nem érett gyöngye a modern regényirodalomnak. A mi a lyrában Ekrem bej,

ugyanaz a prózára nézve Szezáji, s míg ez a két költő él és ír, — költők és modernek a szó legtisztább értelmében — addig a jelenkori irodalom sorsa is valamennyire biztosítva van. Annál is inkább, mert a pangásban levő drámai irodalom leg-hivatottabb művelője, Hamid bej, talán mert a színészet európai értelemben vett formája nem is fejleszthető, letette a tollat. A legújabb kor írói csak önmagokból meríthetnek ihletet. A hetvenes évek forrongó eszméi nem hevitenek többé és míg a nagy többség nagyon is a hatása alatt áll a nyugoti főleg pedig a franczia irodalomnak, ez az egy-két nagy író önállóan fejleszti nagy hagyatékát, a nemzeti szellemtől áthatott modern irodalmat.

KÚNOS IGNÁCZ.

A FRANCHARDI KINCS. *

Beszély.

(Első közlemény).

I.

A HALDOKLÓ KOMÉDIÁSNÁL.

Hat óra előtt hivatták a bourroni orvost. Nyolcz óra körül néhány falusi ember megérkezett az előadásra s megmondották nekik, hogy mi történt. Merészségnek látszott, hogy egy komédiás úgy megbetegszik, akár a valódi ember és a néző közönség

*) Stevenson a legujabb angol irodalom egyik legkiválóbb alakja. Élete ép oly változatos, mint munkássága. 1850 november 30-dikán született Edinburghban és 1894 december 4-dikén halt meg Apia mellett (Samoa). Irt essayket, költeményeket, prózai elbeszéléseket, történeti életrajzokat stb. Legkiválóbb a történeti regény terén. Egy angol kritikus írja róla, hogy e téren Scott Walter óta bajosan versenyezhet vele valaki. Világos, simulékony és eleven styljét általában igen nagyra becsülik az angolok. Nagyon szorgalmas író is volt, folyton betegeskedett s mégis folyvást dolgozott. Összegyűjtött munkái huszonhét kötetben jelentek meg. Utolsó perczéig dolgozott. Halála napjának reggelén még tollba mondotta a *Weir of Hermiston*-t, mely töredék maradt, de így is legkiválóbb műve a skót költőnek, kinek jellemző és elbeszélő művészete e hatalmas töredékben érte el legmagasabb fokát.

Az elbeszélést, melyet itt bemutatunk, Stevenson 1883-ban írta, részint Marseilleben, részint Hyèresben. Humoros rajza ez a francia vidéki életnek. A vidéki francia orvos, kinek természetes ösztönei oly élesen összeütkeznek szónokiasan hangoztatott elméleteivel, ki oly hirtelen fellobbanó, oly elbizakodottan optimista, oly hamar általánosít, annyira hiú mégis jó szívű, legalább főbb vonásaiban bizonyára nem elszigetelt jelenség Franciaországban.

boszúsan távozott. Tíz óraker Tentailon asszony komolyan aggódott és az utca sarkára izent Desprez orvosnak. Az orvos kéziratái fölé görnyedve dolgozott a kis ebédlő egyik sarkában, felesége pedig a másik sarokban aludt a kandalló mellett, midőn a hirnök a szobába nyitott.

— Teringettét — mondá az orvos, — hamarabb hivathattatok volna. A baj sietséget kíván. És követte a hirnököt úgy, a hogy öltözve volt, papucsban és házi sipkában.

A korcsma alig volt harminczöt lépésnyire, de a hirnök nem állapodott meg előtte, hanem bement az egyik ajtón és kiment a másikon az udvarra, azután az istálló mellett néhány lépcsőn felvezette az orvost a padlásra, a hol a komédiás beteg feküdt. Ha Desprez orvos ezer évig él, akkor sem felejtette volna el e helyiségbe való megérkezését; mert nemcsak hogy festői volt a jelenet, hanem a pillanat korszakot alkotott életében. Életünket, nem is tudom miért, az emberi társaságban való első siralmas föllépésünktől [számítjuk, mintegy az első megaláztatástól; mert nem képzelhetünk színészt, a ki kelletlenebb képpel lépne a színpadra, mint az ember az élet színpadjára. Nem vizsgálva az előző dolgokat, hogy szertelen kíváncsisággal ne vádoljanak, hanem a következő időt tekintve, sok oly megható és elhatározó esemény van mindnyájunk életében, melyet logikusan épen úgy nevezhetünk korszakosnak, mint a születést. Ime, itt van például Desprez orvos, a negyvenen túl járó férfiú, a ki már megérte, a mit az életben balsikernek nevezünk s a ki azonfölül még nős is, életének új fordulójához jutott, midőn kinyitotta a padlás ajtaját Tentailon istállója fölé.

Széles szobába nyitott, melyet a padlóra helyezett egyetlen gyertyaszál világított meg. A komédiás a hátán feküdt rossz szalmazsákon; nagy ember volt, Don Quixotera emlékeztető orra vöröslött az ivástól. Tentailon asszony föléje görnyedt, meleg vizes mustárral borogatva lábát; közel a beteghez egy széken tizenegy vagy tizenkét éves kis ficzkó ült, lógatva két lábát. Ez a három ember foglalta el a szobát, azután meg az árnyékok. Hanem az árnyékok magokban véve is társaságot alkottak; a szobának terjedelme óriási méretekre növelte őket és a gyertya alacsony helyzetéből a láng fölfelé csapva formátlanul rövidített alakokat rajzolt. A komédiás arczéle torzítva szétlapult a falon és nagyon különös volt

látni, mint rövidült és hosszabbodott az orra a szerint, hogy a szél merre fújta a lángot. Tentaillon asszony árnyéka pedig nagy tömeg vállá zsugorodott, helylyel-közzel félgömbű fejjel gyarapodván. A szék lábai oly hosszúra nyúltak, mint a falábak és hegyökben úgy guggolt a fiú, mint egy felhő a háztető sarkán.

A fiú ragadta meg az orvos figyelmét. Nagy boltívű koponyája volt, homloka és kezei muzsikusra vallottak, szemében volt valami kisérteties. Nem pusztán azért, hogy nagyok voltak, vagy szilárd tekintetűek, vagy gyöngéden vörösés-barna színűek. Hanem azonkívül oly pillantásuk volt, mely átjárta az orvost és meglehetősen kényelmetlen érzést keltett benne. Bizonyos volt abban, hogy látta e pillantást azelőtt, de nem emlékezett reá, hogy hol vagy mily körülmények közt. Úgy látszott, hogy e teljesen idegen gyermeknek olyan szeme van, mint egy régi barátnak vagy régi ellenségnek. És a fiú nem engedte nyugodni Desprezt; teljesen közömbösnek látszott minden iránt, a mi körülötte történt vagyis inkább elmerültnek látszott magasabb szemlélődésbe, gyöngéden verdesve lábaival a szék általfáját és összekulcsolva kezeit az ölébert. Mind a mellett szemei végig kisérték az orvost a szobában a tekintet gondolkodó élességével. Desprez nem bírta megmondani, vajon ő babonázza meg a fiút, vagy a fiú őt. A beteg ember körül sürgött-forgott; kérdezősködött, tapogatta üterét, tréfált, majd kissé neki melegedett és káromkodott: és mégis, valahányszor félre pillantott, a barna szemeket látta, melyek az övéit keresték mindig egyformán vizsgálódó és melancholikus tekintettel.

Végre az orvosnak eszébe villant a megoldás. Most már emlékezett a pillantásra. A kis ficzkónak, bár oly egyenes volt mint a nyárs, szemei a görbe hátuakéhoz hasonlítottak; teljességgel nem volt nyomorék s mégis úgy látszott, hogy szemöldöke alól egy nyomorék pillant az emberekre. Az orvos föllélegzett, annyira jól esett neki, hogy elméletet fedezett föl, (mert szerette az elméleteket) s hogy kimagyarázta érdeklődését.

Mind a mellett, szokatlanul gyorsan végzett a beteggel és feltérdét a földre bocsátva, kissé félre fordult és kényelmesen végig nézte a fiút. A fiú pedig cseppet sem zavarodott meg, hanem nyugodtan visszanézett az orvosra.

- Apád ez? — kérdezte Desprez.
 — Dehogy — válaszolt a fiú; — gazdám.
 — Szereted? — folytatá az orvos.
 — Nem, uram, — mondá a fiú.

Tentaillon asszony és Desprez jelentős pillantásokat váltottak.

— Ez rossz beszéd, gyerek, — így folytatta a szót az orvos, a szigor árnyékával. — Szeretettel tartozunk a haldokló iránt, vagy legalább rejtjük el előtte érzelmeinket; és a te gazdád itt haldoklik. Ha kis ideig nézem a madarat, a mint meglopja cseresznyéimet, a kényelmetlenség érzete fog el, midőn átrepül kertem falán s látom, hogy az erdőnek tart s eltűnik. Mennél inkább, ha ily lényt látok, minő ez itt, ily erőset, ily eszeset s ennyi tehetséggel megáldottat! Ha meg-gondolom, hogy néhány óra múlva beszéde elnémúl, lehellete megszűnik, sőt még árnyéka is eltűnik a falról, én, ki soha sem láttam s ez a nő, a ki csak mint vendégét ismerte, meg-illetődött szeretettel tekintünk reá.

A fiú kis ideig hallgatott s mintegy gondolkodni látszott.

— Nem ismerte őt, — válaszolt végtére. — Rossz ember volt.

— Kis pogány — mondá a korcsmárosné. — Mert eny-yiben mindannyian egyformák ezek a komédiások, kötél-tánczosok, művészek és tudj' isten micsodák. Nincs szivők.

De az orvos egyre vizsgálta a kis pogányt összehúzott és fölemelt szemöldökkel.

- Mi a neved? — kérdé.
 — János Mária — mondá a fiú.

Deprez felé ugrott izgatottságának hirtelen rohamában és végig tapogatta a gyermek fejét ethnologiai szempontból.

— Kelta, kelta! — így kiáltott fel.

— Kelta — sikoltott Tentaillon asszony, ki talán össze-zavarta e szót a kukkóval.*) Szegény fiú! veszélyes az?

— Ez a körülményektől függ — válaszolt az orvos ked-vetlenül. Azután még egyszer a fiúhoz fordulva így vizsgálá: — És minő munkával keresed kenyered, János Mária?

— Kötélen tánczolok — volt a válasz.

— Úgy! Tánczolsz? — ismétlé Desprez. — Talán egész-

*) Tájpszó: golyvást jelent.

séges. Koczkáztatom a föltevést, Tentaillon asszony, hogy a kötél-táncz egészséges életmód. És semmi mást sem csináltál életedben, csak a kötélen tánczoltál?

— Mielőtt ezt megtanultam, lopni szoktam, — válaszolt komolyan János Mária.

— Szavamra, — kiáltott az orvos, — korodhoz képest helyes kópé vagy. Asszonyom, ha bourroni kollegám megérkezik, közölje vele kedvezőtlen véleményemet. Reá bízom az esetet; de természetesen, ha nyugtalanító jelek mutatkoznak, különösen ha a beteg magához kezdene térni, csak tessék engem fölzörgetni nyugalmamból. Nem vagyok többé orvos, hála istennek; de voltam az. Jó éjt, asszonyom. Jó álmokat, János Mária.

II.

REGGELI BESZÉLGETÉS.

Desprez orvos mindig korán kelt. Még nem szállt föl a kémény füstje, még nem dőczögött át az első taliga a hidon a mezei munkára, mikor az orvos már kertjében járkált. Hol szőlőszemeket csipdesett le, hol egy húsos körtét evett meg a trillás árnyékában, majd különféle figurákat rajzolt az ösvényen botjának végével, majd pedig lefelé ment a dobogóhoz, hová csolnakját kötötte és nézte a végtelenül kanyarodó folyót. Nincs alkalmasabb idő, szokta volt mondani, az elméletek készítésére, mint a kora reggel. — Korábban kelek, mint bárki más a faluban, — így dicsekedett egyszer. — Ennek az a megérdemelt jutalma, hogy többet is tudok, mint ők és kevésbbé akarom használni tudományomat.

Az orvos alaposan ismerte a nap kelésének különböző módjait, s örült, ha szép színpadi hatással indult meg a reggel. A harmatról elmélete volt, melynek alapján meg bírta jósolni az időjárást. Az igazat megvallva, sokféle dolgot használt föl ugyan e célra: a szomszédos falvak harangjainak szavait, az erdő illatát, a madarak és halak mozgását és viselkedését, a plánták színét kertjében, a felhők járását, a reggeli világosság színjátékát és végtére hagyva, a mi nem a legcsekélyebb, a meteorologiai eszközök egész fegyvertárát, melyet

a gyepen hangzó lemezzel ellátott szekrényben őrzött. Kezdetről fogva, mióta Gretzben letelepedett, mindinkább falusi időjössé fejlődött, a helyi éghajlatnak fizetetlen bajnokává. Eleintén azt hitte, hogy nincs ily egészséges hely az egész járásban. A második év végén azt hirdette, hogy az egész megyében nincsen jobb levegőjű helység. És kevéssel az előtt, hogy János Máriával találkozott, már neki készült, hogy versenyre szólítsa egész Franciaországot és Európa nagyobb részét, választott lakóhelyének hírneve érdekében. — Orvos — szokta mondani — orvos csúnya szó. Nők előtt nem kellene használnunk. Magába foglalja a betegség gondolatát. Műveltségünk szégyenfoltjának tartom, hogy nincs meg bennünk a kellő undor a betegség iránt. A mi engem illet, lemostam kezemről azt a foltot; lemondottam egyetemi czímemről; nem vagyok orvos; én csak imádója vagyok Hygieiának, az igazi istennőnek. Ah, higyjétek nekem, őt ékíti a Venus öve. És itt e szerény faluban helyezte el oltárát: itt lakik és itt osztja adományait; itt sétálok vele kora reggel és megmutatja nekem, hogy mennyi erőt adott a parasztnak, mennyi termékenységet a mezőknek, mily magosan és szépen nőnek föl a fák gondjai alatt s mily helyesek és fürgék a halak az ő láttára. — Rheuma! — sikoltott föl, ha valami oktondi megjegyzés félbeszakította, — oh, igen, elhiszem, hogy van egy kis rheumánk. De hiszen, jól tudhatják önök, hogy ez el nem kerülhető folyó partján. És igaz, hogy a hely kissé mélyen fekszik; és a rétek mocsarasak, az kétségtelen. De, drága jó uram, nézze meg Bourront! Bourron magasan fekszik. Bourron az erdő szélén van sok az ozon levegőjében, mondja ön bizonyára. Nos hát, Gretzhez mérve, Bourron valóságos mézárszék.

Az orvos azon a reggelen, mely a haldokló komédiához való meghívását követte, meglátogatta a révet kertjének alján és hosszú ideig nézte a folyót. Ezt imádságnak nevezte; de vajon imádása Hygieia istennőnek szól-e, vagy valami más, még igazabb hit istennőjének, azt tisztán megérteni soha sem volt lehetséges. Mert kétes oraculumokat hangoztatott, néha kijelentvén, hogy a folyó a testi egészség typusa, máskor dicsőítve a vizet nagy erkölshirdetőnek, mely állandóan békét, folytonosságot és szorgalmat prédikál az ember gyötrött lelkének. Miután vagy egy mérföldnyi víz folydogált el szeme előtt

s látta, mint bukkant föl egy vagy két hal ezüstös villanással és miután untig megesodálta, mint vetnek a másik part fái hosszú árnyékot a víz közepéig s mint foltozzák az árnyékot a rezgő napsugarak, újra visszasétált kertjébe s a házon át az utczára, frisseséget és megújulást érezve ereiben.

Lépteinek hangja az országúton kezdetét jelentette a napi munkának; mert a falu még mélyen aludt. A templom tornya igen magosra nyúlónak látszott a napfényben; az a néhány madár, mely körülötte röpdesett, mintha a szokottnál ritkább légkörben úszott volna; és az orvos hosszú, áttetsző árnyékokban sétálva, tele szívta tüdejét és kijelentette, hogy meg van elégedve a reggellel. Tentaillon nagy kapuja előtt észrevette, hogy az egyik korláton kis homályos alak guggol gondolkodó helyzetben és rögtön fölismerte János Máriát.

— Aha! — mondá elébe kerülve s tréfásan a maga két térdén tartva kezét. — Tehát korán kelünk, korán? Úgy látszik, hogy a philosoph minden hibája meg van bennünk.

A fiú talpra ugrott és komolyan köszönt.

— És hogyan van betegünk? — kérdé Desprez. Kitünt, hogy a beteg állapota alig változott.

— És miért kelsz föl korán? — folytató az orvos.

János Mária hosszú hallgatás után megvallotta, hogy maga sem tudja, miért.

— Nem tudod? — ismétlé Desprez. — Semmit sem tudunk, fiú, a míg a tanulást meg nem próbáljuk. Kérdezd öntudatod. Jer, járjunk végére e vizsgálódásnak. Tetszik ez neked?

— Igen — mondá a fiú lassan; — igen, nekem tetszik.

— És miért tetszik ez neked? — folytatta az orvos. (Most a sokratesi módszert követjük.) Miért tetszik neked?

— Mert ártatlan dolog — válaszolt János Mária; — és nincs semmi tennivalóm; és azután úgy érzem, mintha jó volnék.

Desprez orvos leült szemben a fiúval. Érdekelni kezdé a beszélgetés, mert a gyermek világosan gondolkodott, mielőtt beszélt és őszintén próbált válaszolni. — Úgy látszik, hogy volna hajlandóságod jónak érezni magadat, — mondá az orvos. — Nos, ezzel engem nagyon megzavarsz; mert én úgy gondolom, hogy te tolvajnak mondtad magadat; és ez a kettő összeférhetetlen.

— Tehát rossz dolog lopni? — kérdezte János Mária.

— A közvélemény annak tartja, kis fiam — válaszolt az orvos.

— Nem úgy; azt kérdelem, hogy úgy, a mint én loptam — magyarázta a másik. — Mert nekem nem volt választásom. Úgy gondolom, hogy bizonyára igazságos dolog kenyeret szerezni; igazságosnak kell lennie, azért kívánják oly annyian. És azután kegyetlenül megverték, ha semmit sem hoztam haza — tevé hozzá. — Nem voltam én tudatlan abban, hogy mi szabad, mi nem szabad; mert azelőtt jól megtanított reá egy pap, a ki nagyon szeretett. — (Az orvos csunyán félrehúzta arcát, midőn a «pap» szót hallotta.) — De úgy látszott nekem, hogy egészen máskép van a dolog, ha az embernek nincs enni valója és megverik. Tortákért nem szántam volna el magamat a lopásra, azt hiszem; de bárki lopna, ha a pék kenyérérl van szó.

— És így felteszem, — mondá az orvos, némi gúnynyal — hogy imádkoztál Istenhez bűnbocsánatért és végtére megmagyaráztad neki az esetet.

— Miért, uram? — kérdezte János Mária. — Nem látom át.

— A te papod azonban átlátta volna — vágott vissza az orvos.

— Igen? — kérdé a fiú, most először érezve zavart. — Azt kellett hinnem, hogy az Isten tudja.

— Ej? — csúfolódott az orvos.

— Azt kellett gondolnom, hogy Isten megértett — válaszolt a másik. — Ön nem értett meg, úgy látom; de hiszen Isten adta nekem ezt a gondolatot, hát nem igaz?

— Kicsiny fiam, kicsiny fiam — mondá Desprez orvos — már mondtam neked, hogy meg vannak benned a philosophia hibái; ha erényeit is kifejted, mennem kell. Én az egészség áldott törvényeit tanulom, megfigyelője vagyok az egyszerű és mérsékelt természetnek köznapi útjain; és nem bírom megőrizni lelki nyugalمامat egy szörnyeteg láttára. Érted?

— Nem, uram — mondá a gyermek.

— Megmagyarázom, hogy mit gondolok — válaszolt az orvos. — Nézz oda az égre — előbb a torony mögé, a hol oly világos színű, azután följebb, följebb visszafordítva állad, épen a templom csúcsáig, a hol az ég már oly kék, mint

délben. Nem szép szín az? Nem örül neki a lelked? Egész életünkben láttuk, a míg összeforrott megszokott gondolatainkkal. Most — így folytatá változott hanggal — képzel, hogy az ég hirtelen csillogó aranysárga színt vált és hogy skarlátszínüvé lesz a csúcs felé — nem mondom, hogy azért kevésbé szép lesz; de vajon épen úgy szeretnéd-e?

-- Úgy gondolom nem — felelé János Mária.

-- Ép oly kevésbé szeretlek én téged — viszonzá az orvos, gorombán. — Gyűlölök mindenféle különös embert és te a legfurcsább kis fiú vagy az egész világon.

János Mária egy ideig fontolgatni látszott valamit, azután újra fölemelte fejét és az orvosra nézett ártatlanul fürkésző tekintettel. — De hát ön nem igen furcsa úri ember-e? — kérdezé.

Az orvos eldobta botját, odaugrott a fiúhoz, mellére zárta és mind a két arcán megcsókolta. — Csodálatos, csodálatos kópé! — kiáltotta. — Minő reggel, minő óra ez egy negyvenkét éves theoretikusnak! Nem, — folytatá, apostrophálva az eget — nem tudtam, hogy vannak ilyen fiúk; nem tudtam, hogy ilyeneket szülnék a világra; kételkedtem fajomban; és ime! Ez olyan, — tévé hozzá fölemelve botját, — mint a szerelmes találkozója. Megrongáltam kedvelt botomat a lelkesezés e pillanatában. De a zúzódás nem igen nagy. Ekkor észre vette, hogy a gyermek leplezetlen csodálkozással, zavarral és ijedtséggel tekint reá.

--- Ej ha! — így szólt az orvos — miért nézel úgy reám? Isten bizony, azt hiszem, hogy e fiú lenéz engem. Miért vetsz meg engem, fiú?

-- Oh nem — válaszolt János Mária komolyan; — csak-hogy nem értem.

-- Bocsánatot kell kérnem, uram, — válaszolt az orvos komolyan; — még oly fiatal vagyok. Oh, az ördög vigye el! — tévé hozzá magában. Azután újra leült és keserű gúnynyal méregette a fiút. — Elrabolta reggeli nyugalmamat, — így gondolkozott. — Egész nap ideges leszek és borzongatni fog a látás, ha emésztek. Hadd nyugtassam meg magamat. És így elűzte gondolatait akarátának, erőltetésével, a miben régi megszokás segítette és szabadon bocsátotta lelkét a reggel szemléletére. Magába szívta a levegőt, kritikusan izelve azt, mint a hozzáértő a szüretet, s megnyújtotta a kilehellést

hygienikus gyönyörrel. Számlálgatta a kis felhőfoltokat az égen. Majd figyelemmel kísérte a madarak mozgását a torony körül, a mint széles körökben keringtek, nyugodtan lebegtek, vagy a mint a magasban szeszélyesen föl és lebuhtak, vagy a mint csapdosták a levegőt alólról már tisztán ki nem vehető szárnyaikkal.

És ily módon visszanyerte lelkének békéjét és testének nyugalmát, újra érezve tagjait, látása erejét s azt, hogy torkának garatján a levegőnek hűvös íze van, mint a gyümölcsnek; és végtére, teljes önkívületében énekelni kezdett. Az orvosnak csak egy nótája volt: «Malbrouck s'en va-t-en guerre», s még ezzel is csak az udvariasság formáiban érintkezett; zenei hőstetteit oly pillanatok számára tartogatta, mikor egyedül volt és teljesen boldognak érezte magát.

Egyszerre a földre bukott mennyországából, midőn kínos vonásokat vett észre a gyermek arcján. — Mit gondolsz énekekről? — kérdezte, hirtelen félbeszakítva dalolását és várt egy keveset, de választ nem kapva parancsoló hangon ismétlé: — Mit gondolsz énekekről?

— Nem szeretem — dadogta János Mária.

— Megálljunk csak — kiáltott az orvos. — Talán te is énekelsz?

— Ennél jobban tudok énekelni — válaszolt a fiú.

Az orvos néhány percig mereven bámúlt reá. Észrevette magán, hogy haragszik és ennek következtében elpirúlt, a miért még inkább boszankodott. — Ha így beszélsz gazdád-dal! — mondá végre vállát vonva és karját lóbálva.

— Nem is szoktam beszélni vele — válaszolt a fiú. — Nem szeretem.

— Hát engem szeretsz? — sikoltott az orvos szokatlan mohósággal.

— Nem tudom, — válaszolt János Mária.

Az orvos fölkelt. — Jó reggelt kívánok neked, mondá. — Te nagyon is sok vagy nekem. Talán vér van ereidben, talán mennyei ichor, vagy talán lehelni való levegőnél durvább anyag nem forog benned; de egy dologban czáfolhatatlan bizonyosságot szereztem; nem vagy emberi lény. Nem, fiú — s ekkor felé suhintott botjával — nem vagy emberi lény. Jegyezd föl, jegyezd föl emlékezetedben ezt: Én nem vagyok emberi lény. Nem is törekszem emberi lény életére. Szél-

lem, álom, angyal, talány, káprázat vagyok — a mi jobban tetszik, de nem emberi lény. És most fogadd alázatos köszönetemet, Isten áldjon!

És ezzel az orvos lefelé futott az utcán némi fölindulással, a fiú pedig ámulva nézett utána.

III.

A FIÚVÁ FOGADÁS.

Desprez asszony, keresztnevéen Anastásia, kellemes typusa volt nemének; rendkívül egészséges színű, természetes barna nő, szenvedélytelen sima arczal, biztos tekintetű, sötét szemekkel s oly kezekkel, melyeket a természet, vagy a művészet már nem tökéletesíthetett. Azokhoz az emberekhez tartozott, a kiknek egén a szerencsétlenség áthalad, mint a nyári felhő. A legrosszabb körülmények közt homlokát pillanatsnyira függőleges redőbe ránczolta, de a következő pillanatban már az is elsimult. Sok volt benne a megelégedett apácza derűtségéből; de jámborságából ugyancsak kevés; mert Anastásia nagyon világi természet volt, szerette az osztrigákat és az ó-bort, s néha a merész elmésségeket, s férjéhez inkább a maga kedvéért ragaszkodott, semmint az ő személyéért. Rendíthetetlen volt jó indulata, de fogalma sem volt az önmehtagadásról. Élni e kedves régi házban, zöld kerttel a ház mögött és szép virágokkal az ablakban, a legjobbbat enni és inni, fecsegni a szomszéddal egy negyed órát, soha sem viselni fűzöt és kimenő ruhát, kivéve ha Fontainebleaba ment bevásárlásra, ki nem fogyni az izgató regényekből, Desprez orvos feleségének neveztetni, a nélkül, hogy oka volna a féltékenységre, ez az, mi lelkének kelyhét csordultig töltötte. A kik az orvost még legény korában ismerték, midőn ép annyi, de másféle elméleteket hánytorgatott, mostani philosophiáját Anastásia természete tanulmányának tulajdonították. Az ő nyers élvező képességét észszerűsítette és talán hasztalanul utánozta.

Desprez asszony művésznője volt a konyhának, s igen zamatos kávéfőzött. Ügyes volt a rend fentartásában s ennek

szeretete az orvosra is reá ragadt; minden a maga helyén volt; minden surolható tárgy dicsően ragyogott, és a por birodalmából száműzött dolog volt. Alinenek, egyetlen szolgálójoknak, e világon semmi más dolga nem volt, mint a súrolás és tisztogatás. Ily módon Desprez orvos úgy élt házában, mint a jól tartott bárány, becézve s melengetve szívének örömére. A déli étkezés kitűnő volt. Jó dinnye volt az asztalon, hal a folyóból emlékezetes béarni mártással, kövér tyúk fricassée, spárga és némi gyümölcs. Az orvos fél palackot ivott és egy poharat, felesége egy pohár híján ivott meg ugyanoly mennyiséget, mely egészében csak a férjet illette meg, hét éves kitűnő hazai borból. Azután a kávét hozták s egy üveg chartreuset a háziasszony számára, mert az orvos bizalmatlan megvetéssel viseltetett ily folyadékok iránt; azután Aline kiment átadva a házaspárt az emlékezés és emésztés gyönyöreinek.

— Nagyon szerencsés körülmény az, drága lellem — jegyzé meg az orvos — a kávé imádandó — nagyon szerencsés körülmény az egészben véve — Anastásia, kérlek szépen, mondj le ma arról a méregről; csupán egy napig mondj le róla, minek érezni fogod áldásos hatását, hirnevemmel kezesekedem érte.

— Mi az a szerencsés körülmény, barátom? — kérde Anastásia, nem törődve a tiltakozással, mely naponként ismétlődött.

— Hogy nincsenek gyermekeink, — válaszolt az orvos, mindig többet és többet gondolok reá, az évek multával s mind inkább növekvő hálával a hatalom iránt, mely ily csapásokat szokott mérni. Egészséged, kedvesem, az én szemlélődő nyugalmam, kis nyalánkságaink, nagyon szenvedtek volna s talán valamennyit fel kellett volna áldoznunk. És miért? A gyermekekben van legteljesebben kifejezve az emberi tökéletlenség. Az egészség menekül előlük. Sirnak, drágám; zaklatnak kérdéseikkel; eledelt kérnek, mosni, nevelni kell őket s még az orrukra is gondot kell viselni; és ha majd eljő az ideje, megtörik sziveinket, mint én most széttöröm e czukordarabot. Ily nyilvánvaló egoista-párnak, mint te és én, kerülni kell az utódokat, mint valami hűtlenséget.

— Valóban — mondá Anastásia nevetve. — Erről reád ismerek, érdemet csinálsz abból, a min nem segíthetsz.

Drágám — viszonzá az orvos ünnepiesen — fogadhattunk volna gyermeket.

— Soha! — kiáltott az asszony. — Soha, Henrik, nem egyezem bele. Ha a gyermek saját húsom és vérem volna, nem így beszélnék. De hogy más ember megfontolatlanságát a magam vállára vegyem, drága barátom, annál mégis több eszem van.

— Igen helyes — válaszolt az orvos. — Mind a kettőnknek több esze van. És nekem annál inkább tetszik bölcseségünk, mert — mert — élesen nézett feleségére.

— No miért? — kérdezte az asszony, gyöngé érzetével a veszedelemnek.

— Mert megtaláltam az igazit — mondá az orvos szilárdan — és még ma délután fiammá fogadom.

Anasztásia mintha ködből tekintett volna reá.

— Elvesztetted az eszedet; — és hangjának oly csendesége volt, mely zavar hirdetőjének látszott.

— Nem úgy drágám, — válaszolt a férj; — tökéletes szabadsággal használom eszemet. Ime a bizonyíték: a helyett hogy elfedni próbáltam volna ellenmondásomat, előkészítve téged élénk világitásba helyeztem azt. Erről úgy hiszem, megismerheted a philosophust, a kinek az a mennyei gyönyöre van, hogy téged nejének nevezhet. A dolog úgy áll, hogy eddig nem számítottam a véletlenre. Soha sem hittem, hogy saját fiamat megtalálhatnám. Nos, az éjjel megtaláltam. Ne izgasd magadat szükségtelenül, drágám; tudtommal egy csepp vérvényi közöm sincs hozzá. Lelke, drágám, a lelke nevez engem atyának.

— A lelke — ismétlé az asszony oly fojtott nevetéssel, mely félig gúny volt, félig görcsös idegrángás. — A lelke, valóban! Henrik, hülye-tréfa ez, vagy megőrültél? Az ő lelke! De hát az enyim?

— Az igaz, — válaszolt az orvos, vállát vonva, — a dolog elevenére tapintottál. Az én örökké szép Anastásiámnak a fiú nem lesz kedvére. Soha sem fogja megérteni őt s ő sem fogja megérteni Anastásiát. Te természetemnek állati részével keltél egybe, drágám; és én a szellemi részen vagyok rokona János Máriának. Annyira, hogy teljes őszinteséggel szólva, bizonyos tekintetben félek tőle. Könnyen átláthatod, hogy szerencsétlenséget hirdetek számodra. — De kérlek — így

fakadt ki a valódi aggodalom hangján — ne ereszd meg könnyeidet evés után, Anastásia. Bizonyára elrontod majd emésztésedet.

Anastásia türtőztette magát.

Tudod, hogy mennyire kedvedre cselekszem — mondá — minden észszerű dologban. De ebben a dologban — —

— Drága szerelmem — szakította félbe az orvos, möhön, hogy megelőzze a visszautasítást, — ki óhajtotta elhagyni Párist? Ki birt arra, hogy lemondjak a kártyáról, az operáról, a boulevardről és társadalmi köreimről s mind arról, a minék éltem, mielőtt megismertelek? Nem voltam-e hü? Nem voltam-e engedelmes? Nem türtem-e sorsomat jó kedvvel? Anastásia, nincs-e most becsületes jogom arra, hogy magam is föl-tételeket kössek ki? Igen is van, jól tudod. A fiú az én kötése.

Anastásia már érezte kudarczát; rögtön zászlót cserélt. — Te meg akarod törni szívemet, — sóhajtott.

— Jaj, dehogyan akarom, — mondá az orvos. — Valami csekély kényelmetlenséget fogsz érezni egy hónapon át, épen, a mint én éreztem akkor, midőn e hitvány faluba jöttem; azután fölül fog kerekedni a te csodálatos józanságod és mérsékleted és szinte látlak már oly elégedettnek, mint valaha, férjedet a legboldogabb emberek közé igtatván.

— Jól tudod, hogy semmit sem bírok megtagadni tőled — mondá az asszony az ellenállás kísérletének utolsó föllobbanásával; — semmit sem, a mi igazán boldogabbá tesz. De vajon ez azzá fog-e tenni? Biztos vagy abban, férjem? Azt mondod, hogy a múlt éjjel találtad? Hátha a leggonoszabb szemfényvesztőre bukkantál.

— Nem hiszem — válaszolt az orvos. — De ne higgy engem oly szeleburdinak, hogy úgy hirtelen fiammá fogadjam. Azzal hízlegek magamnak, hogy élelmes ember vagyok, minden lehetőséget fontolóra vettem; tervem úgy van csinálva, hogy mindegyikkel szembe szállhatok. A ficzkót lovászygyereknek fogadom. Ha csenni talál, ha duzzog, ha változást kíván, látni fogom, hogy csalódtam; nem fogom elismerni a fiának és elkergetem a pokolba.

— Soha sem teszed meg, ha arra kerül a sor — mondá neje — ismerem jó szívedet.

Sóhajtva kezét nyújtá felé; az orvos mosolygott, midőn

a kinyújtott kezét ajkához emelte; könnyebben jutott czéljához, mint remélni merészelte; mert talán huszadszor bizonyult be erős érvének a Párisba való visszatérés gondolatának hatása. Hat hónap a fővárosban, az orvos előzményeit és összeköttetéseit tekintve, a vagyoni bukásnál nem csekélyebb csapást jelentett. Anastásia a vagyon maradékát úgy mentette meg, hogy a vidéki tartózkodásra szorította az orvost. Párisnak még a neve is halálos félelembe ejtette, s inkább megengedte volna férjének, hogy állatseregletet tartson háza mögött a kertben, nem is szólva egy lovászygyerek fiává fogadásáról, semhogy eltűrje a visszatérés kérdésének szellőztetését.

Körülbelül négy óraker délután a komédiás kilehelte lelkét; nem is tért magához, a mióta hirtelen rosszul lett. Desprez orvos látta kimúlását és kijelentette, hogy vége a bohózatnak. Ekkor János Máriát vállán érintette és kivezette a korcsma kertjébe, a hol volt egy alkalmas pad a folyó mellett. Itt leült s a fiút maga mellé ültette balja felől.

János Mária — mondá igen komolyan, — ez a világ rendkívül nagy, s még Franciaország is, mely annak csak kis zúgja, igen nagy hely ily kis fiúnak, mint te vagy. Szerencsétlenségre, tele van a nagy világ éhes s öklükkel előre törő emberekkel; és igen kevés a pékbolt annyi evő számára. Gazdád meghalt; te nem bírod megkeresni kenyered; nem akarsz lopni? Nem. Tehát helyzeted kényelmetlen, sőt e pillanatban válságos. Másrészt bennem oly embert látsz, a ki nem öreg, bár öregszik, de még értelmének és szívének ifjúságát élvezzi, tanult embert látsz, a kinek elég kényelmes az állapota e világ dolgaiban, a kinek jól ellátott asztala van — szóval olyat látsz, a ki akár mint barát, akár mint ellenség nem megvetendő. Felajánlok neked eledelt és ruházatot, azután esteli tanítást, a mely sokkal többet fog használni ily magad fajta fiúnak, mint Európa összes papjainak tanítása. Béred nem lesz, de ha valaha eszedbe jut, hogy el akarsz hagyni, nyitva lesz az ajtó, világgá mehetsz, tőlem száz francot kapsz útravalónak. Viszont van egy öreg lovam és kocsim, a melyek tisztogatását és rendben tartását hamar meg fogod tanulni. Ne siess a válaszszal, fogadd el, vagy utasítsd vissza, a hogy jónak gondolod. Csak azt jegyezd meg, hogy én nem vagyok érzelgős, vagy bőkezű személyiség, hanem olyan ember, a ki teljesen magának él; és ha ezt a javaslatot teszem, czélom van vele — világo-

san látom, hogy hasznot húzhatok belőle. És most gondolkozzál.

— Nagyon fogok örülni. Nem is tudom, hogy mit tennék egyebet. Igen szépen köszönöm uram, rajta leszek, hogy hasznomat vegye — mondá a fiú.

— Köszönöm — mondá az orvos melegen, fölkelve helyéről és homlokát törölve, mert igen nagy kínban volt, a míg a dolog el nem dőlt. A visszaütés a déli jelenet után nevetéssé tette volna Anastásia előtt. — Mily meleg és nyomasztó az est, Isten bizony! Mindig szerettem volna hal lenni nyáron, János Mária, itt a Loingben Gretz mellett. Elterülnék egy vizililiom alatt és hallgatnám a harangszót, mely bizonyára igen gyöngéden hangzik le oda. Az volna az élet, te is úgy hiszed?

— Úgy, — mondá János Mária.

— Hála Istennek, hogy van képzeleted! — kiáltott az orvos, átölelve a fiut szokásos áradozó melegségével, noha ez az eljárás látszatra majdnem oly zavarba hozta az érintettet, mintha hasonló korú angol iskolás fiu lett volna.

— És most — tevő hozzá — elviszlek feleségemhez.

Desprez asszony az ebédlöben ült könnyű ruhájában. Az ablakfüggönyök le voltak eresztve és a szoba padlóját éppen akkor locsolták meg vízzel; szemei félig le voltak zárva, de úgy tett, mintha regényt olvasna, mikor az orvos és a fiu benyitottak.

Bár dolgos asszony volt, időközönként szerette a nyugalmat és jelentékeny mértékben kedvelte az alvást.

Az orvos a bemutatást ünnepies formákban végezte el, hozzátéve mind a két fél jóvoltáért: — Rajta kell lennetek, hogy szeressétek egymást az én kedvemért.

— Nagyon csinos — mondá Anastásia, — megcsókolnál engem, szép kis ficzkó?

Az orvos dühös lett és feleségét a benyilóba vonszolta. — Bolond vagy, Anastásia? — mondá neki. — Van valami értelmé annak, a mit női tapintatról hallottam beszélni? Isten a biznyságom, soha sem volt szerencsém azt tapasztalni az életben. Úgy szólítod meg az én kis philosophusomat, mintha csecsemő volna. Több tiszteletet kell iránta mutatnod, azt mondom; nem szabad úgy csókolnod és ecze-becezned, mint holmi közönséges gyermeket.

— Igazán, csak azért tettem, hogy neked örömet szerezzek — válaszolt Anastásia; — de majd megpróbálom javítani eljárásomat.

Az orvos mentegette hevét. — De óhajtom — így folytatá — hogy otthon érezze magát. És valóban eljárásod oly buta volt, édesem, oly teljesen és tökéletesen helytelen, hogy még egy szentet is némi erőszakosságra csábított volna a helytelenítésben. Próbáld meg, próbáld meg — ha ugyan asszony képes megérteni a gyermekeket — de természetesen, hogy nem bírja megérteni s én hiában pazarlom tudóm erejét. Legalább fogd be szádat, a mennyire lehetséges és szorosan figyeld meg magaviseletemet; ez lesz a te mintád.

Anastásia úgy tett, a mint meghagyták neki és megfigyelte az orvos viselkedését. Észrevette, hogy háromszor is megölelte a fiut még az este és általában annyira megzavarta s oly szégyenlőssé tette a gyermeket, hogy az nem birt beszélni s nem is evett. De Anastásiának kis dolgokban igazi női hősiessége volt. Nem csupán lemondott arról az olcsó boszúról, hogy figyelmeztesse az orvost hibáira, hanem minden lehető megtett, hogy elhárítsa azoknak János Máriára tett rossz hatását. Mikor Desprez kiment a szobából, hogy levegőt szívjon az éjjeli nyugvás előtt, felesége a fiú mellé ült és megfogta kezét.

— Ne ijesszen meg férjemnek modora — mondá. — Férjem a legjobb ember, de annyira okos, hogy néha nehéz őt megérteni. Majd lassanként hozzá szokol és azután megszerezted, mint mindenki, a ki hozzá közel jutott. A mi engem illet, rajta leszek, hogy boldoggá tegyelek és épenséggel nem foglak nyugtalanítani. Azt hiszem, hogy igen jó barátok leszünk, mi ketten. Én nem vagyok okos, de igen jó indulatú. Nem csókolnál meg?

A fiú fölnyújtotta arcát s Anastásia karjába ragadta és sirva fakadt. Az asszony csak előzékeny akart lenni, de szavai fölmelegítették és beállított a gyöngédség. Midőn az orvos belépett, ölelkezve találta őket, ebből azt következtette, hogy neje hibázott és épen rágyújtott ijesztő hangon: — Anastásia, — — midőn neje mosolyogva reá tekintett, ujjával fenyegetőzve, és az orvos nyugton maradt álmélkodva, mialatt neje a gyermeket a padlásszobába vezette.

IV.

EGY PHILOSOPHUS NEVELÉSE.

A fiúvá fogadott lovászyerek beigtatása ily módon szerencsésen végbement és az élet kerekai tovább is simán gördültek az orvos házában. János Mária reggel elvégezte kötelességét a ló és kocsi körül; néha segített a háztartásban, néha sétálgatott az orvossal, hogy a bölcseséget kútfejéből ihassa; és este beavattatott a természettudományok és a holt nyelvek ismeretébe. Nem vesztette el lelkének és modorának csudálatos nyugalmát; ritkán hibázott, de csak lassan haladt előre tanulmányaiban és meglehetősen idegen maradt a családban.

Az orvos példája volt a szabályosságnak. Minden délelőtt nagy könyvén dolgozott, az *Összehasonlító Pharmacopoeián*, vagy az *összes orvosságok történeti szótárán*, mely azonban idáig csupa összetüzdelt papirosszeletből állott. Az író végső célja az volt, hogy több testes kötetet töltsön be s hogy régészeti érdekességet egyesítsen a szakszerű használhatósággal. De az orvos irodalmi esinra és festőiségre törekedett; az adomát, a szokásokra világot vető jellemvonást, az erkölcsi elmékedést vagy a hangzatos jelzöt többre becsülte, mint a tudományos adatot; kicsiny hija volt, hogy az *Összehasonlító Pharmacopoeiát* nem versben írta. Például a *Mumia* czikk már be volt fejezve, bár a munka többi része még nem haladt tovább az A) betűnél. Rendkívül bő volt és mulattató, elmésen és színezve volt írva, pontosan, tudósan, valódi irodalmi czikk, de bajosan vehette volna hasznát a gyakorló orvos. A női józanság arra bírta Despreznét, hogy föltárja ezt a körülményt kiméretlen őszinteséggel, mert a hogy illet, félig álomba merült állapotában meghallgatta az előtte hangosan fölolvastott szótárt, a mint végtelenül távol eső befejezése felé haladt; és az orvos kissé érzékeny volt a mumiák tárgyában s néha keserőséggel torolt meg egy-egy czélzást.

A déli étkezés és az emésztés kellő ideje után sétálni szokott néha egyedül, néha János Mária társaságában; mert neje bármi alkalmatlanságot könnyebben elviselt, mint a járkálást.

Anastásia mint megjegyeztem, igen dolgos nő volt, folyton foglalatoskodott az anyagi kényelem ügyeiben és hajlandó volt rögtön elaludni egy regényt olvasva, ha dolgát elvégezte. Ezért annál kevésbé érdekelte meg a szemrehányást, mert soha sem hortyogott és alvásközben arczsíne nem lett zavarossá. Sőt ellenkezőleg, mintha festett képe lett volna a puha és egészséges nyugalomnak, riadás nélkül ébredt föl képességeinek szabad használatára. — Attól tartok, hogy nagy mértékben állatiasnak kell neveznem, de meg kell adnom, hogy kellemes állat volt. Ily módon keveset bajlódott János Máriával; de az a barátság, melyet az első éjjel kötöttek, változatlan maradt; alkalmilag társalogtak többnyire a háztartás dolgairól, máskor meg az orvos nagy boszúságára együtt látogatták meg a lealacsonyító babonának azt a templomát, melyet közönségesen a falu egyházának neveztek; az asszony és a fiú legszebb vasárnapi ruhájukban havonként kétszer Fontainebleaubá rándultak és árukkal tértek haza, szóval bár az orvos még mindég kibékíthetetlenül ellentétes természeteket látott bennök, viszonyuk oly meghitt, barátságos és bizalmas volt, a mint csak kitelhetett tőlök.

Azonban attól tartok, hogy az asszony lelke legmélyén igazán megvetette és szánta a gyermeket. Nem érzett bámulatot erényeinek természete iránt, szerette a merész, udvarias, fürge, csintalan fiukat, kiknek gyors a lába s kik leemelt kalappal szemébe néznek az embernek, szerette a mozgékonyt, a bájta, a kisebb hibát — egy második Desprez orvosnak készülő csemetét. Meg nem dönthető meggyőződése volt, hogy János Mária buta. — Szegény jó fiú — mondá egyszer — mily szomorú dolog, hogy ily ostobának kell lennie. Nem ismételte többé e megjegyzést, mert az orvos dühöngött, mint a vad bika, korholta lelkének állatias tunyaságát, siratva önnön végzetét, mely ily hozzá nem illő módon egy számmal párosította össze s a mi még jobban hatott Anastásiára, fenyegette az asztali ezüstkészletet dühös taglejtéseivel. De hallgatagon megmaradt véleménye mellett és midőn János Mária ostoba báméskodással, de nem boldogtalanul be nem végzett föladatai előtt ült, megragadta az orvos távollétének alkalmát, oda ment a fiúhoz, átkarolta nyakát, arcát az övére fektette és kifejezte sajnálkozását szomorúságán. — Ne törődjél vele — szokta volt mondani: — én sem vagyok

okos és abban bizonyos lehetsz, hogy ez semmit sem árt az életben.

Az orvos szempontja természetesen más volt.

Ez az uri ember soha sem unta meg hangjának csengését, mely az igazat megvallva elég kellemes volt.

Most hallgatója akadt, ki nem volt oly cynikusan közömbös, mint Anastásia és ki olykor erejének teljes kifejtésére ösztönözte igen fontos ellenvetésekkel.

És azután, nem nevelte-e a gyermeket?

Már pedig a nevelés, a philosophusok egyhangú véleménye szerint, a legphilosophusabb kötelesség. Ugyan lehet e valami istenibb dolgot képzelnünk a szegény emberiség javára, mintha a magunk bogarát állampolgári kötelességgé fejlesztjük? Akkor azután valóban az élet útjai a gyönyör ösvényeivé lesznek. Az orvosnak soha sem volt több oka elégedettnnek lennie tehetségeivel. A philosophia simán ömlött ajkairól. Oly eleven dialectikus volt, hogy értelmetlenségét, ha megtámadták, a józanság földén termő gyökerre birta visszavezetni és be tudta bizonyítani, hogy az némiképen virágos dísze rendszerének. Kisiklott az ellenmondásokból, mint a hal és tanítványa álmélkodott a rabbi mélységén.

Azonkívül az orvos szíve legmélyén elégedetlen volt meglehetősen külsőségekben mozgó neveltetésének balsikereivel.

Az a fiú, a kit ily éles elméjű megfigyelő választott ki sajátos képességei fejlesztésére, és a kit a tudomány útjain ily philosophikus oktató vezetett, a világegyetem természeténél fogva kötelezve volt arra, hogy nyilvánvalóbb és maradandóbb eredményeket érjen el, mint ő maga. Már pedig János Mária lassú volt minden dologban, s némelyekben érzéketlen; felejtő képessége egyenlő színvonalon volt fogékonyságával. Azért az orvos kedvelte a maga peripatetikus fölolvadásait, melyeket a fiú meghallgatott, úgy látszott, hogy örömmel és gyakran haszonnal.

Sokat, igen sokat beszélgettek egymással; az egészség és a mérséklet volt az orvos kitéréseinek tárgya. E témákra örömet tért vissza.

— Én téged — szokta volt mondani — zöld legelőn vezetlek át. Rendszerem, hitelveim, orvosszereim, egy mondasban vannak összefoglalva — kerüljük a mértéktelenséget. Az áldott természet, az egészséges, a mérsékelt természet utálja és kiirtja a mértéktelenséget. Az emberi törvény

ebben a dologban nagy távolságból utánozza rendelkezéseit, nekünk igyekeznünk kell, hogy kipótoljuk a törvény törekvéseit. Igen, fiú, nekünk törvénynek kell lennünk a magunk és szomszédaink számára — *lex armata* — fegyveres, nyomatékos, zsarnoki törvénynek. Ha látsz egy burnótot szipákoló részeges emberi romot, verd ki a kezéből a szelenczjét! A bíró, noha bizonyos tekintetben a betegségnek feltételezése, kevésbé visszatetsző nekem, mint az orvos, vagy a pap. Mindenekfölött az orvos, az orvos és gyógyszerészettanának utálatos fecsegése és szemete! Tiszta levegő — a fenyves szomszédtságából a terpentín kedvéért — hamisítatlan bor és a józan szellem elmékedése a természet műveinek láttára — ezek fiam a legjobb orvosszerek és a legjobb vallási vigasztalások. Ezeknek szenteld magadat. Hallgasd csak! a bourroni harangok (éjszaki szél fúj, jó idő lesz.) Mily tiszta és vidám a csengésök! Az idegek összhangban vannak és nyugalmasak; a lélek hangolva van a csendességre; és figyeld meg, mily könnyen és szabályosan ver a szív! Korlátolt orvosod semmibe sem venné ez érzeteket; pedig magad is észreveszed, hogy azok az egészség alkatrészei. Emlékszel a te chininre ma reggel? Jó. A chinin is a természet munkája; végtére is, egy fának a héjából nyerjük, melyet mi magunk is megszerezhetnénk, ha a termőhelyén élnénk. Minő világ ez! Bár határozott atheista vagyok, gyönyörködöm abban, hogy tanúságot tehetek e világért. Tekints az ingyenes orvosságokra és az örömökre, melyek ösvényünket környezik! A kert alján halad el a folyó, a mi fürdünk, halas tavunk, természetes öntöző készletünk. Itt van a forrás az udvarban, mely a földnek színéből gyöngyöző vizet lövell, tisztát, hűvöset és ha némi borral vegyítjük, nagyon egészségeset. A kerület híres egészséges levegője miatt; egyedül rheumatismusról panaszkodnak az emberek, pedig én sohasem éreztem nyilallását. Kijelentem előtted — és véleményem az észnek legnyugalmasabb, s legvilágosabb módszerein alapul — ha én, vagy te el akarnók hagyni a gyönyörök ez otthonát, legjobb barátunknak kötelessége, sőt joga volna pisztolygolyóval elejét venni szándékunknak.

Valamelyik szép juniusi napon a falun kívül egy dombon ültek. A folyó átkéklett itt és amott a lombokon. A fáradhatatlan madarak keringtek és röpdöstek a gretzi

templom tornya körül. Egészséges szél fújt az erdő felől, a falombok számlálhatatlan ezreinek s a zöld levelek végnélküli millióinak rezgése járta át a levegőt s úgy hangzott, mintha félig suttagó beszéd s félig ének lett volna. Úgy látszott, mintha minden fűszál mögé tücsök rejteznék; és a mezők vidáman visszhangzottak zenéjüktől, mely távolról és közlől úgy csilingelt, mintha a tündérkirálynő szánkójának csengői szólnának. A lejtőn elfoglalt ülőhelyökből szemök egyrészt átfogta a nyárfákkal szegélyezett sikot, másrészt az erdőnek hajlongó dombesúcsait, Gretz a középben terült el, mint egy maroknyi háztető. A kék égnek áthajló boltive alatt a helység gyermekjátékká zsugorodott. Hihetetlennek látszott, hogy emberek laknak, forgolódhatnak és lélekzetet vehetnek a világ e zúgában. Ez a gondolat talán először ötlött a fiú eszébe és ki is fejezte azt.

— Mily kicsinek látszik! — sóhajtott.

— Igen, — viszonzá az orvos — most elég kicsiny. De hajdan erődített város volt; virágzó, telve prémes mentéjü polgárokkal és fegyveresekkel, csak úgy zibongott az élet benne; — karsú tornyokkal, ha jól tudom és erős kerek tornyokkal a vár fokán. Ezer kéménynek füstölgése szünt meg, ha este megkondult a harang. Oly sűrűen voltak az akasztófák a kapu előtt, mint a madárijesztők. Háború idején a támadók létrákkal rohantak ellene, a nyilak hullottak, mint a levelek, a védők hévvel rohantak ki a fölvonó hidon át s mindegyik fél csatakiáltását hangoztatta, a mint fegyvereiket egymás ellen szegezték. Tudod-e, hogy a falak egész a Comman-derieig terjedtek? Igy tudósít a hagyomány. Haj, mily messze vagyunk mind e zavartól — semmi sem maradt belőle, csak az én csendes szavam, mit neked mondok — és maga a város, mely ott alattunk van faluvá törpülve! Nemsokára következtek az angol háborúk — többet fogsz majd tanulni az angolokról, ez ostoba népről, mely néha a jóba is botlik — és Gretzet elfoglalták, kifosztották és fölégették. Sok város járt így; de Gretz sohasem állott helyre, sohasem építették újra; romjaiból kőbánya lett, melyet a versenytársak használtak föl az emelkedésre; és Gretznek kövei most föl vannak rakva a nemoursi utcák hosszában. Örülök, hogy a mi régi házunk volt az első, mely a veszedelem után fölépült; midőn a város elbukott, ez a ház avatta föl a falut.

— Én is örülök annak — mondá János Mária.

— Az alázatos erények templomának volt szánva — válaszolt az orvos a gyönyör érzetével. — Talán azért is szeretem annyira kis falumat, mert az én történetem hasonló az övéhez. Elbeszéltem már neked, hogy egyszer gazdag voltam?

— Nem emlékszem — válaszolt János Mária — nem hiszem, hogy elfelejtettem volna. Nagyon sajnálom, hogy elvesztette vagyonát.

— Sajnálod? — kiáltott az orvos. — Hogyan, úgy látom, hogy idáig jutva még alig fogtam hozzá nevelésedhez. Hallgass reám! Jobb szeretnél élni a régi Gretzben, mint az újban, melyet nem háborgat a háború zaja, hol a zöld mező küszöböd előtt kezdődik, hol nincs lárma, nincs útlevél, katonai sarczolás, s annak az esti haragnak szavá, mely hajdan az ágyba kergette az embereket naplementekor?

— Azt hiszem, hogy jobban kell szeretnem az újat, — válaszolt a fiú.

— Egészen úgy gondolkodom én is — viszonzá az orvos. — És ennek megfelelően, jobban szeretem mostani mérsékelt állapotomat hajdani vagyonságomnál. Arany középszer! kiáltották az imádandó régiek; és én osztozom lelkesedésekben. Nincs e jó borom, jó eledelem, jó levegőm, nincs-e itt sétámra mező és erdő, nincs-e házam, csodálatos feleségem s az a gyermek, a kit — kijelentem — hogy úgy szeretek, mint fiamat? Most, ha még gazdag volnék, kétségtelenül Párisban volna lakásom — ismered Párist... Páris és Paradicsom nem egyenlő értelmű szavak. A levelek közt fujdogáló szélnek kedves lármája az utczák Babeljének zakatolására válva, a kövezet ostoba fénye a zöld és szürke színek e sima mustralapja helyett, a szétzilált idegek, a megromlott emésztés — képzeld el ezt a bukást! Már érted a következményeket; a lélek föl van izgatva, a szív más rhythmusban lüktet, az ember többé nem önmaga. Szenvedélyesen tanulmányoztam magamat — a philosophia igazi földadata. Ismerem jellememet, mint a zenész fuvolája billentyűit. Ha visszatérnék Párisba, tönkre tenne a kártya; sőt tovább megyek — megtörném Anastásiám szívét hűtlenségekkel.

Ez nagyon sok volt János Máriának. Hogy a hely és környezet ennyire átalakítaná a legkitünőbb embert, azt nem bírta elhinni. Páris, így jelenté ki, kellemes tartózkodó hely. —

Mikor e városban éltem, nem igen éreztem magamon a különbséget, — így mentegetőzött.

— Micsoda! — kiáltott az orvos. — Hát nem loptál, mikor ott voltál? — Hanem a fiú sohasem birta elhinni, hogy valami rosszat cselekedett, a mikor lopott. Sőt az orvos sem hitte; csakhogy sohasem volt lelkiismeretes, ha a czáfolásban érvekre szorult.

— És most — így fejezte be — kezded már érteni? Egyedüli barátaim azok voltak, a kik tönkre tettek. Gretz volt akadémiám, sanatoriumom, ártatlan örömeim mennyországá. Ha milliókat ajánlanának, visszautasítanám: Retro, Sathanas! — Gonosz lélek, takarodjál! Szegezd lelked szemeit az én példámra; vesd meg a vagyont, kerülj a városok aljasító befolyását. Egészség — egészség és középszerű vagyon — ezek a jelszavak kísérjenek élteden át.

Az orvos egészségtani rendszere meglepően egyezett izléseivel és a kép, melyet a tökéletes életről festett, hű mása volt annak, melyet most átélt. De könnyű meggyőznünk egy fiút, ha a vitatkozás összes anyagát magunk szolgáltatjuk neki. És azonkívül volt valami csodálatos dolog e philosophiában és ez a philosophus lelkesedése. Ember e világon még soha erélyesebben el nem volt szánva a megelégedettségre és ^{ah}ha nem volt is nagy logikus s nem szerzett jogot arra, hogy meggyőzze az értelmet, bizonyára volt benne valami a költőből, valami varázs, mely a szívet elbájolta. A mit nem birt elvégezni jó kedvében, midőn sugárzott a csudálattól önmaga és körülményei iránt, azt néha elérte melancholikus pillanataiban.

— Fiú — szokta volt mondani — kerülj engem ma. Ha babonás volnék, arra kérnék, hogy foglalj imáidba. Sötét kedvemben vagyok; Saul király gonosz szelleme, Abadah kereskedő boszorkánya, a középkori szerzetes személyesített ördöge van velem — bennem van — szólott mellére tapogatva. — Természetemnek hibái most fölülkerekedtek; az ártatlan örömök most hasztalanul udvarolnak nekem; Párisra vágyódom, hogy a sárban fetrengjek. Nézd — szokta folytatni, kirántva zsebéből egy maroknyi ezüstpénzt — kifosztom magamat, nem érdemlem meg, hogy úti költséget bizzanak rám. Fogd, őrizd meg számomra, pazarold ártalmas czukorra, dob a folyó mélységébe — helyeselni fogom eljárásodat.

Ments meg énemnek attól a résztől, melyet kitagadok. Ha ingadozni látsz, ne habozzál; ha szükséges, pusztítsd el a csábítót, természetesen példázva beszélek. A legszélsőbb eshetőség is jobb nekem, mint elevenen jutni Párisba.

Kétségtelen, hogy az orvosnak öröme telt e kis jelenetekben, mivel változatosságot hoztak szerepébe; ezek voltak képviselői a byroni elemnek életének némiképp mesterkéltségekben; de a fiúnak ezek többet jelentettek, noha homályosan érezte a jelenetek színésziességét. Az orvos talán nagyon is kevésbe vette, a fiú pedig talán igen is sokra becsülte e kísértések valóságát és komolyságát.

Egyszer nagy világosság fénylett János Máriának. — Nem volna e lehetséges a vagyont jól felhasználni? — kérdezé. — Elméletben igen — válaszolt az orvos. — De a tapasztalat azt mutatja, hogy senkisémet használja jól. Mindenki azt képzei, hogy kivétel lesz, ha meggazdagszik; de a tulajdon lealacsonyít, új vágyak támadnak és a nagyralátásra való hajlam fölemészti a gyönyör legjavát.

— Tehát jobban érezné magát, ha kevesebb vagyona volna, — mondá a fiú.

— Bizonyosan nem — válaszolt az orvos; de hangja reszketett.

— Miért? — kérdé a könyörtelen ártatlanság.

Desprez orvos egy pillanatra a szivárvány minden színét látta; úgy tetszett neki, hogy a szilárd világegyetem fölfordulni készül. — Mert — mondá — megfontolást színelve — el nem fedhető szünet után — mert életemet mostani jövedelmemhez szabtam. Nem jó, ha korombeli ember erőszakosan elszakad szokásaitól». Ez igen erősen maró lúg volt. Az orvos nehezen lélegzett és délután hallgataggá lett. A fiú ellenben örült kétségei eloszlításának; sőt csodálkozott, hogy előre nem látta a nyilvánvaló és döntő feleletet. Hite az orvosban igen szilárd kötésű volt. Despreznek ebéd után néha káprázott a szeme, különösen a Rhone vidéki bor után, mely legkedveltebb gyöngesége volt. Ilyenkor megjegyzést kockáztatott Anastasia iránt való érzelme hevéről és kipirult arczzal széles, mámoros mosolylyal beszélgetett mindenféle tárgyról s gyöngén és tapintatlanul elméskedett. De a fiúvá fogódott lovászgyerek meg nem engedett volna magának oly kétséget, melyen a hálátlanság íze érzik. Teljes valóság

az, hogy valaki második apánk lehet s mégis több italt vesz magába, mint kellene; de a legjobb lelkűek mindig nehézfejúek ez ily igazságok elfogadására.

Az orvos teljesen ura volt a fiú szívének; de talán a kelleténél nagyobbra tartotta a szellemére való befolyását. Bizonyos, hogy János Mária elfogadta gazdája néhány véleményét, de azt nem tudom biztosan, hogy bármely nézetéről lemondott-e az orvos kedvéért. Az isteni jog alapján voltak lelkében meggyőződések, de még érintetlenek, föl nem dolgoztak, az elhatározás érzései. Hozzá adhatott újakat, de nem vehetett el belőlök semmit, nem is törődött azzal, vajon teljesen összeillők-e és szellemi örömei távol estek attól a foglalkozástól, hogy nézeteit szavakba öntse, vagy szavakkal igazolja. A beszéd neki csak puszta ügyesség volt, mint a táncz. Midőn egyedül volt, örömei majdnem növényyszerűek voltak. Az erdőbe szokott szökni Achères felé és leült egy barlang nyílása előtt szürke nyirfák között. Lelke merően kibámult szemeiből; nem mozdult, nem gondolkodott; a napfény, a széltől hajtott vékony árnyak, a fenyőfák vonalai elfoglalták és lekötötték képességeit. Tiszta egység volt, egy iránynyal teljesen elfoglalt szellem. Egyetlen hangulat töltötte el, melyet érzésének minden tárgy táplált, mint a spectrum színei elmerülnek és eltűnnek a fehér színben.

Szóval az orvos megittasult a szavaktól, a fiúvá fogadott lovászgyerek ellenben hallgatagon méltóságba ringatózott.

STEVENSON RÓBERT LAJOS *után, angolból:*

ANGYAL DÁVID.

A FÜLEMÜLÉHEZ.

Juliusban.

Élsz-e még te, kis fülemüle?
Várom, ajkad vajon zendül-e?
Hol éneked nem rég csattogott,
Kereslek, de nem talállak ott.

Szemem elől hova rejtezel,
Hogy rólad egy zöld ág sem beszél?
Miért hallgatsz? mi bajod lehet?
Hisz' nem sejtet tán még a telet?

Még sűrű lomb hűvös enyhe vár,
Még csókdos a nyári napsugár
S holdvilágos éjen sírhatod
Epedő dal hangján bánatod!

Vagy talán hű párod elriadt
S holtig vérzik szíved a miatt,
Bús csalódás kinja jár veled
S keserveit némán viseled?

«Bár sűrű lomb hűvös enyhe vár,
Bár csókdos a nyári napsugár,
Éjjelenkint a hold rám ragyog
S párom is hű, én is az vagyok:

Mit ér mindez, ha egyszer oda
 A szerelem szép tavaszkorá?
 A szerelem szeretetre vált
 S az nem izgat, csak nyugodtan áld.

Röpkedésből kis fészkeembe vont
 S fogva tart ott a családi gond,
 Nekem a dal ott is drága kincs,
 Ámde kedvem többé dalra nincs!»

LÉVAY JÓZSEF.

HORTORUM DEUS.

I.

Olim truncus eram ficulnus.
Horatius.

Ne közelíts! Távozz! El innen, idegen!
 Te furfangos tolvaj, tudom, meg akarod
 Dézsmálni a szőlőt, s a dúsan megrakott
 Olajfát, melyet a nap érlel idebenn.

Vigyázok. A pásztor bicsakkal ügyesen
 Kemény fügefának törzséből faragott;
 Ne vess a faragón, de féljed Priapot,
 Ki, útas, bosszút áll rajtad keservesen.

Hajdan, a hajósok tisztelt védője én,
 Ott álltam pirosan a gálya elején,
 Vigán a vészben és a fényes habokon;

Most zöldség és gyümölcs alacsony pásztorá,
 Csavargóktól őrzöm e kertet, s nem fogom
 Látni a mosolygó Cykládokat, soha.

II.

Hujus nam domini colunt me Deumque salutant.
Catullus.

Kiméld oh idegen, hogy ne költs bosszura,
 Ezt az alázatos, hajlott nádfödelet.
 Itt él a derék ősz, gyermeki közepett;
 Ő e gyümölcsös kert, s tiszta forrás ura.

Ő állított engem e helynek öreül,
 Alakom hársderék szivéből metszve ki;
 Nincsen más istene rajtam kívül neki,
 Én sem őrzök kertet, az ő kertjén kívül.

Szegény, de ájtatos együgyű emberek,
 Kezökből violát s nyiló mákot nyerek,
 S zöld árpakalászszal tarkázott koszorut;

S évente kétszer is, soha el nem marad,
 Szerény oltáromra a szentelt kés alatt,
 Szakállas gyenge bak kiomló vére fut.

III.

Ecce villicus
 Venit . . .
Catullus.

Hahó, vásott kölkök! Kelepcze s eb van itt!
 E helynek őre én, többé nem szenvedem,
 Hogy bárki is, mintha böngészne idebenn,
 Meglopja kertemnek gyümölcsét s fürtjeit.

Másként a gyarmatos, ki a tarlón arat,
 Megleß, s ha ide jó és itt lep, annyi szent,
 Megérzi hátatok, hogy mit nyom egy faszent,
 Melyet két kemény kar ütésre felragad.

Ez ösvényen hamar, el, balra térjetek,
 S ha a sövény végén egy bükkhöz értetek,
 Használjátok legott mit mond a jó tanács:

Hanyag Priap lakik a szomszéd kertbe' túl,
Sötét lugásával ide látszik a rács,
Hol a dús lomb alatt arany gerezd pirúl.

IV.

Mihi corolla picta vere ponitur.
Catullus.

Lépj be. Minden karót zöld szőlőlomb kerít,
S új lugasom alatt, hová a nap se les,
Édesb az árny. A lég illattól fűszeres.
Ápril virágból itt friss szőnyeget terít.

Az évszakok szerint nekem mindig telik,
Kalász, olajbogyó, szőlő, virágkehely;
A rácson alszik a kövér reggeli tej,
A kecske duzzadó tögyét nekem fejik.

Tisztel a kert ura, s én méltó is vagyok,
Nem bántják szőlejét rigók és tolvajok.
Nem őriz kertet úgy más senki, mint magam.

Mosolygó gyermekhad s hű nője várja itt,
S ő Rómából jövet, esténként boldogan
Csörgeti markában ezüst dénárjait.

V.

Rigetque dura barba juncta crystallo.
Diversorum poetarum lusus.

Hideg van! Dér csillog a sárga levelen;
A nap költét lesem; tudom, sugáritul
Soracte hólepett orma mikor pirul.
Sorsom kemény. Hajh, az ember istentelen.

E pusztuló kertben már húsz egész telen
Didergek egymagam. Szakállam összeállt,
Festékem lekopott, repedt kérgem levált,
S félek, hogy már a szű megőrli bús fejem.

Volnék Penátes én, vagy a ház Lárese,
Méznek, gyümölcsnek és virágnak részese,
Kit újra festenek s dús lakmát a ki lát!

Az ősök szobrai előtt virasztanék,
S a gyermek, a midőn a férfi-korba lép,
Reám akasztaná a féltett bullulát.

HEREDIA után, *franciából*

VARGHA GYULA.

KÜZDELEM A JÖVŐ MŰVÉSZETÉÉRT.*)

A német könyvpiaczon harmadéve az idézett címmel 267 oldalnyi könyv jelent meg, mely a fölvetett tételek fontossága, az író fejtegetéseinek tanulságos volta, meg tegyük hozzá, a német olvasó közönség érdeklődése miatt még ugyanabban az esztendőben második kiadását is megérte. Mivel a művészetekre most, úgy látszik, nálunk is jobb napok virradtak, s közönségünk, ha csak divatból is, ha csak magyar ember módjára, szalmalánggal is, kezd érték lelkesedni és rólok beszélni, nem végzünk tán fölösleges munkát, ha Neumann könyvét közönségünknek is bemutatjuk és ezzel kapcsolatban egy pár megjegyzést teszünk a mi művészi életünknek is némely jelenségeire.

A könyv két részből áll. Körülbelül felét azok a fölolvadások töltik be, a melyeket szerző Majna melletti Frankfurtban tartott 1895 novemberében és decemberében, másik felét pedig egyes művészeti tanulmányok alkotják, melyeket 1888 és 1893 között tett közzé. Amazok között első helyen a művészet és közönség viszonyáról, majd korunk műveltségének történelmi jellegéről, s annak a művészetre gyakorolt befolyásáról, aztán a művészet és a természettudományok kapcsolatáról, a tájképfestés túltengéséről szól, végül a művészetek, különösen a képírás mai helyzetéről általánosságban mondja el nézeteit. — Így Rauch Keresztélyről, századunk első felének egyik legnagyobb német szobrászáról, az erős egyéniségű és nagytudományú festőről, Feuerbachról, az 1888-iki müncheni

*) *Der Kampf um die neue Kunst.* Von Carl Neumann. Privatdozenten der Geschichte und Kunstgeschichte an der Universität Heidelberg. Zweite Ausgabe. Verlag von Hermann Walther. Berlin 1897. 8° IX+267.

nemzetközi műtárlattal kapcsolatban a modern képírásról, s utolsó helyen a kiváló mesterről, kit a secessionisták szeretnek magokénak tartani, Böcklinről közli ebben szellemes és tanulságos fejtegetéseit. Ezeket is érdeklődéssel olvashatják még olyanok is, kiknek nem volt alkalmuk mindenikökökkel közelebb-ről megismerkedni, vagy pedig emlékeik és benyomásaik már elmosódtak. Megfigyeléseiben, okoskodásaiban itt is az általános szempontok érvényesülnek, itt is korunk művészténeke mintegy philosophiáját törekszik megállapítani. De azért természetesen az első részben közölt tanulmányok számíthatnak a német olvasó közönség körén kívül is az olvasók nagyobb érdeklődésére, s ehhez képest mi is inkább ezekkel kívánunk részletesebben foglalkozni.

A mint a tartalomnak ebből a rövid jelzéséből is látszik, a könyv nem szerves egész; egyes fejezetei nem simulnak teljesen egymáshoz. A könyvet mégis egységessé teszi az az alapgondolata, melynek már a címében is kifejezést adott, hogy századunk művészete még nem kész művészet, hanem csak kísérlet, küzdelem a jövő művészetéért. Egyenként szemügyre veszi aztán azokat az eszközöket és akadályokat, melyek ezt a küzdelmet céljához segítik, vagy annak elérésében hátráltatják.

I.

A művészetnek a közönséghez való viszonya fontos. Semminő művészet nem élhet, nem virágozhatik erős, öntudatos képzett közönség nélkül, mert a közönségnek ki kell vennie a maga részét a művész teremtő munkájából. Csak ott fejlődhet egészséges irányban bármely művészet, a hol művészek és a nagy közönség együtt teremtenek. Ennek a paradoxonnak tetsző állításnak bizonyításánál könnyű volna hivatkozni a kiválóan művész népek művelődéstörténetére. Neumann azonban azt mellőzi és csak hazájának, Németországnak történetéből meríti bizonyítékait. A reformatio előtti időt látja olyanoknak, melyben a művészet széles körű elterjedésének és magas virágzásának meg voltak összes kellékei. Az emberiség összes rétegeit átjáró és még megingatatlan vallásos meggyőződés alkotta az akkori társadalmi és állami rend alapjait; ez töltötte be az emberiség egész lelki világát, ez adott szárnyakat

a gondolatnak, a teremtő művészi erőnek. Közös kincse volt ez a hit művészeknek és a közönségnek, nagyoknak és kicsinyeknek. Szinte azt mondhatjuk, hogy az egyedüli művelődési tényező. És lehető legközelebb hozta egymáshoz a művészt és közönségét. A lelki tartalomnak ez az egysége, ereje és kizárólagossága teremtette a román és csúcsíves stíl ma is bámult építészeti alkotásait.

A renaissance és a reformatio mindent megváltoztatott. A classikus emlékek tiszteletének divata a műveltségnek magas fokát kívánta meg és ezzel szétválasztotta az eddig egységes közönséget, s a művészetet kiválóan csak a szerencse kedveltjeinek, a magasabb rangúaknak tette keresett élvezetévé. Ezért a műértők és műkedvelők száma nagyon megcsappant; a művészet már csak a legfelsőbb osztály szűkebb körére számíthatott. Hogy ebből a szempontból a reformatio sem kedvezett a művészeteknek, azt fölösleges bővebben magyarázni. A megváltozott viszonyok hatása alatt állott még az ellenreformatio is és a renaissance előmozdításával maga is hozzájárult ahhoz, hogy a műélvezők és műértők száma még jobban megapadjon. De azért mégis csak volt közönség. A mit a művészet vesztett számban, azt megnyerte a támogatók anyagi és szellemi erejében. A legmagasabb műveltségű s az állam jövedelmeivel szinte korlátlanul rendelkező fejedelmek, s a fejedelmi vagyonú és műveltségű főurak alkották azt a tekintélyes közönséget, melyet nem verhetett széjjel még a vallásháborúk vihara sem.

Nagyban és egészben ilyen a helyzet még a XVII. században is. A művészetnek, mondja szerzőnk, bőven osztják a föladatokat, abban a hiszemben, — a mi a múlt században Németországban általános meggyőződés volt — hogy a szent birodalomban örökké tartanak az akkori állapotok.

Azonban a napoleoni harcok a múlt századok állami rendjét gyökerestől fölforgatták. Egyes társadalmi osztályok a közszerelés terén kizárólagos jogukat teljesen elvesztették és egészen új rétegek kerültek fölülrre. Ezekben hiányoztak a hagyományok, s az ezektől ápolt műizlés, sőt az érzék is, és pedig most már ezekből telik ki a művészetek pártolására és táplálására hivatott közönség. Közönség és művészek általános megvetéssel fordulnak a XVIII. század «rossz izlése» ellen, a nélkül azonban, hogy korunknak magának meg volna

már saját kiforrott műzlése. Pedig a rossz ízlés, jegyzi meg szerzőnk, még mindig jobb, mint a semminő ízlés. Midőn szerző jelenlegi művészeti viszonyunkat fejtegeti, kissé tán igazságtalanná is lesz századunk iránt, a mennyiben, bár később megemlíti, de itt mégis figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a XIX. század a muzeumok alapításának és erős fejlődésének a százada és a müncheni két Pinakoteka igazi megteremtője I. Lajos bajor király is ennek a századnak gyermeke volt.

Abban azonban teljesen igazat tudunk adni neki, hogy a megváltozott közönségnek a művészetekre gyakorolt hatása egyszerre érezhetővé vált. És pedig első sorban a műipar alkotásain. Az ipari termékekből úgy szólván teljesen kihalt a művészi elem, előlte benne a művészetet a gyári alkotás. A megszorodott, de fejletlen ízlésű, vagy pedig a sablonokat és a divat szeszélyét követő közönség az olcsó és divatos formákat keresi.

Ezzel eljutottunk a divat kérdéséhez, a mely épen annyira symptomája, mint részben oka a művészetek hanyatlásának. A fölületes vizsgáló előtt ugyan úgy tűnhetik föl, hogy a divatnak a művészetekre nem lehet állandóbb és folyton zavarólag ható befolyása. Ám ez csak látszat. A közönség — és mi hozzá tehetjük: magok a művészek, sőt műbírálok is — abban a hiszemben vannak, hogy az újabb egyszersmint jobb is és újdonság-vágyunk, melyet a mindennapi élet gyorsan perdülő eseményei, öltözködésünk és házi berendezkedésünk naponkint változó divata egész az idegességig fokoznak, újabb és újabb meglepetéseket kíván, s művészeti téren is a még soha nem létezőket keresi. Valóságos tyrannismus az rajtunk, melyet — úgymond szerző — csak egy olyan állhatatlan és bizonytalan ízlésű közönség képes elviselni, a minőre a mi századunk művészetének kell támaszkodnia. Annak bizonyítására, hogy a divat gyors változásai alá rendelt művészet nem fejlődhetik egészségesen, talán fölösleges részleteznünk Neumann érveit. Hiszen bárki is, a ki legalább az egyes tárgyak látogatása alkalmából számot ad magának szerzett benyomásairól, könnyen beláthatja annak a tételnek igazságát. Midőn a művészek nem azt keresik, hogy mi módon értehetik meg magokat legkönnyebben a közönséggel, mi módon fejezhetik ki leghívebben és legmegkapóbban saját benyomá-

saikat és szemléleteiket, hanem folytonosan újabb különösségeken törik az eszöket, s az újabb eszközök kifejező erejével, vagy reális hűségével csak másodsorban törődnek, természetesen a művészet a maga egészében sem mutathat állandó és biztos fejlődést, folyton ingadoznia, s a legellentétebb és legellentmondóbb áramlatok Scyllája és Charibdise közt kell állandóan hányódnia. Még a legerősebb egyéniségű művész is kénytelen újra meg újra letérni az egyszer már föltaalált s egyéni képességének leginkább megfelelő útról, mert iránya csak legföljebb pár évig lehet divatos, s ha nem akar lemaradni a divat gyorsan rohanó szekeréről, jól teszi, ha újra más úton próbálkozik. Így természetesen nincs is alkalom arra, hogy a technika bármely irányát kipróbálják, s átadják a különböző nemű tehetségek nemesítő, átalakító, érlelő munkájának. Ezért mindig bizonyos megdöbbenéssel olvassuk egyik-másik meghalt művész necrológiájából a már megszokottá vált ítéletet: a mester túlélte önmagát, az izlés és technika fejlettségével nem tudott lépést tartani, megbarátkozni. Nagyon sokszor igen nagy igazságtalanságot követnek el az ilyen könnyen ítélő és a mai irányokra esküvő műkritikusok. Ennek a tételnek illusztrálására fölhozza Neumann az újabbkori képművészet történetéből, hogy az utóbbi évtizedekben a színpompá, a sötétség és az újabb szingazdagság divatja váltakozott.

A divat zsarnokságából a meglepőnek, az újságnak hajhászásából származik egy másik nehézség is, a mivel szintén meg kell küzdenie a mai művészetnek. Míg ugyanis a régibb korok művészei kész és már százszor földolgozott tárgyakat választottak, addig a mai művész erejének jó részét leköti a tárgyválasztás és az új tárgyakkal járó szerkesztési nehézségek. Ezelőtt a festő kizárólag festői, a szobrász szobrászi földadatának élhetett, míg ma alkotó tehetsége javát a compositio és tárgyválasztás földadatának megoldására kell fordítania.

Minden azt bizonyítja, hogy közönségünk műízlése még nem eléggé fejlett ahhoz, hogy a művészeket egy hatalmas művészet megteremtésére rá vezesse. Nem eléggé érett az a része, a mely törődik ugyan a művészettel, de csak divatból, vagy előkelőségből és nem a belső szükség ösztönzésére. Nagy része azonban egyáltalában nem gondol vele, mert talán nem is gondolhat. Egy szóval — és ez végső következtetése Neumannnak a németországi viszonyok megfigyelése után, de a

mit általános érvényűnek is mondhatunk — ma még nincs alkalmas közönsége a művészeteknek. Jól jegyezzük meg, ezt egy német író mondja, a ki egy helyen maga is említi, hogy pl. csak a müncheni secessionisták tárlatából 1894-ben nyilvános gyűjtemények számára 84,400, magánosok számára 107,000 márka árú műtárgyakat adtak el. Mit szóljunk akkor mi magyarok, a kik egyelőre még álmodni sem merünk a művásárlás ekkora mértékéről, a minőt egy német központ egyik egyesülete képes közvetíteni!!

A század elején a társadalom, s az állam vezető elemei csakhamar belátták, hogy a régi műpártoló közönség erejének erős megcsappanásával a viszonyok teljesen megváltoztak, s a művészeteknek új közönségről kell gondolkozniok. A régi államfők helyét itt is maga az állam foglalta el, ő lett a művészetek legfőbb Mæcenása. De vajon pótolhatja-e a régiek helyét? bizonyára nem. Az állami támogatás főleg abban állott, hogy akadémiákat állított föl és gyűjteményei számára bevásárlásokat tett. Az akadémiákról már rég megmondta Goethe egyik barátja, hogy azok nem arra valók, «hogy a művészeteket megteremtsék és virágzásnak indítsák, hanem hogy a hanyatlás idején megóvják a tökéletes elpusztulástól». Nemes hivatásuk a technikai ügyesség fejlesztése, a látni tanítás, a régi, s a hol van, a nemzeti művészeti hagyományok megőrzése és továbbfejlesztése.

De akadémiák épen úgy nem teremthetik meg a jövő művészetét, mint nem teremthetnének a költői iskolák — ha gondolna valaki még ma is erre — nagy költöket. És talán még kétségesebb becsü az állami támogatás másik módja, a művásárlás, a mi sehogy sem helyettesítheti a saját ízléssel bíró régi államfők bőkezűségét. Ma ugyanis szinte elkerülhetetlen az állami vásárlásoknál a protectio érvényesülése. Ha pedig legjobb esetben ez ki is van zárva, akkor sem érvényesülhet még csak pár éven át sem egyazon ízlés befolyása, valamely erős egyéniség megállapodott műízlésének áldásos hatása. Azokban a bizottságokban, a melyeken a vásárlások ügye keresztül megy, az egyes tagok ízlése közt bizonyos compromissumnak kell létre jönnie, átlagos elvek, kiegyeztetett nézetek pedig nem igen alkalmasak erős művész egyéniségek támogatására és kifejlesztésére. Többé-kevésbé ugyanazok állanak az egyesületi tevékenységre is, noha ezektől

elvitathatatlan az az érdem, hogy a nagy közönség érdeklődését ébren tartják, fokozzák és a művészek és a nagy közönség közt az összeköttetéseket ápolják.

Mivel szerző véleményét egészen magunkévá tesszük, azért nem tudunk olyan erősen lelkesedni a mostani nagyobb mérvű állami vásárlásokért sem. Igaz ugyan, hogy kivételes helyzetünk talán kivételes eszközöket követel, de azért az állami gyámkodásban nem szabad túlságba menni. Magyar társadalmunkban erősen elhatalmasodott úgy is már az a kis-korúságra valló felfogás, mely mindig és mindenben az államtól vár segédelmet. A mostani művészet fölsegélésére fordított erősebb költekezésnek úgy is inkább csak múló értéke lehet. A művészek anyagi helyzetén csak ideig-óráig segíthet, s a mellett függetlenségeket egyes hivatalos körök ízlésének áldozza fel. Más oldalról pedig szinte elkerülhetetlen, hogy a muzeumokat megtömjük olyan kornak műalkotásaival, a melyről legjobb akarattal is csak annyit mondhatunk, hogy a forrongás, az újjáalakulás kora, de a melynek nincs semmi állandó, határozott jellemvonása, a melyről joggal mondhatja szerzőnk, hogy bár vannak kiemelkedő, igazi nagy művészei, de általános színvonala a művészet fényes korszakaihoz mérten nagyon is alacsony. Nem tartozunk azok közé, kik nagyjainkat csak haláluk után tudják becsülni, de épen a művészetek múzeumának mostani szervezése alkalmából, legalább futólag, rá kellett mutatnunk azokra a hátrányokra, a melyek a kortársak alkotásainak túlbecsüléséből származnak. A müncheni új Pinakoteka bőven nyújtja ebből a szempontból a tanulságokat. Távrolról sem akarjuk ezzel azt mondani, hogy az állam szabja szűkebbre a művészetek fölkarolására szánt összeget. Ellenkezőleg. Költsön milliókat szegényes gyűjteményeinknek megállapított becsü, s már különböző idők ízlését kiálló darabokkal, classikus műremekekkel való kiegészítésére, a hazai emlékek föltartására, összegyűjtésére és föl kutatására, vidéki múzeumok és tárlatok szervezésére és gyámo litására, a közönség ízlésének föl olvasások, szakegyesületek útján való fejlesztésére, az ifjuságnak a műélvezetekre való ránevelésére, a mint azt nálunk is tervezgetik. Így ápolhatjuk művészetünket intensívebben és az állandóbb eredmény reménységével, nem pedig mostani művészeink időszerű, bár elismerjük, méltányos és sürgős igényeinek állami kielégíté-

sével, és esetleg múló becsü alkotásaiknak tömeges vásárlásával. Nem akarjuk sem az elismerésre méltó buzgalmat, sem művészeink tehetségét kisebbiteni, midőn azt mondjuk, hogy hazai művészetünk ma nincs abban a helyzetben, hogy képes volna százazrekre menő értékben pár év alatt olyan műalkotásokat teremteni, melyek csak évtizedek bírálatát is kiállhatnák, s így alkalmasak volnának arra, hogy múzeumainkban az egymásra következő nemzedékek izlésének szolgáljanak századokon át iskolául. Ne téveszsze össze azért az állam a maga szerepét a nagy közönségével, a melyet úgy sem helyettesíthet. Az állam gondoskodik a közönség neveléséről és ne annak pótlásáról vagy helyettesítéséről.

A mily nagy hiba volna, ha az állam akarná átvenni a nagy közönség szerepét, épen oly hiba volna az is, ha a művészek elzárkóznának a közönségtől. És itt visszatértünk Neumann fejtegetéseibe. «Azt a közönséget — úgymond — a melynek semmi érzeke sincs a művészet iránt és annak szükségét nem érzi, szerencsétlennek és barbárnak mondhatjuk. De az a művészet, mely csak művészek számára fest, a mely megszokta, hogy csak a pályatársak elismerésére számítson, nem állhat fenn soká.» Jó lenne ezeket a tanulságos szavakat nálunk is megjegyezni, a hol épen egyik legtekintélyesebb egyesületünkben erősödik az a törekvés, hogy a társulat minden művészeti ügyét kizárólag művészekre bizzák. Ezzel meg volna nehezítve útja annak, hogy a közönség a maga izlésével befolyásolja a művészetet, s így megoszsa a művész teremtő munkáját, a mit pedig, mint láttuk, Neumann oly jogosan állított fel minden művészet «sine qua non»-ja gyanánt.

II.

Sok érdekes dolgot olvasunk korunk műveltségének túlnyomóan történelmi jellegéről, és annak a művészetre gyakorolt hatásáról.

A történelmi emlékek ugyanis az emberiség egyetlen korszakában sem részesültek olyan önzetlen megbecsülésben, mint ma. Voltak korszakok, a mikor ezek az emlékek közcsodálat tárgyai voltak és bámulatos hatást gyakoroltak különösen a művészi tevékenységre, és mégis épen ezek az idők

pusztítottak el legtöbbet a művészeti emlékek közül. A még szilárdul álló műemlékek ostromolt erősségeikül, a földtakarta romok könnyen aknázható bányácul szolgáltak. A számos példa közül Neumann csak épen azt a két különösen jellemző esetet hozza fel, hogy V. Sixtus Septimius Severus építkezéseiből hordatott el egyet-mást saját czéljaira, Bramanse pedig, a classikus művészetek lelkes csodálója Julius Cæsar basilikáját rontotta széjjel drága anyagjáért.

A mi ezeknek az időknek, s különösen a renaissancenak antik imádását a mi korunk erős történelmi érzékétől és kegyeletétől megkülönbözteti, az, hogy ama korok emberei saját gyönyörűségeket: saját szórakozásuk, saját eszméik kifejezését keresték a történelmi emlékeken, míg mi documentumnak tekintjük azokat, s az eltűnt idők eszméinek, törekvéseinek, szépérzékének emlékeit látjuk bennök. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a régi korok emberei csak egyes fényesebb korszak iránt érdeklődtek, s ha egyikben-másikban megtalálták saját törekvéseik és izlésök megközelítő kifejezéseit, lelkök egész szenvedélyével hozzá tapadtak ehhez a korhoz, s évszázadok, sőt egész évezredek fölött közönyösen síklott el tekintetök, míg a XIX. század előtt az emberiség múltjának legkisebb mozzanata sem lehet közömbös. Az eseményeket oksági lánczolatnak nézi, a melynek egyetlen szemét sem lehet figyelmünkön kívül hagyni, ha a tegnapi és a ma kapcsolatát látni akarjuk. Korunk tényeket keres: és e tényeket főleg a történelem és természettudományok mezején találja föl. Innen e két tudomány túlnyomó uralma korunk gondolkozása és eszmevilága fölött. A mint a természettudomány adta műszaki eszközök megszüntették földünkön a térbeli távolságokat, úgy hidalták át a történelmi ismereteink a századokat és évezredeket. Sem a térben, sem az időben nincs ma távolság, a mit ez a két tudomány több, vagy kevesebb fényvel be ne világítana.

De ez az erős történelmi érzék, a multaknak ez az önzetlen kutatása hogyan domborodott ki századunk jellemvonásai közül uralkodóvá? Hiszen a francia forradalommal együtt járó világtörténelmi események épen a mult hagyományait és intézményeit támadták meg gyökereikben és az akkor működő vulkanikus erők állami és társadalmi berendezkedéseinkben ma is érezhetők, ha nem uralkodók? «A XIX. század törté-

nelmi jellege a tizennyolczadik századnak a történelmi alapokat fölforgató, rationalistikus és constructiv szelleme ellen visszahatásul fejlődött; általános és mindenüvé kiterjedő reflexe ez a történelmi hatalmak sikeres visszahatásának a forradalmak ellen.» A fölmerült kérdésre ez Neumannnak felelete. Nézetünk szerint azonban szerzőnknek nincs azért egészen igaza, vagy legalább is nem szívesen látjuk a két század gondolkodásmódjának ily éles szembeállítását. Azok, a kik a hamisítatlan liberalismusban és a vele együtt járó democratiában látjuk az emberiség előhaladásának és a műveltség terjedésének egyedüli és elengedhetetlen alapját, nem tudjuk, nem akarjuk elhinni, hogy korunk erős történelmi érzéke épen a múlt század rationalismusának volna visszahatása, mintha már meguntuk volna, vagy kezdenénk megenni annak demokratikus vívmányait. Ez a visszahatás egyenesen visszafejlődést jelentene, már pedig azt a XIX. századról talán még sem állíthatjuk. De alábbi fejtegetéseiben szerzőnk ezt maga sem így érti, s ezért elegendő, ha a két századnak itt kiemelt éles szembeállítása ellen csak így röviden teszszük meg ellenvetésünket. Annyival is inkább, mert később ő maga is mondja, hogy az a szellem, mely annyi romot, de annyi elhintett magvat is hagyott maga után, nem vészett ki az emberiségből. A rationalismus, mely előbb kritikátlanul működve, mindent tagadott és a gondolkodó főket csak skepsissel gyötörte, most is dolgozik, de hogy úgy mondjuk, módszeresen jár el, tényről-tényre, okról okozatra haladva. Ez a rendszer érvényesül aztán a történelmi kutatásban is, a mely a tegnapot mint a ma okát vizsgálja.

Ezeknek a szinte a philosophia magaslatáig érő gondolatoknak során egy pár vonással nagyon finoman rajzolja a két közeli kor irányának lassú átalakulását, a rationalismus csendes meghiggadását; különösen Byron és Goethe alakját idézi nagyon tanulságosan a megváltozott viszonyok megvilágítására.

De ezek az új szempontok, melyekből ma a multat kutatjuk és az a gazdag változatosságú kép, melyet a mai történet-tudomány oly átható fényvel világít meg, miben és hogyan éreztette hatását a képzőművészetekkel?

Ez a hatás semmiesetre sem lehetett kedvező. Hiszen még azokban az időkben is, mikor a művészet egészen tisztá-

ban volt céljaival és működési körével és a mikor erős és öntudatos izlésű közönség támogatta a művészt, legkönnyebben a történelmi, vagy rokon tárgyakkal téved le a művész saját útjairól. Még ezeken is meglátszik, hogy diktálták nekik a képet, s a mondva csinálás bélyegét nem tudják elenyésztetni. Hát még ma, mikor a közönség és a művészek átlaga a legnagyobb zavarban van még az alapkérdések dolgában is! Ezért volt idő, a mikor a történelmi ismeretek oly erővel nyomakodtak a művészetekre, hogy igazi művészi céljait szinte feledtették vele. Történelmet kell festenünk, mondja Kaudbach, a történelem a mi korunk vallása. Mint jellemző esetet idézi erre Neumann azt a vitát, a mi Gallait belga festő V. Károly lemondását ábrázoló képének jelmezesítése miatt támadt. Mi magyarok is hivatkozhatnánk egy meglehetősen kitarással tárgyalt hasonló esetre, abból az időből, a mikor a Munkácsy honfoglalásképe haza került. Kifogásolták, hogy a ruházatban, fegyverzetben s a koponyák szerkezetében nyoma sincs a korhűségnek, tehát az egész kép alapjában van elhibázva. A kérdés lényegéhez nem kívánunk hozzá szólni; annak idején alaposan elvégezték azt mi helyettünk az arra hivatottak. De a helyen, a hol a történelmi irány túlzengéséről, a történelmi hűség követelményeinek túlzásairól van szó, lehetetlen nem tiltakoznunk az ily fölfogás ellen. A festészetben festészetet keresünk, szemünk az után vágyik itt, a mi igazán «pittoresco»; a történelmi hűség, legyen a kép bármennyire is történelmi tárgyú, egészen másodrangú. A történelmet a levéltárakban és azok földolgozásaiban keresem; itt aztán vágyom, a mi érzékeim útján ejti rabul a lelket, a miben konkrét megvalósulását látom a mások, vagy magam gondolatainak. A történelmi hűségre csak annyiban van hát szükségem, a mennyiben a műélvezetnek elengedhetetlen kelléke, hogy azt mi sem zavarja; már pedig ha valamely történelmi kép egyes részletei az általános köztudatba bármi ok miatt beleütköznek, a műélvezet nem lehet zavartalan. Kétségtelen dolog, hogy ebben a tekintetben ma, mikor történelmi ismereteink sokkal biztosabbak, mint bármikor, több hűséget kell követelnünk a művésztől is, mint századokkal, vagy csak évtizedekkel is előbb, de követelésünk csak addig lehet jogos, a míg az a köztudatban levő ismeretekre és az illető korra általánosságban vonatkozik. Már pedig a honfoglalás korának viseletéről és az

ősmagyarokra vonatkozó anthropologiai ismeretek egyáltalában nem élnek annyira bent a köztudatban, hogy az ellenük vétő festő elvesztené a közönség érdeklődését, ha különben a festői föladatokat képes volt megoldani. Az a kor, mely a hűséget így a legkisebb részletig megkívánja, s a mely mást alig keres, csak hűséget, végkép elvesztette érzékét a művészetek iránt; az a közönség az illusztratiók színvonalára süllyesztette a képirást és szobrászatot; az nem kíván más művészetet, mint a melynek nálunk Tinódi a legkiemelkedőbb képviselője.

Azok között, a kik a történelmi genreben dolgoztak, Neumann három iskolát különböztet meg. Az egyik iskola a hűség elvét betű szerint értelmezte; fölhányták a muzeumok régiségtárát, hogy «élő» modell után dolgozhassanak. Leys és Alma Tadema ebben a mesterek. A másik iskola szinpadi hatást vadászott, s hatalmas, jól összeválogatott színpaltokkal vesztegette meg a néző érzékét. Piloty volt itt a követendő példa. A fejlődés harmadik fokán a régi mesterek technikáját tanulmányozták ernyedetlen szorgalommal. Ez a historiai eclecticismus, mondja Neumann, az építészetben tartott legtovább. Sőt mondhatjuk, tart még ma is. A képirásban új nyomokat keresnek, távolról mintha sejtenék is a czélt, de a nagyvárosok utczái építészeti szempontból még mindig muzeumoknak tetszenek. A bécsi körútak és München utczái csakugyan ezt igazolják. Ezért az építészet, mely eddigelé képzőművészeti téren mindig legelől járt, megszabta a többi művészetek általános irányát és szerepkörét, most úgy látszik elvesztette vezető szerepét. A képirás, a természethűség fokozásával a természet festőiségének kiaknázásával úgy látszik kezdi föltalálni hivatását, újabb föladatait és azt az irányt, a melyen haladva, az elődök sikereit újabb eredményekkel gyarapíthatja, ellenben az építészet megmaradt a régi keretekben, a régi formák, a régi fogások határai közt, a mennyiben pedig újat próbál, legjobb esetben sem képes az éretlenség- s művésziatlenségtől megszabadulni. A mi ez előrehaladás dolgában a képzőművészetek között bekövetkezett szerepcserét illeti, mi nem tudunk ebből az építészet elmaradására következtetni. Az újítás ugyanis csak akkor jelenthet haladást, ha az belső szükség követelménye volt. Ez az igazság áll a művészetekre is. Ha a képirás természethűsége nem felelt meg többé annak a fokozódott pontosságának, a melylyel ma nézzük és

látjuk a valóságot, akkor új eszközök után kellett néznie, hogy belső szemléletünk képeinek megfelelőt alkothasson. Ha, a mint egy utóbbi helyen említi Neumann, ma már nemcsak a napföljöttében, vagy lementében, nemcsak a hold sápadt fényhatásaiban látunk festői elemeket, de a természet egyhangúbb és még mindennapi jeleneteiben is, a festőnek törekednie kell ezeknek az újon szemünkbe ötlött festőiségeknek is hű és erővel ható ecsetelésére. De ha az építészet nem áll új föladatok előtt, miért kényszerítsünk rá újabb és újabb megoldási módokat?

Ha a renaissance és a barock alkalmas a mai szükségleteknek megfelelő térbeosztásra, a csücsíves és román építészet külső méltóság és erő kifejezésére, a görög templomstílus, a felső világítás maskirozására és kifejezésére, miért törjük magunkat okvetlenül új formák után. Csak az a kérdés, hogy alkalmas-e? És ha alkalmasak ezek modern szükségleteink kielégítésére — már pedig a tapasztalat szerint alkalmasak — akkor az lehet az első kérdés: az építészet nem gazdagodott-e olyan anyagi eszközökkel, a melyek ez új stílust megkövetelik? Nem számítva azokat az öntvényeket, a melyek könnyűségök miatt bolt- és gerinczközök kitöltésére, vagy különböző elszigetelésekre szolgálnak, a vas szerepel mind nagyobb arányban a modern építkezéseknél, különösen nagy árú-csarnokoknál, hidaknál. De itt ismét az a kérdés merül föl: vajon a vas művészi szempontból alkalmas-e arra, hogy önálló alkotó részül tekintsük? Saját természetének leginkább az egyenes irány felel meg, de akkor egymást keresztező egyenes vonalakat kapunk, a mikkel az *æsthetika* leg-*elemibb* és a *physiologiai* vizsgálódásokkal is igazolt szabályait hívjuk ki magunk ellen. Ha hajlítjuk, a kőboltozás alakját veszi föl, a mikor önálló szerepe már megszűnik, a mikor az építészetben új elemet már nem képvisel. Ezek után, mikor talán csak két dolog volna, a mit egy új stíl szükségességének tárgyalásánál figyelembe kellene vennünk, tudniillik a nemzeti elem bevitele nem követeli-e az új műirányok létesülését, vagy az erőmegoszlást és térbeosztást, nem lehetne-e pontosabban és érezhetőbben kifejezni az épületek külsején? Nézetünk szerint azonban az utóbb említett dolgok új stílust egyáltalában nem követelnek. Új stílus csakis *constructionális*, belső okok miatt alakulhat, a mint az építészet története is bizo-

nyítja; ezek azonban csak a decoratióban hozhatnak be némi változást.

III.

Századunk kritikai szelleme, mondja Neumann, kettős irányban fejtette ki főtevékenységét, tudniillik a történelmi és a természettudomány körében érvényesülő kritika terén. Az előbbinek a művészetekre gyakorolt befolyását már láttuk főntebb, az utóbbival most fogunk foglalkozni.

Első tekintetre úgy látszik, mintha a művészet és természettudomány oly távol állanának egymástól, hogy ezeknek alig lehet egymásra hatásuk. A művészet a belső szervezet titkaival nem sokat törődve, a külső megjelenés formáit kutatja és tárja elénk; a természettudományoknak meg éppen azok a tárgyai. De művészet és természettudomány egyaránt a természeti valóság megfigyelésével foglalkoznak és ezek őket állandóan egymásra utalják. Ezért a művészetnek kellett legelső sorban megéreznie azt a hatást, a melyet a természettudományok gyors fejlődése az emberiség gondolkozására és érzéklésére gyakorolt. Ez a hatás azonban nem csak így általánosságban érezhető. A fényképező készülékek — a physikai igazságok e legszellemesebb alkalmazásai — szinte versenyre hívták az ecsetet és vésőt. Hatása elől nem lehetett kitérni. Az a hűség, a mely művészi tekintetben éppen annyira vívmánya, mint gyengesége a photographiának sok művészt a természet majmolására ingerelt művészi utánzása helyett. De ez a veszedelem a fényképezés igazi hivatásának és jelentőségének csak félreértéséből származhatott. Az okos fölhasználásából származó haszon elvitathatatlan. Lenbach az élő művészek közt talán a legkitünőbb arczképfestő, mielőtt munkájához kezdene, egy csomó photographiát készített az illetőről. És ezzel tulajdonképen ugyanazt az eljárást alkalmazza, a mit az apellesi és praxitelesi Aphroditékről jegyeztek föl a régiek. Itt szépségtypusokat kerestek, Lenbach, hogy úgy mondjuk, egy egyén jellemtypusát keresi. Megörökíti azon finom változásokat, melyeket avatatlan szem alig vesz észre az arczon, de a melyek egy éles szemű művész előtt az egyéni hangulat változásainak, s így magának az egyéni jellemnek is sokat érő kifejezései. Ebből is láthatjuk, hogy a photographia a művészt

és közönséget megtanítja az éleslátásra, a részletekbe vágó, de azért esetleg nagyon fontos finomságok fölismerésére. Azért Neumann helyesen emeli ki a fényképezés legfőbb haszna gyanánt azt, hogy a megfigyelő képességet rendkívül élesíti. Neumann a photographozásnak művészetre és közönségre gyakorolt hatásából magyarázza az eszményi tájképek eltűnését. A fényképezés hatása alatt fejlett műizlés ma már többé nem tűri meg a valóságnak a componálás jelszava alatt történő meghamisítását. A képes lapok olcsó illusztrációi ugyan, melyek mind fényképfölvételek alapján készülnek, s a melyekből a photographozás természetes fogatkozásai miatt a belső proportiónak hiányoznia kell, s a főbb dolgok nem emelhetők ki, a mellékesek és esetlegesek rovására, bizonyos tekintetben visszafelesztő hatással vannak a közizlésre, végeredményében a képirást mégis közelebb juttatja a technikának ez a vívmánya igazi céljához és hivatásához. A mennyiben így a componálás gondjai a régibb iskolák értelmezése szerint jóval megkevesbbednek, a képiro egész érdeklődésével a természetnek fény és színadta jelenségei felé fordulhat. Ezért a képirás mai állapota mellett a vonaltásvlat dolgában még a legszegényesebb részletek is érdekesekek és vonzó erejűek lehetnek bizonyos tekintetben, a mit csak a festés technikájának mai fejlődésiránya és fejlettsége tehet érthetővé. Ma ugyanis a technika fejlesztése felé törnek leginkább művészeink. És ez természetes is oly korban, melyben a természet-szemlélés élessége és pontossága oly hihetetlenül magas fokot ért el. A törekvések irányát és célját pedig az az elv vezeti, a mit Helmholtz így fejezett ki: a művész a természetet nem írhatja le egyszerűen; le kell azt neki fordítania, s ha korunk művészeti törekvéseit és vívmányait majd a történetírónak alkalma lesz megbirálnia és mérlegelnie, bizonyára arra a véleményre fog jutni, hogy a festészet terén a technika tökéletesebbülése képezi századunk művészi törekvéseinek eredményét. Ma olyan hatások és benyomások kifejezését látjuk a modern képeken, a miket előbb észre sem vettek, a melyek előbb megfigyelő képesség gyöngébb ereje miatt úgy szólván nem is léteztek. A technikai föladatoknak ez a túlnyomó szerepe okozza, hogy a kifejezési képesség csillogtatása gyakran önczellá lesz, s a képirás e miatt — nézetünk szerint — gyakran elveszti magasabb hivatását és csak a legavatottabbaknak, a

művészi gourmandoknak lesz raffinált élvezeti cikkévé. De azért, ha magában a nagy közönségben nem volna kifejlődve az érzék az ily kísérletezések iránt, természetesen a képirásnak is nehezebb volna e téren mozognia. Ennél a pontnál Neumann nagyon szellemesen hivatkozik a közönségnek arra a meleg érdeklődésére, a melylyel egyéb téren is a szinfallitkok iránt érdeklődik. Midőn a művész, vagy bármely más nagyobb ember magánéletének kisebb jelentőségű részleteit lesi, midőn a műalkotás egyes titkaitól kíván tudomást szerezni az illusztrált lapok csacska közléseiből: tulajdonképen a kíváncsiszkodásnak ugyanaz a vágya vezeti, mint mikor egy olyan képen gyönyörködik, mely egyéb föladatokról megfeledkezve, egyetlen nehézségnek újmódi leküzdésére törekszik. A művész műhelyének egy titkát pattantja ki az ilyen kép; elárulja azokat a nehézségeket, melyek leginkább foglalkoztatják a képíró tehetségét, s főleg technikai erejét. De azért a közönségnek csak egy részét vezetik ilyen vágyak, másik és pedig nagyobb félt a kész, s bizonyos tekintetben befejezett alkotások gyönyörködtetik. Ezek aztán nem igen nézik, hogy a képíró festői föladatokat old-e meg. Az ilyen közönség rendszerint vászonra vitt szinpadi effectusoknak szokott áldozatul esni. A képírónak azért biztos ilyenkor a diadala, mondja szerzőnk, mert egyetlen és egységes gondolatból indul ki s a legconventionálisabb eszközökkel egyetlen cél felé tör.

Szóval — ez Neumann végső következtetése — a mai művészek csak úttörők és mintegy előörsei egy új, de még meg nem teremtett művészetnek. De, így állván a dolog, azért korunk művészeit tarthatjuk-e már igazi nagy művészeknek? Erre a föltett kérdésre azonban szerzőnk nem ad határozott feleletet, s csak annyit mond, hogy a modern művészet egyelőre még csak «igéret földé».

Ha azt tartjuk nagy művészek, a ki tökéleteset alkot, akkor sem ma, sem az előtt nem volt még igazi nagy művész, mert a tökéletesség, a művészi alkotás terén is, lehetetlenség. Das Fertigmalen sei ein anhaltendes Vorblatten der ursprünglichen Inspiration. Ezek szerzőnek fordításban kevésbé jellemzően hangzó szavai. Ennek a tapasztalatnak helyességét mutatja az, hogy a vázlatok rendszerint közvetlenebb és erősebb hatásuak az elkészült képeknél. De természetesen ezt a fölfogást is félre lehetett magyarázni. Ez az elv vezette

azokat is, a kik a műtermeket tartották minden fogyatkozás forrásaiúl, és szabadban készítették vázlataikat és kidolgozott képeiket egyaránt; a kik tagadták, hogy a festő elhagyhatná csak egy perczre is a természetet munkája közben; a kik az emlékezőtehetségnek, s az ennek segítségével följúuló régibb benyomásoknak szerepét megtagadták. Talán fölösleges az ily túlzókkal bővebben foglalkozni. Hiszen könnyű belátni, hogy igazi művész munkát épen olyan kevéssé lehet csinálni az emlékezet segítsége nélkül, mint tisztán arra támaszkodva. Ha egyebet nem említünk is, nincs olyan gyorskezü művész, ki nyomon tudná követni a gyorsan változó fényhatásokat. Mire támaszkodják hát ilyenkor a festő, ha nem korábbi és újabb benyomásaira, tapasztalataira? Nagyon igaza volt Helmholtznak, mikor úgy határozta meg a művészt: «A művészt olyan egyénnek kell tartanunk, a kinek érzéki benyomás útján nyert megfigyelései rendkívül finomak és pontosak és a kinek rendkívül hű emlékező tehetsége van az ily benyomások útján szerzett emlékezeti képek megőrzésére.» Ugyancsak Helmholtz erősen hangsúlyozta a tapasztalásnak a műalkotás munkájában vitt fontos szerepét. — Az a gyorsaság és correctség, a mivel a nagy művészek benyomásaikat cartonra, vagy vászonra vetik, látszólag a mellett bizonyít, hogy az igazi művész nem sokat tépelődik tárgyán; benyomásai érlelésére, lelkiismeretes megfigyelésre nincsen szüksége.

De ez csak látszat, s a valóságban épen azt bizonyítja, hogy ezt a gyors munkát hosszas szellemi tevékenységnek kellett megelőznie. A mikor a művész látszólag pihen, tényleg a teremtés legnehezebb munkáját végzi, a minek a gyors vázlatok csak távoli, messze eső állomásait jelzik. Képtelenség volna megörökíteni a képeknek azt a változatos sorát, mely a közbeeső űrt kitölti a művész agyában. A nagy művészek csodálat termékenységének így nem is az az oka, mert nincs szükségök benyomásokra, megfigyelésekre és azok megérlelésére, hanem az, hogy a milyen nagy a productivitásuk, épen oly erős és csodálatos a receptivitásuk is. A nagy művészek képesek oly dolgokat teremteni, a minőket más még soha nem csinált, mert képesek olyan dolgokat is meglátni, a milyeneket más még soha meg nem látott.

IV.

A tájképnek a mai festészetben uralkodó helyzetéről és ennek egészben véve káros befolyásáról Neumann egy külön fejezetben értekezik. Abból indul ki, hogy minden művészi tanulmány középpontját az emberi test alakjának kell tennie. Ez az igazság nem szorul bővebb igazolásra. Mindazáltal szerzőnk egy pár találó vonással kiemeli ennek fontosságát. Azért tulajdonít ugyanis olyan fontos szerepet az emberi testalkotás tanulmányozásának a művészi erők kifejtésénél, mert ez adja meg a «grammatikáját» mindenféle organikus alakzat utánzásának, ennek ismerete önt lelket és életet a különben csak mechanikus ábrázolásokba. A művészetek valamennyi ágában lépten-nyomon előfordulnak olyan föladatok, melyeket csak az emberi test tanulmányozásán fejlesztett műízlés és teremtő erő képes megoldani. Míg a tájképi ábrázolásoknál a festő egészen fölszínen marad és a tárgyaknak csak külső relációi iránt érdeklődik, addig az emberi test rajza rákényszeríti a szervezet belső kapcsolatának, constructiójának megfigyelésére és kifejezésére. Ezért míg az akt-tanulmány pontosságra és lelkiismeretes kidolgozásra szoktat, a tájképfestés az elnagyolásra, fölületességre és a körvonalak teljes szétmosására. Mennyire igaz ez a tétel, könnyen meggyőződhetünk róla, ha egy renaissancekori olasz mester tájképi háttérrel ellátott festményét egy mai művészével összehasonlítjuk. A classikus mester a háttérre is csaknem annyi gondot fordított, mint az előtér alakjaira, a modern képiró pedig az előtérben is épen úgy szétmossa a contourokat, mint a háttérben.

A pleinair, mely nagyon alkalmas arra, hogy a természetet leggazdagabb színpompájában ragyogtassa a vásznon, szintén csak ártott a figurális festészetnek. A tágas nagy ablakokon beömlesztett napsugár még a szobákból is kiüzte a szögletekben lappangó sötétséget, s így az alakok, akár a szobában, akár a szabadban vannak, minden oldalról pazar fényben úsznak. Már pedig ha valakinek az alakját minden oldalról napfény fogja körül, egész a fölismerhetetlenségig bizonytalan színt és kifejezést kap. Helyesen idézi Neumann

Pfau megjegyzését, hogy ha valaki az ablaknak háttal áll, az arcát nem lehet fölismerni. Enyhébb tonusú háttérre van szükség, hogy az arcvonások érvényesüljenek. A pleinair káros befolyásáról szólván, mi még csak azt tehetjük hozzá, hogy az a briliáns hatás, a mit egy teljes napfényben bemutatott tájrészlet képes elérni, még jobban elvonta a művészetet a figurális festésztől, és így ez is hozzájárult ahhoz, hogy ma az alakok a vásznon nagyon másodrendű szerepekre vannak szorítva és, még a hol a fősúly rájuk esnék, ott is agyonnyomja őket a háttéri részlet.

A tájképfestés ez uralkodó szerepének azonban talán egyéb tekintetben is fontos kortörténeti jelentősége van, a mit azonban Neumann egész figyelmen kívül hagyott. A görög képirás hanyatló korszakaiban mutat egészen hasonló jelenségeket. Addig, míg a görög hű fia volt a természetnek, azzal teljes közösségben élt, nyoma sincs nálok, de még költészetekben sem, a természet cultusának. Egynek érezték vele magokat. Ellenben mikor a nagyvárosi élet és erkölceik elfajulása miatt oly messze távolodtak tőle, elötünik a tájkép is és a háttérből önálló szerepre vergődik. Ugyanaz az eset ismétlődik korunkban is. Társadalmunk szokásai és erkölcei sok esetben a természet törvényeinek egyenes kihívásai. Innen van az, hogy zajtalanabb óráinkban oly mohó vágygyal esengünk a természet után, s keressük mindazt, a mi erre az «elvesztett paradicsomra» emlékeztet, s legalább művészi másolatban élénk varázsolja. Innen van az, hogy az a küzdelem, mely a történelmi festészet színpadiassága ellen győzelmes véget ért, az emberi alakokat is szinte leseperte képiróink vásznairól. «Megértük azt, hogy kétségtelen szellemi tartalmú ábrázolatok, még a keresztről levétel, vagy a sírbatétel jelenete is egy tájkép staffage-ává süllyedt; megértük a stiltalanságnak azt a kétségtelen tanujelét, hogy a mű tulajdonképeni tárgya csak ürügy, s a mellékes dolgok önczéllá lettek.

A tájképfestés természetesen a coloritot emeli a képirás főtényezőjévé. És ebből származik a legfőbb veszedelem. A colorit gazdagítására czélzó törekvések ugyanis nem alkalmasak a formaérzék fejlesztésére, sőt ebből a szempontból épen felületességre vezetnek. A rajz fölületessége — úgymond szerző — minden mértéket fölülmul. A tájképi hangulat és

milieu festészet a demoralisatio egy nemére juttatott bennünket, a mi annál nagyobb veszedelem, mert teljesen hijával vagyunk a jól ápolt művészi hagyományoknak. Ebből az ellentmondásból, a mely akkor ötlük szemünkbe, ha ezt a mondást azzal az állításával vetjük össze, hogy korunk főjellemvonása a történelmi érzék, csak egy másik tétele mentheti ki szerzőt, a mely szerint korunknak tisztelete a multak iránt nem áll saját törekvéseinek szolgálatában, sőt az új időkkel járó új hivatását és új céljait fölismerve, szellemi tevékenységének számos körében, így különösen a képirás terén, csaknem teljesen szakított a régibb irányokkal. Azt a következtetést azonban, hogy a rajz iránti érzék hiányából esetleg a szobrászat erős föllendülése fog következni, egyáltalában nem írhatjuk alá. Azért reményli ezt, mert a képirók közül számosan, a kik a rajznak a tájképfestés miatt elhanyagolt gyakorlása miatt bekövetkező gyengeségeiket belátva, átmennek a szobrászat terére.

Mi azonban nem tudjuk belátni, hogyan lendíthetik föl a szobrászatot azok, kik rajzoló képességek fogyatkozása miatt választják ezt pályájokul, mikor épen a szobrászat követeli meg legerősebben a rajzoló erőt.

Abból a hanyatlásból, a mely a tájképfestészet miatt erőt vett a képirás egészén, csak a pontos és lelkiismeretes akt-tanulmányok emelhetik föl. És pedig minél kevésbé alkalmas a modern élet a meztelen test bemutatására és képes ábrázolására, annál kettőzöttebb szorgalommal kell üzni az akt-tanulmányokat a művészi előkészületek stádiumában. Egyedül ez lehet kivezető út abból a zürzavarból, a melybe beletévedt a modern képirás . . .

Az elméleti fejtegetések utolsó fejezetében a képirás jelenlegi helyzetéről foglalja össze Neumann nézeteit.

Mint a hitélet terén az egyes kijelentések alapján álló egyházak magoknak követelik az igazságot, úgy az ember szellemi tevékenysége egyéb köreiben az egyes iskolák lépnek az igazi, vagy úgy vélt igazságok örökébe. De az egyes iskolák jelszavai gyakran nagy tévedéseket igyekeznek eltakarni, vagy igazolni, s igen sokszor megtörténik, hogy az egyes iskolák mindmegannyi művészi túlzások és félszagségek melegágyai.

Az utolsó évtizedek művészi törekvéseiből bőven lehetne

erre példát idézni, s Neumann föl is hoz ezek közül egynéhányat, de már is hosszúra nyult ismertetésünket nem akarjuk ezek felsorolásával bővíteni. Még sem állhatjuk meg, hogy rövid szemléjének a záradékát, mely egy kis túlzás mellett olyan nagy és megszívlelendő igazságot rejt magába, ide ne igtassuk. «A keresettet és a csudálatost, a föltünőt és a bolondságot szokták — úgymond — a genialitás színében föltüntetni. Míg az igazi művészek mélyen járók és olykor a kifejezésben nehézkesek, a mennyiben soha sincsenek magokkal megelégedve, most a paradoxonok, rögtönzések és vázlagszerű dolgok vannak napirenden». A művészetbe betolakodó dilettantismussal szemben hivatkozik a renaissancera, mikor egyazon művész elsajátította sokszor a képírás, szobrászat és építészet technikáját, s egyik művészeti ág a másik téren végzett munkája közben gyámolította és sugalmazta a művészt. A mai képzőművészetnek pedig egyik legnagyobb hibája épen az, hogy számos művész saját szakja technikájának sincs birtokában és hóbortos fogásaival csak ezt akarja eltakargatni. A másik pedig, a miről Neumann nyomán föntebb már bővebben szöltünk, a divat föltétlen tisztelete. Ennél a kérdésnél helyesen mutat rá szerzőnk a kifejlett és erős szellemi központokkal dicsekvő németiség előnyös helyzetére, midőn a helyi hagyományok fölkarolását és kifejlesztését ajánlja óvószörlül a divat romboló munkájával szemben. Mi nekünk természetesen alig van módunk ahhoz, hogy ennek a tanácsnak hasznát vehessük, legalább a mi a művészi hagyományok cultusát illeti, hanem annál inkább megszívlelhetjük azt, melyben a természet kebelére visszahúzódást, a nagyvárosok divathódolatától való félrevonulást illeti. «A csend és a magány meg nem menthetnek; azok nem teremtenek, nem alkotnak semmit, de megóvnak bennünket».

És ezzel visszatér Neumann kiinduló pontjához, tudniillik ahhoz, mely szerint a művészetnek a közönségre kell támaszkodnia; azért ha nagy, virágzó művészetet akarunk, a közönséget kell alkalmassá nevelni ennek megértésére és virágoztatására.

És a mint a zeneértők és zenekedvelők számát a laikus közönség dillelanskodása oly magasra növelte, úgy a képzőművészetek terén is ettől kell és lehet sokat remélnünk.

A közönség nevelése ! Ez Neumann könyvének az alfája és az omegája és ez a kulcsa a magyar művészetek jövőjének is. Ebben az irányban kell tehát működnie nálunk is a kormánynak, társadalomnak és főleg az iskolának. Ezen a téren egy fillér sem vész el kamatozatlanul, másrésről pedig szükség van itt ezen az elhanyagolt mezőn az anyagi és szellemi erők legkisebb morzsájára is.

Ifj. MITROVICS GYULA.

HAJNIK IMRE ÚJ KÖNYVE.*

Komoly érdeklődéssel olvastuk végig Hajniknak pár hó előtt megjelent könyvét a középkori magyar igazságszolgáltatásról és nem habozunk kijelenteni, hogy már rég nem tett reánk könyv oly élénk benyomást. Ép úgy becsületére válik az a magyar tudománynak, mint a jogtörténelem tudós tanárának, mert szigorú módszerek szerint, erős constructiv tehetséggel és lelkiismeretesen kidolgozott munka.

Nem mintha minden tekintetben kifogástalannak találtuk volna alkotását, vagy éppen tudományos műremeknek. A mint annak idején Árpádkori magyar alkotmány- és jogtörténetében, úgy itt is kissé hiszékenynek bizonyul és nem alkalmazza mindig a kívánatos kritikát azokra az adatokra, melyeket semmi nyomot el nem hanyagoló buzgalommal szedett össze, nemcsak törvényeinkből és többnyire hiányos registerű okmánytárainkból, hanem nehezebb műveletű aknákból is : a fontosabb központi és vidéki levéltárakból. Így bizony megesik, hogy egyik-másik állításának igazolására olyan törvényre támaszkodik, melynek apokryph volta nyilvánvaló vagy olyan oklevélre, melynek hitelességét több ízben alaposan megtagadták. (L. pl. a 76., 106. és 357. lapokat.) E mellett hivatkozik a Jagello-korszak olyan törvényeire, melyekből nem lehet minden irányban következtetni, mert csak a papíron éltek s alig fejeznek ki mást, mint egy-egy turbulens gyűlés mohó kívánságait. Gyanakvóbb körütekintés lett volna helyén azon hiteles, de szerfelett ritka, mondhatni leletszerű adatoknál is, melyek az oklevél kiállítójának szemében irrelevans körülményre, írásban való megrögzítésre nem szoruló tényállásra vonatkoznak. Az egymagában álló bizonyíték

* *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* Irta Hajnik Imre. Budapest, 1899. a M. T. Akadémia kiadása. VII. 454. l. Ára 4 frt 50 kr.

ilyenkor annak a veszélynek teszi ki a szerzőt, hogy rendes jelenségnek, szabálynak tekintse azt, mi kivétel lehetett és csak ismerteink fogyatékoságánál fogva nem tűnik fel annak.

A szövegbe vetett túlságos bizalom talán kapcsolatos szerzőnk tudományos egyéniségének azon kiszökellő sajátásával, melyet már többen felismertek s melyet azzal a nyerseséggel, mely a sommás itéletekkel karöltve jár, egyszerűen úgy szoktak kifejezni, hogy szerző inkább jogász, semmint történetíró. És valóban úgy van, hogy sok történeti ismerete mellett Hajnikot erősebben érdekli az intézmények jogi természete, mint a százféle erő történelmi hatékonysága. Ő csak annyiban történetíró, a mennyiben a történelem birodalmába tartozik az a kor, melynek jogéletével foglalkozik. Visszahelyezi magát valamely szabatosan körülhatárolt időbe, és a mai tudomány módszerével megírja azt a jogkönyvet, melyet abban az időben megírni elmulasztottak. Megírja jobban, szabatosabban, módszeresebben, érthetőbben. Mi legalább azt hisszük, hogy egy 1400 vagy 1500 körül a gyakorlat csinja-binjaiban megöszült ítélőmester nem ismerhette több részletében a bírósági szervezet nálunk és a társországokban, a magyar igazságszolgáltatás elég szövevényes menetét, a perlekedés csigaszorát, az összes kancelláriai formulákat titokzatos rövidítéseikkel együtt, mint a hogy ezeket tudós tanárunk elsajátította pusztán az oklevelekbe való elmélyedés révén, a részletek pontos vizsgálata s az eltérések aprólékos megfigyelése útján.

De ha a Hajnik munkája lényegében nem is egyéb, mint elkészett jogkönyv, azért mégis méltánytalan volna említetlen hagyni, hogy Hajnik nem egyforma feltételek közt versenyez azzal a képzelt ítélőmesterrel, kivel az imént összehasonlítottuk. Ez utóbbi sok olyat tudhatott, s tudott is tényleg, mi Hajnik előtt s mindnyájunk előtt homályos vagy egyenesen érthetetlen. Főképp azt látta sokkal világosabban, mint mi, hogy miként símult a perjog kortársainak különféle érdekéhez. Közvetlenül, talán épen önmagán érezhette a törvényes intézkedések egyes rendelkezéseit. A sok közül ime egy példa.

Mátyás király azt rendeli azon törvényei egyikében, melyek perjogunk történetének elsőrangú forrásai, hogy a törvényszéki nyolczadok, az ügynevezett octavák maradjanak el, mert a lakosság már-már összeroskad a sok sérelem és kiadás terhe alatt (1475: IX. t.-cz.). Azt hisszük igen művelt és a história terén képzett legyen az az olvasó, ki a törvény ez érvelésén meg nem ütközik. Mert

ugyan mi köze a sok tehernek, kérdené, a bírósági ülészakokhoz? Nem az-e a legnagyobb sérelem s nem az-e a legnehezebben elviselhető teher, ha hirtelen önkénnyel elhalasztatik a várva várt alkalom, melyen jogát érvényesítheti a sértett, elégtételt szerezhet a megcsalt és nyugalmat az üldözött? Részünkről mi nemcsak egy, hanem két-háromféle módon tudnók magyarázni e törvény rendelkezését, — mi legjobb jele bizonytalanságunknak. Hajnik bár megemlíti (l. a 210. lapot) még kísérletet sem tesz, hogy megmagyarázza. Képzelt ítélőmesterünk előtt a dolog alig lehetett vitás.

Ép ilyen természetes, hogy ismerte az igazságszolgáltatás oly technikai részleteit, melyek azóta feledésbe mentek és melyeket pozitív adatok hiányában ma annál nehezebb megállapítani, mert még a merő combinatióra sem rendelkezünk elég megbízható elemmel. Ilyen technikai részlet, hogy ismét csekélyebb jelentőségű dologgal álljak elő, a missio sigilli kérdése, melynek megítélhetését a következőkkel illik megkönnyítenünk.

A XIII. század második feléig nem irással, nem perbehívó parancslevéllel, úgynevezett mandatum evocatoriummal, hanem sokkal kezdetlegesebb módon idéztek: élőszóval, üzenettel; nehogy pedig a fél kétségbe vonja az üzenet komolyságát, az idéző közeg, eljárásának nyomatékot adandó, megbízójának pecsétjét mutatta elő, az úgynevezett sigillum citationist. Már most az a vita tárgya, vajon mit kell e pecsét alatt értenünk: a birói hatóság pecsétnyomóját avagy a pecsétnek lenyomatát, a notorium signum ceræ impressumot, miként régen a pecsétjegyet definiálni szokták.

Hajnikot e lényegtelen kérdésben sem hagyta cserben tudomány. Ismeri Hornyik székfoglaló értekezését az idéző pecsétről (1863), ismeri Pray kis munkáját *De sigillis*, nyilván ismeri úgy Schwartnernek, mint Pergernek felfogását és szinte hiány nélkül állítja egybe okleveleinknek az idézés e nemére vonatkozó kifejezéseit. Megnyugodhatunk-e mégis abban a véleményben, mely munkája több helyéből kiviláglik (l. a 187., 242., 287., 347. és 402. lapjait) s elhihetjük-e, hogy a missio szó csak magának a pecsétnek, illetőleg a billognak felmutatására vonatkozott, nem pedig e pecsétnek ólom-, viasz- vagy kovászlenyomatára, mit ő nem tart valószínűnek? A dologtán érdemes közelebbről megtekinteni.

Mindenki tudja, hogy mily országos anomaliákkal járt egy-egy fontos pecsét eltűnése, példának okáért a Róbert Károlyé vagy a Nagy Lajosé. Arra nézve is töméntelen az adat, hogy az ily bajok megelőzésére mindenkor aggódoó vigyázattal őrizték különféle pe-

csétjeiket úgy a hatóságok és hiteles helyek, mint a magánosok. Már most feltehető-e, hogy csak otthon féltették ez értékes jelvényeket, a vándorlás közben pedig nem? Hiszen ha őket időközben nem érte is baj, nem veszték el, vissza sem éltek velök, még mindig megmagyarázhatatlan, vajon mikép mondhattak le róluk huzamos időre? Az a pristaldus vagy homo regius hetekig, árvizek idején hónapokig járhatott oda, míg az ország különböző határain lakó ismeretlen alperesekre ráakadt s vajon ez idő alatt a kiküldő hatóság ne idézhetett volna újabb alpereseket, más feleket? És mikép használhatták ezt a folyton utazó pecsétet igaz rendeltetésére, oklevelek hiteles kiadására, plane olyankor, midőn az oklevelet sürgősen kellett kiállítani? * Ha mindezt meggondoljuk, tán még sem olyan valószínűtlen, miként Hajnik hiszi műve 187. lapján, hogy a XI., XII. és XIII. században, vagyis mindaddig, míg az írásbeliség meg nem gyökeresedett, nem magával a pecsétnyomóval, hanem annak valamely lenyomatával idéztek. Hiszen a lenyomat használata mellett szól az is, hogy a pecsétküldés e neme a községi életben a legújabb időkig szokásban maradt. Hornyik például azt jelenti, hogy az ötvenes-hatvanas években a Tisza-Duna közön a kisbíró, midőn felet idézett a község házára, nem írást vagy nyomtatott czédulát kézbesített, hanem a községi pecsétnek keményítősi papiroson kivert lenyomatát s ezt minden magyarázat nélkül. Hajnik szerint pedig a megyében is megmaradtak e szokás rudimentumai.

Reánk nézve különben itt egészen mellékes, igaz van-e Hajniknak vagy nincs? A mi érvelésünk [oda] céloz, hogy bár mint legyen, ítélmesterünk az e fajta kérdéseket fejtörés nélkül állapíthatta volna meg.

*) Ez utóbbi kérdésre a Hajnik nézetét vallók azt felelhetnék, hogy a pecsét, melylyel ez időtájt idéztek, nem volt pecsét a szó későbbi értelmében, hanem külön az idézés céljára készült pecsétszerű jelvény, ugyanaz a jelvény, melyet Hajnik a billochus szó bizonytalan gyökere után tán helyesen nevez billognak. E problematikus billogra nézve az a megjegyzésünk, hogy mi csak két ilyen idéző billogot ismerünk, mindkettőt Pray Syntagmájából. Ezek ábrája nem a XI. és XII. századokra, de sokkal fejlettebb korra vallanak s a mi ennél is jellemzőbb, a betűk visszajáról vannak reájok vésve, úgynevezett tükörírásban, mi nem történik vala, ha magát a billogot kellett volna felmutatni. Akár pecsétnyomóval, akár billoggal idéztek tehát, mindkét esetben ezeknek lenyomatáról lehet csak szó.

Viszont más tekintetben ez ítélőmester lényeges hátrányban lett volna kései utódja megett. Honnan is sajátíthatott volna el oly ismereteket, oly módszerességet, oly objectivitást és kritikát, a minők szerzőnk modern tudományos képzettségénél fogva nem meglepők? Honnan szerezhetett volna áttekintést anyagi és alaki jogunk egész kifejlése felett és hogyan állapíthatta volna meg idegen jogrendszerek befolyását a hazaira?

Ez utóbbi szempont talán a legfőbb, mely Hajnik munkáját megkülönbözteti attól, melyet egy magyar Bracton vagy Glanvilla megszerkeszthetett volna. Még oly kivételes elme és fényes fő, minő e korszak végén Werbőczy volt, még ez sem gondolt tárgyának ily megvilágítására és ha gondolt volna is, képtelen lett volna reá. Hiszen a római meg a kánonjogon kívül, melyeken a jogi kiképzés a középkorban nyugodott, ő csak a hazai jogot ismerte, alaposan ezt is csak Zsigmond korától innen. Árpádkori jogról, valamint Árpádkori történelemről csak hiányosak voltak ismeretei. Arról a XI. és XII. századbeli nyugoteurópai jogról, mely a miénkre befolyt, épen csak annyit tudhatott, hogy létezett és tán őt lepte volna meg legjobban Hajniknak amaz érdekes tétele, hogy az Árpádkori perjoghoz, mely korántsem népalkotás, hanem fejedelmi rendezésnek eredménye, királyaink a késői Karoling-kornak szász és bajor földön megmaradt peres eljárásától vették a formákat és elveket.

Nem ismerte Werbőczy a XI. és XII. század norman jogát sem. Hármaskönyvének egy nevezetes cikkelyében csak annyit említ, hogy hagyomány szerint törvénykezési eljárásunkat az első Anjou király «Gallia határaitól» hozta be az országba. Azt azonban nem árulja el, hogy mit képzelt, voltaképen mely perjogi elemeket, mily úton és mily intézmények kapcsán hozta be Róbert Károly idegen hazájából?

Ma sokkal alaposabban ismerjük a virágzó középkor jogrendszereit, mint azokat bármikor ismerték; tudósaink Werbőczy rejtelmes állítását még sem tudták kielégítően megoldani; még oly ünnepelet jogtudós sem, mint Csemegi volt, kit szintén több ízben foglalkoztatott e problema. Hajnik, azt hisszük, a dolog elevenére tapint, midőn oly fontos perjogi átalakulásokra utal, minők azoknak a bírói mandatumoknak elszaporodása, melyek az angol *writ*-ekhez hasonlítanak, minő annak a perbeli birságrendszernek behozatala, melyben a fiscusi szempontot oly virtuozitással fejlesztették Angliában ugyancsak a normanok, minő a párbajra való kihívás amaz előkelő formája, mely a gages de bataille francia, tán épen norman

eredetű szokására emlékeztet, minők a kutató vállalatnak, az inquisitionnak, «a norman jog e legjellemzőbb intézményének» meghonosodása s minő általában az egész birói szerepkör tágulása a felek szerepének rovására.* Mind e jelenség alapján Hajnik a Dél-Olaszországban átformált anglo-norman hűbérjogot állítja elénk középkori perjogunk irányítójául.

Részünkről mi nem kételkedünk, hogy ha sikerülni fog az analógiákat mélyíteni és szaporítani, még pedig nemcsak az eljárás, hanem az anyagi jog terén is, úgy Hajnik nézete okvetlenül tudományos tétellé fog szilárdulni. Egyúttal azonban világosabban fog kitűnni az is, hogy perjogunk ez átalakulása nem rendszeres receptiónak, hanem lassú folyamatú jogi infiltratióknak volt az eredménye és hogy ez infiltratio nem annyira az Anjou királyok érdeme, mint inkább a hűbérszellemé, mely félszázaddal Róbert Károly előtt vonult be hazánkba. Az Anjou-uralom siettethette a folyamatot, de meg nem indította. Hiszen nemcsak a bajra való kihívással és az inquisitívóval, hanem perbeli bírságokkal és az anglo-norman jogrendszer néhány egyéb jellemző sajátosságával, a mint maga Hajnik elismeri, már V. István és Kún László korában találkozzunk.**

Nem keltenénk helyes benyomást e munka jelentőségéről, ha most végezetül egyenként szednők elő azokat az észrevételeket, melyeket olvasás közben kijegyeztünk. Oly alkotásokkal szemben, minő a Hajniké, a latin közmondás legyen irányadó, mely a praetorral nem bolygattatja a csekélyégeket. A sok előny ellenében, mely e munkát magasra emeli, mit is nyomna a latban, ha sikerülne néhány hibát vagy hézagot kimutatnunk, ha sikerülne az olvasót meggyőznünk, hogy a tengersok sajtóhiba közé néhány írás-hiba is tévedt, vagy hogy a szerző helyenként szokatlan értelemben használ valamely kifejezést, Alsó-Magyarországot ír Dél-Magyarország helyett s több effélet. Örvendve a soknak, a mit nyújt, nem akarunk panaszkodni a kevés miatt sem, a mi kimaradt. A peres eljárás menete a városokban és az úri széken fontosság dolgában úgy sem versenyez az országos törvénykezéssel.

*) A writokról, a bírságrendszerről s általában az egész anglo-norman perjogról pár évvel ezelőtt Mandello Gyula írt figyelemreméltó értekezést e czímen: *Anglia királyi igazságszolgáltatása a XI—XIV. századokban.*

***) L. pl. a 221., 222., 297. és 302. lapokat.

Egy feltűnő körülményt azonban mégis ki kell emelnünk.

A könyv tele van az általános kulturát jellemző oly adattal, mely képet, gondolatot, kritikát ébreszt a kapcsolat iránt fogékony elmében. Nehányat azon megszilárdult intézmények közül, melyek nem pusztán a jogi érzés és jogi felfogás alkotásai, maga a szerző oly részletesen és annyi szeretettel ismertetett, hogy fejtegetéseiből egyik elterjedt napilapunk könnyű szerrel állíthatott össze tanulságos tárczákat az istenítéletekről meg a hivatásszerű pugilokról. Azokat a szerteszórt érdekesebb adatokat azonban, melyek nem az intézményeket jellemzik, hanem az egész társadalmat, mely e perjoggal élt, Hajnik nem értékesítette. Csoportosításuk nyilván nem illett abba a szűk keretbe, melyet e példás önmegtadással és mindenkor zajtalanul dolgozó komoly tudós ezúttal maga elé szabott. Pedig mily vonzó és színesek volnának a képek, melyeket e ruganyos jogrendszerben szilajul érvényesülő társadalmi ösztönökről idegen anyagok nélkül, tisztán csak Hajniknak festékes tégeleiből vászonra lehetne vetni! A kalárisok és gyöngyök szinte kíváncsoznak a füzérre.

L. B.

BÜNTETŐJOG ÉS TÖRTÉNELEM.

A jog intézményei között a büntetőjognak az a része van legerősebb kapcsolatban az állami szervezettel, a mely a büntető per folyását szabályozza. A bűnvádi eljárás elvei a legfontosabb emberi jogokat, és magát a politikai és a társadalmi szabadságot illetik. A büntető per jog története egy a modern államrendszer történetével. Ott kezdődik, a honnan az emberi jogok újkori fölfogása kiindult: Angliában; és ott fejlődik, a hol a középkori államrendszer az újkori társadalom intézményeinek engedi át az uralmat. Így tehát a bűnvádi eljárás mai tudománya a jognak legfrissebb rendszere. Hagyományai nem fűződnek az ókor classikus civilizációjához, mint a magánjog hagyományai, a melyek Róma legdicsőbb napjaira emlékeztetnek bennünket.

A római világ szabadsága — a mikor tudniillik megvolt — egy kiváltságos osztály szabadságát és milliók rabságát jelentette. A classikus római magánjog akkor érte el a maga művészies formai tökéletességét, mikor a római birdalom szervezete a cæsari absolutismusra volt alapítva. Innen van, hogy a római jog ma is támasza az absolutismusnak, és hogy annak rendszerét az abszolút államhatalmak követik leghívebben.

Ebben a rendszerben a magánjog egy magában álló óriási intézmény, a melynek sem a közjoggal, sem a büntetőjoggal nincs kapcsolata.

Ebben a rendszerben a büntetőjognak belső elvei és külső formái a végrehajtóhatalom változó intentióit követik, mert egyes-egyedül attól függenek. Hiányzik a magánjoggal minden kapcsolat, minden érintkezés. Bajos is lett volna a classikus magánjogot a barbár büntetőjoggal egybekapcsolni.

A középkor végén homályos elméletekben kezdett alakulni a közjog mai fölfogása. Évszázadokig tartott, míg ezek az elméletek

alakot öltöttek, s míg belőlük a mai államrendszer kifejlődött. A római jog másodvirágzása idejében a büntetőjogot még olyan tudósok tanították mint Carpzow, olyan törvények tartalmazták mint a *Constitutio Criminalis Carolina*; olyan hatóságok alkalmazták a milyen az angol csillagkamara volt. Esztelen jogtételek, embertelen büntetések, kínzókamarak és hóhérkerekek szolgálták ugyanazt az államrendszert, a melyet a classikus római jog szolgál: az abszolút állami hatalmat.

Ez a hatalom legelőször Anglia földén tört össze. Helyét a nemzeti alapon szervezett állam foglalta el, a mely saját védelmére reformálta a büntetőjogot. A nagy angol reform acták teli s tele vannak olyan perjogi intézményekkel, a melyek az állampolgárok jogát, szabadságát és érdekeit az állami hatalom túlkapásaitól védik. Voltaképen ilyen a régi charta is, a *Habeas corpus acta* is (csak hogy ezek pusztán a kiváltságos osztályok védelmére szolgáltak, úgy mint a hogy II. Endre magyar király arany bullája is egyedül a nemességet illeti); de legfőbbképen ilyen a *Declaration of Rights* (1688.), a mely törvény minden állampolgár szabadságának ótalmára készült és a mely a mai civilisatió büntető perjogának a kiinduló pontját alkotja.

Franciaország átalakulása másfél évszázaddal maradt el Anglia átalakulása megett. Azt a nagy reformot, a melyet Angliában a hitújítók kezdtek, s melyet Cromwell juttatott uralomra, Franciaországban Voltaire és az encyclopædisták emlegették legelőször. A nemzeti szellem itt is forradalomban győzött, s e forradalom jogintézményeit I. Napoleon hadai hordták világgá.

A két forradalom ugyanazon jog győzelmére vezetett. Csak hogy Anglia politikai szervezete aristocratikus lett, Franciaországé pedig demokratikus. Ez az utóbbi politikai forma pedig népszerűbb a világon, terjeszkedésre, hódításra is alkalmasabb. Ez az oka, hogy a mai államrendszer nagy intézményét nem szülőföldjükről Angliából, hanem Franciaországból terjedtek el. Egyébiránt a dolog egyre megy: mind a két reform egyforma államrendszert fejlesztett ki, és ez államrendszer egyforma biztosítékait állította föl a rendnek, szabadságnak és biztosságnak azon büntetőjogi reform által, a mely a nagy küzdelmek vívmányai közül minden időkre fönmaradt.

Ebben a jogalkotásban a németek nem vettek részt. Az ő hazájok a középkori jog hazája volt mindig. Haladásuk mindössze a római jog receptiójában állott, a melyben a német-római császárság a maga teljhatalmának erősségét látta. Az újkorban is a néme-

tek tartották fenn legtovább a római jogot. Németországban, úgy mint a régi Rómában is, a szolgaság és a velejáró kegyetlenség büntető joga együtt divatozott a művészi formák classikus magánjogával, és a németek életébe mind a kettő olyan erősen beleszövődött, hogy a nemzet nem volt képes egyszerre szakítani sem a római joggal, sem az inquisitorius bűnperrel, hanem darabonkint vette át az angol és a francia perjog eszméit, és egyenként alkalmazta azokat a maga rendszerébe.

Ettől a nagy politikai és tudományos kisajátítástól lett a német rendszer olyan tarka — s ettől nyerte a német culturnemzet azt a büntetőjogot is, a melynek tételei között helyet foglal mindenféle eredetű jog és intézmény — csak épen német jog nincsen benne.

Magyarország jogtörténete épen olyan híven kimutatja a nemzeti jog alakulásának kapcsolatát a nemzeti politika küzdelmeivel, mint az angolok története. Úgy tetszik nekünk, a két Rákóczinak Cromwellel való szövetsége nem politikai véletlenség volt. A két nemzet küzdelmei egyazon célra irányultak. A vallásszabadság azon időkben a politikai szabadsággal volt kapcsolatos, és a hitújítás harcainak eredménye egyforma jogok declarációjában állott ott is meg itt is.

Angliában a politikai szabadság biztosítására a birói hatalmat osztották meg a király, a parlamentek, és a nemzeti bíróságok között. Ugyane küzdelem folyt hazánkban is az idegen hatóságok és a királyi bíróságok jurisdicciója ellen. Angliában a nemzeti jog győzelmét az esküdtszékek intézményének kifejlődése tetőzte be. Magyarországon esküdtszékek helyett a választással szervezett független vármegyék ragadták magokhoz a birói hatalmat. A királyi bíróság átengedte a maga helyét a nemzeti bíróságnak, a királyi jog a nemzeti jognak. Így szűnt meg a kegyetlenségnek, önkénynek uralma, s így fejlődött ki a mai büntető jog, a melyet nem hóhérok alkalmaznak, hanem bírák.

Fayer László tanár úrnak új könyve, melyet a szerző *A magyar bűnvádi perrendtartás kézikönyvének* nevez, igen helyes módszerrel választott: a jogi intézményeket fejlődéstani alapon ismerteti, az elveket eredetök szerint tanítja. Azonban a szerző annyira szereti azt a tudományt, melynek szorgalmát szentelé, hogy e tudomány elméleteit csak önmagokban vizsgálta, s azoknak az újkor történetével való kapcsolatát kellő figyelemre nem méltatá. Fayer tanár a régi magyar intézmények szorgalmas kutatója. Hanem azért ő is

olyan egyoldalú jogász, kit a legkinálkozóbb alkalom sem csábít a sociologia nagy igazságainak alkalmazására. Ez igénytelen elmélkedés épen azért iratott, hogy a kitünő szerző figyelmét a jogelveknek a történelemmel való kapcsolatára irányítsa. Ezt a kapcsolatot azonban korántsem ott kell keresni, hol azt a német Savigny kereste, hanem ott, a hol azt a magyar Szalay László megtalálta.

Eddig egyetlen magyar jogász munkálkodott a jogtudásnak ebben a szakában, és ez az egyetlen férfiú Szalay László volt. Ő a jogelvek keletkezését a sociologia körébe vonta, s a jogász elméjével írta meg a magyar nemzet történetét.

Igaz, a mai történettudósok azt tartják, hogy a nekik kínálkozó adatok bősége nagyon is fölülhaladja azon anyagot, a melylyel Szalay László rendelkezhetett. De azért a mai történetírók egyike sem közelíti meg Szalayt a magyar jogintézmények keletkezésének ismeretében.*)

A mai történetírók csudálatos nemtörődést tanusítanak, ha a magyar jognak, a magyar alkotmánynak egy-egy kérdése vetődik az ő adataik és epizódjaik körébe. Mintha fontosabb része volna a nemzeti történelemnek azon szertartás, melylyel valamely követség fogadtatott, annál az eseménynél, melyből az alkotmány részét tevő szabály keletkezett vagy megváltozott. Ez események emléke a történeti perekben, az oktroyált hatóságok és rendeletek elleni küzdelem története pedig a régi sérelmi politika actáiban maradtak fenn számunkra.

A «rendek sérelmei» (és a rendek ritkán szóltak egyébről, mint sérelmekről) kevésbé foglalkoztatják az újabb magyar történetírókat. E gravaminalis politika folyása stereotyp:

a rendek sérelmekről panaszkodnak;

a végrehajtóhatalom orvoslást ígér;

az orvoslás elmarad, — tehát a rendek újra panaszkodnak, da capo háromszáz esztendeig

Pedig ebben a gravaminalis politikában rejlik a magyar alkotmány kifejlődésének története. Innen erednek azon közjogi elvek, a melyeket az utókor számára Deák Ferencz föliratai foglaltak össze.

A magyar történetírókat igen kevésbé érdeklik ezek az elmé-

*) Csak a minap hallottuk a Magyar Jogászegylet elnökétől, hogy a holtkézi törvények értelmezésének kútfeje Szalay könyvében rejlik, s hogy a Curia 65. számú döntvényének birálatát ott lehet keresni.

leti harczok: egy nádorválasztás cselszövései sokkal vonzóbbak. A történelemnek is megvannak a maga pikanteriái, a történetírásnak is megvan a maga frivolitása. Most legújabbán fényes dískiadásban adta ki az Athenæum a *Magyar Nemzet Történetét*. E díszesen kiállított mű IX. kötetében a XIX. század első felében végbement nagy átalakulást tárgyalja, a nélkül, hogy az író csak sejtette is volna az átalakulás nagy előzményeit, s a nélkül, hogy ismerte volna azokat az adatokat, a melyeket az Akademia által legutóbb közzétett anyaggyűjtemény (1843—44. évi büntetőjogi javaslatok) tartalmaz. A negyvenes évek dúsgazdag törvényhozási alkotásait a történetírók általában elhanyagolják. Pedig a magyar jog akkor indult az ő mai fejlődése felé, és akkor szövődött össze legteljesebben a magyar politikával. Nem csak az országgyűlés, hanem a legtöbb vármegye is jogi reformokkal foglalkozott, és az egész magyar sajtó meg az egész közvélemény a büntető perjog kérdésein vitázott. Ez a nagy forrongás mély nyomokat hagyott a szépirodalomban is. Elég Eötvös József egyik regényét említenem. De azért még nem akadt olyan történetíró, ki e szellemi harcz lefolyását tollára vette volna. Nem akadt, a ki kimutassa, hogy e mozgalomnak a Martinovics-féle per által fölizgatott közvélemény adta az első lökést.

Az igazi történetíró nem hagyja észrevétlenül az egyes pereknek a közvéleményre és a törvényhozásra való hatását. Macaulay legalább is annyi figyelmet szentel egy ilyen pernek, mint a Boyne melletti csatának, vagy a La Hoquenál vívott harcznak. Fenwick vagy Oates pere az ő könyveiben az angol történetnek nagy eseményei közé van sorozva. Szándékosan említem épen ezt a két pert a Macaulay által elbeszélt nagy történeti perek közül, mert így talán minden olvasóm egyetért velem, hogy a Martinovics, vagy a Kossuth-Lovassy per sokkal cselekvőbben játszottak bele Magyarországnak történetébe, mint az említett két angol per Anglia történetébe. Oates olyan közönséges gazember volt, a milyeneket azon időkben más felé is kibéreltek gyilkos szolgálatokra. Sir John Fenwick pedig azon becsületes rajongók közé tartozott, kiknek tömegéből előtte is, utána is sokan estek a győzelmes hatalom áldozatául. Sem az egyiknek, sem a másiknak egyénisége nem esett nagy súlylyal a történelem mérlegébe. De mind a kettőt olyan helyre állítá végzete, hogy soruk egy ideig érdekes vala, s hogy ügyük arra a közvéleményre hatott, a mely akkor épen a nemzeti jog újjáalkotásán volt munkás.

Szalay László története befejezetlen, tehát a magyar jog története is csak a XVIII. század elejéig van megírva. Szalay könyvéből tudjuk a magyar egyház történeti jogállását, ismerjük az ősiség keletkezését és fejlődését és az egész magyar alkotmány történeti evolutióját. Ha arra a szellemi közösségre gondolunk, melyben Szalay Deák Ferenczcel élt, s azon munkatársi viszonyra, a mely közöttük a negyvenes évektől egész Szalay haláláig (1864.) fenn állott, azt kell hinnünk, hogy Szalay jogi és jogphilosophiai tanulmányai Deák Ferenczre is nagy hatással lehettek . . .

A XVIII. század jogtörténeti küzdelmeiről alig tudunk többet, mint a mennyit azokból a magyar Corpus Juris megőrzött. A magyar közjognak azon fölfogása, melyet Deák Ferencz hirdetett, ennek az évszázadnak törvényeire van alapítva.

Ebben a században keletkezett a *pragmatica sanctio*, Mária Terézia és II. Lipót törvényhozása. Az octroyált jogok ekkor tűntek el végképen. Eltűntek vele a boszorkánypörök is, és kialudtak a válásüldözés máglyái. A *neoacquistica commissio* biráskodása megszűnt, s a régi magyar jog visszaszerezte uralmát. A magyar vármegyék és városok ekkor nyerték a birói hatalmukat, sőt politikai hatóságuk is ekkor vált függetlenné. Kettős működésük innen kezdi egymást támogatni.

A XVIII. század történetének e következményekben dús-gazdag fejezetét mi sokkal kevésbé ismerjük, mint a Mária Terézia királyasszony udvarának pompájáról és hadainak vitézségéről ránk maradt történeteket.

Hiszszük azonban, hogy lesz olyan történetírónk is, ki fölveszi azt a fonalat, a melyet Szalay László elejtett. Nagy szolgálatot teljesítettünk számára, ha figyelmét azon adatok felé tudtuk irányítani, a melyeket Fayer tanár gyűjtött össze.

BLEUER SAMU.

ÉRTESITŐ.

A magyar anekdotakincs. Gyűjtötte és magyarázta Tóth Béla. Mühlbeck Károly rajzaival. I—III. kötet. Buda-Pest. Singer és Volfner kiadása. Évszám hiányzik. Ára minden kötetnek 2 frt 40 kr.

Tóth Béla adomagyűjteménye nagy igényű, de nem épen a legmulatságosabb könyv. A magyar cím mellett ott díszileg a latin is: *Thesaurus anecdoton hungarorum*, a mint az okirat-gyűjteményeknél szokás, a bevezetés pedig tudományos érdekűvé és nemzeti fontosságúvá igyekszik emelni a gyűjteményt. Adomakedvelésünk, Tóth Béla szerint, keleti származásunk, természetünk szüleménye. De az európai népek közül vajon csak mi jöttünk-e keletről s általában más népek nem kedvelik-e az adomát? Nem abban nyilatkozik valamely nép nemzeti sajtásága, hogy dalol vagy adomát mond, mert azt minden nép teszi, hanem abban, hogy mikép dalol és mond adomát s minő adomákat szeret kiválóan.

Tóth Béla a helyett, hogy ezt fejtegetné, túlbecsüli adomáinkat s oly dicsőítésben áradoz, a mely csak mosolyt kelthet. «Nemzetünknek — úgy mond — egész világszemlélete benne vagyon az anekdotákban és egész jelleme az anekdota-kedvelésben. A magyar humor a tiszta emberismeret. A legnagyobb dolog a mi halandóknak adatott. Éles szem, okos elme; e kettőnek a révén vált ki és szerzett magának örök életet az események véghetetlen sokaságából az, a mi emlékezetes, a mi bölcs, a mi erős. És az éles szem, az okos elme fegyvere ez a sok, szinte számtalan igazság, melynek hüvelye az anekdota. Minden alkalom más-más csillogó szablyát von elő a tárból. Más nemzetek philosophiai rendszerekhez folyamodnak. Mi anekdotázunk. És az anekdota könnyű kardjával gordiusi csomókat vágunk ketté. Ezt cselekedte a legbölcsebb magyar, a táblabíró Deák Ferencz is.»

E szerint az adoma a magyar szellem legjellemzőbb kifejezése s mellette a népdal, népballada, népmese és közmondás alig jöhetnek szóba. Deák is azért lett nagy államférfiú, mert szeretett adomázni. Ha ez mind igaz, méltán csodálkozhatunk, hogy Vas Gereben, Jókai, Mikszáth, a kik jeles adomázók, még a középszerű államférfiak sorába sem tudtak emelkedni. De van Toth Bélának még más merész állítása is. A magyar néptől hajlandó megtagadni az adomázó tehetséget s azt egészen a magyar középosztályra ruhazza. «A magyar léleknek minden századokon által törhetetlen egysége, a nemzeti génusz mutatkozik abban a jelenségben is, hogy anekdotakincsünk és népköltésünk között van egy közös, megfordított viszony: mi «urak» mióta kinyitott szemünk és fülünk, gyönyörködve csodáljuk a nép meséit, dalait és zenéjét: a nép pedig eltanulja tőlünk, deákos emberektől az anekdotákat. Igazi csere-kereskedés ez. Természetes, hogy a nép kevesebbet vesz, mint a mennyit ad. Az igazi jó kalmárok mi urak vagyunk. De a nép sem veszít a vásáron: anekdotáink legislegjavát válogatta ki a maga számára csodálatos érzékével és forma dolgában átalakította a maga képére és hasonlóságára».

A magyar népben épen nem hiányzik az adomázó tehetség s ha sarokba szorítanak Tóth Bélát, bajosan tudná bebizonyítani, hogy melyek azok az adomák, melyeket a nép az uraktól vett; sokkal könnyebben rá ismerhetni azokra, melyeket az urak vettek a néptől. A nép ritkán köti adomáit megnevezett személyhez, az egyszerű embert emlegeti vagy a papról, katonáról, cigányról, zsidóról stb. beszél el mulatságos történeteket. Kisebb terjedelmű mesei közt is számos adoma van, sőt vannak oly népmesék is, melyek nem egyebek, mint adomák összefűzése, valamely személy körül csoportosítva, mint Csalóka Péter kalandjai. A bevezetés megalégszik az eredet e nem épen sikerült kutatásával, nem bocsátkozik az adoma lényegébe s mellőzi különböző fajait, pedig az oly adoma, mely csak elmés ötlet vagy jó mondás nagyon különbözik attól, mely pémi cselekvényben fejezi ki a komikai vagy humoros élt s e körülmény befoly az előadás művészetére is. Tóth Béla osztályozása külsőségből indul ki; szerinte csak kétféle adoma van: vagy olyan, mely megnevezett személyhez van kötve, vagy pedig olyan, melyben a személy elvesztette nevét és typossá vált. Ez utóbbiakat egészen kizárja gyűjteményéből s így a legjobb adomák nagy részét mellőzi.

Tóth Béla tulajdonkép azt akarná, hogy adomákban rajzolja a magyar történelem különböző korszakait a legrégebb időktől nap-

jainkig. «Összegyűjtöttem — úgy mond a bevezetésben — a magyar anekdota kincsét Árpádtól Beöthy Aldzsiig». Hogy Árpádot és Beöthy Aldzsit, mint történeti személyek egy sorba helyezi, egy kissé kegyeletlen tréfa. Vagy talán azt akarja mondani, hogy Árpád is oly adomázó volt, mint Beöthy Aldzsi? Bartók Lajos, mint a Petőfi-társaság alelnöke egyik elnöki beszédében, ha jól emlékszünk, megtette ugyan legrégebb magyar költőnek Lehelt, a mi visszatetszést szült, de Lehelnek legalább kürtje volt, azonban azt, hogy Árpád adomázni szeretett, ily mesterséges úton sem lehet kiokoskodni. Annyi bizonyos, hogy a magyar történelmet nem lehet adomákban visszatükröztetni. Tóth Béla úgy segít magán, hogy összeböngész egy rakás történeti curiosumot s mint adomát találja föl olvasóinak. Kiszed a krónikákból, emlékiratokból s más följegyzésekből minden oly adatot, eseményt, melyben némi különös van, ha mindjárt nem jellemző is. Így a legrégebb korból főlemlíti Luitprand után, hogy a magyarok csata-kiáltása *huj huj huj* volt; előadja a gyászmagyarok történetét, Botond konstantinápolyi kalandjait, Szent Gellért utazását, a ki egy örlő leány dalát hallgatja, Szent László küzdelmét egy kún vitézzel, a midőn egy elrablott magyar leányt megment, Miczbánné mondáját, Szent Margit ájtatosságát s így tovább. Hát adomák-e ezek? Így minden történeti tényre, mondára, legendára reá lehet fogni, hogy adoma és száz kötetet is be lehet velök tölteni. A Mátyás királyról szóló részben már több az adoma, de a mit Szerémi, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei emlékirataiból veszünk, azok jó részt nem adomák. Verses alakban is találunk a gyűjteményben adomákat, melyeket régebb és újabb költőink dolgoztak föl, de hogy *Szilágyi és Hajmási* a Szendrei névtelentől, *Ének Pannonia* megvételéről című költemények mit keresnek ez adomák között, ezt igen bajos megfejtteni. Hisz e réven Ilosvai *Toldiján* kezdve a XVI. század összes elbeszélő költeményei az adomák közé valók.

Legkevesebb adoma van az első kötetben s azért ez a legunalmasabb is. A második és harmadik kötet már az újabb kort öleli föl s ezekben több adomát olvashatunk. De itt is van elég közlemény, a mely nem oda való. Például mi jogon adoma az ifjabb gróf Beleznay esete, a ki megöli atyját s ezért halálra ítélik. Ily módon a XIX. század minden magyar bűnesetét a magyar adoma-kincshez csatolhatni. A Tóth Kálmán és Gyulai Pál párbaja sem adomagyűjteménybe való. Nem igen van benne oly elem, a mely adomává tenné, ha csak az nem, hogy el van torzítva benne minden. Bizonyára az

adomának joga van túlozni, torzítani a komikum és humor kedvéért, de minden ok nélkül ferdíteni az adomának sem szabad, ha ismeretes személyről van szó. Báró Kemény Zsigmondra, a ki egyik párbajsegéd volt, ráfogja Tóth Béla, hogy egymástól tíz lépésnyire állította föl az ellenfeleket s ezek így lőttek egymásra, a mi épen nem igaz.

Az adoma hatása félig magától a tárgytól, félig pedig az elbeszéléstől függ. Az élő szóval elbeszélte adomát az elbeszélő hangja, arczjátéka és taglejtése is színezi. De az író elbeszélőnek is megvan a maga művészete: hangulatot kell ébresztenie s a komikai vagy humoros élt kellően kiemelnie. Az elnyújtott, rosszul elbeszélte adoma megrontja a hangulatot s megtompítja a komikai vagy humoros élt. Ily szempontból tekintve a gyűjteményt, nem sok adomája érdemli meg a dicséretet. A gyűjtemény általában nem sok gondot fordít az elbeszélés művészetére. A gyűjtő maga bevallja a bevezetésben, hogy adomáit az eredeti, a legelső forrásból merítette, meg is jelöli a forrásokat, a mint találta úgy közli, csak a stíluson javított itt-ott. Akkor lett volna nagyobb æsthetikai becse a gyűjteménynek, ha a gyűjtő minden adomát átdolgoz, mely fogyatékosabb, tudományos becsét pedig az adta volna meg, ha az adomák vándorlására is rendszeresen rámutat s kifejti jegyzetekben, hogy mit vettünk más nemzetektől s mit adtunk nekik. Méltányolnunk kell azonban a gyűjtőnek azt az eljárását, hogy ezt nem hagyja minden figyelem nélkül, megjegyyez egyet-mást, de a rendszeres összehasonlító kutatásra nem vállalkozik, mert ennek kis körére is szerinte kevés egy emberélet. Ez egy kissé nagy mondás, egy pár év is elég arra, legalább kezdeményezésére; az összehasonlító népmesészet is így kezdődött, de azért még maig sincs kimerítve.

Tóth Béla a legelfogultabb orthologusok közé tartozik s üldözni, irtani törekszik minden új szót, melyet a szent orthologia itélőszéke kárhoztat. Ezt részben e gyűjtemény is bizonyítja, de azért nem mondhatni róla, hogy a legjobban irt magyar könyvek egyike. Azonban rajta is megesik az, a mi orthologusaink nemesise, hogy néha feledésből vagy szükségből ráfagyalodnak egy-egy szerintök rossz új szóra. Tóth Béla bevezetésében nem resteli a *czég* szót használni, holott ez gyökelvonás a *czégér*-ből, mely nem is magyar, hanem vendégszó: a *zeiger*-ből származott. Üdvözöljük Tóth Bélát, a megtérni kezdő orthologust, a neologia terén. Csak előre bátran. Egy-két új szó a hazáért meg nem árt.

Bodley. Franciaország. Fordította: dr. Darvai Mór. Átnézte: Angyal Dávid. Budapest. 1899. Az Akadémia kiadása.

Valódi angol könyv, nemcsak szellemére, de elkészülése módjára is. Egy gazdag angol, ki már régóta érdeklődik Franciaország iránt, elhatározza, hogy még közelebbről tanulmányozni fogja Franciaországot és könyvet ír róla. E célból hét éven át folyton utazgat és vizsgálódik Franciaország minden vidékén, minden nevezetesebb városában. E fáradságos, sok évi utánjárás eredménye a jelen könyv, melyet megjelenésekor a francia sajtó is nagy elismeréssel üdvözölt.

A mai Franciaországnak Bodley szerint kettős alapja van: egyik alapköve a nagy Napoleon alkotta óriási, merev állami centralisatio. Másik alapköve az angol mintára szervezett parlamenti rendszer, melyet mai alakjában a francia nép voltaké az orosz czár 1815-diki kezdeményezésének köszönhet. Hogy e két intézmény mennyire nem illik össze, hogy egyesülésökből miféle összeütközések és ellentétek származnak — ezt fejtegeti Bodley tanulságos könyvében.

Bodley igen szereti Franciaországot, kiváló szellemeinek egy részéhez személyes barátság fűzi, de mindamellert erősen megvilágítja Franciaország hibáit is. Könyvének tanulságát így lehetne összegezni: Franciaország nyugodt és munkás ország nyugtalan és rendetlen parlamenttel.

Bodley könyvének igen érdekes fejezetei azok, a melyekben vizsgálja, miképp valósult meg a modern Franciaországban a forradalom hármasszemeszme: a szabadság, egyenlőség és testvériség.

A szabadságot illetőleg azt a benyomást nyerjük Bodley könyvéből, hogy mindent összefoglalva egy mai londoni több szabadságot élvez tényleg, mint egy modern párisi. Különösen behatóan jellemzi Bodley a véleménysszabadság korlátozását Franciaországban és a francia anticlericalismus türelmetlenségét. Erre többek közt érdekes és sajtószzerű példa az a hagyományos, bár szóval ki nem mondott szokás, hogy a köztársaság elnöke Isten nevét soha nyilvános fölszólalásban meg nem említi, nehogy a szabad gondolkodókat megbotránkoztassa. Még Lafontaine iskolai kiadásából is töröltette a párisi radicalis iskolai tanács a «*dieu*» szót, nehogy az ifjúságot félrevezessék oly eszmék, melyeket még mesékben sem akarnak túrni. Még Felix Faure — ki bizonyára nem volt szabad-

gondolkodó — még Faure is kerülte nyilvános megjelenései alkalmából a templomokat. Elment Reimsbe a Jeanne d'Arc ünnepélyre: de abba a templomba, melyben az orleansi szűz királyát: VII. Károlyt megkoronáztatta, a francia köztársaság elnöke nem tette be lábát, ámbár az ünnepélyek egy része ott folyt le. Még a buzgó katolikus Bretagneban tett hivatalos körútja alkalmából is mellőzte a templomlátogatást. Egyetlen egy alkalommal ment Faure elnök minőségben a templomba. Midőn az orosz czár Párisba érkezett, abbéli óhaját fejezte ki, hogy ámbár nem tartozik a római katolikus egyházhoz, mégis tiszteletét akarja kimutatni az őt vendégül fogadó nép többségének vallása iránt. Ennélfogva aztán a francia köztársaság elnöke is megjelent, de csak mint a czár kísé-
rője a Notre-dame templomában.

Az anticlericalismus türelmetlensége semmivel se jobb a clericalismusénál!

Abban a fejezetben, melyet az egyenlőség fogalmának szentel, Bodley fölfejt, hogy ámbár a nemesség hivatalosan el van törölve, mégis mindig új nemesek is keletkeznek a régiek mellett, a mennyiben a nemesi prædicatumokat ellen nem őrzik, úgy hogy a kinek van szerencséje és kedve, nemesi czímet adhat önmagának büntetés nélkül.

A testvériségről szóló fejezetben Bodley mindenekelőtt constatálja, hogy e szó: testvériség az első köztársaság jelégjének kiegészítő részévé csak a rémuralom idejében lett. A testvériség eszményének vizsgálatánál ezeket mondja Bodley: «Van egy nemzet, melynek tagjaival szemben boszuállóbbak a francziák mint a németek iránt: haragtartóbbak, mint az olaszok és igazságtalanabbak, mint az angolok iránt. A francziák ellen tanúsítanak a francziák vadabb, folytonosabb és méltánytalanabb gyűlölködést, mint bármely más fajú nép ellen». A borzasztó 1870-diki hadjárat legvéresebb csatáinál több francia vérbe került azon háború, melyet 1871 májusában francia francia ellen vívott a commune lázadás alkalmával. A communardok borzasztó kegyetlenséggel jártak el francia polgártársaikkal szemben: de irgalmatlan volt a büntetés is, melylyel a francia hadsereg sújtotta a lázadókat. A legnagyobb ellenségek nem bánhattak volna egymással nagyobb elkeseredéssel.

E nagy és dicső nemzetnek — így fejezi be Bodley első kötetét — erős kézre volna szüksége, az első consuléhoz hasonló erős kézre, mely őt a jelen zavaraiból kivezesse.

mp.

A magyar sajtójog mai érvényében. Gyakorlati kézikönyv. Irta: Zsitvay Leó. Buda-Pest, 1900.

A bűnvádi perrendtartást tartalmazó 1896. évi törvény, mely az 1900. év első napján lép életbe, Magyarországon egységes sajtójogot teremt. Az 1848-ik évi sajtótörvényt az ország azon részeiben is uralkodóvá teszi, a hol, mint az erdélyi vármegyékben, a volt határőrvidéken és Fiumében addig részint az osztrák törvény, részint külön rendeletek szabályozták a sajtójogot.

A sajtó szabadságát az egész világ a társadalom szabadságának óltalmaképen tiszteli. A magyar közvélemény különös féltékenységgel őrzi, s a magyar jogászok a sajtószabadságot a nemzeti jog kincsei közé sorozzák.

Hanem azért a magyar sajtójognak nem akadt Gajusa, ki e jogrendszer tanait tudományosan földolgozta volna. A mi jogászíróink kevés figyelmet szántak a magyar jogrendszer e drága fejzetének.

Most azonban legalább a tájékozást kereső közönség kapott egy gyakorlati kézi könyvet, a melyben az 1900 január elsejével életbe lépő sajtójog rendelkezéseit állította össze Zsitvay Leó curiai bíró, a budapesti büntetőtörvényszék elnöke.

A magyar jogtudomány fejlődését mindig a gyakorlat férfiai irányították. Az egyetemek jeles jogászait az irodalmi munkásságtól nagyon is elvonta a politikai élet, s e kiváló tudósok — egy-két kivételt nem tekintve — keveset hatottak a törvényhozás és a törvénykezés munkásságára. Ezt a munkásságot ezelőtt a bíróság és az ügyvédség jelesei, mostanában pedig — a magyar ügyvédség nagy hanyatlásának korában — leginkább a magyar bírák irányítják. Mindjárt meg is jegyezzük, hogy a bíróság e jogalkotó és jogfejlesztő munkásságát e házára igen áldásosnak tartjuk, és mi csak azon sajnálkozunk, hogy a magyar bíróság gyakorlata imitt-amott — különösen a commercialis joggyakorlat terén — jelentékeny engedményeket tett azon elméleti jogfölfogásnak, melynek elveit és nézeteit a német egyetemekről hurczolták be a mieinkre. Mert hiszen nálunk örökösen az angol és a francia jog mintáira hivatkoznak, és örökösen a német jog mintáit utánozzák a tudósok.

Egyrészt ez az oka, hogy az egyetem jelesei a törvényhozás jogalkotó munkásságában nem tudnak eléggé érvényesülni.

A magyar jogot utóvégre sem lehet német formákba gyúrni.

A táblabírói bölcsesség, a nagy alkotásokra képes magyar géniusz pedig halad a maga útján, az emberiség, a szabadság és az igazság felé!

Korántsem szándékozunk Zsitvay Leó könyvét a táblabíró nagytehetségek alkotásai közé sorozni. Nem, e könyv nem is az «alkotás» igényével lép elénk, habár a feltűnés mai korszakában minden compilatio erre a jelzőre tart számot. Ez a könyv nem compilatio: nem tizenkét másból készült. Szerzője «gyakorlati kézikönyv»-nek nevezi, és e szerény elnevezésnek derekasan meg is felel. Híven és teljesen visszatükrözi a magyar törvénytár azon anyagát, a melyből az 1900 január 1-én érvénybe lépő sajtójog alakult, s ezt az anyagot a szerzőnek tapasztalatokban dúsgazdag pályáján gyűjtött észleleteivel egyesíti. A 13 ívnyi kis kötet szerzője a sajtójog büntetőjogi eljárási és administratív részét helyesen és ügyesen csoportosítja, s ezzel a gyakorlat és az élet számára derék munkát végzett.

(b—u.)

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Orvosok. Elbeszélések. 2. köt. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 168, 148 l.) 2 frt.

Abonyi Lajos. A fejetlen barát. Regény. (Athenæum olvasó tára. VIII. évf. 3. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 169. l.) 50 kr.

Bartha József dr. A Toldi-monda. Irodalomtörténeti tanulmány. Buda-Pest, 1899. Sz. István Társ. (8-r. 80 l.) 70 kr.

Bolle János. A selyemtenyésztés Japánban. Függelék a szerzőtől a selyemhernyó sárgaságáról és hájkórjáról mint elősdi-betegségről. Buda-Pest, 1899. Révai L. (8-r. IX, 121 l.) 1 frt 20 kr.

Breit József. Az 1870—71. évi német-francia háború története. III. rész. A sedani hadjárat. 1870. évi augusztus hó 19-től szeptember hó 1-ig. Buda-Pest, 1899. Gril K. (8-r. 186 l., XI térkép.) 3 frt.

Breuer Miksa. Csak a lét rövid, az élet örök. Sociologiai értekezés. Buda-Pest, 1899. ifj. Nagel O. (8-r. 75 l.) 1 frt.

Burney Miss. Evelina. Regény. Buda-Pest, 1900. Rákosi J. ujs. vállalat. (8-r. 695 l.) 1 frt.

Chernel István (Chernelházi). Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. A földművelésügyi m. k.

minister megbízásából. Képekkel ellátta Vécsey István. Intézte Herman Ottó. 1. 2. könyv. Buda-Pest, 1899. Kilián. (8-r. XXIV, 187., XIX, 828 l.) 20 frt.

Chudovszky Móricz dr. Csonttörések és ficzamosodások kézikönyve. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 302 l.) 3 frt 50 kr.

Cserzy Mihály. Kint a pusztán. Szeged, 1899. Schulhof K. (8-r. 221 l.) 1 frt.

D'Artagnan. Régi magyar társas élet. Előszóval ellátta Porzó. 2. köt. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. XIV, 479, 518 l.) 8 frt.

Dózsa Endre. Tied a hatalom. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1900. Bud. Hirl. vállalata. (8-r. 169, 221 l.) 80 kr.

Falk Richárd. Öreg nász és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1899. ifj. Nagel O. (8-r. 137 l.) 1 frt 50 kr.

Flammarion Camille. Népszerű csillagászat. Az égbolt egyetemes leírása. Ford. Hoitsy Pál, dr. 3. átjavított, a legújabb eredeti után átdolgozott és kibővített kiadás. 2 kötet. Buda-Pest, 1900. Pallas. (8-r. VIII, 336., IV, 372 l.) 9 frt.

Gottier Lajos. Búsuló gentry. Elbeszélések. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 1 frt 50 kr.

Hajnik Imre. Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor. 5. jav. kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IV, 389 l.) 4 frt.

Hegedüs Lóránt. A magyarok kivándorlása Amerikába. Buda-Pest, 1899. Katz G. (8-r. 102 l.) 1 frt.

Hutyra Ferencz dr. Állategészségügyi évkönyv az 1898-ik évre. A földmív. m. kir. minisztérium megbízásából hivatalos adatok nyomán szerkesztve. XII. évf. Buda-Pest, 1899. ifj. Nagel O. (8-r. VII, 296 l.) 1 frt.

Jósika Kálmán Br. A grófi család titkai. Regény. Buda-Pest, 1899. Deutsch Zs. (8-r. 147 l.) 1 frt.

Kállay Sándor. Apróságok. Elbeszélések, rajzok. Buda-Pest, 1899. ifj. Nagel O. (8-r. 171 l.) 1 frt.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. IX. kötet. 1811. július 1—1812. június 30. Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. XXXI, 614 l.) 5 frt.

Kontur Béla. A szőlő leánya. Rajzok és elbeszélések. Buda-Pest, 1899. ifj. Nagel O. (8-r. 265 l.) 2 frt.

Lord Albert. Budapest a huszadik században. Városrendezési tanulmányok. Buda-Pest, 1899. Grill K. (4-r. 113 l.) 1 frt.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magya-

rázatokkal ellátta Alexander Bernát. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IV, 324 l.) 1 frt 50 kr.

Malina Gyula. A telephon és a villamos csengő berendezésének, gondozásának és jókarban tartásának népszerű ismertetése. Szeged, 1900. Várnay L. (8-r. 111 l.) 60 kr.

Marschalkó János. A bírósági ügyvitel szabályai. Az új büntető ügyviteli szabályokkal kiegészített 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. 557 l.) 3 frt.

— Büntető ügyviteli szabályok. Jegyzetekkel ellátva és kapcsolatos rendeletekkel kiegészítve. Buda-Pest, 1899. Grill K. (8-r. VI, 100 l.) 1 frt.

Mathes Fr. és Vangel Jenő. Nagy képes természettrajz a hazai művelt közönség számára. I. rész. Állattan. Kiváló tekintettel Magyarország állatvilágára. II. rész. Növénytan és ásványtan. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (4-r. IV, 320, 105 l. 47 tábla.) 15 frt.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1900. évre. (Egyetemes regénytár. XV. évf. 4—5. köt.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 271 l.) 1 frt.

Mocsáry Béláné. India és Ceylon. Úti jegyzetek. Buda-Pest, 1899. Ifj. Nagel O. (8-r. 230 l.) 3 frt.

Moly Tamás. Susanne. Regény. Buda-Pest, 1899. Bud. Hirl. újságvállalat. (8-r. 176 l.) 1 frt.

Monostori Károly. Könyv az egészséges állatok gondozásáról és a betegek ápolásáról. Az állattenyésztő és állattartó mezőgazda érdekeire való tekintettel. 2. teljesen átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1900. ifj. Nagel O. (8-r. VIII, 200 l. 39 tábla.) 2 frt 50 kr.

Nemes Ede. Európa földleírása, különös tekintettel a katonai viszonyokra. Átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1899. Pallas. (8-r. 439 l.) 2 frt 04 kr.

Palágyi Menyhért. Madách Imre élete és költészete. Képekkel. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 444 l.) 3 frt 50 kr.

Pallagi Gyula dr. Rajzok a természet köréből. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 141 l.) 80 kr.

Pauer Imre dr. Az ethikai determinismus elmélete. A m. t. Akademiától a «Gorove» díjjal kitüntetett pályamunka. 2. kiad. Buda-Pest, 1899. Hornyánszky V. (8-r. 185 l.) 1 frt 50 kr.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MEGISMERÉS ALAPJAI.

... all experience is an arch wherethro'
Gleams that untravell'd world whose margin fades
For ever and for ever when *we* move.

Tennyson.

I.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI VIZSGÁLATOK KÖRE, CZÉLJA.

Természettudomány néven mai nap néhány specialis tudományt vagy tanulmánykört szokás érteni. Így a chemiát, mely a testek anyagában végbemenő változások törvényeit vizsgálja; a physikát, mely a változatlan anyagon mutatkozó tüneményeket tanulmányozza; a csillagászatot, mely tulajdonkép csak a physikának egyik fejezete; a természetrajzot, mely úgyszólva határán áll a természeti tudományoknak, s az életet is többé-kevésbé bevonván tanulmányai körébe, mintegy átvezet a tisztán szellemi tudományokhoz; a matematikát, a mely az elsorolt tanulmányágakból folyó általános igazságok képleties kifejezésére is szolgál.

A par excellence természettudomány pedig, a melyen, mint tipikus egyéneen, a megismerés alapelveit szokás vizsgálni: a physika.*)

A legrégebbi idők fölfogása e tekintetben nem vág teljesen egybe a maival. A realis és humanus kör tiszta szétválasz-

*) V. ö. Freycinet: *A természettudományi megismerés alapjai.* Budapest, 1898. E cikkekcske bizonyos tekintetben bevezetésül kíván szolgálni Freycinet tanulságos könyvéhez, mivel az valamivel elvontabb tárgyalásu, hogysem alkalmas lehessen nem szakembernek első olvasmányul.

tása némiképp modern eredmény. Aristoteles *Physikája* még époly kevésbé természettan, a mily kevésbé erkölcsstan a Plutarchos-féle *Ethika*. Ezeknek a czímeit bizvást összecserélhetnők a nélkül, hogy azzal rövidséget szenvedne akármelyikök is. A *Peri physeos* még épen kívánatos elnevezésnek látszott a régiek előtt szinte bárminő tárgyú dolgozatra, a mely a tudomány köpenyegében óhajtott megjelenni a világ előtt. S a fogalmak szétválasztásának e fogyatékos volta teljességgel nem korlátozódik magára a tárgy kiszemelésére. Tovább is tart, a mennyiben például egészen természettudományi jellegű anyagot is ugy tárgyal, a mint ma az csak a realis mezőtől teljesen idegen területen, például a logika vagy bölcsészet országában lehetne helyén.

Csak természetes, ha a tudományok haladásával együtt járt azoknak tudatos vagy önkéntelen rendezése is. Ehhez a rendezéshez tartozott aztán egyrészt a tárgyi kör meggyéinek szabatosabb megállapítása, másrészt a czélnak tisztább kitűzése, sőt magoknak az egyes fejezetek módszereinek kijelölése is. Így végre évszázadok, sőt ezredek munkája után odajutottunk, hogy a természettudomány egyes megyéi immár kétségtelen tisztasággal határolt területeken fekszenek, s ha azt mondjuk: a physika és a mennyiségtan alapelveit fogjuk tanulmányozni, félreértéstől nincs okunk tartani.

Megjegyezhetnők még azt is, hogy a logika vagy ismeret-tan mai álláspontján voltaképen minden ismeretünk *eredete szerint* természettudományi: tapasztalati. Ama hirhedt *a priori* jelző használata bizonyos fogalmaknál és itéleteknél például ma már teljességgel nem a régi (mondjuk Leibniz vagy Kant-féle) értelemben történik, hanem csupán képlegesen. Meg vagyunk tudniillik győződve, hogy azok a tehetségeink is, a melyek velünk születetteknek látszanak, épen oly szerzett birtokai a fajnak, mint a hogyan az egyénenként kifejlő lelki anyagunk szerzeménye önmagunknak. Úgy, hogy ilyenformán jogosultnak és szabatosabbnak is látszanék a «megismerés alapjai» czímet a «természettudományi» jelző nélkül használnunk.

Mindenesetre így is kellene tennünk, s így is tennénk, ha pusztán a megismerés kérdésének a tanulmányozása, vagy általában ez volna a célunk. Azonban e megszorító jelzővel épen azt óhajtjuk kitüntetni, hogy föladatunk csak bizonyos,

igen specialis területeket szándékozik magába ölelni. Nevezetesen azokat, a melyekről már föntebb megállapítottuk, hogy természettudományiak.

E megszorítás mértékével most már végleg tisztába kell jönnünk. Vagyis pontosan 'körvonaloznunk kell a cikkünk fölé irt cím terjedelmét.

Megismertük azt a valamit, a minek a mivoltát meg tudjuk magyarázni. S ez a «mivolt» válasz ezekre a kérdésekre: honnan ered? micsoda?

Ha ezzel a föl adattal foglalkozunk, akkor philosophálunk.

Hajdanán így szövegezte a maga kérdéseit a physika is; céljául a saját körébe tartozó tünemények mivoltának a megismerését tekintette, s magát ehhez képest naturalis philosophiának nevezte és tartotta.

Ma a dolog lényegesen másként áll. A physika teljesen lemondott a jelenségek mivoltának kutatásáról, s ezzel minden igényéről a naturalis philosophia címéhez.

A régibb physikusok abban a meggyőződésben éltek, hogy azok a láncszemek, a melyek a tünemények kutatásában mind beljebb-beljebb vezetnek bennünket, legvégül magát az alaptüneményt adják kezünkbe, a melyből okról-okra következve folynak azok a jelenségek, melyeket aztán mi közvetlenül találunk szemünk előtt. S okoskodásuk helyességének zálogául tekintették azt, hogy az «okság» eszméje eleve belénk oltott a priori természetű.

A mai fölfogás skeptikusabb, szűkebb körű, de realisabb. A philosophiával teljesen szakít. Azok a hiu küzdelmek, melyeket egyes alapfogalmainak — például anyag, erő, — bölcséleti meghatározásáért folytatott, teljesen kiábrándították. Nem törekszik többé lényegébe hatolni a jelenségeknek, egyetlen célja: hogy lehető szabatosággal leírja őket.

S a physikának ez álláspontja alig több háromszáz évesnél. Kora összeesik az első igazán eredményes physikai vizsgálatok korával. A legrégibb igaz képviselői körülbelül Descartes (1596—1650) és Galilei (1564—1642). S a mai physikusok hajlandók is azt tartani, hogy a természettan története komolyan csak innen számítható. Megtagadják a homályban tapogatózó multat. Új tudomány a physika, s vele az egész modern természettudomány, vélik. «Forrása az orrunk előtt van», mint Báthori István mondja a Bocskai familiáról a *Gyulai Pálban*...

E nézet érdekes, ha talán nem jogosult is teljesen. Annak a színezésére mindenestre fölhozható, hogy a physika valóban elvi jelentőségű átalakulást élt keresztül az újabb korban.

Mint minden átalakulás a szellemi világban, sőt a természetben is, ez sem lépett életbe egyszerre minden irányban és minden részen. Vétettek ellene nem egyszer magok a legjobbak is, a kisebbek pedig természetesen még gyakrabban. S századoknak kellett lefolyniok, míg valaki, úgyszólván napjainkban, a lappangó alakban elfogadott elvnek világos szavakkal, tudatosan, kifejezést adott. Kirchhoff (1824—1887) volt ez, egyike korunk legkiválóbb természettudósainak. Ő mondta, hogy a physika nem is törekszik megmagyarázni, hanem csupán leírni a jelenségeket. S föladata, hogy e leírást minél tökéletesebben végezze. Kirchhoff óta több ízben fejtették ki aztán e gondolatot, nálánál részletesebben is. Az ok fogalmát a természettan száműzte a maga köréből, vagy legalább száműzte e fogalomnak azt az értelmét, a melyben a metaphysikusok szokták használni. Ugy hogy ha még egyszerűség kedvéért a szó maga szerepel is, csupán időbeli vagy térbeli egymásutánt van hivatva kifejezni.

Hogy teljes világosságba hozzuk ez utóbbi megjegyzést:

Ismereteink gyarapodásából a philosophia azt következteti, hogy mind közelébb-közelébb jutunk a dolgok végokához: a substratumhoz. Minden újabb adat, a mit megtanultunk, egy lépés ezen az uton.

Ismereteink gyarapodásáról a természettudomány azt tartja, hogy az a lényeg megismeréséhez egy hajszállal sem visz közelébb bennünket, összes eredménye csupán az, hogy az összetartozókat, s az egymeműeket mind teljesebb-teljesebb mértékben tudjuk egymás mellé csoportosítani.

Amaz azt véli, hogy az okság egymásba fogódzó kapcsolatainak segítségével mind mélyebbre hatol. Hogy a láncz végén ott van a Spinoza-féle substantia «*cujus essentia involvit existentiam*», tehát az a valami, a melynek épen lényege az, hogy van, és nem ered, nem származik semmitől; vagy ott van a Spencer «*unknowable*»-ja (megismerhetetlen), a melynek minden tünetényét látni, észlelni lehet, a nélkül, hogy magát az alapot tevő valamit a mi objectív fölfogásra képtelen elménkkel, valaha megismernők; vagy talán ott táruul ki a Plato égboltja, a melyről, mint a kinyílt rózsa szirmai közé,

úgy tekinthet az ember, akadály nélkül, az igazságok háttartalan tömegébe, belátván és megértvén a legparányibb hydrogentömeccs mivoltát, multját és jövőjét épen úgy, mint a legcsodásabb lángelme örök időkre terjedő genealogiáját.

Emennek az észjárását találóan jellemzik Mach következő szavai:*) «A természetben nincs sem ok, sem okozat. A természet egyszerűen: megvan. Egyenlő esetek ismétlődései, a melyekben például A mindig össze volna kötve B-vel, tehát egyenlő körülmények közt egyenlő eredmények, csupán az abstractióban lépnek föl, a mely abstractióra mindig rászoruló, ha a tényekről tiszta képet akarunk nyerni. Ha valamely jelenség már eléggé megszokottá vált előttünk, akkor nem érezzük többé szükségét annak, hogy kiemeljük a kapcsolat jeleit, nem figyelmeztetjük többé magunkat az újra, a föltünőre, nem emlegetjük az okot és okozatot. A gőz feszítő erejének oka a meleg. De ha megszoktuk ez összetartozást, akkor a gőzre már úgy gondolunk, mint a melynek megvan a maga hőmérsékét megillető feszítő ereje. A sav oka annak, ha a lakmus papír vörös színt vált. De később már a sav tulajdonságai közé számítjuk, hogy a lakmust vörösre festi.»

Nyilvánvaló a sarkalatos különbség a két fölfogás között e rövid egybevetésből is. Nyilvánvaló az is, hogy e szerint, ha a természettudomány ismereteink alapjait kezdi is tanulmányozni, ez a tanulmányozás valami nagyon mélyére a jelenségeknek nem vezethet. Értvén a jelenségek mélyén azt, a mit rendesen szokás: belsejét, velejét a dolgoknak, a hová egyéb-iránt (megnyugtatóan legyen mondva), a philosophus épen oly kevésbé szokott eljutni, mint a physikus.

Mindent összefoglalva tehát, látjuk, hogy a természettudományi megismerés alapjainak a tanulmányozása valójában csak *módszerek* tanulmányozása lehet: leírási módszereké, a melyeknek leglényegesebb kellékek, hogy minél hívebben simuljanak a tényekhez, a melyeket a tudományok köre magába foglal.

Ezeket a módszereket ismerteti Freycinet föntebb idézett művében, mely tulajdonképen két összetartozó terjedelmes essay: az analysisről és a mechanikáról.

*) Mach. *Die Mechanik in ihrer Entwicklung*. Leipzig. 1897. 474. l.

Az analysis nem az egész mennyiségtan, s a mechanika nem az egész physika. Föltünhetik tehát, hogy magok az imént már tipikusnak nevezett egyének úgyszólván még szűkebb meghatalmazásu képviselőkkel helyettesítettek.

Minden tudománynak, s kiváltképen minden exact tudománynak vannak olyan fejezetei, a melyek magokban foglalják az egésznek essentiáját. S ha egyszerűen azt mondanók, hogy az idézett fejezetek a saját tudományszakukra nézve ilyenek, azzal már igazolnánk a szerepet, melyet a jelen esetben betöltenek. De az igazolás itt még más, olyan motívumokra is támaszkodhatik, a melyek külön megemlítést érdemelnek. Így:

a) az analysisist nem egész szabatosan említhetjük föl a mennyiségtan egyik fejezetéül; voltaképen ez egy egészen új mennyiségtan maga, a melylyel szemben a régi matematika az ő arithmetikájával, algebrájával, geometriájával szinte csak a raktár szerepét játssza: anyagát tudniillik onnan veszi, de ez anyag fölhasználását, jórészt a földolgozás eszközeit, s ez eszközök alkalmazásának módszereit mindenesetre már egészen a saját egyéniségéből meríti.

b) a mechanikáról nem lehet tagadni, hogy ma is csupán fejezete a physikának, de állíthatjuk, hogy olyan fejezete, mely a természettan egész épületével szemben a fundamentum jelentőségével bír. A physikának mai nap bevallott célja az, hogy minden tárgyalást a mechanikához vezessen vissza, s megoldottnak azokat a kérdéseket tekinti, a melyekre nézve ez már sikerült.

II.

AZ ANALYSIS.

A mennyiségtant — a közönséges számtanról nem is szólva, — az algebrát, geometriát, mindenki ismeri többé-kevésbé. Tudja, hogy az algebra bizonyos törvényszerűségek csoportja, a mely csoport négy alapl művelet szerint rendezhető, kombinálható, vagy tanulmányozható. Ez a négy alapl művelet az összeadás, kivonás, szorzás és osztás. A geometria nem különbözik lényegesen ettől. Annyival inkább nem, mert hisz

maga a számfogalom tulajdonkép már bizonyos geometriai megfontolásokból született. S a mi különbség mégis van közöttök, az első sorban subjectív, a mennyiben a mértannak a szemlélettel való kapcsolata minden pillanatban előttünk van, míg az algebranál a logikai összekapcsolás mellett a térbeli eredet már egészen homályba merült.*)

Kevésbé általánosan ismeretes az úgynevezett analysis, a mely olykor még végtelen kicsinyekkel való számolás (infinitesimalis calculus) vagy felsőbb mennyiségtan néven is szerepel.

Úgy hogy szükségét érezzük e helyt, hogy, a mennyire legalább matematikai segédeszközök nélkül lehet, röviden jellemezzük ezt a korszakalkotó tudományágat, vagy ha úgy tetszik, tudományt.

Az analysis úgyszólván csupán egyetlen új fogalmat kapcsol az algebra meglévő fogalmaihoz: a határátmenetet. S ezzel az egy új fogalommal, mely már természete szerint is más, mint a közönséges matematika fogalmai, egészen új viszonyokat teremt. Azt mondhatnók, hogy az egyenlőségek tanából (algebra) átvezet egy jórészt más természetű logikai fejzetbe, az analógiák tanába. Ez egy lépéssel elhagyja a kétszerkettőnek tökéletes biztossággal megerősített, de nagyon is szűkre szabott birodalmát, s hódításokhoz lát oly vidékeken, a melyek valamivel kevésbé vannak megerősítve, de hasonlíthatatlanul termékenyebbek, s határuk beláthatatlan.

Az a vállalkozás, hogy néhány sorban egy egész tudományt ismertessünk, kétségtelenül közel jár a vakmerőséghez. A sekélyes csevegés vagy az avatatlan előtt értelem nélküli szakszerűsködés két szélsősége egyformán ijesztő. Hol a medium tutissimum?

A történelmet teszem vezetőmmé, a mennyire lehet. A mely uton az emberiség elméje célhoz ért, azon az uton valószínűen boldogul a mai olvasó is. Meg egy másik nagy hasznot is látok ebből. Az analysis gondolatai nem egyszerre készen bukkantak ki a sötétségből. S fejlődésök folyamán kü-

*) Természetesen mértan képzelhető algebra nélkül is, de ez a körülmény különbözőségüket lényegbelivé nem teszi, mert ez csupán annyit jelent, hogy ugyanazokat a logikai műveleteket más utakon és más eszközökkel hajtjuk végre.

lönböző szempontok szerint alakultak, mielőtt a legutolsóhoz, a maihoz, eljutottak. És az olvasó bizonyára szabadabban tud széttekinteni, ha első benyomásai nem lesznek mindjárt me-reven egy szemponthoz kötve. S a kiindulás gondolatainak történeti váltakozása segélyére lesz a képzeletnek, hogy magá-ból indulva, a saját egyénisége, úgyszólván izlése szerint, alkot-hassa meg véleményét a dolgokról.

Ez okok bírtak rá, hogy ismertetésemet, a czélszerűség kijelölte határok között, a történeti fejlődés alapjára fektessem.

Minden kornak megvan a maga alchimiája. Azért neve-zem alchimiának, mert úgy vélem, ez a legismertebb a téves tanok közül. Az aranycsinálás mestersége. Három, soha ki nem vesző kategóriája az emberiségnek biztosítja ezt az exist-entiát: a féltudósok, a könnyen hívők és a charlatánok.

Egy ilyen alchimia volt, még pedig a leghosszabb éle-tűek fajából, a kör négyszögesítésének tudománya. Születé-sének ideje az ókor homályában vész el, de kihunyta felől még mai napig sem lehetünk teljes biztosságban. A tudós aka-démiák legalább kényszerítve érzik magokat szabályzattal védekezni ellene. A magyar tudományos Akadémia alapszabá-lyainak idevonatkozó pontja így hangzik: «78. §. A kör négy-szögítését, a szögletnek három egyenlő részre metszését és az örökmozgó föltalálását tárgyazó értekezések vizsgálatlanul visszautasítottak.»

A négyszögesítés abban állana, hogy: ismeretes lévén valamely kör sugara, annak a segélyével szerkesztendő egy olyan négyzet, melynek területe tökéletesen egyenlő legyen a kör területével.

Ez a föladat pedig megoldhatatlan, mert ellenkezik a kör természetével.

Az alchimiának, minden hóbortja és fonáksága mellett is, tudjuk, sokat köszön az igazi chemia: a czinket, a phos-phort, a porcellánt stb.

Épen így a kör négyszögesítésének köszöni a mathema-tika az analysisnek a legelső bányadt, de továbbfejlődésre képes csiráit.

A sokat emlegetett Hippokrates kortársa, Antiphon sophista böcsész jelenik meg először a színen, a negyedik században Krisztus előtt. Antiphon, nézete szerint, teljesen megoldotta a problémát. Gondolatmenete a következő volt:

Rajzol a körbe egy négyzetet úgy, hogy annak minden csúcsa a körön fekszen. Ily négyzetnek a térfogata és kerülete is sokkal kisebb még a körénél. De folytatja a szerkesztést tovább. A négyzetnek minden oldalára állít egy-egy egyenlő szárú háromszöget, ismét úgy, hogy a háromszög minden csúcsa érintse a kört. Ez uton nyolcz oldalú szabályos sokszöghöz jut, a mely már mind térfogatával, mind kerületével sokkal közelebb áll a körhöz, mint a négyzet; s a mellett a kör sugara segítségével minden adata kiszámítható. Az eljárás most már könnyen folytatható tovább. A nyolczszög oldalaira lehet egyenszáru háromszögeket állítani, aztán a tizenhat oldalúra és így tovább. Ilyenformán végre olyan szabályos sokszög lesz az eredmény, a melynek oldalai rendkívül parányiak, s a mely a körhöz tökéletesen hozzásimul. Legalább így vélekedett Antiphon. — Úgy, hogy területe teljesen beteli s egyszermind kimeríti a kör területét, a kerülete pedig pontosan megadja a kör kerületét. S a szabályos sokszögnek a területe s a kerülete egyszerű módon kiszámítható a kör sugarából.

Herakleai Bryson tovább vitte az Antiphon okoskodását. Ő a körön kívül is szerkeszt hasonló, a kört érintő s kisebbedésével a körhöz mindinkább közeledő sokszögeket, s magát a körvonalat úgy tekinti, mint határhelyzetet a kétfajta sokszög közt, a mely határhelyzettel azonban e sokszögek — nézete szerint, — soha sem eshetnek össze.

Euklides végre (Kr. e. 300 körül) híres *Elemek* című művének XII. könyvében e számítási eljárást már mint kifejlett módszert (exhaustiós módszert) mutatja be, a legteljesebb formájában, a melyet ez a görögöknél elért.

Már ezek a vizsgálatok megmutatták, hogy a kimerítés problémája egy nagyjelentőségű alapkérdéssel függ össze, ezzel: lehet-e a vonalakat, a tért, vagy bárminő mennyiséget mindig kisebbre-kisebbre osztani egész a végtelenségig, vagy nem?

Ez pedig philosophiai kérdés.

S valóban a szót a bölcsészet vette át a matematikától; a gyakorlati továbbfejlesztésnek vége szakadt; várakozó álláspontra kellett helyezkednie, míg az elmélet dönt ez elvi jelentőségű vitában. Iskolák alakultak pro és contra. Aristoteles és követői azt vallották, hogy lehetséges a végtelenig való osztás,

Zeno és vele a stoikusok azt bizonyították, hogy ha a tért ad infinitum lehetne osztani, akkor mozgás a világon egyáltalán nem volna. Így hányódott aztán a speculatio hullámain tovább e sarkalatos kérdés, hol egyik oldalával kerülve föl, hol a másikkal, hol meg egészen le-lemerülve egy időre. Olyan alakban, a mely említést érdemel, angol földön találkozunk vele újra először, a XIV. század elején.

Bradwardina Tamás canterbury-i érsek (1290—1349), a ki a matematikával is szívesen foglalkozott, philosophiai irataiban körülbelül ezeket mondja: az olyan mennyiség, a melynek részei egymáshoz kapcsolódnak, folytonos, az olyan, a melynek részei közt hézag van, szaggatott (*discret*); a vonal és a terület például folytonos mennyiség, s fölosztható megszámlálhatatlan sok kis részre, a mely kicsiny részek ismét mérhetetlen számmal egymáshoz illesztve, megadják az eredeti vonalat vagy területet. Ehhez a fölosztáshoz azonban semmi köze a végtelennek, mert egy végtelenedrésze a vonalnak például már nem vonal, hanem pont — *indivisibile*, atom, — a melynek a tulajdonságaiban már semmi sincs a vonal tulajdonságaiból, s a melyből vonalat sohasem rakhatunk össze, épúgy mint a zérusból nem számot, még ha végtelen sokat adnánk is belőle egymáshoz. Ugyanez áll minden folytonos mennyiségre, míg a szaggatottak már természetöknél fogva sem oszthatók tetszőleges kis részekre.

Utána a legközelebbi számottevő kutatót a gallok utódainak élénk szellemű faja szolgáltatta Oresme Nicole (1323—1382) normandiai bölcsészpap személyében. Oresme tovább ment egy lépéssel angol elődjénél, közelébb a matematika felé.

Részletesen tanulmányozta a rokonságot, mely egy egyenes vonalú darabokból összerakott tört vonal és a folytonos görbe között van. Rájött, hogy bármely görbe vonal megközelíthető, tetszőleges mértékig, tört vonallal. Sőt, a mi az *analysis* szempontjából még nevezetesebb, egy módszert fedezett föl, a melynek segítségével két egymással kapcsolatos mennyiségnek a változását minden pillanatra nézve föl lehet tüntetni. E módszer a *graphikai* ábrázolás; úgy történik, hogy az egyik mennyiséget egy egyenes vonalra mérjük, a másikat pedig egyes egyenes darabokra, a melyeket az első vonalra az osztási pontokban merőlegesen állítunk. Például:

Valamely mozgás olyan természetű, hogy a sebessége különböző időben különböző. Akkor a sebesség és az idő kapcsolatban van egymással, a mennyiben az idő változával a sebesség is változni fog. E kapcsolatot Oresme, egyszerű rajzban, következőleg ábrázolta. Rajzolt egy egyenes vonalat (például vízszintes helyzetben), s ezt fölosztotta bizonyos egyenlő darabkákra. Ezek a darabkák jelentették az idő részeit, természetesen a másodperczeket. A kérdéses mozgásnak minden másodperczben van valamilyen és egymással nem egyenlő sebessége. Föladat volt, hogy erről a mindenkori sebességről képet nyerjen. Állított hát merőleges vonalakat az egyenes minden osztási darabjának a végére. Ezekre a merőlegesekre aztán az alaptól számítva olyan darabokat mért, a melyek arányosak legyenek azzal a sebességgel, a melylyel bír a mozgás az illető időpillanatban. Így a két akkora hosszúságú darab két akkora sebességre emlékeztette, a háromszoros három akkorára, stb.

Oresme aztán ezeknek a merőleges vonalaknak a végpontjait egyenes vonaldarabokkal összeköté; így tört vonalhoz jutott, a mely nagyjában már görbére emlékezteté, s a görbe vonalhoz valóban annál közelebb járt, mennél sűrűbben estek az időt jelölő pontok.

S csakugyan ily módon, már kevés pont segélyével, közelítően, magunk is megrajzolhatjuk a görbe vonalat, a melynek emelkedése mutatni fogja, hogy azokban a pillanatokban növekszik a mozgás sebessége, a lefelé szállása pedig mutatja, hogy ott kisebbedik. A mennyiségtanban az ehhez hasonló kapcsolatok rendkívül nagy és fontos szerepet játszanak; az Oresme módszerével rajzolt törött avagy folytonos görbe vonal függvény-görbe nevet visel, mivel a függetlenül változónak (a jelen példában idő) és a függő változónak (a jelen példában sebesség) egymással való kapcsolatát jelképezi mindkét változónak minden értékére.

Bradwardina és Oresme eredményei sokáig elszigetelt, magokban álló kísérletek maradtak. Ha talán fölhasználták is őket többé-kevésbé, kortársak vagy utódok, tovább nem fejlesztették. Észrevehetően legalább nem, egész a XVII. századig.

A XVII. század első éveiben jelent meg Kepplernek, a lángelméjű csillagásznak egy értekezése a hordók térfogatáról. (*Stereometria doliorum*, 1615). Keppler abban a nézetben volt, hogy a gyakorlatban nagyon nehézkesen és még sem pontosan

állapítják meg a hordók köbtartalmát. Hozzá látott tehát valamely alkalmas számítási methodus megállapításához. Átvizsgálta e végből a régiek exhaustiós módszereit, s ezeknek a segítségével fölfedezett egy olyan módszert, a mely nálok pontosabb, s a mely a közönséges mennyiségtan határaiból kivezet a mai analysisbe.

Először a kör területét számítá ki, így: a kört fölosztá számtalan kicsiny darabra, s az így származó rendkívül kis kördarabkák végeit összekötötte a középponttal; ily módon háromszögeket nyert, a melyeknek csúcsa a középpont vala, alapja pedig a kör kerületének egy-egy darabja. E háromszögek összege megadta a kör területét. Épígy állapította meg, hogy a gömb meg gulákra osztható, a mely guláknak csúcspontja a gömb középpontjában fekszik, míg alapja a gömbfületnek egy-egy végtelen picziny darabja. E gulák összegezése a gömb térfogatához vezet. Egész hasonló módon osztotta aztán be más, különböző alakú testeknek a térfogatát is, s számította ki az így nyert parányi, de mennyiségtanilag kifejezhető térfogat-elemekből az egésznek köbtartalmát.

Nevezetes haladást jelent Keplernél, hogy egyenesen végtelen kicsiny mennyiségekkel számol s ezek összegezésére oly módszert talál ki, a mely lényegében még ma is szerepel az analysis egyik ágában, az úgynevezett integrálszámításban, mely az összegezéssel foglalkozik.

A Kepler által megjelölt uton tovább haladt Cavalieri (1598—1647), megoldván néhány oly föladatot, a melylyel Kepler nem boldogult. Fölelevenítette a Bradwardina-féle tant az indivisibilekről, de lényegesen új fölfogással. Szerinte a pont a vonalnak, a vonal a lapnak, a lap a testnek végtelenedrésze, indivisibileje. Ilyen indivisibilék végtelen sokszor való összeadása véges mennyiséghez vezet; így a ponté vonalhoz, a vonalaké laphoz stb.

Érdekes, hogy ily alakra támaszkodó számításai általában helyes eredményre vezettek, a mit mai matematikai ismereteink alapján teljességgel nem várnánk, mivel ma szoros különbséget teszünk az egy, két stb. méretű mennyiségek között, s értelmetlennek tartjuk azt az állítást, mintha egy-méretű mennyiségnek, a melynek csak egy irányban van kiterjedése (például vonal), önmagával való összegezése két-méretű mennyiségre (például lap) vezetne. Cavalieri eredmé-

nyeinek helyességét azonban megmagyarázza az alapelvei alkalmazásában nyilvánuló következetlenség. Módszere hosszú ideig föntartotta magát még akkor is, mikor már ismeretesek voltak a helyesebb principiumok.

És most ugorjunk át néhány évtizedet, hogy eljussunk a XVIII. századhoz, ehhez a csodálatosan termékeny időszakhoz, a mely annyi új eszmét adott a világnak, a mennyit elődei közül talán egész csapat sem együttvéve.

S nem azért hagyjuk ennyire figyelmen kívül a közbeeső időszakot, mintha az analysis fejlődése szünetelt volna alatta. Ellenkezőleg. Most már, miután láttuk az eszmék első kibontakozását, könnyű elképzelnünk azoknak természetes továbbfejlődését. Aztán messze is vezetne, ha a részletekben való alakulásokat is föl akarnók sorolni.

Mindössze Descartes és Fermat nevét említjük meg ebből az időből. Descartes az Oresne-féle függvény-ábrázolást fejlesztette tovább, kiterjesztvén azt a két (sík, fölület) és három méretű (tér) mennyiségekre, illetőleg az ezek közt lévő kapcsolatokra is. S ezzel megalapítá az analitikai vagy elemző mértant. Úgy látszik, a geometria és a tiszta mennyiségtan egybekapcsolása a francia geniusnak volt föntartva. Oly jelentős tény vala ez, hogy ha képekben akarnánk beszélni, azt mondhatnók: egy szakadék akadályozta az analysis birodalmának meghódítását; Descartes hidat vert ezen a szakadékon. Fermat is a függvényekkel foglalkozott, s első a kutatók között, a ki tisztán látta, hogy a vizsgálódásnak a végtelen kicsinyek terén legfőképen azt kell tanulmányoznia: ha a független változó végtelen kicsiny részekre osztatik, milyenekre oszlik ez által a függvény, vagyis, ha végtelen kicsinyvel nő vagy fogy a független változó, hogyan változik a függő változó.

Mindazáltal úgy ezek, mint velök együtt még sok más matematikus inkább csak a szélein jártak az analysis országának, s ha tettek is olykor egy-egy lépést az igazi területre, ez mindig jobbra öntudatlanul történt, de mindenesetre úgy, hogy annak a jelentőségéről nekik magoknak sem volt tudomásuk.

S most oly férfiak föllépéséről fogunk megemlékezni, a kik világos tudatában voltak annak, hogy eddig meg nem hódított területen járnak, tisztán láttak szét az új világ fölött, s

éreztek becsét a sors kegyének, mely őket ily szerencséhez juttatá.

Ketten voltak: Newton Izsák és Leibniz Gottfried Vilmos. Az első a cambridgei egyetemen a matematika tanára, a másik philosophus, s a hannoveri herceg udvari könyvtárnoka.

Foglalkoztak a végtelen kicsinyekkel. Éles szemök fölismerte, hogy ezek egy egészen új mennyiségben csiráit rejtik magokban. S függetlenül egymástól, a másíknak idevágó vizsgálódásairól semmit sem tudva, mind a kettő fölfedezte az új tudományt, s kifejté annak alaprendszerét. A nyilvánosság előtt Leibniz lépett föl először az eredményekkel, 1684-ben, előbb bukkant azonban reájok Newton (1665—1666).

Elsőbbségi vita is támadt közöttök, keserű elsőbbségi vita, a melyet hevesen, szenvedélyesen folytattak magok is, de még hevesebben, még több szenvedélylyel űztek és fűztek tovább párhíveik. Hosszu évtizedeken át tartott a versengés, elhanyagló meg újra fölgyladó hévvel, sőt még a legközelebbi multban is meg-megcsendült belőle olykor egy-egy elkésett accord. Pedig ha figyelemmel kíséjük a matematika történetét, semmi különös bizonyítékot nem látunk szükségesnek ahhoz, hogy elhigyük, miként a fölfedezésben ketten is lehettek első. Még inkább az lep meg bennünket, hogy csak két embernek adatott meglátnia saját szemével azt a tájat, a melynek határait évtizedek óta annyian járták.

Newton is, Leibniz is áttekintette az új számítás alapelveit, utóbbi valamivel többoldaluan és szerencséebben választott jelzésekkel. A részletekben természetesen eltértek egymástól, de a főgondolatokra nézve megegyeztek. Newton fluxiók tanának nevezte el az új tudományt, Leibniz pedig a mennyiségnek végtelen kis változását differentíának (különbség) mondá, s innen aztán az ő körében a differentialis calculus elnevezés kelt lábra és terjedt el.

S ha még megemlítjük, hogy főként Cauchy, francia matematikus (1789—1857) volt az, a ki a Newton-Leibniz-féle végtelen kicsinyekkel való műveleteket kapcsolatba hozta Kepler összegezési módszerével, s így a mai, szélesebb körű analysis egyes területdarabjait jóformán elsőnek igyekezett egygyéolvasztani, — akkor mindent elmondtunk, a mit ily rövid értekezés keretében e tudomány fejlődésének történetéről elmondhattunk.

Nyilvánvaló, hogy az analysis sokat fejlődött ez első föl-fedezők vagy alapítók óta is. De elvileg új problémákat most már nem vont keretébe.

S kiváltképen alapeszméi szinte semmit sem változtak. Azért is nem látjuk szükségesnek külön részletezni Newtonnak és Leibniznak a végtelen kicsinyekre s a velők való számítás alapgondolataira vonatkozó nézeteit, e helyett inkább megkísértjük bemutatni ez alapgondolatokat úgy, a mint ma fogja föl őket a tudomány.

Néhány rövid, vázlatos pontba szedve, ez alapgondolatok a következők:

1. A folytonos mennyiségek, minők a szám, a vonal, a fölület, a tér stb. általában igen kicsiny, minden képzelhetőnél kisebb részekre oszthatók. E kis részek azonban mindig megőrzik az egészet jellemző általános tulajdonságokat. Így az egyenesnek bármily parányi kis része is egyenes vonal, azaz meg van az egyenessége és a maga viszonylagos hosszúsága; a síklapnak a végtelen kicsiny része is síklap, azaz nincs görbülete, s kiterjedése két méretű, van hosszúsága és szélessége; a gömbfölületnek a legkisebb része is ugyanazt a görbülést mutatja, mint az egész gömb, s a mellett szintén két méretű; a térnek bármily határtalanul piciny része is három méretű, akárminő alakunak képzeljük különben ezeket az elemi térrészeket.

2. Ilyen, minden képzelettel elérhető határon túl kisebbbedő részek vagy mennyiségelemek között léphetnek föl olyan hasonlóságok, a melyek az egészekre nem állanak. De az előbbi pontból érthető, hogy e hasonlóságok a méretekből ki nem vezethetnek. Például egy körnek végtelenül kisebbbedő eleme oly kevéssé különbözik valamely tetszőleges görbe vonal végtelenül kisebbbedő elemétől, hogy emez helyett amazt vehetjük a számításba; vagy ugyanígy egy gömbnek határtalanul kicsiny térfogatrészei helyett vehetjük a koczkának határtalanul kicsiny térfogatrészeit.

3. A végtelen kicsinyek közt mutatkozó eme hasonlóságot arra lehet fölhasználni, hogy oly mennyiségeket, a melyekkel a közönséges arithmetika nem boldogul, végtelen kicsiny részeire bontva, kapcsolatba hozzunk oly mennyiségekkel, a melyekkel végezni tudjuk a számítást. Olyanformán, mint a hogy föntebb a kör kerülete helyett a körön belől és a körön

kívül írt s folyton és minden határon túl kisebbedő oldalakkól összerakott sokszögek területét számítottuk ki.

4. Ez a következtetés az elemi részek kapcsolata alapján az ismertről az ismeretlenre, a határátmenet nevét viseli, s mindenesetre a lényege az analysisnek. Általában épen nem egyszerű vagy könnyű logikai föladat. Két főcsoportra különíthető. Az egyik a végtelen kicsiny mennyiségek egymáshoz való viszonyának, a másik a végtelen kicsiny mennyiségek összegének határértékét keresi. Az elsőt differentiálásnak nevezik, a másodikat integrálásnak. A két művelet között különben olyanszerű kapcsolat van, mint például a szorzás és az osztás között: az utóbbi megfordítása az elsőnek. Tehát direct műveletnek nevezve a differentiálást, az integrálás indirect művelet lesz. Sőt megmarad még az a jellemző vonása is az ilyen megfordításnak náluk, hogy míg az egyenes művelet mindig akadály nélkül végezhető, addig a fordítottja egyes esetekben megoldhatatlan problémává lesz. Valóban a differentiálás legfőljebb bonyodalmas számításokra vezethet, elvi nehézségeket soha sem mutat, míg az integrálás nem ritkán teljesen áthághatatlan akadályokat talál maga előtt.

III.

A MECHANIKA.

Jóval ismertebb az analysisnél, azért kevésbé részletelesen foglalkozunk vele.

Legrégibb fejezete a physikának. S valószínűen e körülmény az egyik oka azon sajátságos jelentőségének, hogy minden tüneményt reá szeretünk visszavezetni, s megmagyarázottak akkor tekintünk, ha ez a visszavezetés sikerült. Félig elfogultságnak nevezhető törekvés, mert hiszen semmi sem bizonyítja, hogy a mozgás eredetibb tulajdonsága a természeti testeknek, mint például az elektromosság, félig igazolt mégis, mert ennek a törvényeit ismerjük legjobban, s tudjuk áttekinteni legszabatosabban.

Igen egyszerűen határozhatjuk meg a mechanikát következőképen: az a tudomány, a mely a tömegek mozgásának vagy nyugvásának törvényeit tárgyalja.

Nyomait találjuk már a legrégebbi egyiptomi és assyr emlékekben; fölíratok, ábrázolatok vagy építmények tanuskodnak róla, hogy bizonyos alaptörvényeit már ismerték, sőt efféle emlékek még a történelem előtti időkből is kerülnek. Hogy a természettől eltanult törvények rendszeresen, írásba foglalva jelenjenek meg, ahhoz bizonyynyal hosszú időnek kell eltelnie még az után, mikor magok a tények ismeretesekké lettek. S kétségtelen, hogy a tudomány eszméi messze megelőzték azokat, a kiknek nevén, a legrégebbi időkből, írva maradtak. Ha tehát azt mondjuk, hogy az első mechanikai író, a kiról ma tudomásunk van, Aristoteles (Kr. e. 384—322), akkor már eléggé távolfekvőnek jeleztük e tudomány forrását. Utána Archimedes neve (Kr. e. 287—212) az, a melyet nem szabad elhallgatnunk, ha az ókor mechanikájáról egyáltalán említést teszünk. Aristoteles még philosophus volt inkább, a ki igen sokszor hajlandó dialektikával pótolni a hiányzó tapasztalatot, ellenben Archimedes igazi előfutárja a mai physikusnak a maga tisztán fogalmazott tételeivel, s mindig elegendő tapasztalatra épített következtetéseivel.

Aztán hosszú szünetet tartott a mechanika fejlődése; szünetet, mely elnyult egész a tizenhatodik századig, a mikor egyszerre Kepllerrel, Stevinnel, igazában pedig Galileivel hatalmasan fellendült, a következő időszakban pedig Newtonnal, Huygenssel oly fokára jutott a teljességnek, a mely már a későbbi századoknak is alig hágy, elvi tekintetben, valami tennivalót. S mai nap végre, hála csodás hatalmu segítő társának, az analysisnek, odáig fejlődött, hogy mintaképül szolgálhat valamely tudomány exact kifejtéséhez. Néhány, összesen négy tapasztalati alapelvől teljes szabatosággal és matematikai biztossággal tudja származtatni és megoldani jóformán összes föladatait. S a mennyiben valamelyiket ezek közül nem képes megoldani, nem rajta múlik, hanem az analytikai ismeretek korlátain. E négy alaptétel vagy elv (principium) a következő: a mozgás megtartása, a hatások függetlensége, a hatás és ellenhatás kapcsolata, az erély megmaradása.

Hogy ne pusztá czimeket idézzünk, e neveket meg kell magyaráznunk egy kissé.

A fölsorolt elvek úgynevezett tapasztalati axiomák. Oly igazságok, a melyek önként érthetőknek tünnek föl mindenki előtt, a ki ismeri a rájuk vonatkozó tényeket. A tudomány tö-

rekvése mindig az, hogy mennél kevesebb ilyen egyszerű és kétségtelen igazsághoz jusson, a melyek aztán képviselni tudják az egész alkotmányt. Mintegy ösztönszerű, takarékoságra való törekvése ez az elmének, hogy mennél kevesebb adatot kelljen megjegyeznie és számon tartania.

A három elsőt egyszerűen Newton-féle elveknek szokás nevezni, mivel ő volt, a ki először szabatosan, jelentőségek teljes tudatával fogalmazta őket.

Az elsőt a tehetetlenség, vagy ujabban a kitartósság axiomájának is hívják. Azt a tapasztalatot fejezi ki, hogy semmiféle anyag sem képes magától, kívülről jövő erő hatása nélkül sem megmozdulni, sem, ha egyszer megindult, megállani, vagy egyáltalán mozgási állapotán változtatni.

A másik a hatások vagy erők egymástól való függetlensége. E szerint ha valamely erő egymaga mozgat egy testet, teljesen ugyanazt a hatást gyakorolja arra, mintha egy másikkal vagy harmadikkal vagy akárhánynyal hatna egyidejűleg és együtt. Így ha a hajón az árbocztól a kormánykerék felé dobok egy kavicsot, az a kavics teljesen ugyanazt a mozgást fogja végezni, ugyanolyan sebességgel, ugyanannyi idő alatt, akár halad a hajó, akár nyugszik, holott előbbi esetben természetesen a golyó is részt vesz a hajó haladásában.

Aztán a hatás és ellenhatás elve. Azt jelenti, hogy mikor valamely erő hat, mindig keletkezik egy másik vele egyenlő nagyságú, ellentétes irányú erő is. Pl. egy delejtű ugyanolyan erővel vonz magához egy kulcsot, mint a kulcs a tüt. S rendszeren azt szoktuk mondani: a mágnes vonzza a vasat, — épen így mondhatnók: a vas vonzza a magnest. Vagy jó példa a következő: rugalmas testet összeszorítunk valamely csavarszerkezettel, s aztán különféle helyzetekbe hozzuk őket: az asztalra teszszük, vagy elhajítjuk, vagy fonalra akasztjuk. Minden helyzetben tapasztaljuk, hogy az egyensúlyi helyzete teljességgel nem függ attól, minő erővel szorítja a csavar a rugalmas anyagot, világos jeléül annak, hogy a csavar okozta szorítást ellensúlyozza a rugalmas test feszítő ereje.

A negyediknek fölsorolt axiomát általában nem szokták a mechanika alapelvei között említeni. S ennek első sorban történeti oka van. Maga a tétel alig ötven év óta ismeretes. Homályos sejtések ugyan megvillantak fölöle a XVIII. században is, de igazi kifejtése egészen a legújabb kor érdeme.

Rumford, Davy, Joule, s főként Robert Mayer (1814—1878) heilbronni orvos, majd Helmholtz, voltak azok, a kiknek nevéhez fűződik e fölfedezés dicsősége. Oka e mellőzésnek másodsorban az a körülmény is, hogy a mechanika sem teljesen ment még a pontatlanságtól és bizonytalanságtól. A jövőre nézve azonban kétségtelen, hogy ez a tétel át fogja venni az öt megillető helyet az alapelvek között.

Az erély megmaradásának elve annyit volt szőnyegen az utóbbi időben, hogy némileg igazolatlanak látszik tartalmának magyarázata. Mindazáltal teljesség kedvéért teszünk róla néhány szót.

Egy kilótt golyó pl. munkavégzésre képes, a mely munkának nagysága a golyó tömegétől és sebességétől függ. Mennél nagyobb tömegű a golyó, s mennél gyorsabban lötték ki, annál nagyobb munkát (pl. rombolást) tud kifejteni. A mint ez a golyó céljához ért, — mondjuk, befuródott egy vastag deszkába, — megáll. S ezzel egyszerre ártalmatlan ólomdarabbá válik a maga teljes tehetetlenségében, gyámoltalan-ságában. Szó sincs róla, hogy vagy vissza tudna jönni előbbi helyére, vagy akárminő munkát is végezni tudjon. Hová lett a hatalmas erő, mely még csak egy pillanattal előbb ott tombolt benne?

E kérdésre való válaszul tanítja a tapasztalat azt, a mit a mechanika axioma értékű elv alakjában így fejez ki: semmi-ből nem lesz erély (munkaképesség) és semmivé nem lesz az erély; s minden alkalommal, mikor úgy tűnik föl, mintha e két eset valamelyike fordulna elő, tulajdonkép csak erély-átalakulás van.

A puskagolyó erélye, mikor a deszkához ért, több részre bomolva, — mintha egy kötelet szednének szét kenderszá-laira, — eloszlott a környezetben. Egy része a levegőt hozta rezgésbe, az mint hang plántálódott tovább, más része me-leggé változott, az megolvasztotta magát az ólomgolyót, s gyors lüktető mozgásra indította a deszka szomszédos tömeceit. Sőt bizonyára keletkezett egy kis elektromosság is a súrolt fölüle-ten stb.)* Magokban véve, külön-külön, picziny eredmények,

*) *Freycinet* (i. m. 138. l.) nem egészen kifogástalanul említi föl a mechanika negyedik tapasztalati alaptörvényéül csupán a mecha-nikai erélynek és a melegnek kapcsolatát; nem az összes mecha-

de összegökre nézve egy hajszállal sem kevesebbek, mint az eredeti erély volt; s lényegöket illetőleg nem különböznek jobban amaz erélytől, a melyből származtak, mint a föntebbi hasonlatban a szösz-szálak a kötélből.

Ez az axioma egyszersmind az, a mely a mechanikának az egész physikával való kapcsolatát megadja.

Egyébiránt mai nap már általában szélesebb értelemben használják a mechanika szót, mint a hogy mi jelen tárgyalásunkban tettük. S e szélesebb körű fölfogásban a mechanika még egy terjedelmes fejezetet foglal magába: a kinematikát.

Nevezik a mozgások geometriájának is, de ráillenék a mechanika módszertana cím is. Az emberi elme természetéből foly, hogy ez kifejlődött. Lassanként bizonyára a physika minden fejezetének meg lesz a maga kinematikája, vagyis olyan párhuzamos fejezete, mely abban a viszonyban lesz az eredetivel, mint ez van a régi erőműtannal. Mintegy csontváza ez annak: gyűjteménye az általános törvényeken alapuló módszeres eljárásoknak és részlet-törvényeknek. Minden mozgás, — bármiféle ok indítsa is meg, s bárminők legyenek egyéb jellemzői, — térben és időben folyik le. Ebből a térben és időben való lefolyásból épít magának a kinematika egy teljes tudományos rendszert. Az első összeköti a geometriával s így a mennyiségtannal, a másik pedig hozzáfűzi a physikához.

Az ember ösztönszerűen törekszik mindig a kézzelfoghatóból az elvontra. S e törekvése prægriansabb kifejezést sehol sem nyer, mint épen a fölhozott példában, a mely merőben a valódi tényekből elvont abstractiókból áll.

Hogy némileg világosabbá tegyem e megjegyzéseket, egy példát hozok föl: — Valaki elhajít egy gummilapdát. Tanulmányozni akarjuk a mozgását. E tanulmánynak igen sok kérdést kell vizsgálat alá vennie; így: 1. Az ellökéskor a lapdát kissé összeszorítottuk: minő változás esett a lapda alakján, mikor eleresztettük? 2. A levegőbe ütközött mindjárt: ez surolta-e a fölületet, akadályozta-e a haladását, s mindezt

 nikai energia változik át szükségképen meleggé; sőt lehetnek esetek, a mikor az átalakulás úgy történik, hogy az erély fénynyé, elektromossággá, chemiai erélylyé, stb. alakul, s meleg vagy rendkívül csekély mértékben vagy épen nem keletkezik.

minő törvény szerint? 3. Milyen alakú utat futott meg? 4. Hol volt valamely időpillanatban? 5. S milyen volt a mozgás sebessége, milyen a gyorsulása egy tetszőlegesen választott helyen vagy időben? stb. — A mozgás vizsgálata így rendkívül bonyolodott és nehéz föladat lesz. A kinematika egyszerűsít a dolgon. Azt mondja: bontsuk részeire a jelenséget. Ha a mozgást akarjuk ismerni, ne tekintsük azt, hogy a gummilabda rugalmas, azt se, hogy a lapdának bizonyos térfogata van, s hogy e miatt bele ütközik a levegőbe. Tehát hagyjuk figyelmen kívül a lapda anyagát is, térfogatát is, a levegőt is. Gondoljuk, hogy csak egy pont az, a mi mozog, valami legkisebb pont, a melyet el tudunk képzelni, s a tér, a melyben halad, légüres. Ez esetben nem marad más hátra, mint a pálya alakjának, s a mozgás sebességének és gyorsulásának vizsgálata! Ez pedig már alig több közönséges geometriai föladatnál, s ezzel könnyen elbánunk. S ha pedig ezt megoldottuk, már csak egyes részletekkel kell bővitenünk az eredményt, hogy fokozatosan visszajussunk magához az eredeti problémához. Olyanformán, mint pl. ha tudjuk, hogy hét meg hét tizenégy, akkor azt is tudjuk, hogy hét dió meg hét dió tizenégy dió.

S itt, a föladatoknak ez elemi alkotó részekre való bonczolása után, a teljesen elvont jellegű kérdések megoldásában érvényesül első renden a matematikai analysis hatalmas segítő képessége. Sokszor bámulatba ejti magát a szakértőt is, oly pontosan tud a tényekhez simulni végtelen kicsinyjeinek csodamód finom szövetével.

Az első természetvizsgáló, a ki az analysisnek és a physikának ezt a szerencsés érintkezését lehető nagy mértékben igyekezett fölhasználni a természet megismerésének céljaira, Euler (1707—1783) volt. Utána Lagrangenak (1736—1813) és Laplacenak (1749—1827) a nevei még azok, a melyekhez erősebben fűződik az uttörés érdemének dicsősége.

Érdekes és tanulságos szemlélnünk az első nagyobb sikerek időszakát. Az emberi természet nem tagadja meg magát: elbizakodottá lesz a sikertől. Itt, a legkomolyabb tudományban, a legéleseműbb physikusokat bizonyos rajongás-szerű hit lepi meg, hit az analysis mindenhatóságában. Kiváltképen a XVIII. század végén. Voltak, a kiknek meggyőződésök volt, hogy a világ minden rejtélyének kulcsa a differential-

egyenlet, s a ki ezzel igazán tudna bánni, azelőtt nem lenne többé titok a természetben. Híres emléke ennek a sajátságos hangulatnak a Laplace-féle szellem, a mindent megértő tiszta ész, a melyet akkoriban sokan az emberiség ideáljául tekintettek. «Ha volna oly szellem, — úgymond Laplace, a *Mécanique céleste* híres szerzője, — mely egy adott pillanatban ismerné az összes erőket, melyek a természetben hatnak, s ismerné a világ összes valóságainak viszonylagos helyzetét, ha még aztán elég átható volna ahhoz, hogy ez adatokat az analysis kifejezéseibe tudja öltöztetni, az a szellem egyetlenegy képletben látná maga előtt a világegyetem legnagyobb testeinek, s legparányibb atomjainak mozgását; ránézve nem volna semmi bizonytalan a világban, s a múlt és a jövő egyformán jelenné válna szemei előtt.»

. . . «Illusiomat elsodrá az ár . . . Csöpp józan ész ült most helyére le», Byron e szavaival jellemezhetjük a körülmények változását. A mechanika nem hiszi többé, hogy a világproblemát megértheti, hanem azt tudja, hogy az egyszerűbb jelenségeket képes híven leírni.

IV.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MEGISMERÉS ÚTJA ÉS EREDMÉNYEI.

Az olvasó, a ki e helyen visszagondol e cikkkecske címére, talán elégedetlenül várja, hogy vajon sor kerül-e hát végtére természettudományi ismereteinknek kilátásba helyezett alapjaira?

Immár átlábolt bizonyos általános természettudományi elveken, ismeretséget kötött a sokat emlegetett analysis-sal, vett egy pillantást a mechanika nem kevésbé sokat emlegetett műhelyébe, — s érthető, ha immár kíváncsiságot érez, meg tudni végre, vajon vannak-e hát itt egyáltalán úgynevezhető alapok, s ha igen, hol és minők?

Valóban magunk is érezzük, s nem is felejtettük el a kötelezettséget ez irányban, de azért, meg kell vallanunk, nem a legbátorságosabb érzés kél bennünk, midőn a kérdés ily kellemetlen nyíltsággal tolul elibénk.

S ha nem félnénk, hogy a komoly dolgokkal való tréfál-

kozás vádját vonjuk magunkra, kedvünk volna szorongatott helyzetünkben Esterházy herceg híres nagyehető juhászának az esetére hivatkozni válasz gyanánt: «Ne busulj semmit, fiacskám, benne volt abban a lében a borju is».

Az eddigiek mindenesetre lényeges alkotó részét teszik annak, a mit a választott cím alatt el lehet mondani. Ki fog ez derülni a jelen fejezetből is, a melyben célunk telhető rendszerességgel megadni a választ a fölvetett kérdésekre.

Bárminő tárgy megvizsgálása legyen a cél, a legelső föladat természetesen a vizsgálat szempontjának a kijelölése. Meg kell állapítani határozottan, mi végből akarjuk azt szemügyre venni, nehogy megfigyelés közben szálljon meg bizonytalanság, s aztán oly kérdésekre keressünk válaszokat, a melyekhez megbízatásunknak semmi köze.

Ezt tartottuk szem előtt, midőn mindjárt a legelső lapokon világosan kifejtettük, hogy a természetvizsgáló egyszerű leírója kíván lenni a természetnek. Leírja a jelenséget, s nem okát adja. A megkülönböztetés nem henye szóhalmozás. Bizonyos kört jelölünk ki vele, a melynek egész területét apróra be kell járnunk, de a melynek határait átlépnünk nem szabad.

Ama határokon ott leselkednek Emil du Bois Reymondnak *Ignorabimussal* bélyegzett világrejtélyei, s ott lappanganak velök még némely mások is, a melyekre du Bois Reymond elfeledett rámutatni. Mi az anyag? mi az erő? hogy jött létre a legelső mozgás? hogy született az első élő? hogyan gerjedt az első érzéki érzés? hol vette magát az öntudat? szabad akarat van-e? van-e vége a világnak térben? időben? állandók-e a természet törvényei?

E kérdésekre a válaszokat nem kutatjuk. Mert tudjuk, hogy a természet néma marad ezekkel szemben. Legalább tudjuk, hogy a mai napig az maradt, s mi a mai nap eredményei fölött akarunk szemlét tartani. Nem keresgéljük azt sem, hogy legalább van-e remény arra, hogy a külvilág megszólal valaha ezekre a faggatózásokra, vagy ninesen. Megnyugszunk abban, hogy mindez már más országnak a birtoka, a hol nem érvényesek többé a tapasztalat sanctionálta *salvus conductusok*, a hová a bölcselő útlevele kell, melyen a képzelem, phantasia ellenjegyzése olvasható.

Tisztában lévén a szemponttal, a legközelebbi megállapítani való a «hogyan?» lett, módszere vizsgálatnak.

Ebben is a természetet fogadtuk el tanítómesterünknek. Nevezetesen fontolóra vettük figyelmeztetését, hogy azokat a vizsgálandókat, a mik nagyságuk miatt nem férnek láthatárunkba, részenként tekintsük végig..

Egy görbe vonal hosszúságát nehéz megtudni, az egyenes vonalét könnyű. Keressünk valami módot, hogy a görbe vonal megmérésénél segélyül vehessük az egyenest. Ezt ismerjük, ezzel tudunk bánni. Az analysis készen van a tanácssal: oszd el részekre a görbe vonalat, igen kis részekre, végtelen kicsinyekre; ezeket a darabokat úgy mérheted meg, mintha egyenesek volnának, mérd meg mind külön, add össze az eredményt, s a görbe vonal hosszúsága megvan.

Vagy az a physikai problema áll elénk: mekkora erővel vonzza egymást két súlyos ólomdarab? A Newton-féle törvényt tudjuk: két tömeg vonzó ereje arányos a testek tömegének szorzatával és fordítva arányos távolságuk négyzetével. De hogyan számítsuk az ólomdarabok távolságát egymástól, amikor az a távolság egészen más és más lesz a szerint, a mint a két testnek más és más pontját vesszük figyelembe. Az analysis ismét kiségit. Föl kell osztani képzeletben a két darabot megszámlálhatatlan sok kis részre, s aztán ki kell számítani azt az erőt, a melyet két ily határtalan kicsinységű tömegpont gyakorol egymásra; ezek közt már a távolság megmérése nem lehet ingadozó. S ha most mindkét ólomdarabnak, minden képzeletben összekapcsolható két-két pontjára kiszámítjuk s fölírjuk a vonzó erőt, — hogy az egésznek a vonzását megtudjuk, csak e kész adatok összegezését kell végrehajtánunk. S ez összegezésre az analysis kész és biztos eszközt ad.

Imhol a válasz arra: hogyan lássunk a dologhoz? Ez a módszer a leghasználtabb, s a legsikeresebb ez idő szerint a természettudományi vizsgálatoknál. Él vele a physika minden fejezete, eltanulta gondolatait a chemia, sőt segítségül veszi ujjmutatásait a természetrajz is: különösen a biologia.

A chemia. Ezt a tudományt a physikától szorososan el szokás különíteni. Azt mondják: a physika azokat a jelenségeket vizsgálja, a melyek nem változtatják a testnek az anyagát, a chemia ellenben épen azokat, a melyek az anyag változásával járnak. Ez a szétválasztó meghatározás ma már erősen ingadozik. A két tudomány terjeszkedésével határaik

napról-napra jobban elmosódnak. Vannak tünemények, a melyek épúgy érdeklik a physikust, mint a chemikust, s a melyeket egyik sem engedhet teljesen át a másiknak területi veszteség nélkül. Azért utóbbi időben egy új cím kezd divatba jönni, a mely hivatva van jelölni a közös területeket s a chemiát együtt; e cím: a molecularis vagy tömeecs-physika.

Ez, a tömeecs-physika azon kezdte vizsgálatait, a min az analysis: a részekre való bontáson. Nem boldogulván a nagy tömegeken végzett megfigyelésekkel, kísérletekkel, igyekezett mennél kisebb, elemi kiterjedésű részeket venni szemügyre. Eredményei azonban erősen elütők lettek az analysis eredményeitől. A különbségek a tárgy természetéből folytak, s érdemes őket szóba hozni itt is, hogy lássuk, egyazon módszer mennyire különböző véghez vezethet, különböző viszonyok között.

Az analysis a tér, az idő és a szám fogalmaival foglalkozik; ezeknek bármily picziny részét lehet újra meg újra még kisebbekre osztani, mert ezek folytonos mennyiségek; az időnek, a térnek, a számnak bármilyen kis része is mindig idő, tér és szám. Ellenben a chemia az anyagot tanulmányozza, például a konyhasót, a szódavizet, a kenyeret, a vasat. Ha a konyhasó egy porszemét képzeletben mindig kisebb-kisebb részekre osztom, végre olyan kicsiny részhez jutok, a mely már nem konyhasó, hanem egyszerűbb anyag, chlor vagy natrium, vagy egyik sem, csupán az üres tér, mely a legapróbb testrészek közt foglal helyet. Ugyanez áll a többi anyagra is. Itt nem lehet a végtelen kicsinyig folytatni az osztást. Egy darabig mehetünk, s azután meg kell állapodni. Ezek az anyagok nem folytonosak. A konyhasónak, a kenyérnek, a szódavíznek (szénsavas víz) legkisebb része egy-egy tömeecs lesz, a mely ugyan megláthatatlan kicsinységű, de azért nem kisebb minden képzelhető kicsinynél; a vasnak, az ezüstnek, a szénnek a legkisebb része egy-egy atom lesz, a melynek a nagyságára ugyanez áll... Legalább a tudományos elemzés erre a meggyőződésre vezetett. Az eredmény tömeecs- vagy atom-hypothesis nevet visel.

A mi a biológiát nézi, az szintén tett kísérletet a legkisebb részek vizsgálásának módszerével. De, — mint előre is várhatjuk, — ez is egészen egyéni, saját természetét jellemző eredményekre jutott. Vannak, — úgymond, — bizonyos

legkisebb élők, a melyek még biológiai egyének, s a melyeket már osztani nem lehet a nélkül, hogy az élettan köréből ki ne lépjünk. Ezek a legkisebb részek sejtek vagy microbák, bacillusok. Hogy láthatók-e — akár szabad szemmel, akár mesterséges nagyítással, — avagy nem, az nagyságukat jellemzi, de a lényegre nem tartozik . . . Nyilvánvaló, hogy e kör még távolabb esik a folytonos mennyiségektől, mint a chemiáé.

Ime igazolása eljárásunknak, melyet az eddigiekben követünk. S ha még teljesség okáért érintjük azt is, hogy a későbbiek tárgyi adatokul kívántak szolgálni, — azt hiszszük, rátérhetünk gondolataink összegezésére.

A természetben sohasem a törvények azok, a mikről közvetlen tapasztalataink értesítenek, hanem csupán egyes adatok: alak, szín, hang, stb. Ezekből az adatokból alkotja elménk első tapasztalati fogalmait, s e fogalmak kapcsolatai és vonatkozásai vezetnek tovább-tovább bennünket a tapasztalás alapjáról az értelmi ismeret felé.

Megkísértjük itt, valami halavány, gyér vázlatlaltal legelőbb, közelítő képet mutatni arról az elmei folyamatról, a melylyel a természettudományi vizsgálódás céljai felé halad. Vázlatunkhoz az anyagot a tudomány történelme adja . . .

Bizonyos fogalmak több esetben jelennek meg egymással kapcsolatban a természetvizsgáló előtt. Kapcsolatuk föltűnik, s valószínűnek tetszik, hogy ez a kapcsolat nem merő véletlen.

Most a természetvizsgáló fölteszi, hogy az együtt szereplés valóban nem esetleges, hanem törvényszerű.

Így keletkezik a *hypothesis*. Első csirájául az összefoglaló ismeretnek, vagy szabatosabban szólva, első segédeszközül ahhoz, hogy meglevő izolált ismereteink egységes rendszerré olvasztassanak.

A hypothesis vagy föltétel már maga is némi eredmény-számba megy, de értéke csupán átmeneti; lépcső, a mely tovább vezet. Kialakulása után legelső lépés szigorú megbirálása. Valóságos döntő próbáknak vettetik alá. Tényeket hoznak kapcsolatba egymással mesterségesen, a mely tényeknek előreláthatólag ilyen vagy amolyan viszonyokat kell mutatniok, ha a hypothesis csakugyan igazságot burkol. S a próbák tapasztalatiak, elméletiek és kísérletiek.

Ha csak egyetlen próba is másként ütött ki, mint a fölvetel követelte volna, a hypothesis elbukik, s helyét elfoglalja más. Ha pedig minden adat javára szól, törvény lesz belőle: *természeti törvény*. Ezt a nevet viselik azok az igazságok, melyek a természeti jelenségek egyik vagy másik szűkbbkörű csoportjára érvényesek.

A kutatás processusa azonban még itt nem ér véget. Az elme, mint ítéletekből és fogalmakból törvényekre, épen úgy törekszik természeténél fogva a törvényektől még tovább, még szélesebb terjedelmű igazságok felé.

Ugyanazért a természetvizsgáló most már arra gondol, hogy a törvény esetleg érvényes lehet az összes rokonjelenségekre, a melyek egy úgynevezett physikai fejezetet alkotnak. Ujra kezdi a próbákkal való elbírálást, de most már sokkal tágabb területen, mint az imént.

Ha a kísérlet csupán egy esetben is ellenmondáshoz vezet, az igazság marad az, a mi előbb vala, szűkbbkörű természeti törvény. Ellenkező esetben axiómává emelkedik, physikai tapasztalati axiómává, melynek régi elfogadott neve: *principium*.

Ily principiumok megállapítása teljességgel nem alkalmas arra, hogy a további kutatásnak útját szegje. Ellenkezőleg. Épen az a körülmény, hogy a törvény idáig bővíthetett, azt a várákozást ébreszti elménkben, hogy e bővülés talán még messzebb mehet. Meggyőződés kél bennünk, hogy a természetben közös törvények uralkodnak s az egyes fejezetek axiómáiból kiindulva keressük ezt a közösséget.

A vizsgálat eszközei ugyanazok maradnak továbbra is: tapasztalati, elméleti és kísérleti próbák. Ezek föladata lesz eldönteni, hogy vajon más fejezetében vagy fejezeteiben a physikának, sőt legvégül más szakjaiban a természettudományoknak érvényesülnek-e az egy fejezetre már axioma erejével bíró igazságok.

Ha igen, úgy megszületik a *természettudományi axioma* vagy *alapelv*.

Nem illenék e dolgozat keretébe, hogy példákkal illusztráljuk minden egyes lépésnél az egész folyamatot; a gondolkodó az analysis és a mechanika köréből, jórészt már e cikkekcske keretén belől is, pótolhatja a hiányt. Csupán azokat a legáltalánosabb eredményeket akarjuk megemlíteni, a melyek ma

mint egyetemes alapelvek szerepelnek a természettudományoknak egész tágas mezején.

Három ilyen alapelv van :

1. Az anyag vagy tömeg megmaradásának elve.

E szerint anyag sem sem keletkezik, sem el nem vész, bárminő változásokon menjen is egyébiránt keresztül. Ős idők-ből ered e gondolat, de tudományos igazolása aránylag nem régi keletű. Lavoisier francia természettudós mutatta be először az érvényességét egyik legföltűnőbb esetben, az égés esetében, tehát eredetileg csupán a kémiai változásoknál. Mivel azonban mindaz idő óta egyetlen ellentmondó eset sem jelentkezett a természettudományok egész mezején, azért mai napig egyetemes érvényű alaptételnek tekintjük.

2. Az erély, gyakran erő, megmaradásának elve.

Erről már megemlékeztünk a mechanikánál is. E tételt elsöben csupán a meleg és munka kapcsolatára vonatkozólag tartották érvényesnek, s így mint egyszerű törvény szerepelt. Ma alapelv, a melyet axiómául fogadnak még a nem szorosan természeti tudományok is, s azon vannak, hogy érvényességét a magok körére is kimutassák.

3. Az anyag tehetetlenségének a törvénye.

Galileitől ered, a ki még olyanforma szűkkörű igazságot látott benne, a minő például az, hogy a szabadon eső test sebessége az idővel arányosan változik. Később mutatta ki Newton, hogy a mechanikában axiomaszerű jelentősége van, míg végre a hetvenes évek óta — főként Carl Neumann érdeméből, — általános természettudományi axioma.

Körülbelöl ezekben az alapelvekben jelöltük meg a legmagasabb csúcsot, a melyre ez idő szerint eljutott az exact természettudomány. Látszanak ugyan még ezen túl is, ennek fölibe nyúlóan is valami emelkedés bizonytalan, elmosódó körvonalai; — de annak a neve még egyelőre csupán törekvés lehet, eredmény nem.

Ez a törekvés pedig odairányul, hogy a három alaptétel helyére egyet állítsanak.

Anyira következetesnek és tervszerűnek találja a természetbúvár a világ berendezését, hogy nem hiheti, hogy nem egységes terv az alapja. Ha pedig egységes a terv, — úgy véli, — akkor kell lenni ahhoz egyetlen kulcsnak is. S nem látja be, miért kellene azon egyetlen kulcsnak fölfedezhetet-

lenni. E tekintetben sok természetvizsgáló hasonlít a hívőhöz: sejt csupán, de sejtéséhez szívósan ragaszkodik; s ha bizonyítani nem tud eléggé, hisz a jövőben, az majd igazolni fogja őt.

Nem érezzük-e itt önkénytelenül, hogy a határhoz jutottunk; hogy más légkör hullámai érintik arcunkat, mint a melyben eddig jártunk?

Valóban, a philosophia határszéli levegője ez.

Az az egyetlen kulcsa a tervnek az erély (energia) megmaradásának a törvénye volna.

Ebből az egy igazságból, mint nappól a világosság és a meleg, úgy árad szét sugárban mindenfelé a többi részletigazsága a természetnek. S mindössze annyit kell még tudnunk rajta kívül, hogy ez az energia a tér formájában, s az idő folytán érvényesül.

Érdekes gondolat, de a realis physikus, midőn megáll előtte, kénytelen érezni Arany szavainak igazságát:

«E mélység fölött az értelem mér-ónja
Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben . . .»

Ki fogja elhiteni velem, hogy az, a mit anyagnak nézek, csupán az erőknek bizonyos combinatiója, mely a testi alakulás csalóka képzetét ébreszti bennem?

Elhiszem, vagy legalább nem látszik teljesen képtelenségnek előttem, hogy a mai kettős — anyag és erő — hypothesis semmivel sem nyugszik erősebb alapokon, mint emez, s a mi oly megmozdíthatatlanná teszi, pusztán a sok ezeréves megszokás, — ez nem lehetetlen, de állítom, hogy éppen ez a sok ezeréves megszokás annyira reányomta bélyegét ismereteinkre és magára értelmünkre is, hogy azokat rólok letörölni legkedvezőbb esetben is csak sok ezer évig tartó szoktatás lesz képes. Nekünk kézzelfogható valóság az anyag, a mely, mint egy állandó alany az állítmányával, úgy áll szemben az erővel. A massa az oka a világban az állandóságnak, s az erő az oka a változásnak. A kettő folytonos küzdése adja nekünk mindazt, a mi van.

Azonban tilos területen járunk. Hiszen kikötöttük előre, hogy nem fogjuk kérdezni, mi az anyag? mi az erő? A physikus szempontjától nem fogunk félrelépni. A milyennek

találjuk a világot, olyannak írjuk le; egyetlen gondunk az és csak az, hogy jól, híven, igazán írjuk.

A philosophus előtt ez lemondásnak tetszik, mi nem tartjuk annak. Nem bánt, hogy vannak olyan dolgok, a miket nem értünk. Mert tudjuk, hogy igazában semmit sem értünk, s tudjuk, hogy ha a létező világban tájékozni bírjuk magunkat, akkor már oly czélt értünk el, a mely megérdemlé a fáradtságot. Attól sem félünk, hogy így kifogyunk a tárgyból, s egyszer csak határaihoz jutunk a körnek; nem, élénk emlékezetünkben van még ma is Newton allegoriája, a melyben naiv kis gyermekhez hasonlítá magát, ki a tengerparton kavicssal és csigahéjjal játszik, mialatt az igazság oceánja egész végtelenségében fölfedezetlenül fekszik előtte.

PALLAGI GYULA.

NEMZETI JÁTÉKSZÍN, MINT KÖZÜGY.

Második közlemény.¹⁾

II.

Bozóky Istvánnak, a Chateaubriand Atalája első magyar fordítójának 1802-ben megjelent verses röpiratától lehet számitani ez új irányú kedvező fordulatot.²⁾ E munka éle első sorban a latin nyelv ellen irányul, mint a mely nyolcz évszázad óta nyomasztó járomként nehezedik hazánkra s a hazai nyelvnek nyomait is eltörölte. «Nyög a hazai lélek minden fele egy irtózatoss jövendőnek ellátása miatt. Szomorú álmok lepte meg a nemes elméket; elhalt a kilenczvenes évek táján csirázó szerencsés emlékezet . . . egy komor éjszaka, a vak tudatlanság borzasztó éje, repülő nyilainak fénye közt mutatja megásott sirját egy Nemzetnek.» A hazai nyelv érdekében meglankadt buzgalom, az a megállapodás az 1791-ben kivívott jogok alapján, ez teszi őt aggódnóvá. «Ott, ott, abban a veremben, melyet Nyelve megütálásával, az idegeneknek szeretetével s gondatlanságával készített magának, ott fog Nyelvével együtt lelke s nemzeti létele elrothadni.» De a nemzet nagy lelkébe helyezi bizalmát, mely jóltévő szerelme által nem fogja elveszni engedni a hazát.³⁾ Nála is a nemzet, a haza

¹⁾ Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 277. számában,

²⁾ A haza esedezése, az ország gyűlése előtt, a magyar nyelv tökéletesítése iránt, Bozóky István által. Pozsony MDCCCII 30 l. 8-r. Schedius folyóirata: *Zeitschrift von und für Ungarn* (1803 III. k. 116—118 és IV. k. 375. és köv.) dicsérőleg emlékezett meg e hazafias tüzzel írott munkáról.

³⁾ A nemzet és a haza közti megkülönböztetés tehát még

örököse, javainak sáfárja és gondviselője, azon czélok, javak, föladatak összesége, melyekre a közérzület törekszik; a nemzet pedig e föladatak alanya, munkása.*) A hazának czíme: Felséges Haza; kár, hogy a nemzetet csak a Tekintetes, Nemes, Nemzetes osztály jelentette.

Bozókynál a nemzetiség eszméje már határozott szerepet játszik. Fájdalmasan említi:

Mert hogy is lehet ott edjességet érni
 A hol a sok érzés össze nem tud érni ?
 A Magyartól is hát azért volt el-nyelve
 Oly sok jaj, hogy mindig sok féle volt Nyelve . . .
 A Nyelv a nagy lélek őrzője a szívbe
 Mely által Nemzeti érzéseket szív be.
 Úgy, hogy a mely Nemzet más Nyelvét követi
 Annál, ott vagynak már a Rabság követi.
 Midőn az idegen Nyelven való beszéd
 Mézével, idegen erkölcsöket is beszéd!
 S lassan lassan edjszer . . .
 Más Nemzetté válván, volt neve is elvész.
 Leomlik Nyelvével . . . Alkotmánya s nemes lelke edjűtt véle . . .

Különösen a nemzetiségek ellen kel ki, melyek mind-egyike a saját nyelvét és fáját igyekszik föntartani, holott az ország egysége — melyen annak főként belső ereje nyugszik — megkívánja, hogy csak egy élő nyelv uralkodjék. Eddigi hátramaradásunk főokozójának a nemzet előkelő felét tartja, mely

Sokszor szakadozott s oszlott ezer felé!
 Melyből természeti következés e' lett
 Hogy a nagy hegy még csak egeret se ellett!

Elmondja aztán mindazon rossz következményeket, melyek a hazai nyelv elhanyagolásából fognak eredni s az egész nemzetet is sujtandják, de figyelmeztet azon jókra is, melyek annak művelésével, terjesztésével elő fognak állani. Törvényt ajánl a hazai nyelv kötelező használatára, mely határidőhöz kötné annak megtanulását. Leghathatósabb előmozdítása czéljából egy tudós társaság s mellette egy nyomda fölállítását kívánja és

Bozókynál is föllelhető mint az Igaz hazafinak 1792-ben megjelent röpiratában. (L. Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi*. Bpest. 1885. 168 és köv. l.)

*) V. ö. u. o. 173. lap.

E mellett, hogy nyerjen Nyelvem díszesebb szint
 Kell rendelni még edj Nemzeti Játék Színt.
 A mely — mint ezt kiki edj szájjal állatja —
 A Nyelv szépségének éltető-állatja!
 A melynek Pestről való minapi el-veszte
 Több, mint a mit Nyelvem Moháts alatt veszte! . . .

A pesti magyar színészetnek 1796-ban történt föloszlása ha nem tekinthető is nemzeti katastróphának, mint Bozóky hiszi, bizonyára sajnosabb következményeket von maga után, ha Erdély lelkes főura b. Wesselényi Miklós nem bocsáthat egy új rajt az ország keleti határszéléről az anyaország fővárosába. Wesselényi áldozatkészségének tehát nemcsak Erdély színésze köszönhet mindent, hanem a magyarországi is s így jelentősége műveltségtörténeti szempontból is figyelmet érdemel, mert a későbbi pesti színészet az 1796 előttivel úgyszólván semmi külső kapcsolatban nem áll, a bensőt inkább eszményit, maga a színésztársaság viszi be, midőn régi jogaira hivatkozással kér 1807-ben játszásra engedélyt Pesten.*)

A Bozókytól apostrophált 1802-iki országgyűlés a magyar színészetre nagyon kedvező jelek közt nyílt meg.***) A követek legtöbbjének utasításában benne volt, hogy a magyar játékszín ügyét országgyűlési rendezés tárgyává kell tenni. Több mint egy évtized multán végre előlről lehetett volna kezdeni mindent. Beszélhettek arról a magyar szintársulatról, mely Révaynak 1790-iki Planumában már ott szerepel, mint a mely a föllállítandó Magyar Tud. Akadémia jó, erkölcsképző drámáinak előadására legyen hivatva. Ez az eszményi társulat azóta «bujdosóvá» lett. A vidéken élte szomorú napjait. A fővárosból színi épülete (és egyebek) híján teljesen kikopott, sőt színi készülékeit is elárvereztette Pest vármegye az 1797-iki józsefnapi vásáron, mintha sohse hitt volna a visszajövetel lehetőségében. A tagok egy része biztosabb megélhetéssel kínálkozó pálya után látott. De mindamellert

*) V. ö. G. Gaál. *Theater der Magyaren* IX. lap.

**) L. Rehák Józsefnek kérvényét Pest megyéhez a *Magyar Nemzeti Theatralis* Institutumnak nevében. *Pest vm. levéltára* 445. sz. a. Felolvasatott a pestmegyei 1802. évi mart. 17. tartott közgyűlésen.

mit nem tehetett ismét a nemzeti lelkesedés? A nemzet elhatározta, hogy mindent előlről kezd s a Felséges Haza jogos kívánságainak e nem legjelentéktelenebbjét országgyűlési rendezés tárgyává fogja tenni. Hiszen csak erre volt szükség. A vármegyék föliratai meggyőzhették még a királyt is, meg még a Helytartó Tanácsot is arról, hogy a játékszín ügyét nem fogja a nemzet elárvulni engedni. A mult keserű tanulságait javukra akarják fordítani. A mit már 12 évvel ezelőtt kellett volna tenniök, midőn még a kész társulat állott rendelkezésükre, azt most akarták — szintársulat nélkül elérni. E nagy lelkesedésnek olyan ize van, mintha az egy kósza hírnek — a kormány 90,000 frtos német színházi segélyének — nyomása alatt fakadt volna. A német színészet ilyen arányú támogatásában a magyarnak halálos veszedelmét látták.*) Bármí forrásból fakadt is, de a lelkesedés meg volt s a vármegyei követek, utasításaikkal zsebökben, önérzettel gondoltak azon diadalra, a melyhez ezúttal a magyar színészetet bizonyára hozzá fogják segítni.

Azonban a rendi országgyűlés egész szervezete e kérdésnél is elavult dolognak bizonyult, mert ósdi eljárása révén képes volt csirájában előlni egy tervet, tekintet nélkül annak jelentőségére. Alig gyűltek ugyanis együvé a rendek s alig hogy értesült a nádor a követi utasítások tartalmáról, a megyék főispánjai útján megüzentette a vármegyéknek, hogy most, ezen az országgyűlésen követeikkel ne szorgalmazzák ezt az ügyet. A népszerű főherczeg személyes befolyását vette a mérlegbe a vármegyék óhajai ellenében és a vármegyék loyális készséggel visszavonták az utasítások e pontját. A Felséges Haza meghajolt a fenséges Főherczeg előtt, a követek pedig, kiknek egész szereplésök az utasítások szövegéhez volt kötve és engedetlenség esetén visszahívás várt rájuk, megtagadni kénytelenítették személyes meggyőződésüket, s hallgatásra voltak kárhoytatva, midőn a hallgatás vétek, a beszéd és cselekvés hazafiúi kötelesség volt. A hat hónapos országgyűlés után azonban kezdetét vette a hallgatás díjának

*) L. Rehák József panaszos fölterjesztését Pest vármegyéhez és erre a megye végzését a márczius 5-iki közgyűléskor 418. sz. a. 1799. (Pestmegye levéltára.) «Quia licet modo institutum Theatrale Hungaricum sepultum esse videatur» — írja Rehák.

kiosztogatása a hivatalok, czímek adományozásával. De hát megért ennyit a hallgatás oly időben, midőn Marengo síkján (1800.) Austria olaszországi birtoklása romokba dől, midőn a lunnevillei békével (1801) megkezdődik a régi német birodalom megsemmisítése. Amiensben kibékül Napoleon Angliával (1802) s otthon örökös consullá választatván magát, a magyar nemzetnek újabb alkalmak kínálkoznak, hogy áldozatkészségét a dynastia nagyhatalmú állása érdekében újból bebizonyítsa. Igazán érdemes volt a nemzetet visszatartani attól, hogy anyagi erejét másra fecsérelje el. És ennek a jóhiszemű nemzetnek merték valaha kétségbevonni — loyaltását!?! Kétség sem férhet ahhoz, hogy ez volt az ok, a miért az 1805-iki országgyűlésen szintén nem hozzák szőnyegre a magyar játékszín kérdését, hiszen ekkorra a 3-ik coalitio alakul meg Napoleon ellen s a pénz ágyúkra és katonákra kell!

Kárpótlásul nálunk lelkesebben karolták föl a magyar nyelv ügyét!*) Ha pénzáldozatot nem hozhattak a nyelv érdekét támogató színügyért, legalább törvényt akartak hozni a magyar nyelv jogainak biztosításaért. Itt már nem léphetett föl a kormány akadályozólag, csak akadékoskodva, ne hogy elárulja mi rejlik a mögött, hogy a színügyet nem engedte országos intézkedés útján czélhoz segíteni. A keserűség hangja szól ki a fölterjesztés azon módjából, hogy a nemesi fölkeléssel hozzák a kérdést kapcsolatba. Láthatja a felség ebből is, mely készséggel nyulnak fegyverhez a magyarok ö felségéért és a hazáért; «a magyar Nyelv a Nemzetnek tulajdonságával vagy-is karakterével egybe vagyon szerkesztve és e' tartya fel valóban a Nemzetet.» Más szóval, szívesen adják életöket, véröket királyukért, de nemzeti jellegökből nem engedik magukat kiforgattatni. Azokért a nagy áldozatokért ezekre a biztosítékokra jogos igényt tartanak, s ezt most már egyszer

*) A VI—X-ik ülésben. *Naponkint való Jegyzések* 1805. Pozsony. V. ö. 57, 58, 65—6, 73, 74, 76 és 83. lap. *Acta Comitiorum* 34—35. lap. Kisfaludy Sándor a *Himfy szerelmé*-hez írott Előszóban ezeket írja 1807-ben: «Ideje hogy hazájáért, nemzetéért, nyelvéért, minden hazafi, kivált a nemes tegyen, a mit tehet. Kiki áldozzon, a mivel tud. A jó hazafiság elő virtus, első kötelesség.» V. ö, a *Hazai Tudósítások* ily cz. cikkével *Kik a Magyarok?* (1807 XXIII sz. 186—188 lap.) A nyelvi törvény élénk magyarsági áramlatot idézett elő Pest megyében (l. *Vitkovics művei* II. köt. 4—5. lap.)

szélesebb körű törvényes intézkedésekkel akarják előmozdítani.

Voltak ugyan még most is, kik ezen «ujtságot» tanácsosnak tartották volna továbbra is elhalasztani és megelégedtek volna azzal, hogy az ifjúságot kell előbb a magyar nyelvhez szoktatni, a fensőbb hatóságokat és a vármegyéket békén hagyni a magyarosítással. Végül mégis csak közakarattal meg egyeztek abban, a mi az 1805-iki országgyűlés IV. törvény-cikkében van s a melynek záradéka ma bizonyára a legkülönösebbnek tűnhetik föl. Ő felsége az 1792-iki VII. t.-cz. azon rendelkezésének, hogy a magyar nyelv tanulmánya az ország határain belül rendes tanulmány legyen — foganatot fog szerezni. Fogalmunk lehet arról, hogy 1792-től 1805-ig mennyit haladhatott a magyar nyelv ügye, azon idézett VII. t.-cz. kérelme mellett.

Mily szükség volt ily viszonyok közt épen a magyar színészet országos gyámolítására, azt a Tek. KK. és RR. talán nem is sejtették.

Két évi pihenő után — melynek keretét az austerlitz-i vereség, a rajnai szövetség létesítése s az elveszett birodalmi császári címért az osztrák császári cím felvétele alkotják — 1807 ápril 5-én megnyílt az új országgyűlés, ezúttal Pozsony helyett ismét Budán. Wesselényinek épen ekkor Pesten lévő szintársulata napi kérdéssé tette a magyar színészetet. De a mi érdekében történt, az tisztán magánúton ment végbe. A nádorhoz küldött és a követek határozott utasításaira hivatkozó országgyűlési deputatio jele annak, hogy a SS. és RR. meg voltak győződve az ügy országos rendezésének szükségéről, de az országgyűlésen még mindig nem teheték szóvá.*) Az egész kérdést illető felfogásra különben nagyon jellemző, hogy midőn a magyar nyelvről az ülések hosszú során át folyt a vita, a 91-iken azt jelentik, «hogy a Magyar Nyelvnek előmozdítása

*) A küldöttség tagjai Majtényi László honthi, Szatmári Király Miklós gömöri, Lánchy József tornai és Márkus Ignác veszprémi követek voltak. Arra kérték a nádort; «ut objectum hocce, in Cultu-ram Linguæ Hungaricæ, Ejusdem incrementum influxum directum habens benigne fovere, proque noto erga Gentem Hungaram, ejusque, Linguam affectu votis Statuum et Ordinum benigne patrocinare digne- tur. (Orsz. levéltár 16724/1807. Helyt. szám a.)

iránt nem lehetett eddig új Törvény Tzikkelyt meghatározni», mivel azonban a nádor az országgyűlés kezdetén a SS. és RR. szívére kötötte, «hogy szükséges a Nemzetnek előbbeni tulajdonságát újra föléleszteni, erre pedig az Anyai Nyelv leghatásosabb eszköz» arra kellene tehát őt fölkérni, hogy valamint a só ára, úgy a magyar nyelv iránt is ő felsége előtt magát közbevetni kegyeskedjék, annál is inkább, hogy ő herczegsége a M. Tudós Társaság oltalmát kegyesen magára vállalta. A válasz nem sokáig késett. A 92-ik ülésen ő felsége nevében már azt jelentette a nádor, «hogy a Magyar Nyelvnek előmozdítása, a mely a Nemzet tökéletesebbítését eszközli, Ő felségének is Szívénn fekszik. El is fogadgya Kegyelmissen a SS. és RR. ezen célra törekedő dícséretes iparkodását. Azt itéli azonban Ő felsége, hogy közelítik czélljokat az ország Rendgyei, ha elkerülnek mindeneket, a mellyekből az erőltetést lehetne gyanítani, azért is a dolgot nem annyira kedveltetnék. Ő felsége, már ezen Ország Gyűlésnek vége lévén, a mennyire mostan az ország Rendgyeinek ez iránt tett Előadásait végre nem hajthatta, mindeneket, a mellyek a magyar nyelv előmozdítására szolgálhatnak kegyelmesen el fog rendelni; hogy e szerint addig is a SS. és RR. kivánságának eleget tehessen, a meddig a legközelebb tartandó Ország Gyűlésénn bővebben lehessen eziránt értekezni.»*) . . . Tehát az 55-ik üléstől a 92-ikig nem jutott arra elég mód és idő, hogy a felség világosan megértse nemzete legforróbb óhajtásának egyikét. A halogatás rossz taticájához nyult és a biztatás csálóka szóvirágaival igyekezett megbékéltetni a nemzetet. Az országgyűlés a nélkül oszlott el, hogy csak egyetlen törvényczikket alkothattott volna nyelve védelme érdekében. A reactio réme lassú léptekkel haladt előre. Míg azonban ellenség fenyegette az ország határait, szép szavak mézével enyhítették a nemzeti sérelmeket. A valódi cél még rejtve maradt. A nemzetet nem volt szabad végleg elkészeríteni midőn kilátás volt rá, hogy még a nemesi fölkelés megrozsdásodott fegyvereit is igénybe kell venni. Sőt a külső veszedelem és az ennek elhárítására szükséges áldozatok nagysága, a jóakarató gondoskodás színébe burkolta azt a törekvést, mely a nemzetet távol tartotta egy oly intézet állandósításától, mely anyagi áldozat-

*) *Naponkint való Jegyzések.* Pesten, 1807. — 791. és 801. lap.

tokkal járt volna — mint a magyar játékszín. Annak a föl-fogásnak pedig mindig elég híve volt a régi Magyarországnak, mely gyöngéd kiméletben részesítette a nemzetnek közadakozástól irtózó ősi jellemvonását.

E sok sikertelenség mégis azt az erkölcsi sikert eredményezte, hogy Nagy Pál lelkes szónoklatai révén most már mind többen kezdtek hinni annak a szép mondásnak az igazságában is, hogy a «nemzetiség a magyar alkotmánynál is nagyobb kincs». A nemzetiség demokratikus alapokra helyezésének elve is itt jelenik meg először.¹⁾

Ne csodáljuk, hogy a nemzet minden loyaltitása ellenére végre nagyon megunt a sok hitegetést s az 1808-iki országgyűlésen az országos sérelmek közé vette a színházi ügyet is. A követek ezúttal lelkiismeretes pontossággal megfeleltek utasításaiknak. Az országgyűlés egészen komolyan vette a királyi leirat e szavait: «Magyarok! Minden Nemzetek és Európa szemei tirátok figyelmeznék . . . Folytassátok tovább is magyarságtokat és iparkodjatok azon, hogy ezen dicső nemzettel és Hazai jeles tulajdonságaitokkal mennél tovább élhessetek.»²⁾ A tilsiti béke Napoleonnak szabad kezét biztosított Oroszország és Poroszország felé és így érdemes volt a magyar nemzeti hiúságnak hízelegni is az ötödik háború előestéjén.

A KK. és RR. a 22-ik ülésen tanácskoztak első ízben a magyar irodalomról és a nyelv pallérozásához szükséges játszótársaságról. A színügy körül bőséges adományaival oly kiválóan buzgólkodó Gömör vármegyének egyik követe, Márjássy István, azonnal följánlotta élte fogytáig a pesti magyar színpad elzárására 2000 Rforint évi jövedelmét. De mintha megdöbbenek volna a veszedelmes példától, a lelkesedésnek siettek elejét venni azon kijelentéssel, hogy a tárgyalás rendes meneteléből ki fognak zökkenni, «ha külömbféle tárgyak összekevertetnek.» Ne egy szintársulat biztosításáról legyen most szó, hanem az egész magyar játékszínéről. Az erről való tanácskozást tehát elhalasztották.³⁾ De a 27-ik ülésen,⁴⁾ a

¹⁾ Marczali H.: *Milleniumi tört.* VIII. k. 578. lap.

²⁾ *Naponkint való Jegyzések.* Pozsony. 1808. — 37. lap.

³⁾ J. m. 265—266. lap.

⁴⁾ J. m. 316. lap.

a múzeum ügyével kapcsolatosan ismét szőnyegre hozták olyképen: kéressék meg a nádor különösen, «hogy a Nemzeti Magyar Játék nézőhelyek, vagyis Theatrumok eránt» kiváló pártolását kegyeskedjék kimutatni. Az ügy nemzeti jellegét azzal akarták kiemelni, hogy az eddig és ezután begyülemdő adományoknak különös törvénybe való iktatása rendeltessék el.

A főrendekhez küldött üzenetben röviden érintik, hogy a játékszín a leghathatósabb eszköz arra, hogy velünk született nemzeti sajátosságaink megőriztessenek. A játékszín a mindennapi életmód megfinomítására szolgál s nemcsak a nép durvább erkölceit mérsékli, hanem előkészít a szelidebb érzelmekre és ezzel a közvétkék elharapódzásának megakadályozására szolgál. Nemesebb példákat állítva elénk ezeknek követésére ösztönzi az embereket. A nemzeti nyelv ilymodú gyakorlással ékesebbé válik, finomabbá lesz. Azért — írják nagy nyomatékkal — midőn a nemzeti culturáról van szó, nem felelnének meg a közóhajnak, ha egyúttal a «Theatromi Institutum» állandósítására nem gondolnának.*) A nemzeti cultura czéljaira begyülemdő adományokat illetőleg a legtöbb törvényhatóságnak az a véleménye, hogy e pénzekből adandó segélyezésbe ne csak a Nemzeti Múzeum és a fölállítandó Tudós Társaság, hanem egyúttal a «Theatromi Institutum» gondozása is bevétessék. Nem czélja a Rendeknek, hogy a jelen körülállásokban a színházak organisatiójára nézve, maguk részéről gondoskodás történjék, de a tisztesség úgy hozza magával hogy a hol ez Institutum jelenleg fönnáll, az nemcsak mindazon kedvezményekben részesíttessék, melyekben más nemzetiségek hasonló rendeltetésű intézete részesül, hanem állandosítását hazánkban a köz oltalma alatt meg is kísérthesse. Azért is, hogy a nemzet óhajtása, a mennyire az lehetséges, teljesedésbe menjen, a SS. és RR. azt kívánják elrendeltetni, hogy a Nemzeti Múzeumról hozandó törvényben, a nemzeti culturát érdeklő gondoskodás a «Theatromi Institutum»-ra is kiterjesztessék és pedig a következő módon: hogy a helytartótanács oly helyeken, hol a magyar színészet Institutuma már előbb is létezett, állandósítása előmozdítását gondjaiba vegye; továbbá nehogy függetlenségök az igazgatók

*) *Acta Comititalia*. 1808. 189—91 lap.

vagy a színházi bérlők önkényének kitétessék, azt minden jogtalan megszorítás és elnyomás ellen, a rendelkezésére álló jóra való eszközökkel gyámolítani méltóztassék. Hogy pedig az önkéntes megajánlások azon részét, mely a törvényhatóságoktól a színház céljaira volt szánva, a színészet valóságossal saját céljaira fordíthassa, a törvényhatóságokat nyilatkozásra kellene fölszólítani, hogy részletesen jelölnek meg, vajon azon összegekből, melyeket a nemzeti cultura előmozdítására szánnak, mennyit kívánnak különösen a magyar játékszín céljaira fordítani.

A főrendeknek ugyanezen ülésen tárgyalt üzenete egyelőre abban a nyilatkozatban összpontosult, hogy a Nemzeti Múzeumra tett ajánlásokat nem lehet a színház céljaira fordítani. Ez a fölfogás első pillanatra nem látszott helytelennek, de sejtette, hogy titkolt terv lappang mögötte, melyet a főrendek nem mertek egyelőre elárulni.

Ez az üzenet, sajnos, fölbuzdította a RR. táblájának színházellenes pártját. A főrendek véleményében osztozván, azzal a furcsa okoskodással álltak elő, «nem is látszik illendőnek lenni, hogy a Theatrumról törvényezikkely hoztasson.» Arra hivatkozott ez a párt, hogy más nemzeteknél se lehet nyomára akadni, hogy a színészet érdekében törvényt hoztak volna. Azt azonban elfelejtette mondani a követ úr — kiben fölismerjük? Kölcsény megleczkétetett ósdi táblabírójának típusát — hogy oly sajátos helyzete viszont, mint nálunk, sehol sem volt a színészetnek . . . Még olyan is akadt a RR. közt, a ki azt erősítette, hogy ennek az országgyűlésnek fő tárgya: az ország védelme, sőt a kormány el is határozta, hogy mindazon dolgok, melyek ezen kívül volnának és tárgyalásuk nem tekintetik sürgősnek, a jövő országgyűlésre maradjanak. Majd ekkor, midőn a színház föllállításáról fogunk gondoskodni, a legalkalmasabb lesz ezt az ügyet újból elővenni. Kétségen fölül áll, hogy kell a nemzeti nyelv előmozdítására hathatós eszközökről gondoskodni, «de annak idején, s illendők s alkalmasok legyenek azok. Mit használ az felső Magyarország lakóainak, ha Pesten magyar színházat állítunk. A magyar nyelv érdekéből nemzeti iskolákra nagyobb szükség volna. A mult évi adakozások úgyis mind a Múzeumot illették. Valóban megítéltetjük magunkat, ha az országnak sullyait (Gravamina) és Törvényes kívánságait

továbbra halasztván a Játékrul fogunk Törvényt hozni. Annál is inkább, hogy nagy kérdés az, hogy többet használnak-e vagy ártanak a Nemzeti erkölcsöknek a Theatrumok? A bizonyos, hogy az elpusztúlt Nemzetek nagyon kaptak az ilyen multságokon. Ázsiai szülemény a Theatrum. Elenyésztek már azok a Nemzetek, a kik ezen leginkább kaptak és ezt a legnagyobb tökéletességre vitték. Méltán lehet ezek példájátul tartanunk!»

Hasztalan keresünk akár az országgyűlési naplók, akár az irodalmi polemikus iratok lapjain ehhez a fölfogáshoz csak némileg is hasonlítható korlátoltságot. Akár a Kölcsény táblabíróját hallanók beszélni, kit csak 30 év mulva leczkésztetnek meg ezért. E vélemény nyilvánítójának neve ismeretlen előttünk. Utolsó egyike lehetett a táblabíróosztály azon fajtájából, mely minden újításban a nemzet végső veszedelmét, prófétaí ihletéssel, előre látta. A halogatás volt eszményök; ha új dologról volt szó, elégnek tartották a réginek kifoltozgatását és csak ezt tartották országos érdekű kötelességöknek.

Irtóztak a színjátékot országos rendezés tárgyává tenni, s midőn nem restelték kimondani, hogy az egész világ megítél azért, hogy ha ezt a jelentéktelen, inkább káros mint hasznos, valósággal nemzetgyilkoló intézményt komoly tárgyalás alá vesszük — mikor a görög és római nép elenyészését is ennek lehet tulajdonítani — nem resteltek ahhoz a nevetséges érvhez nyúlni, hogy megbecstelenítjük még a nemzeti öltözetet is, ha alakos játszókra adjuk. Valóban hihetetlennek tartanók az egész nyilatkozatot, ha nem volna megoldható a Diárium lapjain! Az ilyeneknek szólt a Zrinyi dala kifakadása: «Kores volt anyja vére» . . .

Szerencsére nem ilyen fölfogásúak voltak többségben az 1808-iki országgyűlésen. Sokan voltak a jobbik véleményen. A görögök és rómaiak példáján kívül a jelenleg kiválóbb nemzetek életéből az ellenkezőjét bizonyították mindennek. «Ha már minden Nemzeteknek Theatromai vannak, miért legyen maga a Magyar a' nélkül tulajdon Hazájában? Főképpen a népesebb Városokban elkerülhetetlen szükség ez. Mert e nélkül veszedelmes erkölcstelenségre alkalmatosság adódik a Városi Népnak. Miért kényszerítjük Hazánk fiait, hogy idegen nyelven mulassák magukat tulajdon hazájukban?» Hiszen

minderre reá is állottak már a mult országgyűlés rendei. Új dolgot tehát ezúttal nem kezdenek.

A főrendek nem elleneztek, hogy az ezután befolyó adományok a színházra fordíttassanak; a SS. és RR. ellenben azt vitatták, hogy az eddigi adományokat sem lehet más célra fordítani. A vita érdekességét mutatja, hogy a végleges döntést a következő napi gyűlésre halasztották.¹⁾ A SS. és RR. a következő ülésen aztán jelentették, hogy maguk közt a muzeum, a nyelv pallérozása és a játékszín ügyéről tanácskoztak.²⁾ Az elkészült üzenetben csak ezt a kifejezést, hogy a játékszín a nyelvtérjesztés leghathatósabb eszköze, olyképen módosították, «egyike a leghathatósabb eszközöknek.»³⁾ Az adományokról való rendelkezés jogát pedig kinek-kinek meghagyták.

A főrendek üzenete⁴⁾ azon felfogás helyességét vitatta, hogy a játékszínnek nincs oly jelentősége, hogy a király legfőbb hatósága fölügyeletére igényt tarthatna. Elismerték, hogy a nemzet díszére fog válni, ha ugyanolyan kedvezményekben részesítik, mint más hasonló intézeteket hazánkban. Az önkénykedéstől való megvédés érdekében se gondolják a legfőbb királyi hatóság védelme alá helyezendőnek. A muzeumba adott pénzekből semmit sem akarnak a színház céljaira fordítani. A nemzeti nyelv előmozdítása czimén beküldött pénzek adományozóit pedig föl kellene szólítani, hogy mennyit szánnak abból az egyikre, mennyit a másikra.

Ez az üzenet nem segített az ügyön, csak jobban összebonyolította. A muzeum nem oly bonyolult érdekei bő köpönyegül szolgáltak arra, hogy főrendeink mögéje bújjanak, midőn a kényesebb természetű játékszínről volt szó.

A rendek legelőbb is az ellen védekeztek, mintha ők azt óhajtanák, hogy a nádor legyen a magyar színházak igazgatója. Ők csak azt kívánták eleitől fogva, hogy a magyar nyelv e hathatós előmozdítóját csupán kegyelmébe fogadni méltóztatnék. A színházi ügyeket úgysis a helytartótanács gondozza. A nádort csakis mint annak elnökét kérték különös pártolásra s nem óhajtották, hogy netán e tisztéből folyó kötelességén

¹⁾ *Naponkint való Jegyzések.* 321 -23. lap.

²⁾ *N. v. J.* 325. lap.

³⁾ *I. h.* 326. l. és *Acta Com.* LVIII. sz. 192—3. l.

⁴⁾ *Acta Com.* LX. sz. 195. l.

kívül, álljon az ügy élére. A főrendek akadékoskodó fontoskodását ezzel a SS. és RR. kellő módon méltányolták. A fenséges úr tekintélye csorbulását látván abban főuraink, ha a nádor a színházi mozgalom védnökévé tétetnék, siettek a SS. és RR. annak tiszteletteljes kijelentésével, hogy ők ilyesmire még gondolni se mertek.

Az 1808-iki országgyűlés ezen 28-dik ülése még egy tekintetben jelentős. Pestmegye követe ugyanis, utasításához híven, ekkor jelentette ki, hogy a vármegye hajlandó a játékszin czéljaira begyülemdő és begyült pénzek kezelésére. «E végre különös Deputatiót akar rendelni, a mellynek kötelessége lenne az adandó segedelméről ennek az Hazafiúi Tárgynak gondoskodni és a mik szükségesek ennek gondviselésére, véghez vinni. Mind ezek iránt kész követni azt az utasítást, a melly az Ország Rendgyei által e végre fog készítettetni.» Ezzel a nyilatkozattal lép életbe az a «Theatralis Deputatio», melynek a mostani nemzeti színház létesítése körül, nem tekintve apró baklövéseit, oly elvitázhatatlan érdemei vannak.*)

A színházi vita azzal a — vívmánynak épenséggel nem mondható — kijelentéssel végződött, hogy a «Kir. Helyt. Tanáts igazgatása alatt fog ezután is lenni a Magyar Theatrum s azokkal a jogokkal fog bírni, a mik más Jádszó Társaságoknak megengedtetnek.»**)

Az 1808-iki országgyűlés tulajdonképen tehát mit sem végzett a játékszin ügyében. A muzeumról alkotott törvényczikkbe (VIII) egy szó se került be abból, a mit a SS. és RR. kétszeri üzenetökben óhajtottak. A concertatió volt gond az ilyesmire. A KK. és RR. tábláján többségben voltak az ügy leglelkesebb barátai, de a főrendek mint gyakorlott kerékkötők útját állták minden oly törekvésnek, mely — az udvar czéljaival ellenkezőleg — ezt az ügyet törvényes intézkedéssel nemzetivé akarta tenni. Megmaradt továbbra is pártolásra

*) A közfelfogás kedvező fordulatát Csaplovics János is ezen országgyűléstől számítja, 1829-ben Pesten kiadott műve (*Gemälde aus Ungarn*) 327. lapján: «Nur seit 20 Jahren ist das Vorurtheil überwunden, dass es unschicklich sey, öffentlich aufzutreten, und Spässchen vorzumachen.» A balítélet ellen, a tanuló ifjúság kezdi meg a küzdelmet az iskolákban és a műkedvelő-színpadokon. (L. u. ott 327. l.)

**) *Nap. v. Jegyz.* 131—2. lap. V. ö. Vitkovics levelét Csepányhoz. 1808 nov. 8. (Munkái III. köt. 11. lap.)

érdemes magánvállalkozásnak, a nemzeti közérzést hívebben tükröztető SS. és RR. óhajának ellenére, kik benne látták a nyelvterjesztés előmozdításának egyik leghathatósabb eszközt, miután kénytelenek voltak elállni attól, hogy a leghathatósabbnak tartásuk. De a jövő országgyűlést illetőleg, most először, előre is megállapodtak abban, hogy a magyar játszó-társaság fölállításáról gondoskodni fognak.¹⁾ Ha sejtik, hogy addig, keserves csapások után három év fog eltelni, bizonyára nagyobb erélyt fejtenek már most ki. De ki sejtette ekkor, hogy az ígéreteivel oly pazarul bánó kormány 1812 után majdnem másfél évtizedig tartó kényszerű pihenésre fog kárhozlatni minden nemzeti törekvést, melyet végleg elnyomni egy országgyűlésen sem tudott, egyen sem — mert.

Azalatt nagyot fordul a világ sora. A nemesi insurrectio nem válik be olyképen, mint szeretnék. Több veszett nagy csata után meg kell kötni a bécsi lealázó békét. De azután «Felix Austria» vejévé teszi a corsicai oroszlánt, s a mit fegyvereivel nem tud elérni, eléri papi áldással: a békét és így nyugodtan nézhet az 1811-iki országgyűlés minden vihara elé. Látni fogjuk, hogy a hang még oly kérdéseknél is merészebb, mint a játékszinügy. Ez az az országgyűlés, melynek végeztével a nagyjellemű, finom ízlésű magyar főúr, gróf Dessewffy József, e lesújtó szavakat írja Kazinczynak: «El végzém, legalább ezen Dinastia alatt, politikai pályá futáso-mat. Az elmúlt Diétáról baj csak emlékezni is. Mind az Udvar, mind a Nemzet a legalacsonyabb oldalról mutatták magokat. Sajnos volt ez Országban születetni és szégyen Magyar-nak lenni.»²⁾

Nézzük, hogyan illik e mondás keretébe a színházi vita.

Az 1811/12-iki országgyűlés színházi vitája a XXXI-ik ülésel kezdődött, midőn a nyelvi sérelmek tárgyalásához fogtak.³⁾ A vita kimenetelét, mindjárt a cím körül fölmerült

¹⁾ *Jegyzők.* 321. lap. «A Követek és valaki a Diétán megjelent — írja Dessewffy tudósításai napján Kazinczy Cserey Miklós-nak — nagyon erősen együtt tart. A Magyar lélek most látszott igazán fölébredni.» (*Kazinczy lev.* IX. k. 108. l.)

²⁾ *Kazinczy levelezése.* IX. k. 524. lap.

³⁾ A XXVIII. ülésen terjesztették be az országos sérelmet, melynek VII. pontja szólt: «De lingua Hungarica» stb. (*Jegyzőkönyv* 276. lap és *Acta Com.* 128—9. lap.)

nehézségnél sejteni lehetett. A sérelem czíme ez volt: De lingua Hungarica et Theatro Hungarica Nationali. A cím-főiratból némelyek azonnal töröltetni kívánták a végét és helyibe ezt javasolták: ejusque adminiculis. A másik párt nem vette szigorúan e formaságot és közmegegyezéssel bele nyugodtak. *)

A vita részletei jól megvilágítják egyrészt azt a bizalmatlanságot, melylyel az egész ügyet a kir. személynök fogadta, nagyon is hangsúlyozván a pesti német szintársulat jogait s nem rajongván a magyarének előmenetelén; másrészt pedig Pestmegye érdeklődését, melylyel minden fölmerülő kételety eloszlatni törekvék a külső jogok alapján álló személy-nökkal szemben. A sérelmek között ugyanis az állott, hogy a pesti magyar szintársulat még váltakozó játszási engedélyt se nyert a német színházban, ellenére Pestmegye közbelépésének, sőt oly értelmű választ kapott, hogy elégedjék meg a magyar szintársulat azzal, ha nem tartják vándorló, hanem állandó társulatnak. Ez annyit jelentett, hogy a német színház bérlője nem követelt tőlök olyan díjakat, melyet szerződésileg biztosított jogánál fogva minden vásári vándorszínész csapattól szedhetett. Valóban példátlan nagylelkűség a hazai színészettel szemben — a német színészet igazgatója részéről! Midőn a sérelem e pontját tárgyalni kezdték, a személynök körültekintő óvatossággal azt kérdezte: «ha úgy van-e magában a dolog a mint előadatik és valamely környül-állás nintsen-e a dologban, a melly természetesen maga után húzta a nyert választ, mert azt — szerinte — kívánni nem lehet, hogy a mellyek a Német Társaságnak pénzébe kerültek, azokat tetemes kárral a Magyar társaság is használja; ilyen a ruházat és más Theatralis requisitumok.» Pest vm. követe aztán megnyugtatta a személynököt azzal, «hogy a Magyar Nemzeti Társaságnak mind ruhája, mind fundusa legyen.»**) A személynöknek be kellett látni, hogy nem valami vagyontalan, toprongyos komédiáscsapat érdekében szólal föl Pestmegye; de hogy mindez nem változtatta meg idegenkedő véleményét, midőn nem a német, hanem a magyar színészetről volt szó, ezt a XXXIII-ik ülésen mondták bizonyítják.

*) *Jegyzk.* 334. lap.

**) *Jegyzőkönyv.* 1811. 342. lap.

Ő nem akarja — szólt — a színházaknak az erkölcsökre való káros, vagy hasznos voltát fejtegetni, «azt mind azon által el nem halgathatja, hogy ha a Magyar Nyelvnek terjesztése által, a Nemzeti erőt, energiát és vitézséget akarjuk vissza hozni, ezen tzelra a Játszó színeknek alkalmas voltáról méltán kételkedik; bizonyítják ezt a régi Nemzetek példái, a kinnél a Theatrumok tsak hanyatló s elgyengült korokban hozattattak bé.» Egyébiránt kívánta, hogy a SS. és RR. az ezen pontban jelzett kívánságok teljesítésének módját bővebben is kifejtenék.

Nagy ravaszság nyilvánult e beszédben. Nem az erkölcstelenséget terjesztő szinpaddal érvel, hanem azzal, mely a nemzeti erőt, energiát, vitézséget fogja tönkre tenni. A játékszín kedvelése csak hanyatló nemzetek kedvtöltése. Hogy illik ez össze azzal a nemzettel, mely csak a közelmúltban is vitézségének oly világra szóló jeleit adta! Még a történet meghamisításától sem irtózik, midőn azt mondja, hogy a régi nemzetek hanyatló korokban hozták be a színházat, holott ez természetes fejlemény volt náluk. Hiába! midőn a kormánynak hízelegni kellett, a személynökök sohsem voltak válogatóság eszközeikben. A személynök beszédjét nem hagyták válasz nélkül. Békés megye követe ugyan összehonyolította a kérdést azzal, hogy ő előbb a «tudós Magyar Társaság» felállítását óhajtotta — de ebből nagyobb baj nem lett. Ez a széptudományokkal foglalkozván, szólt Békés követe, «mind az izlésnek javítására, mind a Nemzeti pallérozásra, sokkal hasznosabb volna a Theatrumnál; sőt a fent irt tzelra elkerülhetetlenül szükséges és minden kétségen kívül ennek kellene a Theatrumot megelőzni. «Ebben a nyilatkozatban veszedelem rejlett az, hogy a meglévő magyar színészetet áldozatul vetette oda a reménybeli tudós társaságért. Sem helyes, sem helytelen voltát nem érintették e véleménynek, csak annyiban támadtak ellene, a mennyiben a tudós társaság tőkénének gyarapítására kívánta fordíttatni a «fölkelő sereg kincstárjában meglévő Summákat is». Ezt az összeget azonban eredeti rendeltetésétől elvonni még egy tudós társaság érdekéből sem óhajtották a KK. és RR.

A személynök ellen annál többen vették «nyomós beszédjök által» védelmök alá a játékszínt és annak «mind az erköltsre, mind Nyelvre és jó izlésre hasznos befolyását nem

tsak az újabb Nemzeteknek, de a régieknek is példájokkal megbizonyították; és így, hogy szükség legyen a Törvényhozó Határlomnak ezen tárgy körül foglalatoskodni, megmutatni igyekeztek.» A fölvilágosodottak pártjának nemcsak a személynök ellen kellett megvédelmezni a színügyet. Az ellenpárt ugyan csak egy-két emberből állott, de ez nem átalította a színháznak az erkölcsöket illető hasznos voltát kétségbe vonni s mint ilyent «nem vélte illendő Tárgynak, mellyről Törvény hozattasson.» A többség az európai nemzetek egyértelmű fölfogására hivatkozással, nem tarthatta szükségesnek, hogy e korlátolt vélemény ellenkezőjének hosszabb vitatásába bocsátkozzék. Az engedékenységekben mégis túlságig mentek s mintha a személynöknek a régi vitézi erkölcsök veszélyét jósló szavaira meghökkenetek volna, «ezen tanácskozásban a Theatrumot egyedül azon tekintetből kívánták nézetni, mint a Nyelv gyarapításának bizonyos és legsikeresebb eszközét; egyébaránt nem ellenzették, hogy erről a Törvényben szó se legyen, ha kivánságokat egy Felírás által elérhetik.» Az aggodalmasabb rész törvényt kívánt, mivel a Felírás sikeretlenségét előre látták a Helytartó tanács azon feleletéből, «mely által azon kérést, hogy az újonnan épült Pesti Theatrumba a Magyar Játész Társaság a Németekkel fölváltva játszhasson, egészen megtagadta.» Ők az igazsággal meg nem egyeztetetőknek tartották, hogy minekutána a pesti német színház a szépítő bizottságtól eladott telkek árából épült, az egyedül a német színészet érdekeit szolgálja és belőle a magyar színészet végleg kizárassék. «Ezen Városnak értéke és gazdagsága, rész szerint az egész Nemzet kereskedéséből és minden igyekezetének (omnisque ejus industriae fructibus) mint Fő-Városban legtöbbször megforduló hasznából, rész szerint a Törvények és más egyéb dolguk miatt ott mulató Hazafiaknak költése által nevedett; illő tehát és igazságos, hogy a Nemzeti közjóra használtasson; sőt ha a mint állítatik, a Magyar Játékszín a Némettel meg nem férhetne, úgy egyedül a Magyar maradjon, a Német pedig megszűnjön; mivel akár mint a Nyelv elő-mozdításának, akár mint a Nemzet pallérozódásának eszközét tekintsük, ezzel a Hazában a Németnek nem tartozunk.»

Volt kétségkívül egy kis túlzás ebben az óhajásban. De e túlzás jogos volt, jogosabb az ellenfelénél. A magyar színé-

szet távolról sem állott a fejlettség oly fokán, mint a német, de törekvésének nemességéhez, igazi nemzeti czéljaihoz kétség nem férhetett. A magyar színészet nemzeti hivatást teljesített a fővárosban, a német ellenben csak a mulatozásnak volt egyik neme. Amaz belföldi növényhez hasonlítható, melytől elvonták még a jó talajt is, melynek elhanyagolták művelését, hogy elcsenevészve, lombtalanul álljon, mint a saját nyomorúságának legjobb hirdetője; emez idegen dísznövény, melyet mesterségesen neveltek föl, hogy aztán díszes voltára hivatkozzanak, midőn valaki ama másíknak gondozását ajánlotta. Az egyiknek hazafias érdeklődésen fölül mi sem jut, a másíknak fényes palotát emelnek, melyet nagyságra nézve azidétt, egész Európában, csak a milánói Scala-színház múlt fölül. Pest városa valóban úgy rendelkezett az eladott telkek jövedelmével, hogy az sokkal nagyobb közönyt jelentett a magyar nemzet érdekei irányában, mint a mily áldozatra készség jele volt a németiség ügyével szemben.

Jellemző, hogy ennek a Pest városának a személynök volt az országgyűlésen a leglelkesebb védelmezője. Szerinte miután Pest városáé ez a színház, «nem lehet tehát annak használatában ötlet Törvényünk értelme szerint háborgatni. Pest városa is Theatrumát annak adja, a kitől a reá költött Kapitálisainak legbizonyosabb hasznát várhatja.» Mivel pedig Pest városa eziránt már az alkut is megkötötte, nem lehet azt az országgyűlésen elrontani. Mérsékeljék tehát a RR. kéréseiket «nehogy azt is, a mit különben elérhetnénk, elhibázzuk; és elégedjünk meg azzal, hogy a Magyarok a Németekkel felváltva játszhassanak.» A rendeket megtévesztette ez a kétértelmű válasz, mert elállottak föntebbi kívánságuktól, sőt Pest megye követe is elfogadta az indítványt, «azt állítván részéről, hogy a Németek kizárásával kérésünknek elérését nehezítenénk». A váltakozva játszás eszméje elfogadásánál még az is okúl szolgált, hogy «Nemzeti Játékszinünk még formálva nem lévén, szüksége vagyon annak példára, melly szerint magát tökéletesítse». Most már könnyű volt a felirat szövegét megállapítani. A személynök tanácsára «ezen kérdésnek kellemesebb előadása végett» a feliratból egypár sort, «hoszszasabb vetélkedés után» törültek pl. «úgy mint hogy máskülömben a Pesti Theatrum Nemzeti nevet nem is fog érdemlenni»; valamint ezt a helyet: «ha a két Játékszin

együtt meg nem férhetne, a Német a Magyaroknak helyt adni tartozzon, azon feltétellel mindazonáltal, hogy ha a Magyar Játzó Társaság kirekesztetne, a Pesti Theatrum Nemzeti Theatrum névvel meg ne betsültessen.»¹⁾ «E szerint ezen Tzikkely írja a *Jegyzőkönyv* — úgy állapítottatott meg, hogy azon szavaktól fogvást secus neo erectum a következők mind ki-hagyattassanak.» Különös, hogy a *Jegyzőkönyv* még egy szövegeltérést nem közöl, pedig ez rendkívül fontos.²⁾ A XXVIII. ülés szövegében ez a kitétel fordul elő: «eapropter Lege statuendum esse censent SS. és OO.» az XLI-ikben pedig e helyütt ez áll: «eapropter Sua Majestas Sacratissima demisse exoranda est, dignetur Clementer congrue disponere.» . . . Ezt a változtatást különben a főrendeknek köszönhetjük, kik úgylátszik a színházügy törvénybe igtatását a leghevesebben ellenezték. A KK. és RR. a főrendi szövegezést végül mégis elfogadták a LX-ik ülésben, csupán egy kifejezését módosították: a modum ponere-t a congrue disponere-vel cserélték föl. A fölirathoz mellékelt levélben külön is kiemelték, hogy az 1792-ik évi VII. és az 1805-ik évi IV. t.-cz. «bár annyi Esztendők lefolyása után és a kívánt tzélnak egészen meg nem feleltek, sőt a mint a hosszszasabb tapasztalás mutatta, nem is voltak elegendők.» Azt a kívánságukat terjesztették a felség színe elé «esedezvén, hogy ezeket a mellyeket Felsőség s a Haza javára törekedő leg-foganatosabb arányozásunk velünk elő hordat, Királyi kegyelmes helybenhagyásával megerősíteni és a Törvénynek közé bé iktatni méltóztassék.»³⁾ Minden kétséget kizárólag azt akarták ezzel kifejezni, hogy a magyar nyelv érdekében hozott eddigi törvények nem hajtattak úgy végre, a mint azt a nyelv és nemzet érdeke joggal követelhetette.

A kiábrándulásra időt engedett a kormány, mert az 1811 decz. 19. kelt felíratra csak 1812 aprilis 14-én érkezett le a királyi válasz — de e rideg elutasító válasz teljesen alkalmas volt arra, hogy még azoknak is elvegye a kedvét, kik minden lehető megtettek arra nézve, nehogy a kormány jóindulatának útját szegjék egy-egy erősebb kifejezéssel. A kir.

¹⁾ *Jegyzőkönyv.* 384—88.

²⁾ V. ö. *Acta Com.* Pozsony. 1811. — 128—129. és 158. lap.

³⁾ *Acta Com.* 1811. Pozsony. 154. lap.

leírat száraz rövideggel csak annyit mondott, hogy a magyar nyelv kimíveltetése és előmozdítása körül 1807 óta törvényes úton már annyi történt, hogy új törvények hozatalának szüksége aligha forog fönn! A játékszínügyről — egy árva szó sincs a leíratban.

Jogos vagy jogtalan volt-e Dessewffy elkeseredett nyilatkozata: a kormánynak ez egy kérdésnél tanusított fölháborító eljárása is eléggé megvilágítja. Mintha féltek volna attól, hogy a magyar színüggyel nem bánhatnak többé oly közönyösen. Csaknem egy századnegyed múlt el 1790 óta és el lehetett mondani, hogy az irodalom legélenkebb segédkezése, a színészet legnagyobb buzgalma, s a közóhaj ellenére semmi törvényes intézkedés nem történt érdekében — sőt ez eredménytelenség után 1812-ben attól lehetett tartani, hogy a sokszoros csalódás után maguk a színészek fognak e háladatlan pályától elpártolni, mely csak kötelességeket rótt rájuk s jutalmul a vándorélet koldusbotját nyomta a kezükbe.

Igaza volt Kazinczynak, midőn azt írta 1811-ben Cse-rey Miklósnak: «Miért nem boldogul Nyelvünk, literaturánk, theatrumunk? Mert ellene van az altus.»*)

BAYER JÓZSEF.

*) *Kazinczy lev. IX. k. 13. lap.*

SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰVÉSZETBEN.

Első közlemény.

Nincsen város Európában, mely oly tisztán őrizte volna meg középkori jellegét, mint Brügge. A haladás és a vállalkozási szellem másutt sokat rombolt és átalakított; még Nürnberg is évről évre kevésbé emlékeztet Dürer idejére. Brügge azonban a XVI. század óta alig változott. Daczosan égnék meredő beffroi-ja, templomtornyai, oromzatos házsorai, melyek élénken tükröző csatornákkal átszelt utcáit szegélyzik, nemcsak egyes emlékekben, hanem a város egészképben még ma is a virágzásnak azt a fényes korszakát varázsolják elő, a mikor a délen Velenceze, északon pedig Brügge volt az ismert világ kereskedelmének két legfontosabb központja, a mikor a hatalmas burgundi herczegek Brüggeben fényűző udvart tartottak s a XV. század művészete, a Van Eyckok és Roger van]der Weyden nyomán, Memlingnek, a nagy brüggei mesternek remekműveiben is hervadhatatlan dicsőséget aratott. S Brüggeének sajátzerű érdekességét fokozza az, hogy régi nagysága nem tartott tovább nyolczvan évnél s ezért építkezései túlnyomóan egy időből, a csúcsives korszakból valók, mintha még ma is ott honolna a középkor szelleme, egyöntetűen, érintetlenül. A modern városok sürgése, forgása nem zavarja meg a múltakról regélő művészi emlékek szemléletét; az utcák többnyire kihaltak; Brüggeének még ma is legotthonosabb és legbeszédesebb lakói Merész Károly és leánya Mária, Miksa császár neje, kiknek aranyozott ércalakjai a Notre-Dame templomban összes herczegségeknek és grófságaiknak czimereivel borított sarkophagjaikon nyugosz-

nak; valamint a Szent Jánosról nevezett kórházban levő ereklyetartó szekrényen az a számtalan kis alak, melyekbe Memling mesteri esete öntött halhatatlan életet s Szent Orsolya legendájának történetében a saját kortársait megragadó természeti igazsággal örökitette meg. Maga ez a kórház is méltó arra, hogy Brüggenek legnagyobb kincsét, a középkor legbájosabb remekét őrizze. A csücsíves építkezés virágzó korában épült s oly nagy kiterjedésű, hogy minden bővítés és átalakítás nélkül jelenleg is elég helye van ott a betegek ápolásának és a klastromnak, úgy mint sok száz évvel ezelőtt. Ennek a gazdagon tagolt kórháznak udvarán áll a külön épület, melynek hajdan a káptalan üléseire rendelt, nem nagyon tágas termében a falakat kizárólag Memling képei díszítik; a terem közepén helyezték el Szent Orsolya ereklyetartó szekrényét, melyet 1489-ben avattak föl ott fényes szertartással. Carel van Mander, a németalföldi festők életírója, följegyezte a XVII. század elején, a mikor pedig a művészi irány már teljesen megváltozott, hogy «Pieter Pourbus, e későbbi korszak egyik jeles festője, sohasem mulasztotta el azokat az ünnepnapokat, a melyeken az ereklyetartó megtekintését megengedték. Nem tudott eltelni a nézésével, nem tudta eleget magasztalni». S Memling iránta csodálat azóta sem szűnt meg. Sőt bátran lehet mondani, hogy az idők folyamán még növekedett. Nemesak a kíváncsi utazók zarándokolnak Brügge legnagyobb művészi kincséhez, hanem a modern művészek között is vannak nagyon sokan, a kik el-eljárnak, mint valamikor Pourbus, oda, hogy okulást és ösztönzést merítsenek Memling művészetének utólérhetetlen finomságaiból. Mert Orsolya legendája Memling művében a mai művészet szempontjából is a természetességnek, az őszinteségnek és a színekben és formákban a legapróbb részletig menő gondos kezelésnek oly kiváló sajátságait tárja fel, melyek érvényesek maradnak mindig. A mi csekély gyámoltalanság van még a csoportosításban és a mozdulatokban, még az is a kor naiv, vallásos szellemét szinte megindítóan jellemzi. Mentől többször és mentől tovább néztem ezeket az apró képeket, annál elevenebbé és jelentékenyebbé vált az a kis világ, mely az ereklyetartó szűk mezőit betölti. Mintha valóban érző lényeket láttam volna egy közös, magasztos cél felé vonulni, az egyes állomásokon végig a vértanúságig, annyira le tudják

bilincselni a figyelmet ezek a csodálatos igazsággal megfestett kis alakocskák és oly vonzó sorsuknak keresetlen és világos előadása. Memling előtt is voltak már művészek, a kik Szent Orsolyát megfestették, egyes alakban, sőt a vértanúság színhelyén, Kölnben, a neki szentelt templomban egész története látható egy képsorozatban, valószínűleg Meister Stephan egyik követőjétől. De ezek közül egy sem képes az érdeklődést oly mélyen és oly tartósan foglalkoztatni, mint Memling, a középkornak e bájos legendájával.

Azóta sem ábrázolták Szent Orsolyának bajtársnőivel együtt szenvedett vértanúságát hasonló sikerrel; egyedül Carpacciónak képsorozata Velenczében az, mely ugyanezt a tárgyat, az elbeszélő művészetnek ugyanazzal a körülményességével, de az akkori velencei élet pompájának és szingazdag-ságának kifejtésével, oly mesteri földolgozásban tárja föl, hogy az összehasonlítást nemcsak megérdemli, hanem nagyon tanulságossá is teszi. Azok az alakok, melyek az Accademia di belle Arti külön termében Carpaccio kilencz nagy méretű képén, fesztelenül és előkelően, a XV. század patriciusainak gazdag és festői viseletében, Szent Orsolya legendájának szereplői, négyszáz év előtt a Piazza di San Marco terén büszkélkedtek, a Canal grande gondoláin andalogtak s a fényes márvány-palotákban élvezték a velencei élet gyönyörűségeit. Szent Orsolya legendája Brüggében a vallásos ábrándozásnak, Velenczében a pezsgő életkedvnek hatása alatt, a közös forrástól különvált utakra terelte Memling és Carpaccio művészi képességét. A legenda, mint csodákkal átszótt regényes történet, bőséges anyagot szolgáltatott a művészi fölfogás szabad játékának. Memling művén a zsoltárok emelkedettsége és buzgó fohásza zendül meg; Carpacciónál a szigorúbb germán fölfogás csak fékezi, de el nem fojtja a szerenádnak, a szerelmes canzonéknak belevegyülését. S műveik nem annyira a hunnok idején és Kölnben megesezt vértanúságnak, mint inkább annak a korszaknak mesteri ecsettel megírt történeti okmányai, mely azokat létrehozta.

Napjainkban az általános fölfogás nem kedvez a történeti festészetnek, sőt szelvében tagadják a jogosultságát is. Hogy van az mégis, hogy annyi régebbi remekművel együtt Memling és Carpaccio elbeszélő művészetének ez alkotásai nem váltak elavultakká s ma is a művészet egén négy század

távolságából, mint elsőrendű csillagok ragyognak felénk? Milyen volt annak a kornak szelleme, mely az ő művészi lelkeket áthatotta? Hogyan keletkezett, hogy vált a keresztyén-ség népszerű legendájává Szent Orsolya vértanúságának története, mely ezt a két nagy mestert arra ösztönözte, hogy teremtő képességeknek teljes odaadásával legszebb műveiket megalkossák? Mentől jobban megszerettem Memling és Carpaccio remekműveit, annál inkább elmélyedtem ezeknek a kérdéseknek taglalásába. Előtérbe nyomultak azok a nagy eszmék, a melyek a középkor utolsó századaiban a nyugati keresztyén-ség művelődését vezérelték; Szent Orsolya legendájában e korszaknak egyik legjellemzőbb fejezete tárult föl előttem, mentől részletesebben ismerkedtem meg azokkal a mozgó rugókkal, melyek a legenda tartalmának szövésével és kiszínezésével országról országra terjesztették népszerűségét s hullámba hozták vele a népek kedélyvilágát. Tanulmányaim eredményének megírására az a meggyőződésem serkentett, hogy Memling és Carpaccio műveiben is nemcsak művészi képességek kiválósága, hanem a tárgy fontossága is örökbecsű példát szolgáltatathat arra, hogy az elbeszélő, a történeti festészet akkor emelkedik hivatásának magaslatára, ha az összeség eleven érzéséből merít. Ezek a remekművek nem tartoznak a művészet történetének holt anyagához, de oly termékenyítő erőt rejtenek magokban, mely a modern s különösen a nálunk meghonosult művészi törekvések javára is értékesíthető. Megkísérlem, hogy azt befejezésül bővebben kifejtssem.

I.

Valóságos útvesztőbe vezetne, ha nyomról nyomra akar-nám követni azt a századok óta soha nem szünetelt és a leg-utóbbi évtizedek alatt még hevesebbé vált, óriás mérvű irodalmi háborút, mely a dolog természeténél fogva engesztelhetetlenül választja el egymástól a két ellenkező fölfogást arra nézve, hogy Szent Orsolya legendájának van-e történeti alapja; a középkorból sokféle változatban reánk maradt egyik, vagy másik szövegezésének van-e legalább némi kútfői értéke. Nem is lehet csodálkozni azon, hogy a középkornak ezzel a legendájával úgy az egyházi, mint a világi írók oly tüzetesen

foglalkoztak. Szent Orsolyának és a tizenegyezer szűznek vértanúsága a XII. század közepe óta messze túlszárnyalta odáig inkább csak Kölnben kegyelettel ápoltt helyi jelentőségét. Akkor ásták fel Kölnben az úgynevezett «Ager Ursulanust», elárasztották az egész keresztényvilágot a tizenegyezer szűz testereklyéivel, melyeket a középkori vallásos rajongás nagy tisztelettel fogadott és őrzött mindenütt. Ez ereklyék kedvéért a buzgó hívők templomokat és klastromokat emeltek; nemcsak magának Szent Orsolyának, hanem kíséretéből sok más szűznek nevét is számos helyen mint védő szentekét ünnepelték. Nagyon természetes ezért, hogy az egyházi írók lándzsát törtek a tizenegyezer szűz vértanúságának hitelessége mellett, azokkal a támadásokkal szemben, melyekkel a vallási reformációval együtt fölébredt kritikai szellem a középkornak e legnépszerűbb legendáját megfosztani törekedett világtörténeti háttérétől.

A kit közelebről érdekel az Orsolya-legenda körül nagy arányokban és gazdag tudományos fölszereléssel folytatott vitatkozás, az az összes forrásműveknek és hagyományoknak gyűjteményét megtalálhatja Crombach Hermann kölni jezsuitának 1647-ben megjelent s ezernél több folio-lapra terjedő nagy munkájában. Csakhogy Crombach e művében nem maradt az adat-gyűjtés terén, hanem arra is vállalkozott, hogy azoknak történeti hitelességét is bizonyítsa; ezen a téren azonban az újabb egyházi írók is kénytelenek voltak az ő fejtegetéseinek tarthatatlanságát elismerni s lassankint a katolikus fölfogás is mindinkább megnyugodott abban, hogy Szent Orsolya legendája nem való történet, hanem a költői és épületes mesék sorába tartozik.

Nagyobb élénkséggel csaptak össze ismét a régi vitának hullámai, Schade Oskarnak, a kitűnő germanistának, 1854-ben megjelent *Die Sage von der heil. Ursula und den elftausend Jungfrauen* című könyve fölött. Schade voltaképen annak a bizonyítását tűzte ki célul, hogy mint sok más középkori legendának, a Szent Orsolyáról és társnőiről szőtt meséknek forrását is a pogány germánok mythológiájában kell keresni. Könyvének ez a része csekélyebb visszhangot ébresztett, mint az a kiméletlen kritika, melylyel a legendát úgy a maga egészében, mint az idők folyamán módosult és bővült részleteiben minden történeti valószínűségből kivetkőztette s arra az ered-

ményre jutott, hogy a XII. században a kölni papság ezzel a legendával, az ereklyék tömeges kiosztásával és a hozzájuk fűzött csodák rendezésével az akkori babonás hiszékenységgel oly óriási visszaélést követett el, melynek párja alig akad a világtörténelemben.

Ez a könyv szolgáltathatta a közvetlen alkalmat arra, hogy a jezsuiták, kik az Orsolya-legendáknak addig is első sorban küzdő védői voltak, a brüsszeli bollandista-gyűlésen az összes anyag újabb kritikai földolgozását határozták el s azzal Victor de Bück páttert bízták meg. Műve 1858-ban jelent meg. Követték ezt 1863-ban Dr. J. H. Kesselnek *St. Ursula und ihre Gesellschaft*, valamint 1879-ben Alb. Gereon Stein *Die heilige Ursula und ihre Gesellschaft* című egyház-történeti munkái.

A mikor Stein idézett könyvét megírta, Kölnben ő volt a Szent Orsolyáról nevezett templom plébánosa. Lehetetlen az ő vonzó és világos előadását azzal a rokonszenvvel nem kísérni, a mily szeretettel mélyed tárgyába, melyhez benső kapcsolat is fűzte és tisztelettel meg kell hajolni lelkiismeretes elfogulatlansága előtt, melylyel az ő védszentjének legendáját mindazoktól a hamis czifraságoktól megtisztítani törekszik, melyekkel a középkori papság annak történeti alapját elborította. Hogy a legenda történeti magvát sikerült-e kétséget kizáróan földerítenie, annak vitatásába bocsátkozni nem kívánok. Még távolabb esik czéломtól annak a vizsgálása, hogy Schadenak tétele a legendának pogány eredetéről megállja-e a kritikát.

Nem azért tanulmányoztam át az idézett munkákat, hogy Szent Orsolya legendájának történeti forrásait kutassam; nem is azért, hogy a tizenegyezer szüz vértanúsága iránt még ma is széltében ápolt kegyeletnek jogosultságát mérlegeljem. Ha hivatottnak tarthatnám is magamat e kérdések feszegetésére, még akkor is tartózkodnám attól, hogy ezen a szövevényes úton épen az ellenkező irányba jussak, mint a melyet követni óhajtok. Mert előttem azok a remekművek lebegnek, a melyekkel a középkor végén s az új kor hajnalán két nagy művész Szent Orsolya legendáját a szó legszebb és legnemesebb értelmében megörökítette s azoknak teljes megértéséhez és méltánylásához nem nyujtana semmi anyagot a történeti valószínűségnek az a pár foszlánya, melynél többet a legendá-

ból még az egyházi írók sem voltak képesek megmenteni a tudós viták után. Vissza kell térnünk a tizenegyezer szüzet dicsőítő legenda legteljesebb virágzásához, annak a kornak szellemében kell összegyűjtenünk költői részleteit, a mely korban élt és alkotott Memling és Carpaccio.

A középkori legendákat nem lehet egyszerűen csak bájos meséknek tekinteni, melyeknek egyéb jelentőségek nem is volna. Igaz, hogy gyakran homályosították el a történeti valót, a későbbi kutatókat tévutakra is vezették. De ha azt tekintjük, hogy a középkorban nemcsak a nép nagy tömege, hanem a hűbérurak, sőt a városok polgárai is mily csekély szellemi tőkéből éltek s hogy a szent történetekből merítették főleg komolyabb ismereteiket és erkölcsi tanulságaikat, nem tagadhatjuk, hogy a legendák, valamint azoknak művészi ábrázolásai a középkor lelki állapotának tükréül szolgálhatnak, és pedig hű tükréül annál is inkább, mert a középkor kedves naivitása, a képekben épen úgy mint a legendákban, gondatlan anachronismussal, más idők és más világrészek eseményeit a saját szokásainak és fölfogásának mezébe öltöztette.

A keresztes hadjáratok sok új legendát hoztak forgalomba s megadták a lendületet arra, hogy a régibb egyszerű elbeszélések is mesés kiszínezéssel teljesen átalakultak. Megfelelt az annak a nagy átváltozásnak, mely a szent földre századokon át özönlött ember-áradat lelki életében végbe ment. Azok, a kik a családi tűzhelyet elhagyták a keresztért, először ingatták meg azokat a sorompókat, melyek nemcsak a népfajokat, hanem a szűkebb hűbéri korlátok között élő egyes embereket is különválasztották. A mindenfelé terjesztett magasztos eszme, a Szent föld fölszabadításának célja, a keresztért szenvedett halál díjában megígért túlvilági örömök utáni epedés először egyesített nagy tömegeket egységes szellemben. A vallási rajongás, — melynek a keresztes háborút hirdető szerzetesek között oly hatalmas élesztői voltak, mint clairvaux-i Bernát, — az idegen országokban együtt átélt viszontagságok, a hősiességnek és önfömládozásnak szájról szájra magasztalt példái, a képzeletet izgató kalandok, a keleti világ csodái és regéi nemcsak a keresztes vitézekre gyakoroltak nagy benyomást, hanem hazatérésök után természetfölötti és túlvilági ábrándok hatották át a népek minden rétegét.

A nagy tömegeknek egy érzésbe olvadása és a közszellemnek magasba szárnyaló vágyakozása egy szebb és örökké tartó boldog élet után, mely a földi lét nyomorúságáért oly eleven színekkel kifestett kárpótlást ígért, a középkor utolsó századainak legnagyobb alkotásaiban, a csúcsíves templomokban találta meg ma is bámulatot gerjesztő kifejezését. A hívek sokasága el nem fért többé a román templom tömör falai között.

Az egyszerű donga-boltozatot az egymást csúcsban metsző ívek váltják föl, melyeket a magasba törő karcsú oszlopokból és pillérekből szétágazó bordák és gerinczek alkotnak; a pillérekről és oszlopokról a boltozat oldalnyomását a külső táмок veszik át s ezt az erősítést az alacsonyabb mellékhajókat légiesen áthidaló támívek közvetítik; ezek az elemek hordozzák az összes terhet, módot nyújtva a hagyományos kereszt-alapon az oszlopok és pillérek közt nagyobb nyílások hagyására és a hajóknak lényeges tágitására. A falak föl szabadulván minden nyomás alól, tetszés szerinti nagyságú ablakoknak adnak helyet. A szerkezet merészsége mellett annak minden tagját a legalaposabb számítás köti össze, a lehetőleg karcsú alakoknak századokra való szilárdságot biztosítva. A díszítő elemek a szerkezeti vonalaknak magasba törekvő irányát még sokszorosán hangsúlyozzák. Toronyfiak, csúcsos oromzatok és vimpergák sorakoznak egymás fölé, ott, a hol a támaszok végződnek, a hol a kiszögelések bármily csekély helyet engednek, vagy a hol az ablaknyílások záródnak s át meg átszelik az áttört művű galleriákat, vagy leveles párkánykoszorúkat, a vízszintes tagolások mentén. A szem sehohsem talál nyugvó pontot; mindenütt eleven alakzatok szövődnek egymásba, mintha egyik a másikat hordozná föl a magasba; míg sokszorozottan és mindig légiesebben, teljes erővel törnek föl az égnek, a hatalmas tornyok keresztvirágáig, mintha csak a reménykedő halandók ezreinek megkövesült fohászában egyesülnének.

Köbe faragott csodás legenda a középkor alkonyának temploma; nagyszerűsége és részleteinek gazdagsága szinte megdöbben az első látásra; lassankint megértjük aztán a teremtő képességnek azt a bámulatos biztosságát, a melylyel a kőalakzatok erdejében azok mindegyikének törvényszerű rendeltetést juttatott és valamennyinek egyesült harmóniájá-

ban a legmagasztosabb eszmének századokon át utólérhetetlen hirdetője lett.

S a csúcsíves templom belseje felel meg legjobban az isten háza fogalmának. A kapuk sötét nyílását szobor-
raival népesített koszorúk övezik; a belépőre mistikus fél-
homály borúl; a csillagos mennyezetek s az aranyozástól tündöklő főoltár, a nagy távolságra látszó szentélyben, a sugár-
oszlopok és pillérek mentén túlvilági messziségbe ragadják a szemlélő áhitatba merült lelkét; s hogy a külső világtól teljesen elvonja figyelmét, a magasan fölnyúló ablaknyí-
lások sem engednek kilátást, hosszú szárjai, melyek a csúcs-
íves záró fölületen változatosan fonódnak egymásba, tüzes színű üveglemezeket foglalnak keretbe, s az átszűrődő nap-
fény a rajtok ábrázolt szentekre a megdicsőülés ragyogását varázsolja.

Álljunk a párisi Notre-Dame szobrocskákkal elhalmozott kapui előtt, vagy lépünk a brüsszeli Ste Gudule fenséges belsejébe, hol a «chapelle du St.-Sacrement-des-Miracles» remek, bár már későbbi üvegfestéseit fejedelmek — köztök a mi szerencsétlen II. Lajosunk és neje Mária — alakjai disz-
tik, fejedelmek bőkezűségéből, vagy annyi más csodája előtt a csúcsíves művészetnek, s át kell éreznünk, hogy a kételke-
déstől el nem homályosított, tiszta és szent meggyőződés ereje valósult meg azok nagyszerűségében s a vallás benső szeretete ékesítette föl azoknak minden részletét. A csúcsíves templomot századok hozták létre s századokon át nyújtottak elegendő teret arra, hogy a hívők kegyeletes művekkel folyton gazdagíthassák. Egészében a nagyszerűség, részleteiben a bensőség nyilatkozására a csúcsíves templom úgyszólván korlátlan szabadságot engedett. S ezzel a szabadsággal éltek is a hivek, az akkori buzgóság és áldozatkészség meleg ösztö-
nével nyújtva hálás föladatokat a velök érző művészeknek. Az oldalhajók és a kápolna-sorozatok oltárait bőkezű donato-
rok fölékesítették a legszebb képekkel és szobrokkal. Azok előtt, elvonultan, a naiv bizalom közvetlenségével fordulhatott az imába merült lélek választott szentjéhez. A hatalmas csúcsíves templomnak e bensőségtől ihletett részeiben, a szárnyas oltá-
rokon érvényesült legjellemezőbbben a középkor művészi képes-
sége. S hogy ez a művészet mily utólérhetetlen magaslatra emelkedett a szent történetek egész körének ábrázolásában, azt

a mai kor is ellentmondás nélkül elismeri az oly remekművek előtt, a minők Meister Stephan Lochner híres kölni oltárképe, valamint Hubert és Jan van Eyck genti polyptychonja: «A mistikus bárány imádása». Sokkal ismertebbek e fönséges alkotások a művészet történetében, hogy sem bővebb leírásukba bocsátkozhatnám. Csak a középkor szellemének jellemzésére látszott alkalmasnak a hivatkozás erre az örökbecsű két műre, melyekben a nagy mesterek a meggyőződés erejével, az erkölcsi tisztaság bensőségével, az arcok és mozdulatok nemes fönségével pótolták a művészi tudás kezdetlegességéből eredő hiányokat. Ugyanakkor, a XV. század első felében, Olaszországban a művészet az emberi alakot és a csoportosítást már sokkal fesztelenebbül ábrázolta, finomultabb ízléssel és biztossággal, több eleveniséget és drámai mozgást öntött beléjük. De ha az éjszakai nagy mesterek rajza még küzd az esetlenséggel és merevséggel, ha alakjaik többnyire mozdulatlanok is, ruházatuk nehézkes ránczokban török meg, mégis mennyi lélek árad a kölni mester átszellemtől szentjeiből, a van Eyck testvérek pedig a természethűséggel mily komoly fönséget tudtak egyesíteni s az egymásba ütköző élénk színeket mily erőteljesen hangolták össze. A néző gyönyörűséggel merül el a «misztikus bárány» körül tolongó sokaságba. E nagyszerű alkotás előtt, mondja Fromentin, a kiváló francia művész, *Les maîtres d'autrefois* című könyvében, melynél élvezetesebbet művészetéről aligha írtak, «... a lélek elvész a végtelenségbe, álmodhatik a végtelenről, a nélkül, hogy megfejlhetné hatásának forrását. A szem is gyönyörködhetik benne, a nélkül, hogy kimeríthetné rendkívüli gazdagságának élvezését és tanulságait. ... Ha igaz s minden a mellett szól, hogy Jan van Eyck e középső képnek szerzője, úgy testvérenek modorához a saját lényéből is hozzá kellett járulnia, több igazsággal az arcokban, több emberi vonással a kifejezésben, több fényűzéssel és gondosabb részletezéssel az architektúrában, a kelmékben és az aranyozásokban. S bele vezette különösen a szabad levegőt, a virággal szórt mezőt, a kéklő messziiséget. Szóval, a mit az ő testvére megőrzött a mythos ragyogtatásában, byzanci alapon, azt leszállította a földi láthatár színvonalára».

S a valónak és a természetfölöttinek e csodálatos összekapcsolásában rejlik a van Eyckok s követőik, Roger van der

Weyden és a minket e helyütt közelebről érdeklő Memling művészet-történeti jelentősége. Az előbbieket epikai erélyvel, Memling pedig inkább idylli gyöngédséggel, egykorú embereket ábrázolnak, természetlően, egyéni vonásokkal, a ruházat és fegyverzet, a butorok, szőnyegek minden aprólékos darabjának pontos kidolgozásával. De éppen az a gondosság és szeretet, a melyet a részletekre fordítottak, a melyvel az embert a maga valóságában keresetlenül és híven ábrázolták, adja képeiknek a közvetlenség és a bensőség báját; viszont a kifejezésnek átszellemült fenségével a jámbor szemlélők rajongó képzeletét oly tisztult és tündöklő légkörbe emelték, melyet, az egy Fra Angelico kivételével, a művészet soha többé el nem ért.

Azon lehetne vitatkozni, hogy vajon a milieu, a kor szelleme, a környező valóság oly föltétlenül szabja-e meg a művészet irányát és fejlődését, a mint Taine hangoztatta. Annyi azonban bizonyos, hogy az a hatalmas szellemi áramlat, mely a föld rögétől elszakította s a túlvilági jobblét kedvéért a keresztes háborúk széles medrébe sodorta több nemzedéken át a nyugati keresztyénség óriási tömegeit, mely a csúcsíves templomok nagyszerűségében örökítette meg a maga apotheosisát, páratlanul kedvező talajt szolgáltatott a magasra szárnyaló művészi tehetség nyilatkozására. A művész habozás nélkül meríthetett az összeség kedély-világából, tudta, hogy mit fessen, tudta, hogy kinek fest s ezért érvényesült e képeken a mély meggyőződés teljes ereje s a közhitben élő tárgynak magasabb rendű, költői igazsága.

S nem jellemző tény-e, hogy a «mistikus bárány imádása», melyet II. Fülöp is csak másolatban szerezhett meg s melynek a francia forradalom idején elrabolt szárnyképeiért sok viszontagság után a berlini képtár 400,000 francnyi árt fizetett, egy egyszerű polgár, Judocus Vydt és a felesége Elisabeth Borlunt megrendelésére készült, a mint azt az egyegy szárnyon megörökített tisztas pár arczképe s a kereten napfényre került fölírás igazolja.

Ez a nagyszabású vallásos szellem, mely a XII. század elejétől a XV. század végéig uralkodott az Alpoktól északra fekvő országokban s a mely különösen a Rajna mentén és a burgundi hercegek hatalma alatt álló Flandriában is a legdúsabban tenyészett, oly örökbecsű művekkel gazdagította az

emberiséget, hogy azt a korunk szemüvegén át észlelt fonák-ságai és sötétebb oldalai sem homályosíthatják el.

S nem voltak-e minden korban s nincsenek-e még ma is hamis jelszavak, szélteben hirdetett hazugságok, felekezeti és osztálygyűlöletet szító előítéletek forgalomban? A minden téren óriási lépésekkel haladó tudomány képes volt-e kiirtani az ámitókat és a világbolondítókat? Nem mutatkozik-e épen a túlfinomult művelődés rétegeiben a kimerültségnek, a lelki meghasonlásnak számos jelensége a túlvilági problémáknak hivatlan feszegetésében, zavaros mistikus hajlamok nyilvánulásaiban és abban a nyugtalan, beteges kapkodásban is, mely a modern művészet extravagantiáit jellemzi? A középkor gyarlóságainak megvan az a mentsége, hogy a fölvilágosodás terjesztésének mai eszközeivel nem rendelkezett; a tömegek gyermekes bizalommal követték azokat, a kik gyakran önzésből és hatalomvágyból voltak vezetőik; de legalább egy nagy eszme volt az, a melynek imádásában, öszinte és önförládozó odaadással egyesültek s az fokozta az uralkodó szellem erkölcsi erejét és teremtő művészi képességét.

A keresztes háborúk meseszerű lefolyása túlesigázta a vallásos rajongásra hajló kedélyeket, bizonyos telhetetlenség vett erőt mindenkin abban a vágyban, hogy a szájról szájra járó csodák kézzel fogható jeleinek birtokába juthasson. Cantu Cæsar, vallásos szellemben írt nagy világtörténetében, bizonyára nem akarta gúny tárgyává tenni a szent földön járt keresztes vitézeket, a mikor lélektani elemzését kiterjeszti azokra a kinövésekre is, melyek a hit bajnokainak nyomában felburjánoztak. Elmondja, hogy mily nagy mértékben terjedt el köztök az a hiúság, a melylyel mindenféle szent ereklyékre szert tenni s azokkal otthon kérkedni törekedtek. Fölsorolja, hogy mily üzérkedések tárgyai lettek azok. «Akkor került elő a sok szent szeg, a szent kereszt számtalan darabja, a boldogságos Szűz ruhái, s a patriarkák csontjai. A mikor Saladin a valódi keresztet a görög császárnak elküldte, egy pisainak sikerült azt elcsenni s száraz lábbal hozta el a tengeren át hazájába. Ugyanezt állították egy genuairól is, a ki a valódi keresztet egy velencei hajóról rabolta el, hogy saját városát gazdagítsa vele . . . A Szent Lajos kápolnájának egyik szekrényében őrzött ereklyék közt voltak: Mózes vesszeje, keresztelő Szent János fővege, Szűz Mária haja és fátyla, Jézus vére,

gyermekkori pólyája, a szent vacsora abrosza, a lábmosásnál használt törölő ruha, a biborköntös, a töviskorona, a lándzsa vasa, egy darab az igazi keresztből, a jó latoré egészben . . . Nagy tiszteletben tartott ereklye volt akkor az a könny, melyet Jézus Lázár sírja fölött hullatott . . .» S mindezekhez az ereklyékhez tarkábbnál tarkább legendák fűződtek.

Nehéz lehetett a helyzete az akkori papságnak, hogy a messze földről beözönlő legenda- és ereklye-propagandával a versenyt kiállja s a régi egyházak hagyományos tekintélyét föntartsa. Az egyetlen célra vezető eszköznek látszhatott, e hagyományos helyeken is újabb legendákkal, új ereklyék fölfedezésével s csodák művelésével kielégíteni a fölizgatott képzeletet. Alig lehetne eldönteni, hogy mily szerepet játszott a szándékos megtévesztés, a «pia fraus», vagy a csodálatos események suggestiv hatása alatt a jóhiszemű önámítás, abban a lázas propagandában, melyet az akkori papság e téren kifejtett. Sehol sem oly nagy arányokban, mint Kölnben, a hol a tizenegyezer szűz vértanúságának régibb keletű hagyománya az akkori fölfogásnak a leggazdagabb tárgyat szolgáltatta, úgy az ereklyék kiapadhatatlan mennyiségének fölfedezésére, mint a szűzek nagy seregéről a legendának végnélküli további szövésére. S ha Schade, a germanista, nem győzi eléggé ostorozni az akkori babonás világ butaságát, mely vakon hitt ezekben a mesékben, s a papságnak aljasságát, melylyel azt lelkiismeretlenül kizsákmányolta; ha viszont Gereon Albert Stein, mint a reábizott templom védszentjének meleg és rokonszenves szószólója, a XII. század folyamán költött meséket és ereklye-csodákat az akkori jámbor túlbuzgóság nagy megtévedésének tulajdonítja s beéri azzal, hogy történeti valóságnak fogadja el a legenda régibb és soványabb alakját, e helyütt a legendának épen legteljesebb tartalmával kívánunk foglalkozni, a mely érdekes világot vet azokra a remek művészi alkotásokra, melyek legfényesebben tanúsítják azt, hogy még a XV. század végén is Szent Orsolyát és szűz társait mily nagyra becsülték.

Pedig Flandriában s hajdan virágzó fejedelmi székhelyén, Brüggében, a melynek ma is a legnagyobb kincse Memlingnek 1489-ben fölvavatott s Szent Orsolya legendájából merített képeivel diszitett ereklyetartó szekrénye, a XV. század folyamán a hatalmas burgundi hercegek udvara pajzán

multságoknak, káprázatos pompának, a mértéktelenségig bőséges lakomáknak volt tanyája. Jó Fülöp herczegnek ily lakomáiról részletes leírások adnak számot. Megesett, hogy Lille-ben, a «Fácán-ünnepen», a rengeteg asztalokra torony-nagyságú torták kerültek. Az egyik oly óriási volt, hogy huszonnyolcz eleven muzikus foglalhatott benne helyet; a másik szabályszerűen épített erős várat alkotott, melynek árkát narancslével töltötték meg; a bástya fokán eleven leány ült, a szép Melusina képében. S ilyen arányokban folyt itt, vagy Brüggében a herczegi udvar multsága; kincseket értek az arany és ezüst fölszerelések; czifrábnál czifrább volt a viselet; drágábnál drágább ékszerek, remekei a kis művészeknek, csillogtak az előkelő népen a lovagi tornajátékok, az ünnepélyes fölvonulások, sőt még a hadjáratok alkalmával is. Ha áll Wautersnek Memlingről írt 1893-ban megjelent, különben igen érdekes és e mesterre nézve irányadó könyvében kifejtett azon állítása, hogy a madridi Pradóban levő s kétségtelenül Memlingtől való remek tryptichonon, a Máriától balra térdeplő fejedelmi alak magát Merész Károlyt ábrázolja, hermelines díszben, úgy ez a kép, mely hagyományosan az V. Károly hordozható oltára elnevezése alatt is ismeretes, tanúságot tesz arról, hogy Memling is közel állott az udvarhoz és e fényűző életből meríthetett csillogó anyagot képeinek ékesítésére. De ha az udvar pompára, multságokra sokat pazarolt is, a polgárság zömében a középkor vallásos szelleme még alább nem szállott s a nagy urak drágaságaival a művész, romlatlan áhitattal, a szentek alakjait halmozta el.

Az ábrázolás realizmusa mellett ez a túlvilágias fölfogás ömlik el Memlingnek képsorozatán, melyben Szent Orsolya legendáját bámulatosan gyöngéd ecsettel elevenítette meg. A világias elemek még nem zavarják meg fölfogásának vallásos bensőségét; nem úgy, mint a hogy kevéssel utóbb, de más éghajlat alatt Carpaccio kilencz nagy képében ugyanazt a tárgyat a velenceiek számára földolgozta. A lagunák szépséges városa akkor érte el hatalmának és bőségének tetőfokát. Sokáig késett művészi génusza akkor bontogatta ragyogó szárnyait. Talán egy olasz város művészetébe sem szívárgott át annyi germán befolyás, mint épen Velenczében a fejlődés kezdetén. De a velencei művelődés a szélrózsa minden irányából összehordott művészi anyagot egészen

sajátságos módon gyúrta át; a legellentéteesebb elemeket mozaik-szerűen ragyogó, egyetlen összhangba forrasztotta; a XV. század végén a Belliniekkel együtt Carpaccio is velencei művész volt már minden ízében. A meggazdagodott patriciusok sokkal inkább hódoltak az élet örömeinek, hogy sem az északról odaverődött mystikus, túlvilágias áramlat ott derültebb, érzékibb irányba ne csapott volna át. A nyilvános élet festői bája s a jólétnek mentől teljesebb élvezése vonta el a kedélyeket a mélyebb lelki töprengésektől. Comines, VIII. Károly francia király minisztere, Carpaccio idejében nyolcz hónapot töltött ott s még az ő élelátását is elhomályosította az a színekben pompázó pezsgés, mely őt ott környezte. Maga írja naplójában, hogy királyi módra fogadták («honoré comme un roy»), a bársonnyal takart gondolákon, a fényes szertartásokon, a pazarul ékesített márványpaloták között annyi szórakozással foglalták el, hogy szinte álomnak hitte a valót. VIII. Károlyt és követét kijátszották ez alatt és az olasz államok ligája létrejött, két szerenád között, a nélkül, hogy Comines-nak sejtelve lett volna róla. Művészet volt ott az állami hatalom szervezése, művészet annak minden külső megjelenése, művészet a fényűzés, az élvezet, a köz- és a magánéletnek minden fontosabb mozzanata, melynek az egyházi szertartás inkább csak legfőbb díszét adta meg. Valamint az építő-művészetben nem azokat a nagy alapelveket fogadták el, melyeken a csúcsíves templom fölépült, hanem annak csak díszítő formáit alkalmazták, tisztán a magok festői ízlésének a kielégítésére, épen oly kevéssé hatotta át a velencei művészeket a germán misticizmus. S az északról átültetett vallásos legenda ábrázolásában is a velencei művész a kifejezésnek azt a bensőségét, a való életnek azt a közvetlenségét, melyet a germán befolyás honosított meg, elsajátította ugyan, de csak azért, hogy annál hívebben, annál élesebb megfigyeléssel szerepeltesse bennök a saját környezetéből válogatott alakokat.

A Muranóban meglepedett Giovanni d'Alemagna (aláírása szerint: Johannes Alamanus) s később a hosszabb brüggei tartózkodása után Velenczébe került Antonello da Messina, a ki ha nem hozta is magával a van Eyck testvérektől ellesett olajfestés titkát, mint azt korábban hitték, a ki azonban kétségtelenül az ott tökéletesített olajsín-kezelésnek és az ottani realismusnak volt hivatott művelője és terjesztője, a

mellett sűrű más gyakori érintkezés Brüggével, Antwerpennel, sőt Kölnnel is, sokban hozzájárult a velencei művészetnek általában s különösen Carpaccio festési modorának sajátos fejlődéséhez.

De ha Eugène Müntz a *Histoire de l'Art pendant la renaissance* című munkájában (III. köt. 585. l.) odáig megy, hogy szerinte: Le chef-d'œuvre de Carpaccio, l'Histoire de sainte Ursule, pourrait tout aussi bien avoir été peint à Bruges qu'à Venise, az ily kiváló művészet-történetíró részéről sem fogadható el a leghatározottabb ellentmondás nélkül.

Nemcsak két egészen különvált művészeti iskola, hanem az azokban visszatükröződő, más eszmekörben nagyra nőtt különböző műveltség választja el Velenczét az éjszaki Flandriától, melynek összehasonlítása annál érdekesebb és tanulságosabb, mert művészeik részben közös forrásból merítettek s mert vannak ennek következtében rokon vonásaik is, melyek szembe állításukat szinte megkövetelik.

Különösen Szent Orsolya legendája, egyfelől a túlvilági Memling, másfelől a nagyon világias Carpaccio műveiben a közös tárgynál és az elbeszélő előadás hasonlóságánál fogva kinálkozik a mélyebb elemzésre.

A művészet-történeti munkák alig érintik ezt a kérdést; újabban Kæmmerer foglalkozik vele futólag a Knackfuss kiadásában megjelent Memling-monographiában. Valahányszor ezekben a fölséges művekben gyönyörködtem, mindig élesebben láttam kidomborodni a bennök rejlő két külön világot, mely egyfelől a középkor vallásos rajongásának alkonyati fényét, másfelől a velencei művészet üde hajnalfakadását ragyogtatja.

Memling után, utolsónak a csücsives kor mestereinek sorában, már csak Quentin Matsys következett; míg Carpaccio s a Belliniek előhírnökei voltak a Giorgoneval és Tiziannal teljes pompájában fölvonuló utolérhetetlen velencei colorista gárdának.

Az is föltűnő, hogy a míg Orsolya legendájáról egyházi és történeti szempontból annyi könyvet irtak s a földéretett régi forrásokból az elbeszélés minden részletét össze lehet állítani, abban az alakban, a hogy azt Memling és Carpaccio ismerhették, addig a művészettörténeti munkák s különösen a katalógusok is hiányosan, eltérően és hamisan adják azt elő.

Már csak ezért is érdekelt, hogy mielőtt e két művészi alkotás között a párhuzamot megvonnam, a legendával tüzetesebben foglalkozzam.

II.

Kölnben, az Orsolyának szentelt templomban, mely a XII. században épült s azóta sokszoros átalakításon ment keresztül, a chorus déli falán még ma is olvasható egy beillesztett lapidáris fölírás, mely minden valószínűség szerint Colonia Agrippinæ római korszakából való, a mikor a keresztyénséget már nem üldözték, korát azonban pontosan meghatározni nem tudták. Úgylátszik, hogy az ugyane helyen állott, lerombolt, de ismételten helyreállított templomokban is el volt helyezve s valószínűleg a hozzá fűződő kegyeletnek köszönhette, hogy mindig napfényre került s végre a mostani templomban maradó helyet nyert.

A fölírás szövege szó szerinti fordításban a következő: «Tündöklő égi jelenségek és a keletről jött mennyei szüzek fölséges vértanúságának csodái által gyakran fölszólítva, Clematius, egy előkelő férfiú, egy fogadalomra érezte magát ösztönözve és ezt a basilikát saját erejéből, a tulajdonában levő területen ismét helyreállította, mire őt fogadalma kötelezte. De ha valaki, a basilika méltóságának ellenére, a hol a szent szüzek Krisztus nevéért vérüket öntötték, szüzek kivételével bárki másnak tetemét elhelyeztetné, úgy tudja meg, hogy a pokol örök tüzében fog bűnhődni.»

Ez a basilika az V. század közepe táján, valószínűleg a frankok hódító betörése alkalmával, romba dőlt s csak egy századnál hosszabb idő múlva engedték meg a békéesebb viszonyok, hogy Köln a pusztításokat kiheverje s templomait helyreállítsa.

Ezekből a zavaros időkből semmi nyoma sem maradt fenn annak, hogy a Clematius fogadalmi fölírásában megörökített vértanúság egyéb hagyományát megőrizte volna a köztudat. Csak sokkal később fűztek hozzá homályos történeti föltevéseket, melyek továbbszövésekből keletkezett a Szent Orsolyáról szóló legendakör.

A fölírásban szó sincs Orsolyáról és arról, hogy tizenegyezer lett volna a szüzek száma; a későbbi elbeszélésektől el-

térően, világosan keletről és nem Britanniából származtatja őket. A legrégebbi kalendáriumok és martyrologiumok, melyek október 21-hez a szűzek kölni vértanúságát fölemlítik, a IX. századból valók, mely század végén Usuardus is csak civitatae Coloniae passio sanctarum virginum Marthe et Saulae cum aliis pluribusnak följegyzésére szorítkozik. A X. század elejéről való lehet az esseni, most Düsseldorfban őrzött kalendárium, mely október 21-re a következő tizenegy szent szűzet nevezi meg: Sanctarum XI. virg. Ursulae, Senciae, Gregoriae, Pinnosae, Marthae, Saulae, Britulae, Saturninae, Rabaciae, Saturiae, Palladiae. Szent Orsolya neve itt fordul elő az írott emlékekben először, de hogy tizenegyezeren lettek volna, a kik vértanúságot szenvedtek vele együtt, arról hallgat a kalendárium.

A IX. század vége előtt tehát egy forrásra sem lehet akadni, mely azt bizonyítaná, hogy Clematius emléktáblájával hozták volna kapcsolatba Szent Orsolyának és a tizenegyezer szűznek legendáját.

Sőt fönmaradt e századból egy egyházi beszédnek teljes szövege is, mely egész terjedelmében Crombach idézett művében látott napvilágot *Sermo in natali sanctarum XI. virginum* czim alatt, a mely a Clematius fölírására hivatkozva az első bővebb leírást tartalmazza a szűzek vértanúságáról; azoknak számát a beszéd czíme tizenegyezerre teszi, a szövegben csak azt mondja, hogy számosan voltak; azt állítja, hogy sokan félreértették a fölírásnak «ex partibus orientis exhibitus» szavait, mert a keleti származás Clematiusra értendő és a szűzek nem keletről jöttek, hanem, a Britanniában és Bataviában elterjedt hagyomány szerint, Britanniából vándoroltak ki Kölnbe; de hozzá teszi, hogy e szűzek multja ismeretlen s Orsolya nevét nem is említve, vezetőjüket Vinnosának, vagy Pinnosának nevezi.

Ezzel a beszéddel annál kevésbbé érdemes e helyütt bővebben foglalkozni, mert a legendának későbbi tartalma majdnem teljesen megváltozott. Különösen megváltozott abban, hogy a *sermo in natali* szerzője szerint a szent szűzek Diocletianus és Maximianus császárok idején dült utolsó nagy keresztyén-üldözésnek, kegyetlen lictorok vérengzésének voltak áldozatai, holott a XII. századtól fogva állandóan, a legenda minden változatában, a hunnok azok, a kik a tizenegyezer szűzet halomra gyilkolták.

Ennek a dicsőítő beszédnek az idejétől fogva közel három századon át a legenda elvész a feledés homályában; leg-alább írott emlék e korszakból nincsen. Annál dúsabban tenyészett az Orsolya-legendá cultusa a kereszteshadjáratok korszakában s a sok csodás és történetileg képtelen költői fölékesítésbe merül el az a helyi jelentőségű vértanúsági eset, melynek emlékét Clematius szűk szavú fölírása tartotta fenn.

A szent legenda hitelességének lerontásától való félelem indíthatta Galfridus Monumetensis angol püspököt arra, hogy a XII. század közepén írt és Britannia királyairól szóló munkájában Szent Orsolya vértanúságát az angol történeti eseményekkel szilárdabb kapcsolatba hozza s ezért egészen új, a legendának minden más változatától eltérő alapon tárgyalja. Szerinte Orsolyának s a tizenegyezer szűznek katastróphája I. Valentinianus és Gratianus római császárok korába esik. Történeti tény, hogy Maximus, a Britanniában parancsoló római vezér — kit Galfridus hibásan nevez Maximinianusnak, — Gratianus ellen, a kit a barbárok részére hajlónak tartottak, föllázadt s a legiók által magát ellencsászárrá kiáltatta ki. Galfridus ezen a történeti nyomon haladva, elmondja tovább, hogy Maximus Britannia lakosságából toborzott nagy sereggel Galliába vonult, ott Armoricát meghódította, aztán Thüringiában tartotta székhelyét, míg a kis Britanniának elnevezett Armoricát (Bretagne) Conanusnak, a britt Heptarchia egyik királyának adta át, ki az ellenséges hadakat legyőzvé, ott a magával hozott sereggel megtelepedett. Conanus a britt harczosokat meg akarta óvni attól, hogy idegen vérrel keveredjenek s azért barátjához, Dionotus cornwalli királyhoz követséget menesztett, azzal a kéréssel, hogy engedjen át serege számára, házaitás céljából, megfelelő számú szűzet, első sorban pedig szépségéről híres saját leányát, Orsolyát. Dionotus teljesítette királyi barátjának kérését, Londonba összegyűjtötte királyságának hajadonjait, a kik közül tizenegyezeret választott ki s Orsolyával élökön, gazdagon földiszítt hajókon tengerre bocsátotta Armorica felé. De a szél nem kedvezett, a hajórajt széjjel kergette, a szűzek egy része a tengerbe veszett, egy részök ismeretlen szigetekre került, hol barbárok meggyilkolták őket. A szűzek egyik csapatja Germániában szállt partra, ott a hol Guanius, a hunnoknak és Melga, a pikteknek királya táborozott, kiket Gratianus hívott segítségül Maximus s a vele

tartó germánok ellen. A vad harcosokat elragadta a hajótörötten hozzájuk tévedt szüzek nagy szépsége, szerelmeskedni akartak volna velök, de mert ellentállottak, kegyetlenül fölkoncizolták őket.

Idáig Galfridusnak elbeszélése, mely száraz józanságával a legendát megfosztja költői bájától s bármennyire szeretné fitogtatni a történelmi hitelesség komolyságát, tele van képtelenséggel.

Galfridus elbeszélését különben sem igen ismerték a középkorban. A XVI. század elején Baronius, a tudós cardinális, Annaleseinek írása közben fődözte föl a vaticani könyvtárban a *Historia regum Britanniae* egy régi kéziratát, tehát oly időben, a mikor Memling és Carpaccio a Szent Orsolya legendáját már megfestették; ezért kétségtelen, hogy sem a *Sermo in natali*, sem Galfrid elbeszélése ennek a két mesternek forrásul nem szolgálhatott. S mégis, akárhány művészet-történeti leírás, a velencei akadémia képtárának katalogusa, sőt a *Peinture en Europe* című vállalatban Lafenestretől és Rich-tenbergertől legújabban megjelent kimerítő velencei *Catalogue raisonné* is, meglehetősen zavarosan Conanusról szólnak, ki csak Galfrid pseudo-történetében, a legendákban pedig egyáltalán nem fordul elő, ez utóbbi a gyilkosokat Julianus Maximilianus katonáinak nevezi stb. Sőt Wanters is, a ki Memlingről oly alapos tanulmányokat adott ki 1893-ban, Maximilianus legionáriusait látja a Szent Orsolya ereklyetartóján és ily módon valamennyien sok egyéb téves részlettel homályosítják el a legendának azt a tartalmát, mely Memling és Carpaccio műveit inspirálta. Molmenti pedig Carpaccio-ról szintén 1893-ban kiadott nagyon vonzó könyvében Michielsnek Memlingről írt, de elavult műve nyomán, Maurust, Orsolya atyját, megteszi bretagne-i királynak, megfordítva ezzel a Galfridus meséjében adott helyzetet.

S ha el ismerjük is azt, hogy a magyarázó szöveg nem von le semmit a két remekmű értékéből, ha azok tisztán művészi élvezetét nem zavarja is meg az, hogy azok leírása mindenütt más és ingatag, mégis alig lehet megegyeztetni azzal a hódolattal, melylyel a művészet-történet e páratlan alkotásoknak adózik, hogy nem hatoltak annak a legendának mélyére, melyet a nagy mesterek megörökítettek.

Galfridus elbeszélésének még az a nagy árnyoldala is

van, hogy a tizenegyezer szűz kivándorlásának indító okát megfosztja minden magasztosságától. Ha csak azért hagyták volna el Britanniát, hogy Galliában megtelepült honfitársaikhoz parancsszóra férjhez menjenek, ha csak a sors szeszélye, a kedvezőtlen szelek kergették volna őket a nem keresett halálba s nem az a szent fogadalom, hogy szűzességüket megmentsék a kényszerházasságtól s mint földön járó, érintetlen túlvilági lények közös elhatározással szenvedjék a vértanúságot, hogy szeplőtlenül szálljanak az égbe, a szentek megdicsőült körébe, az esetben a középkori vallásos fölfogás nem karolta volna föl a rólok szóló legendát oly általános szerepeltetéssel.

Megkapó rövidséggel jellemzi e kor szellemét Hajnik Imre egyetemes európai jogtörténetében, mikor a lovagi intézményről többek között azt írja, hogy «a keresztes háborúk, midőn az összes keresztyenség lovagjait, vitézeit közös és pedig vallási jellemű vállalatba egyesítették, azonkívül, hogy az egyházi lovagrendeket létesítették, általános lovagi szellemet is keltettek, kihatót az összes lovagi elemre, melyet vallásos irányán kívül az araboktól átvett hajlam a csodaszerű kalendokra és a galenteria jellemezett. Meghalni az egyház, a vallás szolgálatában; oltalmazni a védtelent; erkölcsöt és becsületet mindig szem előtt tartani, voltak a vallásos — romantikus lovagi szellem szabályai, melynek legkedvesebb virágát a női kultusz képezte.»

Igaza van Steinnak, hogy e lovagias, keresztyén fölfogásnak, a költői képzelet szabad szárnyalásának minden szent és vértanúsági történet között alig lehetett csábítóbb tárgya, mint a tizenegyezer szűz esete, a kik hazájokat a vallásért önkényt hagyták el és önkényt vértettek el Kölnben, a hunnok kardsapásai és nyíllövései alatt. Különösen a szűzi sereg vezére, Orsolya, a bájos királyleány, a ki szóval és tettel kitartásra tüzelte bajtársnőit, a ki szívesebben vált meg sokat ígérő, fiatal életétől, mint Krisztusnak eljegyzett szűzességétől, oly költői alak volt, hogy az akkori lovagias és vallásos időben az általános részvétet föl kellett ébresztenie s költői és művészi dicsőítését mindenfelé kívánatosnak tün-tette föl.

A GESTA ROMANORUM.

I.

A XIII. század elején két szerzetesrend, a dominikánusok és ferencziek szervezkedése korszakos mesgyét von az egyházi szónoklat történetében. Az ő versengő buzgalmok a lelkipásztorkodás teendőinek legfontosabbját az igehirdetésben látta. Visszatéríteni az egyház kebeléről elszakadt eretnekeket; megtartani a nyáj számára az ingadozókat s nagyobb buzgóságra hevíteni a lanyhább hiveket: ezt tüzi ki mindakét rend alapítója főczélul; ezt a czélt szolgálja mindakettőnek példás élete és lángoló ékesszólása meggyőző erővel. Nyomdokaikba a lelkes tanítványok sokaságában számos jeles szónokot látunk lépni. Közöttök kivált Franciaországban tündököl néhány név, ha nem is oly ragyogó fénynyel, mint az előző században egy Szent Bernáté, — de mindenesetre az övénel sokkal szélesebb körre kiható világossággal.

Az igehirdetés ez újabb, a réginél mindenekelőtt népszerűbb modorának egyik, talán a legszembeötlőbb vonása, hogy a példázó elbeszélésnek a prédikációban egyre tágabb tér jut, sőt hovatovább mindjokban vissza is élnek vele.

Fölötte tanulságos e tekintetben Szent Domonkos egyik tanítványának, Étienne de Bourbonnak a nyilatkozata. Ő még személyesen ismerhette lánglelkű mesterét,*) a kinek példájára mindjárt az Üdvözítőé után hivatkozik, midőn prédikátorok számára készült bő anyaggyűjteménye bevezetésében az erkölcsstanító példabeszédek hasznát fejtegeti. Még közelebb

*) Szt. Domonkos 1170—1221, É. de Bourbon 1190 v. 1195—1261.

áll az új irány úttörőjéhez Szt. Domonkos és Assisi Szt Ferencz egy másik kortársa, Jacques de Vitryt értem, a ki a francia egyházi szónoklat valódi reformátora. A társadalom minden rangú és rendű képviselőihez intézett nagyszámú beszédei (Sermones ad status) sokáig mintaszerűek maradnak. Prédikációi semmiben sem ütnek el föltünőbbben az előző korszak egyházi szónoklataitól, mint a példázó elbeszélések azon pazar bőségével, mely őket ez irodalmi fajnak máig is egyik legdúsbabb kincstárává teszi.

A szentföldjáró akkói püspök s utóbb bibornok maga ugyan aligha gondolt még e példabeszédek rendszeres egybegyűjtésére. De fiatalabb kortársa, É. de Bourbon, már az övéiből is jó sokat szedeget össze ily célra s megszerzi őket mindazzal, a mi hasonlót térítő és tanító körútján itt is, amott is hallott vagy olvasott. Így született meg a prédikátorok számára készült s e czélzatot nyíltan bevalló gyűjtemények hosszú sorának egyik legelseje. E kézikönyvek a XVIII. század végétől a XVI.-nak elejéig, tehát épen a hitújítás koráig, sűrűn követik egymást. Az utódok rendszeren bőven meritenek az elődök munkáiból, s a rendkívül vegyes tartalom szegényesen egyhangú moralizálása mind szélesebb medret váj bennök magának. Sőt utóbb majdnem elnyomja a példát, holott eleinte emezt csak egész röviden jelzett tanulság követte. Vagy pusztán a czimében volt kifejezve az illető elbeszélésnek, hogy a prédikátor miféle erkölcsstanító czélzattal használhatja.

Igy járt el például Besançon-i István az ő nevezetes *Alphabetumában* *), a mely talán az első egyike az efféle példatárak betürendes csoportjában. Ezt a minden másnál egyszerűbb és kényelmesebb elrendezést követi számos, többnyire névtelen gyűjtemény, a minők közül majdnem minden nagyobb külföldi, sőt néhány hazai könyvtárban is akad egykettő. E betürendes példázatgyűjtemények közt ismét egy dömés, az olasz nevű, de francia földön honos Johannes Junior (de Gobio) *Scala coelije* lesz a legnépszerűbbé a XIV. század folyamán.

*) Az egésznek körülbelül egy harmadrészére terjedő kivonata a budapesti egyetemi könyvtár egy kéziratában is megvan, melyet az *Egyet. Phil. Közl.* 1899. okt. füzetében ismertettem.

A betürendes felsorolás mellett azonban a theologiai rendszeres keretbe foglalt példák is nagy kedveltségnek örvendenek. É. de Bourbon a Szentlélek hét ajándékát veszi keretül. Egy az említetteknel régibb s majdnem minden későbbi gyűjteményre nagy hatású hasonló munka, Heisterbachi Cæsarius *Dialogus miraculorum*, a bűnös megtéréséből indul ki, aztán a bűnbánat, majd a gyónás, erre a kísértés példáit sorolja föl.

Idáig tehát bizonyos rendszert követ, de a további nyolcz könyvben már kissé önkényes sorozatba csoportosítja példáinak gazdag anyagát. A XIV. századtól kezdődőleg az allegorizálás mindjobban elhatalmasodó divatjának hódolva, némelyek az efféle példatárak berendezésében is e divatot követik. Így Thomas Cantipratensis *Apiariusa*, mely a méhek mintaállamát, vagy Nider János *Formicariusa*, mely a hangyák társadalmát veszi keretül. Mások a sakkjáték figuráihoz fűzik erkölcsitanító paraboláikat, mint például Cessolei Jakab, kinek könyve a vulgaris fordítások révén szélesebb körben is népszerűvé lett.

A moralizálásra többé-kevésbé alkalmas vagy alkalmatlan anyagnak, valamint a hozzá illő vagy nem illő keretnek megválogatásában a gyűjtők egyáltalán nem voltak nagyon kényesek. Ez már a kor szellemében leli magyarázatát és mentségét; bár nekünk sokszor vajmi visszatetszők e kevésbé kényes ízlés kirívón fonák példái. Mert hogy a középkorban mi mindent nem moralizáltak, arról nekünk, mai embereknek, a kiknek az ízlése az oktató költészettől amúgy is eléggé idegenkedik, alig van kellő fogalmunk. A középkor uralkodó fölfogása szerint — és ez korántsem kizárólag keresztyén fölfogás — az egész természet, vagyis az istennek minden teremtménye arra való, hogy az embert példájával vallás-erkölcsös életre tanítsa.

E fölfogás különben, csírájában legalább, már az alexandriai görögségnél meglelhető. Ennek talajából, mely a keleti hatások beolvasztására hovatovább mind alkalmasabbá lett, szivárog át e fölfogás egyrészt a keresztyén egyházatyák irataiba, de másrészt a Talmudba, valamint az arabok vallás-erkölcsi és vallásbölcseleti irodalmába. Eredete egyébiránt még az Alexandriánál is jóval távolabb Keletre nyúlik vissza. Sőt a buddhista térítőök példabeszédes tanításmódjánál is

régibb, mert már itt is a brahmanok ősi gyakorlatának jól kitaposott nyomán halad.

A keresztyén egyháztanítók kivált Jób könyvének egy sokat idézett helyére szerettek hivatkozni, hogy e fölfogásuk helyességét igazolják. Károli Gáspár kissé terjengős fordításában e hely így hangzik: «Mert kérlek, kérdd meg a barmokat; és tégedet azok közzül mindenik megtanít: vagy kérdd meg az égi madaraktól, és megmondják néked. Avagy beszélj a földdel, és megtanít tégedet, de még a tengernek halai is megbeszéllik néked!» (Jób XII, 7. és 8. v.) Erre hivatkozik a ferenczi Bozon Miklós is (1320 táján), moralizált elbeszéléseinek és természeti képeinek előszavában. Ilyenformán a szentírás hitelére s a Megváltó példájára támaszkodva, ki szintén példabeszédekkel fűszerezte tanítását, föl is használtak czéljokra mindent, az ily czélra legképtelenebb dolgot is. Föl az egész állat-, növény- és ásványországot (Physiologus); természetesen a középkor naiv tudakosságával, a mely készpénznek veszi például Plinius minden meséjét, s különben is mindig hajlandóbb a csodálatost, a furesát és rendkívülit, — szóval a hihetlent, mint a hihetőt, a szemmeláthatót és kézzel-foghatót elhinni.

Kipéldázták nemesak a kertészetet, a szakácmesterséget, a vadászatot, a nyelvtant és — a mint láttuk — a sakkjátékot, hanem még a naptárt és az *abc*t is. Minden betűnek, sőt az íráspontozásnak is megkeresték s meg is találták a titkos erkölcsi értelmét. Így például a *Senefiance de l'ABC* (az *abc* értelme) című középkori francia költemény az *a* betűben, «a melyet csak tátott szájjal lehet kiejteni», a kapzsi és mindig csak több vagyona *á*hító, de a tanulmányokkal nem igen bibelődő főpapokat látja jelképezve. Egy 1326. évi bolognai latin kézirat, mely most a wolfenbütteli könyvtár tulajdona s részben a Gesta Romanorummal és más hasonló gyűjteményekkel párhuzamos, 69 példája egyikében a *pont*nak erkölcsi és jelképes értelmét fejtegeti. «Valamiképen a *pont*nak, úgymond, nincsen se hosszúsága, se szélessége, úgy a világi gyönyörűségek sem tartósak... A *pont* továbbá, ha a betű alá helyezik, megsemmisíti azt; fölébe téve azonban hitelesíti és kiegészíti az illető betüt. Így, ha a világi gyönyörűség, a mely a *pont*hoz hasonlatos, valakinek alája helyeztetik, úgy hogy arra teljesen rátámaszkodik, akkor az ilyen

ember odavész . . . Holott ha a világ pontnyi gyönyörűségét valaki fölébe helyezi magának, vagyis ha minden világiakat a mennyei gyönyörűségre vonatkoztat: akkor az az embert tökéletesebbé teszi és (lelkileg) gyarapítja . . .»

Hasonló szellemben értették és magyarázgatták az egész középkoron át, de kivált a XIII. és XIV. században az ókori írókat; elég sajtászerűen még a legkevésbé «moralis» tartalmúakat, mint például Ovidiust is! *) Általában véve azonban mégis a moralizálásra alkalmasabb tartalmú ókori iratokból idézettek sűrűbben a középkori prédikátorok és az ő használatukra készült példatárak. Ilyenek a rhetor Seneca, Valerius Maximus, Cicero, Plutarchos és a már említett, kalandos természettudományi mendemondái miatt annyira kedvelt Plinius.

Az ő neveik a leggyakoribbak, vagy ha nevük nincs is kitéve, az ő irataik közvetett hatásának nyomaira bukkanunk legtöbbször az imént futólag érintett példagyűjtemények forrásjegyzékében. É. de Besançon *Alphabetum narrationuma*, a mely e gyűjtemények között a leggazdagabbak egyike (800-nál több példát foglal magában), vagy ötvenszer idézi Valerius Maximust; de mellette néhányszor Suetoniusra és Senecára, Ciceróra és Aulus Gelliusra, Macrobius-, Justinus- és a Plinius epitomatorára, Solinusra is hivatkozik. Pedig ez a legaszketikusabb szellemű példatárak közül való, a melyeknek a tartalma nagyobb részben inkább a szentek legendáiból s többé-kevésbé helyi jellegű csodatételek és látomások följegyzéseiből kerül ki. A már említett 1326. évi bolognai kis példagyűjtemény, a melynek már a czime **) is a *Gesta Romanorumra* emlékeztet, Val. Maximust 69 fejezete közül kilenczben, Senecát négyben idézi.

Ugyanez ókori írókkal találkozunk a legtöbbször abban a nevezetes példatárban is, mely elterjedésére és világirodalmi hatására nézve messze fölülmulja az összes többieket. Ez a

*) *Metamorphosis Ovidiana moraliter explicata*. Páris, 1509. Francia fordítása még előbb jelent meg Brüggében 1484. A sajátos munka a XIV. századból való s Walleys v. Valois Tamás a szerzője. Nagy kedveltségét bizonyítja, hogy az 1509. évi kiadást csakhamar két másik követte.

**) *Tractatus de diversis historiis Romanorum*. Kiadta S. Herzstein, 1893.

Gesta Romanorum kevéssé czímszerű, mert a rómaiak története czímén hetet-havat összehordó könyve, a melynek népszerűsége vetélkedik a *Hét bölcs mester* történetével. S nem puszta véletlen, hogy a középkor e két legkedveltebb novella-gyűjteménye a kézirati hagyományozás külső viszontagságaiban is közös sors osztályosa. Együtt találjuk a kettőt mindeniknek legrégebb latin kéziratában; s többszörösen egymáshoz fűzve teszik meg a századokon át vándorlásukat, nemcsak a könyvnyomtatás bölcső koráig, hanem rész szerint egy ideig még azon túl is.

Egy 1342-ből való innsbrucki kézirat tartotta fönnszámunkra úgy a *Gesta Romanorum*, mint a *Historia septem sapientum* (az ú. n. Poncianus-szöveg) eddig legrégebbnek ismert följegyzését. A *Gesta*, a mely minket ezúttal kizárólag érdekel, ebben a legrégebb kézirati alakjában már a gyanítható eredeti szerkezettől jókora elváltozást mutat. Erre vall nemcsak az, hogy a kézirat kétségtelenül több közbenső láncszemet föltételező másolat, hanem még inkább az, hogy benne vagy húsz történet két, sőt három nagyon hasonló, néha majdnem szóról-szóra egyező változatban van meg. Ez tehát már legalább is két, ha nem több szerkezet nem is a leggondosabb összetákolásának, vagy az eredeti szerkezetbe később történt betoldásoknak a jele. A *G. R.* ugyanis az ilyen betoldásokat már csak azért is nagyon jól megengedte, — mindenestre sokkal könnyebben, mint más hasonló gyűjtemények, — mivel semmiféle rendszeres, vagy akár csak olyan külső kerete sincsen, mint például a betürendes példatáraknak.

Az egyetlen, még talán az *abc*-nél is lazább kapocs, a mi történeteit tetszés szerint tagítható és változtatható sorba fűzi, — az egyes fejezetek szinte stereotyp bekezdése: *N. regnavit*. Ehhez járul többnyire még az, hogy az illető császár vagy király Rómában uralkodott. De a néhány igazán történelmi császárnév mellett képtelennél képtelenebbek fordulnak elő a gyűjtemény összes kézírataiban, valamint a későbbi nyomtatott kiadásokban is. Ez ugyan egyfelől a másolók szinte hihetetlen gondatlanságát és sötét tudatlanságát jellemzi; másrészt azonban arra is vall, hogy ezt a stereotyp bekezdést az értelmesebb olvasók már kezdet óta csak afféle hagyományos formulának tekinthették, mint a milyen a mi népmeséink «hol volt, hol nem volt»-ja. A mintát hozzá alighanem a *Hét*

bölcs mester *Poncianus in civitate Romana regnavit* bekezdése szolgáltatta, a mely valószínűleg régibb a *Gesta Romanorum*-nál.

Ennek a korát ugyanis bajosan tehetjük a XIII. század közepénél régibb időre; habár e nevezetes könyv történetének elég gazdag irodalmában nem hiányzanak az oly föltevések sem, a melyek ennél korábbi keletét szeretnék valószínűvé tenni. E föltevések egyike szorosan kapcsolatos a gyűjtemény ismeretlen szerkesztőjének a kiderítésére irányuló kísérletekkel. Ha ugyanis Grässe okoskodása megállhatna, a ki különben a maga nagy garral újnak és eredetinek hirdetett «fölfödését» Barbiertől*) vehette, — akkor a *G. R.* Helinand frémonti ejsztercita műve, s így a XII. század végére, vagy a következőnek az elejére lenne teendő. (Helinand 1150 táján született s 1221 és 1229 közt halt meg.) Azt azonban már Madden, a *G. R.* angolországi kéziratának tudós kiadója kimutatta, hogy a *Dialogus creaturarum* azon helye, melyből Barbier és utána Grässe föltevésöket merítik, nem a mi *Gestánkra* értendő, hanem Helinandnak világkrónikájára. A középkor e nevezetes történelmi forrásmunkájára ugyanis e czimen másutt is elég gyakran, sőt valószínűleg magában a *Gesta Romanorum*-ban is többször találunk hivatkozást.

Semmivel sem alaposabb Wartonnak azon föltevése, mely Glassius Salamonnak a XVII. század elejéről való egyháztörténelmi munkája egy helyére támaszkodik. Ez meg Berchoriust, (1300—1362) a párisi Szt. Éloi benzés-kolostor perjelét teszi meg a *G. R.* gyanítható szerzőjének. E föltevés szerint gyűjteményünk a XIV. század közepe tájáról való lenne. Ennek azonban már az az egy körülmény is ellene mond, hogy az eddig legrégibbnek ismert, de korántsem az eredeti, hanem ennél jóval fiatalabb kézirat 1342-ben iratott!

Magából e legrégibb kéziratból és annak származékaiból csak annyi tetszik ki a gyűjtemény egybeszerkesztőjének kitérére vonatkozólag, hogy a XIV. század közepe táján a már eléggé vaskossá nőtt példatár moralisálásait (a történetek vallás erkölcsi tanulságait) egy névtelen Ferencz-rendi szerzetesnek tulajdonította a hagyomány. A legrégibb kézirat, az

*) *Dictionnaire des oeuvres anonymes*. 1824.

1342. évi innsbrucki ugyanis a záradékában ennyit mond: Expliciunt gesta imperatorum moralizata a quodam fratre de ordine Minorum. A czime pedig így szól: *Hic incipiunt Gesta Imperatorum moralizata ac declamacione(s) Senece et Johannis*. Ebből annyi mindenesetre kitűnik, hogy a gyűjtemény legrégebb szerkezetének nevezetes részét tehetjük egyes római császárok adomaszerű történetei, továbbá a rhetor Seneca úgynevezett Declamatiói, helyesebben Controversiái. Ez utóbbiakból tizenhárom csakugyan kimutatható a *G. R.* legrégebb kéziratában, úgyszintén a későbbi nyomtatott kiadásokban is. Ezekhez járul ugyanez író egyéb erkölcsstani értekezéseiből még vagy hat darab. Tehát amazokkal együtt épen nem kicsinylendő része az egész gyűjteménynek, a mely kezdetben aligha állhatott száznál sokkal több fejezetből. Hogy a Seneca névvel kapcsolatban említett Johannes ki lehetett, arról sejtelmeket ugyan lehetne kockáztatni; de ilyenek aligha járulnának valami hasznavehetőbb nyommal a szerző-kérdés földerítéséhez.

E kérdés eddigi irodalmából kétségtelenül megállapítottnak csak az a két negatív eredmény tetszik ki, hogy a *G. R.* eredeti szerkezetének sem Helinand, sem Berchorius nevéhez köze nincsen. A gyűjtemény korát illetőleg aligha hibázunk, ha azt a XIII. század második feléből, tehát a hasonló célú s részben párhuzamos tartalmú többi ilyenféle példatárak virágkorából valónak véljük. Terjedelme kezdetben bajosan volt akkora, mint a legrégebb ismert kéziratban. De száz fejezetnél sokkal kevesebbet már csak azért sem tartalmazhatott, mert körülbelül ennyit az összes, térben és időben egymástól még oly távol álló kéziratcsaládok tipikus képviselőiben is találni.

E kéziratoknak valóságos erdejét hordta össze 1872. évi kiadása bevezetésében Oesterley, de azoknak nagy szorgalommal egybeállított lajstromából szintén csak negatív eredményeket tudott levonni. Még csak a gyűjtemény szülőföldjének a kérdését sem lehetett ez alapon teljesen kielégítő módon dűlőre vinni. Csupán valószínű egyelőre, de korántsem olyan bizonyos, mint Oesterley föltüntetni óhajtja, hogy példatárunk Angliában nyerte első szilárdabb szerkezetét. E föltevés mellett ugyanis mindössze csak három történet szól, a benne előforduló angol szavak mindenesetre számbaveendő jelenségé-

vel. Csakhogy e fejezetek, habár a legrégebb kéziratban is benn vannak már, lehetnek az eredeti szerkezetnél ifjabb betoldások is. Az meg épen nem egészen mellőzendő nehézség az angolországi eredet föltevésével szemben, hogy az anglo-latin kéziratok mind fiatalabbak a biztos keletű innsbruckinál; továbbá hogy a legtöbb kéziratot, köztök több XIV. századi fontos codexet, így a colmarit és az egyik berlinit is, Németországban írták. Végül még az is megfontolandó, hogy épen azon három történet közül, a melyekben angol, még pedig a XIII. és XIV. század mesgyéjére valló angol szavak fordulnak elő, — csak egy van meg az angolországi kéziratokban. Madden, a ki a *G. R.* angliai kézíratainak a többiekhez való viszonyát először tisztázta, angol létére sem habozott a honosság kérdésében Németország pártjára állani; holott az angliai eredetnek újabban talán csak az egy német Oesterley volt a szószólója. Dick, a ki 1890-ben a legrégebb kéziratot legalább részben, tudniillik csupán az elbeszéléseket a tanulások nélkül kiadta, e kérdést eldöntetlenül hagyja, nem hallgatván el az angolországi eredet ellen fölhozhatókat sem, miután a mellette szólókat egy újabb adattal gyarapította.

Egyelőre tehát e kérdést még mindig nyíltnak kell tekintenünk. Sajnos, nem vetnek arra kalauzoló világot az azóta előkerült Gesta-kéziratok sem, a melyeknek a számát saját kutatásaim néhány hazaival is gyarapították. Ezek elseje a budapesti egyetemi könyvtár egy 1474. évi kézírata, mely a *Hist. VII sapientummal* kapcsolatos s vele közös czím (*Historiographus*) alá van foglalva.*) A *G. R.* ugyane czímével találkozunk annak még egy magyarországi példányán, az 1494. évi helynelküli nyomtatványon. Ennek az esztergomi egyházmegyei könyvtárban lévő példányába a nyomtatott czím fölé valamely, a XVI. századból valónak látszó kéz ezt jegyezte oda: *Historiographus*. E czím talán a Livius-epitomator Florus munkájáról ragadhatott rá a mi gyűjteményünkre, melynek amazzal közös vonása, hogy legalább részben szintén római históriákat tartalmaz. A budapesti *Gesta-codexet* különösen mi reánk nézve még az teszi nevezetessé, hogy kétségtelenül Magyarországon és magyar megrendelő számára készült

*) Részletes ismertetését l. *Egyet. Phil. Közöny* 1898. évi kötetében.

kézirat. Sőt az írója is magyar ember volt. A mint egy vele teljesen egyező írású, csak egy évvel ifjabb másik kézirat (ugyancsak a budapesti egyetem könyvtárában) tanúsítja, a másolóját Sztárai Máténak hitták. E *Gesta-kézirat* különben minket magyarokat érdeklő külsőségein kívül annyiban is nevezetes, hogy belőle a világszerte elterjedt és oly nagy irodalomtörténeti fontosságú példatár állománya öt olyan darabbal gyarapodik, a mely a *G. R.* legteljesebb (Oesterley-féle) kiadásában sincsen meg. E fejezetek egyikének csak az egy colmari kéziratban van nyoma. A többi négy közül pedig három Holkot angol dömésnek (+ 1349) moralisált példatárával közös, a melynek ötvennél több fejezete párhuzamos a mi gyűjteményünk egyes darabjaival. A magyarországi Sztárai kézirat révén e Holkottal párhuzamos fejezetek száma tehát még hárommal emelkedik. Egyúttal azonban erősödik általuk az a föltevés is, hogy a *G. R.* a Holkotnál is meglévő fejezetek egy részét ugyan mindkettejükkel közös harmadik helyről is vehette, más részek azonban már kétségtelenül az angol prédikátor munkájából került a *G. R.*-ba.

A másik hazai *Gesta-kézirat* a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egy XV. századi codexében van és szintén a *Hét bölcs mester* Poncianus-szövegével kapcsolatos. Mint a Sztárai-codex, ez is a legbővebb *Gesta-kéziratok* egyike. Amaz 179, emez 170 fejezetet számlál. De míg amaz a kéziratok úgynevezett «vegyes» csoportjába tartozik: eddig emez kétségtelenül az innsbruck-müncheni, tehát a legrégebb család egy sajátyszerű származéka. Sajátyszerű annyiban, hogy benne a történetek, a többi kéziratoktól eltérően bizonyos rendszerbe vannak foglalva. Tudniillik betűrendben következnek egymásután, még pedig az egyes elbeszélések kezdőszavai, többnyire az illető császár vagy király neve szerint, a kinek említésével az illető történet kezdődik. Ilyenféle csoportosításnak ugyan más kéziratokban is mutatkoznak némi nyomai, s talán sehol sem föltünőbbek, mint a mi Sztárai-codexünkben, a hol szintén szembeszökő a rendezőnek az a törekvése, hogy lehetőleg a hasonló bekezdésű történeteket iktassa egymás mellé. Ám a teljesen betűrendes sorozatnak egyelőre a gyulafehérvári kézirat az egyetlen ismert példája. Az elrendezés azonban aligha a már jó késői másolat írójának az érdeme, hanem

valószínűleg már régibb eredetijében is megvolt. Fontos e különben, úgy látszik, nem hazai eredetű kéziratban még az a [körülmény, hogy a végén megvan a *G. R.* azon záradéka, mely eddig az innsbruck-müncheni családon kívül csak elvétve kerül elő.

Harmadik *Gesta*-codexünk végre a pozsonyi káptalan egy vegyes kézirat-kötetében lappangott mindaddig, a míg e nevezetes hazai könyvtár Knauz-féle jegyzékében rá nem bukkantam. Knauz csak annyit jelez róla, hogy «történeti elbeszélések lelki czélokra alkalmazva»; de szerencsére mutatványul közli az első darabot, s ez nem más, mint a *G. R.* úgynevezett «vulgaris» szövegének 9. számú elbeszélése, a moralisatiójával együtt. Így tehát több mint valószínű, hogy a huszonkét levélnyi kéziratredék többi része is a *Gesta* tartozéka. Mint nem egészen érdektelen külsőséget még megemlítem, hogy e szintén XV. századbéli *Gesta*-kéziratunk az ismeretes pozsonyi krónika szomszédságában van, vele ugyanegy gyűjteményes codexbe fűzve.

II.

Két teljes évszázadon át csak kéziratokban terjedt a *Gesta Romanorum*. A másolók kedve, buzgalma és ízlése tartalmát hol apasztotta, hol gyarapítja, a hasonló gyűjteményekből mind többet toldva be kényelmesen változtatható, mert teljesen folyékony keretébe. Kolostorról kolostorra, káptalanról káptalanra vándorolnak többé-kevésbé gondosan irogatott példányai, melyekben a történetek száma sokszor alig haladja meg a huszat, néha meg kétszáznál is többre emelkedik. Az elbeszélések és tanulságaik szövegezése is oly pongyola, hogy a legnagyobb változatosságot enged meg; s innen van, hogy alig akad a tömérdek kézirat között csak kettő is, a mely teljesen egyező szöveget nyújtana. De a kéziratoknak legalább egy része mégis bizonyos csoportokba, ú. n. családokba rendezhető. Ezek közül a legnevezetesebb a már említett innsbruck-müncheni, a melynek egyik ivadéka, mint láttuk, a mi gyulafehérvári kéziratunk is. Egy másik, nem kevésbé nevezetes csoportja lehetett a kéziratoknak az, a melyből a későbbi nyomtatott latin kiadás, az ú. n. *vulgaris* szöveg származik.

Ez azonban mindeddig még nem került elő s talán sohasem fog megkerülni. Mert valószínű, hogy épen a nyomtatott betű ölte meg itt is, mint annyi más esetben, az irottat.

Nyomatásban a latin *Gesta* 1472 és 1475 közt lát napvilágot. Egy utrechti és két kölni ősnymtatvány, valamennyi hely- és időjelzés nélkül, verseng az editio princeps czimeért. Valószínű azonban, hogy az a legeslegelső kiadás, a mely a Ketelær és Leempt utrechti sajtója alól került ki s csak 150 történetet tartalmaz, részben kissé más sorrendben, mint a későbbi teljesebb kiadások. Ezt mindjárt követhette az a kölni nyomat, a melyben a Ter Høernen czég betűire ismernek némely bibliographusok. Ebben már egygyel nagyobb a történetek száma, mint az előzőben, de a sorrendjök ugyanaz. A másik kölni kiadás, a mely Zell Ulrik sajtójának a terméke, már 181 fejezetet tartalmaz, s ugyanennyi az elbeszélések száma az összes azóta megjelent kiadásokban. Sorozatuk már a XV. század utolsó évtizedeiben is elég sűrűn követi egymást. 1500-ig mintegy húsz, az 1506 és 1558 közötti időből pedig további tizenhat kiadás ismeretes. Pedig valószínű, hogy nem egynek a nyoma veszett; épen úgy, mint a hogy a meglévő kéziratok még oly nagy száma is csak töredéke mindazoknak, a melyek valaha forgalomban voltak.

A fölötte vegyes tartalmú könyv tehát két századon át annyira népszerű lett, a minővé a hozzá hasonló czélú és tartalmú gyűjtemények egyike sem. Ennek első oka kétségtelenül az, hogy elbeszélései mindenesetre változatosabbak és jórészt vonzóbbak is, mint a többi egykorú példatárak átlagos tartalma. Nem mintha a G. R. fejezetei közt is nem akadna számos száraz és üres, pusztán a tanulság kedvéért mondvasinált darab. De kivált a 181 fejezetre bővült nyomtatvány, a mely a XV. század végétől kezdve a mű népszerűsítésének majdnem kizárólagos eszköze, — nagyobb részében mégis igazán érdekes, a szó teljes értelmében romantikus mesék és mondák tárháza. E mesék és mondák némelyike azóta világhírűvé és az egész művelt emberiség közkincsévé lett. Ilyennette őket kiváltságos nagy szellemek szerencsés keze, mely a csiszolatlan gyémántot meglelvén, remek ékszert alkotott belőle. Az összehasonlító irodalomtörténet egyik legérdekesebb, de nem mindig legkönnyebb föladata: utána járni egy-egy ilyen «hálás» tárgynak, a mely századok, sőt sokszor

évezredek során vándorol, míg végre egy lángelme tüzeiben a salak leolvad róla, s előbukkan teljes ragyogó fényében a nemes ércz, a mi a nyers kőben lappangott. Az ilyen hálás novellatárgyak valóban nem ritkák a *Gesta Romanorum*ban. Bennök olykor kitűnő drámai mag is rejlik. Nem csoda tehát, ha e gyűjtemény eredeti czéljának szolgálatán kívül, egészen más körbe is átnyúló hatással volt, a mit a hozzá hasonló középkori példatárak egyikéről sem lehet ily mértékben elmondani. Ez és talán még szerencsés, bár alig tárgyyszerű czíme is, jóval hosszabb és éltetőbb életet biztosítottak számára, mint a milyent társai értek. Ezek közül is megélte ugyan még néhány a sajtó útján való terjedés kedvezményét; de ennek egyikök sem vette olyan nagy hasznát, mint a *Gesta Romanorum* épen akkor, midőn már alig volt rajta egyéb «római» a czíménél.

Mert ha már elejétől fogva sok heterogen elemet összehordtak e czím alá: a XV. század vége felé, a mikor e könyvnek új életszaka kezdődik, a lehető legtarkább keverékét látjuk benne a legkülönbözőbb eredetű alkatrészeknek. Az V. század óta gyarapodó *Szentatyák élete*, a spanyol zsidóból keresztényné lett Petrus Alphonsi *Disciplina clericalis*-a, bibliai fejezetek és aëtopusi mesék, Barlám és Jozafát indiai eredetű legendája, a középkor vaskos encyklopædiáinak nem egy morzsája, a *Legenda aurea* néhány vonzó és megható részlete, a napsugaras Kelet és az Óceán ködébe vesző Nyugat tündéregéi ölelkeznek e kaleidoskopban, a melynek a világirodalomban alig van párja. A görög és római történelem adomaszerű, inkább jellemző mint hiteles epizódjai lehettek, a mint láttuk, az ősi mag, a mely köré a száz meg száz forrású mese-folyam e hordaléka lecsapódott. Valamennyi részét a laza kötésű egésznek csupán a moralisálások, a tanulságok egységes szelleme foglalja össze. Ez közös a többi hasonló gyűjteményével; csak abban különbözik mégis tőlök, hogy időhaladtávéval mindjobban kibővül, a mint a másolók, magok is többnyire prédikátorok, a lelki magyarázatot ki-ki a saját czéljaira mindegyre szörszálhasogatóbban részletezik. E magyarázatok sokszor a lehető legfurcsábbak, s méltán fölkeltek a reformatio és a humanismus századában egy rotterdami Erasmus megbotránkozását. De hisz e korban már nem is e tanulságok miatt, hanem inkább a könyv novellisz-

tikus része kedveért érik egymást annak újabb meg újabb kiadásai.

Erre vall az is, hogy kevéssel az első latin kiadások után a műnek már fordításai is kerülnek a könyvpiacra. Ezek sorában a legelső a németalföldi, mely az egész úgynevezett *vulgaris* szöveget adja s 1481-ben lát napvilágot Goudában. Három esztendő alatt e kiadást két újabb, s ezeket hosszabb időköz múlva 1512-ben még egy negyedik követi. Franciaország sem marad el sokkal a fölötte kedvelt könyv népszerűsítése terén. Az első ismert kiadás Lujza királynénak, I. Ferencz francia király édes anyjának van ajánlva s 1521-ben jelent meg Párisban. E fordítás, melyet némelyek a mondai alakká lett Gringore vagy Gringoire művének tartanak, a *vulgaris* szövegnek csak 149 fejezetét tartalmazza s 1529-ig még három kiadást ért.

Mindezeknél nagyobb figyelmet érdemelnek a régi német és angol fordítások, a melyek részben még kézírati latin szövegekből származnak és nem az említett őnyomtatványból, mint az eddig elszámoltak. Sorozatuk élén az 1489. évi augsburgi német nyomtatvány áll, melynek egyetlen ismert példányát a wolfenbütteli könyvtár ritkaságai közt őrzik. E 95 fejezetből álló fordítás a latin kéziratok egy sajátyszerűen jellemzett csoportjának valamelyik tagját tükrözi, s ennyiben nevezetes kiegészítője a G. R. állományának. A többi, csupán kéziratokban fennmaradt régi német fordítások is mind a XV. század nyelvét mutatják, de némelyikök elég mélyen (egész 1414-ig) nyúlik e század elejére. Közülök egyet, egy müncheni kézirat alapján Keller Adalbert adott ki 1841-ben. E 111 fejezetből álló szövegen alapúl a cseh fordítás, mely szintén csak kéziratokban maradt fenn s még ugyancsak a XV. század első feléből való. Három kézírata közül az egyikben egy keverék-nyelvű panaszos sóhajtás van, olyanféle mint a mi Sztárai-codexünk *Hogh yhathnam*-ja, s 1 másoló e naiv fölfohászkodás, a benne lévő magyar szavak miatt, minket közelebről is érdekel.

Részben az augsburgi német nyomtatvány, de részben már a latin *vulgaris* szöveg sajátyszerű földolgozása az az 1538. évi strassburgi német fordítás, a mely a *Gesta Romanorum* százkilencz fejezetén kívül a hét bölcs mester historiáját tartalmazza, továbbá még két, a *Gesta* állományától idegen történetet sző közbe. E protestans szellemben készült átdol-

gozás a tanulságokat igen rövidre vonja össze s egyáltalán mellőzni igyekszik mindent, a mi a saját felekezeti szempontjával ellenkezhetnék. Oesterley «eine kläglich verwässerte Bearbeitung»-nak nevezi, de én túlságosan szigorúnak találok ez ítéletét. Magokon a történeteken alig változtat valami lényegeset az átdolgozó, sőt a legtöbb fejezetet majdnem szóról-szóra átveszi a régebb augsburgi német nyomtatványból. A protestans szellem leginkább a szentek legendáinak az átírásán érzik meg.

A német fordításokhoz hasonlóan az angolok is kétrendbeliek. Az egyik csoportba a kéziratiak tartoznak, melyek csak századunkban láttak napvilágot a már említett Madden kiadásában. Közülök a legteljesebb 70 fejezetet számlál s mind a három a XV. századból való. Valamennyi az angolországi latin kéziratok sajátszerűen jellemzett csoportjából ered s egyikök, a melynek csak 32 fejezete van, a tanulságokat elhagyja. E kézirati angol fordítások mellett van a *G. R.*-nak egy 1510 és 1515 közt Londonban nyomtatott angol átdolgozása is. Ez szintén nem a vulgaris latin szövegen, hanem az anglo-latin kéziratok egyikén alapul s a XVIII. század elejéig körülbelül egy tucat kiadást ért. Nyelvök idő haladtával fokozatosan modernizálódott, s némelyikök egy történettel többet tartalmaz, mint az első kiadás, a mely 43 fejezetből áll.

Még ennél is kevesebbet, mindössze 39 történetet vesz át a vulgaris szövegből az a lengyel fordítás, a mely a XVI. századból eredőnek látszik, de csak a XVII. századból ismerjük az első nyomtatott kiadását. E hely és évszám nélkül több más követte, melyek azonban csak csonka példányokban maradtak fenn, s így a koruk nem állapítható meg pontosan. Az első ismert keletű egy 1738. évi krakói nyomat; ezt 1752-ben egy lemergi s 1773-ban ismét egy krakói követi. A lengyel fordításon több orosz átdolgozás alapul, melyeknek egyikét 1877 és 1878-ban kiadta a régi irodalom barátainak szt-pétervári társasága.

Nem érdektelen jelenség a nevezetes középkori példatár történetében, hogy világrészünk keleti felén akkor kezd feléje nagyobb figyelem fordulni, mikor a nyugati népek irodalmiában már alkonyulni tér, sőt néhol már teljesen el is halványult a csillaga. Nem így nálunk magyaroknál, a hol ugyan szintén csak a XVII. század vége hozza meg az első, majdnem teljes fordítását, de hatásának, sőt egyes töredékeinek magyar nyelvű

nyomai is már jóval régibb időkből kimutathatók. Ha az imént említett magyarországi *Gesta*-kéziratok nem tanúskodnának is a mellett, hogy a híres könyv a XV. század második felében már átlépte hazánk határait: ott vannak Temesvári Pelbárt beszédei, melyeknek két vastos gyűjteményében összesen nyolczszor találjuk a *Gesta Romanorumot* idézve. Más kilencz esetben a jeles minorita szónok más forrásokra utal, mikor a *Gestában* is meglévő példázatokot mond el, gyakran csak azért, hogy a szunyókáló gyülekezetet kissé fölserkentse. Ugyane menséggel vezet be sokszor eléggé trivialis példabeszédeit már a XIII. század legnépszerűbb prédikátora, Jacques de Vitry is, kire követői e részben is sűrűn hivatkoznak.

Pelbártnak egyenesen a *Gestából* vett idézetei*) azért is nevezetesek, mert kitetszik belőlök, hogy a kedvelt szónok, kit hona határain túl is vajmi széles körben ismertek, a *G. R.* melyik szövegéből merített. Többnyire ugyanis még a fejezetek számaait is pontosan odajegyzi idézetei mellé, s ezekből kitűnik, hogy a vulgaris kiadást használta.

Pelbárton kívül magyar hitszónokok közül még Michael de Ungariát és Pelbárt *Rosariumának* folytatóját, Laskai Ozsvátot említhetjük mint olyanokat, a kik beszédeikben egyetmást a *Gesta Romanorumból* idézgetnek. Nálók is jóval nagyobb azonban az oly példázatok száma, a melyek ugyan a *Gestában* is benn vannak, de részint bevallottan, részint sejthetőleg más forrásokból kerültek hozzájuk.

Ugyanígy áll az arány, ha magyar codexeinket nézzük, a melyekbe szintén szivárgott már a XV. század végén, vagy legkésőbb a XVI.-nak elején egynéhány részlete a kolostorok könyvtáraiban oly gyakori könyvnek. Kétségtelenül egyenesen a *Gestából* került a *Debreczeni codex* 297—304. lapján lévő példa, a vérfertőző királynéről, ki bűnét a gyónásban évekig konokul elhallgatta. De a boldogságos Szűz, kinek a bűnös nő áhítatos tisztelője vala, gyóntatójának kijelentette, hogy misoda szörnyű vétek jeleit rejtegeti a királyné keztyűs keze.**)

*) Quadrag. I. 29 Y=G. R. 58. I. 30 D=G. R. 163. I. 47 O=G. R. 18. II. 30 D=G. R. 159. II. 33 F=G. R. 128. II. 49 D=G. R. 57. De Tempore aestiv. 9 X=G. R. 170. 39 E=G. R. 45.

**) V. ö. *Egyet. Philol. Közl.* 1899. 306—317.

(*G. R.* 13.) Ugyaninnen való az *Érsekujvári codex* 525 s köv. lapjának és a *Példák könyve* 8—12. lapjainak párhuzamos helye: a három igaz mondás árán szabadult bűnös emberről. (*G. R.* 58.) A *Példák könyve* a forrást is megnevezi, hozzá tévén e parabolához, hogy: «Ez az gyónásról való példa, ki felyül meg vagyon irván, és vagyon megirván rómaiaknak könvében». Eddigelé tudtunkkal ez az első magyar nyelvű említése a világirodalomban oly nagy és fontos szerepű munkának. Nagyon kedvelhették prédikátoraink a *Focus kovácsról* szóló példázatot, a mely Pelbárt említett idézetei között is megvan; de meglelhető, mint már Volf György és Beöthy Zsolt is észrevette, az *Érsekujvári codex* 307—309. lapján is. A prédikálószekről került-e már régebben, vagy csak újabban jutott a Haller-féle fordítás révén a nép ajkára, az bajosan eldönthető kérdés. Annyi azonban bizonyos, hogy e példabeszédnek két érdekes változata is találkozik a *Nyelvőr meséi* közt. (II. 132. és XVI. 187. l.) Különben Péczeli is földolgozta 55. sz. meséjében *Király és kapás* czimén, mint azt Beöthy, Lázár Béla és mások, kik a *Gesta Rom.*-nak irodalmunkra gyakorolt hatásával foglalkoztak, már több ízben szóvá tették.

Sokkal gazdagabb lenne ennél azoknak az elbeszéléseknek a lajstroma, a melyek codexeinkben a *Gesta* történeteivel ugyan párhuzamosak, de a melyekről már részint nem bizonyos, sőt részint nem is valószínű, hogy a *G. R.*-ból kerültek. Egy részökről pedig egészen kétségtelen, hogy más forrásokból valók, mint például a *Barlám és Jozafát* és a *Bod meg Lobkowitz codex* példái, melyek közül néhány szintén találkozik a *Gesta* egyes fejezeteivel; de ezek közé is részben ugyanonnan került, a honnan mihozzánk. Ilyenek továbbá a *Cornides codex*-nek a *Gestával* érintkező helyei (175. és 221. l.), valamint a *Szent Elek* szép legendája, mely nem kevesebb mint hat codexünkben van meg, de mindenütt egyenesen az *Arany legendából* a honnan a *Gesta* is merítette.

A XVI. század második feléből három kétségtelen és egy kérdéses nyomát mutathatjuk ki annak a hatásnak, melyet a *Rómaiak könyve*, vagy *Rómaságnak írt könyve* irodalmunkra gyakorolt. Ezek közül a *Póli István Joveniamusa* és a *Névtelen Apolloniusa*, meg a másik, úgynevezett drávai *Névtelen Rusztán császára* Toldy óta már sokkal ismertebb, hogysen

e helyütt velök foglalkoznunk kellene. Érdekes problémára közülök csak a harmadik szolgáltat alkalmat; a mennyiben még mindig kérdés, honnan vette, vagy a sajátjából költötte-e hozzá a drávamelléki versfaragó a maga történetének azokat a részleteit, a melyek a *Gesta vulgaris* szövegétől eltérők. Ez ugyanis (110. fej.) a *Legenda aureát* követi a *Placidus-Eustachius* történetében. Igen ám, csakhogy a *Gesta* némely régibb szövegei, így a legrégebb kézirat és az angolországi latin meg az ó-angol szerkezetek, valamint a régi német fordítások egy része e történetet másként adja elő, mint az *Arany legenda* és az ezt követő vulgaris szöveg! Más magyarázata is lehetséges tehát azoknak az eltéréseknek, a melyek a drávai Névtelen feldolgozásában találhatók, mint a milyeneket eddig e tárgyban nálunk kockáztattak.*)

E három históriánál néhány évtizeddel régibb az a negyedik emlékünknél, a mely szintén a *G. R.* egyik fejezetével (a vulg. szöveg 159.) párhuzamos; de mint már jeleztem, nem csupán innen, hanem más forrásból is származhatik. Ez Tinódinak *Sokféle részögösről* szóló versezete, melynek a *Gestával* érintkező tárgyára már Szilády Áron is figyelmeztetett. (Régi magy. költ. tára III. 453. l.)

III.

Hollós Mátyás korában, tehát azon idő tájt, mikor hazánkban a *Gesta Romanorum* első kimutatható nyomai előbb csak latin, majd magyar nyelven is mutatkoznak, — került Budára a hallerkői Haller nemzetség magyarországi ágának törzsatyja, Rupprecht, kit a nagy király ütött a családi krónika szerint lovaggá. Mátyás két kortársának, a még mindig sűrű homályba burkolt Magyarországi Mihálynak és a már jóval ismertebb Temesvári Pelbártnak ígéhirdető munkássága, mint az imént láttuk, a nevezetes középkori gyűjteményből is szívesen szedegette az épületes példabeszédeket. Az ő buzgólkodásuk idejéből való az a két *Gesta*-kézirat is, mely kétségtelenül nálunk íratott; sőt az egyik, a Sztárai Máté kezétől

*) V. ö. *Egyet. Philol. Közl.* 1898. 897—901. l.

eredő, alighanem a híres budai Corvina egyik, kevésbé becses darabjaként került annyi mással együtt Konstantinápolyba.

A Mátyás alatt betelepedett Haller családnak egyik későbbi sarjadéka, nemzetségének egyik legkiválóbb tagja, Haller János ajándékozta meg irodalmunkat a *Gesta Romanorum* majdnem teljes fordításával.

A körülmények, a melyek a jeles és nagymíveltségű erdélyi főurat íróvá, vagy legalább is fordítóvá tették, ismeretesek. Lehet, különben, — legalább a Korénus Jakab *Paizs*-ának előszavából azt következtethetjük, — hogy a négy esztendei keserű rabság unalma nélkül is tollat ragadott volna, a ki nemzete nyelveért oly lelkesen buzgólkodik, mint az említett előbeszéd bizonyítja. De hogy vajon a fogarasi várban töltött rabévek nélkül, a közügyek adtak volna-e neki a könyv-írásra időt, az már kérdés. Valamint kérdés az is, hogy ha fogságában mindenáron «munkát nem igyekszik adni únalmas elméjének», jut-e valaha kezébe az a három nevezetes középkori könyv, melyeknek érdekes tákolataként áll ma előttünk a *Hármas Istoría*?

Annai azonban bizonyos, hogy Haller maga nem is sejtette, miféle nevezetes munka került eléje ama «régi szakadozott könyvetske» középső részében, melyet — mit mondja — «nehéz volt elolvasni, mind a régisége, mind nyomtatása miatt.» Hogy a könyv három része együtt jutott a kezébe, azt én mások ellenkező nézetével szemben nagyon valószínűnek tartom, minthogy az efféle colligatumoknak számos példáját ismerjük. Hisz' a Nemzeti Múzeum könyvtárában is van egy, a mely Pelbárt egyik műve mellett érdekes véletlenségből épen a *Hármas Istoría* két részét (a *Gesta Romanorum*ot és a *Trója pusztulását*) tartalmazza. Viszont egy másik, a drezdai kir. könyvtárban lévő colligatum meg a *Hármas Istoría* első részeül szereplő *Nagy Sándor életét*, ugyancsak a *Gesta Romanorum*mal egybekötve. Hogy Haller az ilyenformán vaskos ívrétű kötetet «könyvetské»-nek nevezi, azon kár lenne fönnakadni, mert ha csak a középső részt magát vesszük is, mai fogalmaink szerint biz' az sem valami kis «könyvetske»; de a XVII. században még a három együtt is nagyon jól megjárta annak, mivel még jóval vaskosabbakat is libellusnak neveztek akkoriban. A mi pedig a három, tartalmilag sem egészen

rokontalan mű egy kötetbe foglalását megkönnyítette, az iv-rétük teljes egyenlősége. *

Ezt ugyanis, legalább a két elsöre nézve, kétségtelenné teszi magának Hallernek utalása a használt kiadásokra. Ezekből a becses utalásokból tudjuk meg azt is, hogy a *Gesta Romanorum*-nak melyik kiadása nyomán készült Haller fordítása. S ha ezt az utalást figyelembe vették volna irodalomtörténet-íróink, akkor már jóval Toldy előtt is tudhatták volna, hogy miféle munkákkal gazdagította Haller a *Hármas Istoriá*-ban irodalmunkat. Ezzel azonban Czvittingertől Szilágyi Sándorig a Haller János irodalmi munkásságát említők egyike sem igen látszott törődni, mert a munka tartalmát illetőleg kivétel nélkül beérik azzal, hogy jóformán csak a czímlapját írják le, itt-ott némi csekély stiláris módosítással. Toldy tudtommal az első, a ki a II. részben a *Gesta Romanorum* fordítására ismer; habár még ő sem jár a dolognak tüzetesebben utána; különben nem kelne épen az ő határozatlan beszéde nyomán szárnyra az a mende-monda, hogy a *Példabeszédek* tanulságai Hallertől valók! Toldy ugyan ezt még csak kérdésként veti fel (A magy. költ. tört. I. 83.), de Greguss Ágost (Pesti Napló 1854, 263. sz.) már határozottan Hallernek tulajdonítja a tanulságokat.

Igaz, hogy a kik azóta Hallerrel és munkájával behatóbban foglalkoztak, ez iránt tisztában vannak; de Hallernek és fordításának eredetijéhez való viszonyát illetőleg még mindig ingadoztak némileg a vélekedések. Változtatott-e, nem-e; s ha változtatott, sokat vagy keveset módosított-e, s miben állnak e módosítások: azt csak a fordításnak az eredeti szöveggel való pontos egybevetése tüntethette ki.)*

Nos, ez egybevetésekből, a melyek a Haller használt 1508. évi hagenai kiadás szövegét veszik a nagyobb pontosság kedvéért alapul, — az tűnik ki, hogy Haller meglehetősen híven igyekszik eredetijét követni s nagyobb eltéréseket többnyire csak a tanulságokban enged meg itt-ott magának. Ezeken gyakrabban rövidít, de néha be is told egyet-mást a sajátjából. Egyéb eltérések az eredetitől olykor csak azért mutatkoznak, mert a

*) L. *Gesta Romanorum*. Fordította Haller János. Kolozsvár, 1895. (*Régi magyar könyvtár* 18. Budapest. 1900.)

fordító néhol nem értette meg egészen jól a latin szöveget. Ilyen, hogy csak egy jellemző példát említsek, a 12. fejezet fordításában az unus parochialiumnak egy káplánnyal való magyarítása, holott az eredetiben az erkölcsstelen papnak egy hívéről van szó. Hasonló kisebb botlás több is akad az egészben mégis nagyon érdemes fordításban, melynek értékéről különben irodalomtörténetiróink eddig is sok elismeréssel emlékeztek meg.

Ez elismerés csak fokozódik, ha figyelembe vesszük, hogy Hallernek a vulgaris szöveget egy fejezet (a 166.) híján teljesen tükröző fordítása, az egy hollandit kivéve, az egyetlen ily teljes valamennyi régibb fordítás között. Érdekes, hogy a 166. fejezetet a világlátott erdélyi főúr azért nem fordította le, mivel benne «valami játékról vagyon emlékezet», mely szerinte «mostani időben emlékezetben nintsen, nevet sem adhatni néki.» Hinné-e valaki, hogy az emlékezetből teljesen kimúlt játék nem egyéb, mint a sakk, melyről pedig nálunk már egy Zsigmond korabeli okiratban történik említés?

Az 1678 és 1682 közt készült *Hármas Istoria* csak jóval a fordítónak kiszabadulása után, 1695-ben látott napvilágot. Első, kolozsvári kiadása, mely a derék Mész-Tótfalusi Kis Miklós nyomdáját dicséri, ma már a legkritkább könyvek egyike. Teljesen ép, a szép czimképet is tartalmazó példánya csak egy van, s ez a Nemz. Múzeumba került Jankovich Miklós gyűjteményéből. Jankovich nagy szeretettel dédelgette e könyvet, mely már az ő idejében is az egyetlen ismert példány volt. Hallernek a magyar nyelv csinosodása körül kifejtett buzgólkodására is Jankovich hívta fel a figyelmet a *Tudományos Gyűjtemény* 1828. évi V. kötetében. (89—99. l.) Ugyancsak ő mondja a *Hármas Istoriáról*, hogy ez «valóságos magyar népkönyv», a mire különben előtte már Pápay Sámuel, Benkő, Horányi s még előbb Bod Péter is czéloz, mindenik megemlítvén, mily kedves e könyv a népnél. Ez elfakult irodalomtörténeti följegyzéseknél már jóval ismertebb az, a melyet Arany János önéletrajzából szóltatnak meg mindazok, a kik Haller munkájának népszerűségét említik.

E népszerűséget, ha ugyan bizonyításra szorulna, a munka elég nagy számú kiadásai is tanúsíthatnák, jöllehet e kiadások számát legtöbb irodalomtörténetiróink valamivel ma-

gasbra teszi, mint a mennyi eddig kimutatható volt. Az 1695. évit a múlt században csak három ismert «nyomatás» követte (1751, 1763 Pozsonyban és 1795 Pesten), melyek mellé még az I. résznek, a *Nagy Sándor történetének*, egy 1757. évi 8- $\frac{1}{2}$ dr. külön kiadása járul Budán. Századunkból csak az 1865. évi debreczeni s ugyanannak a 70-es évekből való két újabb lenyomata ismeretes. A legújabb, szintén csak részleges kiadás, t. i. a II. részben foglalt Gesta-fordításnak az 1695. évi kolozsvári nyomat szerinti editiója, a *Régi magyar könyvtár* imént idézett kötete.

Ennek jegyzeteiben a rendelkezésemre állott térhez és időhöz képest kiterjeszkedem annak a kérdésnek a megvilágítására is, hogy vajon csakugyan olyan sokat köszönhet-e irodalmunk a *Gesta Romanorum*nak, különösen pedig népköltészetünk a Haller-féle fordításnak, mint azt eddig tán némelyek hitték s valószínűvé is igyekeztek tenni?

Haller könyvének, mint kivált a múlt században s még ennek az elején is eléggé elterjedt népies munkának, népünk lelki világára való hatását tagadni, azt hiszem, senkinek sem juthat eszébe.

Azonban mikor egyes népmesei motivumokról van szó, mindig nagyon óvatosoknak kell lennünk az egybevetésnél, mielőtt kimondjuk, hogy ezt vagy azt népünk a Haller fordításából vette és csakis onnan vehette. Én legalább eddig még egyetlen olyan párhuzamot sem találtam, a melyet illetőleg ezt egészen biztosra merném venni. Az eddig fölkeresett találkozások ugyanis egytől-egyig olyanok, a melyek részint már a *Gesta Romanorum* Haller-féle fordítása előtt is belekerülhettek népünk szóbeli hagyományainak kincsébe; részint pedig, ha e fordításnál későbbi korból valók is, máshonnan is jöhettek, sőt minden valószínűség szerint máshonnan is jöhettek, mint a Haller-féle fordításból. Itt csak a legaprólékosabb részletekre is kiterjeszkedő figyelemmel szabad és kell az egybevetésnél eljárni, s még e mellett is jó mindig a nagyon is határozott kijelentésektől óvakodni. Hogy e tekintetben csak egy-két példát említsek, a *Gesta Romanorum* vulg. szövegének 153. fejezetében foglalt Apollonius-regének két magyar népmesében is van már ismert változata. De ezek egyikét sem lehet akár a Haller-féle fordításból, akár a *Gesta Romanorum*ot követő verses széphistóriából egyedül származtatni,

minthogy olyan elemek is vannak bennök, a melyek más forrásokra vallanak, és a *Gesta Romanorum*ból is származható elemek szintén annyira más combinációban mutatkoznak, hogy az egyenes átvételt már ez a körülmény is kétségesse teszi.

Vagy lássunk egy másik esetet. A *Gesta Romanorum* vulg. 103. fejezetében szereplő három böles tanács ketteje megvan Gaál György posthumus mesegyűjteménye I. kötetének 11. darabjában. Még pedig az egyiknek a szövege föltűnően hasonlít ahhoz a kissé szabad fordításhoz, a melylyel Haller az egyik *Gesta*-beli tanácsot magyarította. Az eredetiben ugyanis a második tanács így szól: Nunquam viam publicam dimittas propter semitam. Ezt Haller így fordítja: A járt útát járatanért soha el ne hadgyad. Gaál idézett meséjében (i. h. 226. l.) az első tanácsnak Haller szavaival föltűnően egyező szövege ez: a járt útát a járatanért sohase rdd. A Gaálnál lévő második tanács már csak tartalmában egyezik a *Gesta* harmadikával; a Gaál-féle mese harmadik tanácsa azonban már egészen más, mint a *Gesta* első «bölcseége». Merőben más továbbá a keret is, a melyben Gaálnál e tanácsok előfordulnak, mint a *Gestában*.

S így vagyunk körülbelül a többi párhuzamokkal is, a melyekből mindig csak egyes részletek találkoznak a *Gestával*; de érintkeznek más, nem kevésbbé számbavehető és számba is veendő meseforrásokkal is, a melyeknek népünk szóbeli hagyományaira szintén lehetett hatásuk. Hogy itt első sorban más, velünk egy hazában élő népfajok meséire gondolok, az természetes; de utalhatnak más országok hasonló termékeire is, a melyekből a legkülönbélebb úton kerültek és kerülnek még ma is mesetöredékek hozzánk. Elég e részben csak a régiebb idők világjáró katonáira és a vándorló mesterségesekre hivatkoznom. S ezek mellett még hány mindenféle garabonciás diákja van az örökké kóborló szóbeli hagyománynak, a melyet Proteushoz hasonló változékonysága mellett semmi sem jellemez jobban, mint az útak és módok kiszámíthatatlan sokfélesége, a miken az idő és tér legtágabb határai között idestova bolyongni soha meg nem szűnik.

Ép azért alig van nehezebb valami, mint e mindenütt honos, de mindig bizonytalan illetőségű röpke vándorokat

gombostűre tűzni és rendszerbe foglalni. Jól is teszi az összehasonlító irodalomtörténet munkása, ha velök szemben beéri azzal, hogy egyetmást közülök szilárdabb keretű és fogalmazású irodalmi forrásokig kísér vissza. De csak azt ne higgye, hogy ezekben mindig csakugyan azt a kútfőt is meglelte, a melyből ide vagy oda kerültek. A legtöbb, a mit józan mérséklettel tehet, az, hogy megállapítja a kétségtelen párhuzamokat; holott az elsőbbség és a leszármazás kérdései már többnyire a bizonytalan tapogatódzás hálátlan mezejére vezetnek.

KATONA LAJOS.

A FRANCHARDI KINCS.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.

V.

TALÁLT KINCS.

Az orvos kocsija kétkerekű, egyfogatú hintó volt bőrfödéllel; a vidéki orvosok nagyon szeretik az e fajta járművet. Hány úton láthattuk messze a nyárfák közt, vagy hány falusi utcán egy kapufélfához kötve. Az ily kocsiknak az a szokása, különösen ha üget a ló, hogy a keréktengelyen át mintegy himbálóznak ide és oda. A bőrfödél jelentékeny ivben emelkedik ki a tájképből és ünnepiesen abszurd hatást tesz a szemlélődő gyalogjáróra. Az utazás ily kocsin alig ha sorolható a dicső dolgok közé, de abban semmi kétségem, hogy májbetegnek használ. Innen, talán, a kocsi nagy népszerűsége az orvosok közt.

Egyszer, kora reggel, János Mária befogta az orvos kétkerekűjét, kinyitotta a kaput és fölugrott a kocsis helyére. Az orvos követte tetőtől-talpig mocsoktalan vászonruhában, fölfegyverkezve óriási vörös esernyővel és átövezve növényé gyűjtő dobozzal, mely derékszíjon függött, és a hintó tova vágatott a saját mozgásától előidézett szellőben. Franchard feligyekeztek, növényeket gyűjteni, tekintettel az «összehasonlító Pharmacopoeiára».

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 277. számában

A nyílt úton való kevés döcögés után az erdő széléhez jutottak és járatlan ösvényre kanyarodtak; a hintó csendesen himbálózott a homokon át, a visszaesapodó ágak hangja kíséretében. Fejök fölött a lomboknak nagy zöld, lágyan morgó felhője gyűlt össze. Az erdőnek boltozott útjain a levegő megőrizte az éj frissességét. A fák óriási alakja, mindegyik levélkoronáját hordva, mint megannyi szobor hatott a lélekre és a törzs vonalai fölkisérték a csodálkozó szemet a magasba, a hol a legszeleső levelek azur feltban ragyogtak.

A mókusok ide-oda ugráltak. Alkalmas hely volt Hygieia istennő imádója számára.

Voltál e már Franchardban, János Mária? — kérdezé az orvos. — Azt hiszem, nem.

— Soha — válaszolt a fiú.

Rom az egy hegyszakadékban — folytatta Desprez, előadói hangját véve föl; — remetelak és kápolna romja. A történet sokat beszél Franchardról; hogy a remetét gyakran kifosztották a rablók, hogy igen hiányosan táplálkozott, s hogy azt hitték róla, hogy napjait imádsággal tölti. Fönmaradt egy levél, melyet e magánosan élők egyikéhez intézett rendjének előljárója; ez a levél telve van egészségügyi tanácsokkal; arra kéri, hogy könyvét elhagyva imádkozzék és azután megint térjen vissza könyvéhez a változatosság kedvéért és ha mindakettőt megunta, barangoljon kertje körül s figyelje meg a méheket. Ez az én rendszerem is mind e mai napig. Bizonyára gyakran észrevetted, hogy elhagyva a Pharmacopoeiát — gyakran egy mondat közepén — kimentem a napra és a levegőre. Szívemből csodálom e levél íróját; gondolkodó ember volt a legfontosabb tárgyak körében. De valóban, ha a középkorban élek (lelkemből örülök, hogy nem akkor éltem), magam is remete lettem volna — ha csak nem bohócz, nagyon természetesen. Ezek voltak az egyedüli szabadon hagyott philosophiai életpályák, a gúny, mondhatnók és a könnyű. A míg a Positiv napja föl nem kelt, a bölcs embernek e két út közt kellett választania.

— Én természetesen bohócz lettem volna — jegyzé meg János Mária.

— Nem bírom elképzelni, hogy jeleskedtél volna e mester-ségedben — mondá az orvos, csodálva a fiú komolyságát. — Nevetsz-e te valamikor?

— Oh, igen — válaszolt a másik. — Gyakran nevetek. Nagyon szeretem a tréfákat.

— Különös lény! — mondá Desprez. — De elkalandoztam (ezer úton-módon veszem észre, hogy öregszem). Franchard végre elpusztult az angol háborúban, melyek Gretzet is lerombolták. De — s itt a csattanó — a remeték (mert mindig többen voltak) előre látták a veszélyt és gondosan elrejtették a szent edényeket. Ezek az edények szörnyű nagy értékűek, János Mária — szörnyű nagy értékűek, mondhatjuk, hogy megfizethetetlenek; kiválóan becses a munkájok, s igen drága az anyaguk. Már pedig, figyelj reám, soha sem találták meg őket, XIV. Lajos korában néhány ficzko kiásta a földet a romok közelében. Egyszerre — kopp! — az ásó akadályba ütközött. Képzeld, hogyan tekintettek ez emberek egymásra, képzeld, hogyan dobogott szivök s hogyan váltakozott színök, láda volt és pedig Franchardban az elásott kincs helyén. Föltörték, mint az éhes vadállatok. De jaj! nem a kincs volt, csak néhány papi ruha, mely az emésztő levegő érintésére összeomlott és rögtön porrá lett. A jó emberek lehellete meghidegült, János Mária. Hirnevetem teszem reá, hogy ha csak kevésbé hűvös szél fujt is, az egyik közülök tüdőgyuladást kapott fáradságáért.

— Szerettem volna látni, mint omlottak porrá — mondá János Mária. — Máskülönben, nem sokat törődtem volna vele.

— Nincs képzeleted — kiáltott az orvos. — Rajzold le magadnak a jelenetet. Állapodj meg a gondolatnál — nagy kincs, mely századok óta hever a földben: nyers anyag bódító, bő, fényes és munkátlan élet számára, nem látott szép ruhák és képek, a leggyorsabban vágatató lovak nem mozdítva láboikat, mert el vannak varázsolva; nők a mosoly szép képességével, de mosoly nélkül, kártyák, koczka, opera-ének, zenekarok, kastélyok, szép parkok és kertek, nagy hajók hatalmas vitorlával, mindannyi meg nem született állapotban egy ládában — és az ostoba fák fönt növekednek a napfényben, évről-évre. Ez a gondolat megőrjíti az embert.

— Hiszen csak pénz — válaszolt János Mária. — Bajt okozna.

— Ej, hagy — kiáltott Desprez — ez philosophia, mind nagyon szép, de most nem tartozik a dologra. És azután, nem «csak pénz», mint te mondd, műremekekről van szó, az edé-

nyeken műalkotások vannak kivésve. Úgy beszélsz, mint a gyermek. Rendkívül boszantasz, mert szavaimat logikai kapcsolatukból kiszakítva idézed, akár a papagáj.

— És akárhogy áll a dolog, nekünk nincs közünk hozzá — válaszolt a fiú alázatosan.

E pillanatban a Route Rondera jutottak, a hirtelenül göröngyösre változott út s hozzá még az ingerültség elnémították az orvost. A hintó előre támolygott; a fák elhaladtak, esőndesen lefelé tekintve, mintha volna valami szívökön. A négyszögletű teret elhagyták, azután következett Franchard. Kifogták a lovat a kis elhagyott fogadóban és elmentek kószálni. A szakadék telve volt erikával, a sziklák és nyárfák ragyogóan kiemelkedtek a napfényben. A méhek nagy zümmögése a virágok körül megnehezíté János Mária fejét és hanyatt dőlt az erikabokrokra, míg az orvos gyorsan ideoda járt, hirtelen fordulatokkal, szedegetve gyógyfüveit.

A fiú feje kissé előre esett, szemei lezáródtak, ujjai térde köré hanyatlottak, midőn egy sikoltás rögtön talpra állította. Különös hang volt, vékony és rövid; nem volt visszaverődése, visszatért a csend, mintha soha sem szakították volna félbe. A fiú nem ismerte meg az orvos hangját, de mivel senki sem volt az egész völgyben, tudta, hogy az orvosnak kellett kiáltania. Jobbra, balra nézett és ime az orvos ott állott két legörgetett kő közt fogadott fiára tekintve oly fehér arczczal, mint a papiros.

— Vipera — kiáltott János Mária, feléje rohanva. — Vipera! Megmarta!

Desprez nehezen szabadult ki a vízmosás medréből és hallgatagon ment a fiú elé, kit izgatottan ragadott meg a vállán.

— Megtaláltam — mondá zihálva.

— Növényt? — kérdé János Mária.

Desprez fölkaczagott, hogy a sziklák is utánozták vidámságát. — Növényt! — ismétlé gúnyosan. — Jó — igen — növényt. És ime — tevé hozzá hirtelen, fölmutatva jobb kezét, melyet eddig háta mögé rejtett — itt van az egyik hagymája.

János Mária piszkos tányért látott, melyet ragadós föld takart el.

— Ez? — mondá. — Ez tányér!

— Kocsi és ló ez — kiáltott az orvos. — Fió — folytatá, mind jobban neki melegedve — nagy mohágyat téptem ki

a kövek közt és nyilást földöztem föl; és mikor belétekintek, mit gondolsz, mit láttam? Házat láttam Párisban udvarral és kerttel, láttam feleségemet gyémántoktól ragyogva, láttam magamat mint képviselőt, láttalak téged — jó, igen — láttam jövőödöt — fejezte be, meglehetősen gyöngén. — Majdnem, hogy Amerikát földöztem föl — tevé hozzá.

— De mi az? — kérde a fiú.

— A franchardi kincs — kiáltott az orvos és ledobva barna szalmakalapját a földre, kurjantott mint egy indián és János Máriára ugrott, a kit majd megfojtott ölelésével és végig áztatott könnyeivel.

Azután ledobta magát az erikabokrok közé és még egyszer kaczagott, hogy a völgy csengett belé.

De most a fiúnak is fölébredt érdeklődése, gyermeki kíváncsisága. Alig hogy kiszabadította nyakát és vállát az orvos karjaiból, elfutott a vízmosáshoz, beleugrott a zúgba és kezét a kis nyilásba dugva kihuzogatta a franchardi remetelak százados földdel bevont ampolnáit, gyertyatartóit és kehelyfüdeleit.

És végül nagyon súlyos és erősen elzárt ékszerdoboz következett.

— Oh, minő bohóság! — kiáltott föl.

De midőn visszapillantott az orvosra, a ki szorosan követte és hallgatagon megfigyelte, a szavak elhaltak ajakán. Desprez megint hamvas színt váltott; ajkai rángatóztak, vadállatias kapzsiság szállotta meg.

— Gyermekes eljárás — mondá — becses időt veszítünk, vissza a fogadóba, fogj be és hozd a kocsit ahhoz a dombhoz. Szaladj, a hogy csak birsch és jusson eszedbe — egy hangot sem. Én itt öröködöm.

János Mária szót fogadott, bár nem meglepetés nélkül. A hintót a kijelölt helyre hozta, és most ketten a kincset rejtekhelyéből az ülésládába rakták. Mihelyt egészen el volt helyezve, az orvos ismét visszanyerte vidámságát.

— Lerovom hálás köszönetemet e völgyüreg szellemének — mondá. — Oh, tüzes szívet ide, borjút és nagy korsó hazai bort! Áldozni szeretnék, fényes italáldozatra volna kedvem. Úgy van s miért ne? Franchardban vagyunk. Ango sör kapható — nem classikus, az igaz, de kitűnő. Fiú, sört fogunk inni.

— De azt hittem, hogy nagyon egészségtelen — mondá János Mária — és azon fölül igen drága.

— Handa-banda! — kiáltott az orvos vidáman. — A korecsmába!

És fölszállt a kocsiba, rázva fejét, kihívó, fiatal tekintettel. A ló visszafordult és néhány pillanat múlva a kocsi a korecsma kertjének kerítése mellé jutott.

— Ide — mondá Desprez — ide, közel az asztalhoz, hogy mindent lássak.

Megkötötték a lovat és beléptek a kertbe, az orvos énekelte, majd phantastikus magos hanglétrán, majd mély mellhangokat zengve. Leült, erősen verdeste az asztalt és ostromolta a pinczért élceivel, s midőn végre meghozták a sörös palaczkot, mely jobban volt telítve gázzal, mint a leggyöngyözőbb champagnei, kiöntött egy hosszú pohár habot és oda tolta János Máriának. — Igyál — mondá — huzzál nagyot belőle.

— Inkább nem innám — dadogta a fiú, neveléséhez hű maradván.

— Mit? — mennydörgött Desprez.

— Félek tőle — mondá János Mária — a gyomrom —

— Vedd, vagy hagyd — szakítá félbe az orvos hevesen — de jegyezd meg egyszer-mindenkorra — semmi sem oly megvetendő, mint a betűragó!

Megint új leczke! A fiú álmélkodva ült, ránézett a pohárra, de nem ízlelte meg, ellenben az orvos kiürítette és megtöltötte a maga poharát, eleinte ködös homlokkal, de lassanként kiderülve a mámorító és izgató italtól s a boldogság érzetétől.

— Egyszer alkalmilag — mondá végtére némi engedménnyel a fiú szigorúbb viselkedése iránt — egyszer s különösen ily kritikus pillanatban ez a sör isteneknek való nectár. Megszoknunk azt, valóban lealacsonyító, a bor, a szőlő nedve, az igazi itala a francziának, mint már sokszor mondtam neked, s tulajdonképen nem is hibáztatlak azért, hogy megveted e külföldi izgató szert. Hozathatunk kevés bort és süteményt. Már üres a palaczk? Jó, nem leszünk büszkék, megszánjuk a te poharadat.

A sör elpusztult; az orvos dult-fult, a míg János Mária megette a süteményt.

— Mennem kell — mondá órájára tekintve. — Szent Isten, mily lassan eszel!

Pedig a lassú evés az ő szabálya volt, azelőtt a hosszú élet legfőbb titkának nevezte.

Vértanusága azonban véget ért valahára, újra elfoglalták helyöket a kocsiiban és Desprez uriasan hátra dőlve, kijelentette abbeli szándékát, hogy Fontainebleauba megy.

— Fontainebleauba? — ismétlé János Mária.

— Szavaim mindig meg vannak fontolva — mondá az orvos. — Előre!

Az orvos a paradicsomon át kocsizott, a levegő, a fény, a ragyogó levelek, még a jármű mozgásai is összhangzottak aranyos elmélkedéseivel; hátravetett fejjel verőfényes látomásokat álmodott, a sör és az öröm ficzkándozva ereiben. Vég-tére megszólalt.

— Sürgönyözni fogok Kázmérnak — mondá. — Jó Kázmér! alantibb rendű értelmisége van, János Mária, nem határozottan alkotó, nem költői, s mégis megfizeti majd iparkodásod, nagy vagyona van, s teljesen a maga erejével szerezte. A legalkalmasabb ember arra, hogy segítsen bennünket lomjainknak értékesítésében, hogy nekünk illő házat találjon Párisban és intézze berendezésünk részleteit. Csodálatos Kázmér, egyike legrégebbi pajtásaimnak! Az ő tanácsára helyeztem el kis vagyonomat török állampapírokban; ha most a középkori egyház e kincseit hozzáadtuk a mohammedán birodalomban való részünkhöz, kis fiam, bizonyára duskálni fogunk az aranyokban, bizonyára duskálunk! Szép erdő, kiáltott — Isten hozzád! Bár más színtérre vagyok hivatva, el nem felejtlek. Neved szivembe van vésvé. A vagyon befolyása alatt dithyrambikus leszek, János Mária. Ilyen a természetes lélek ösztöne; ilyen volt a kezdetleges ember véralkata. És én — igen, nem tagadom el ez érdemet — szüziiesen megőriztem ifjúságomat, más ember, a ki ugyanily álmos, falusi életet él három éven át, elrozsdásodik, stereotíppé lesz, de én, dicséret szerencsés véralkatomnak, töretlenül megőriztem ruganyosságomat. A friss vagyonnak, az új hatáskörnek csüggedetlen hévvel, ám a tudástól érettebb elmével fogok élni. E jövőbeli változáson, János Mária — talán megütköztél? Mondd meg, nem tűnt e föl állhatatlanságnak? Valld meg — hasztalanul színlelnéd — rosszul esett neked?

— Igen — válaszolt a fiú.

— Látod — viszonzá az orvos, főnhéjazó önhittséggel — gondolataidat olvasom! Nem is vagyok meglepetve — a te nevelésed még nem teljes, a magasabb emberi kötelességeket még nem ismered teljességökben. Csak legyen elég — a míg érkezésünk lesz — egy kis figyelmeztetés. Most, hogy még egyszer jó módban vagyok, most hogy ily hosszú ideig készültem hallgatag elmélkedésben, felsőbb kötelességemmé lett Párisba menni. Tudományos nevelésem, el nem vitatható művészetem a nyelv használatában, hazám szolgálatára jelölnek ki. A szerénység ily esetben álság volna. Ha a bűnt philosophiai kifejezésnek vehetnők, bűnösnek nevezném. Az ember nem tagadhatja el nyilvánvaló tehetségeit, mert ez annyi volna, mint kikerülni kötelezettségeit. Meg kell emberelnem magamat és dolgoznom, nem szabad szökevénynek lennem az élet csatájában.

Így fecsegett tovább, szavakkal vastagon zsirozva következetlenségének szakadékait, a fiú azonban csendesen hallgatta, szemeit a lóra szegezve, forrongó lélekkel. Kárba vezett minden ékesszólás; János Mária valamely hitét a szavaknak akárminő rendje sem dönthette meg; és Fontaineblauban hajtott szánalommal, borzalommal, méltatlankodással s kétségbeeséssel eltelve.

A városban János Mária ott maradt a kocsibakján, a kincs őrizetére, ellenben az orvos furcsa modorral, a könnyű mámor elevenségével, ki-bejárt a kávéházakba, hol kezet fogott a helyőrség tisztjeivel és abszinthet kavart régi tapasztalatra mutató ügyességgel; majd a boltokat látogatta, a honnan különböző terhekkal tért vissza, drága gyümölcsökkel, valódi teknősbékával, drága vég selyemmel felesége, bolond formájú sétapálczával a maga és legújabb divatú sapkával a fiú számára s azután a sürgönyhivatalba ment, a honnan sürgönyt küldött és három órával később választ kapott, mely másnap reggelre ígerte a látogatást, s általában áthatotta Fontainebleaut isteni jó kedvének első finom zamatjával.

Már majdnem esteledett, midőn elindultak, az erdő fájának árnyékai a hazavezető széles fehér úton keresztül terültek el, az erdőnek esteli illata már fölszállott, mint valami nagy tömjénfelhő a facsúcsok széles mezejéről, s még a város utczáiba is, a hol egész nap fehér falak közt sült a

levegő, az az illat áthatott hirtelen rohamokban, vagy rezgő mozgással, mint a távoli zene. Midőn fele uton voltak hazafelé, eltűnt az utolsó arany csillám a bal felől eső nagy tölgyfáról, és mikor az erdő szélén túl értek, a síkság már gyöngyházzsínű szürkességbe merült, s a nagy, halvány hold az ég felé emelkedett a fátyolos nyárfákon át.

Az orvos dalolt, az orvos füttyült, az orvos beszélt. Beszélt az erdőről és a háborúkról és a harmat leszállásáról, csacsogva dicsőítette Párist, felhős dagálylyal szárnyalt a politikai küzdő tér dicsőségére térve. Mindent meg kell változtatni s midőn a nap leszállt, egy elviselt élet romjait vitte magával és a reggeli nap az ujat volt hivatva fölavatni. «Elég», kiáltott föl, «a kínzás ez életéből!» Neje (a még mindig szép, elfogultság nélkül szólva) nem lesz többé eltemetve; ragyogni fog a társadalom előtt. János Mária lába előtt fog heverni a világ, nyitva az út a sikerhez, a vagyonhoz, a becsülethez és a siron túl fönmaradó hírnévhez. «És, hogy szavamát tovább öltsem», mondá, «az Isten szerelméért, nyelved csöndben maradjon! Az igaz, hogy igen hallgatag fiú vagy, oly tulajdonság, melyet örömezt elismerék benned — hallgatagság, arany hallgatagság! De ez komoly dolog. Egyetlen szónak sem szabad a házon kívül jutnia, csak a jó Kázmérban bizhatunk, talán Angliában fogjuk elhelyezni az edényeket.»

— Tehát nem is a mi birtokunk? — mondá a fiú, majdnem zokogva; most beszélt először az úton.

— A mi birtokunk, abban az értelemben, hogy senki másé — válaszolt az orvos. De az államnak van reájok némi joga. Ha például ellopnák tőlünk, nem kérhetnök vissza őket, mert nincs reá jogczimünk, még csak a rendőrséggel sem érintkezhetnénk. Ilyen a szörnyű törvényes állapot.*) Világos példája annak, hogy mennyi tennivaló van s mennyi igaztalanságot üthet helyre egy buzgó, tevékeny és philosophikus szellemű képviselő.

János Mária Desprez asszonyban bizott, és a midőn lefelé hajtottak a Bourronból vezető úton a susogó nyárfák közt, imádságot mormogott foga közt és szokatlan gyorsaságra ostromozta a lovat. Bizonyára, mihelyt haza érkeznek, az asszony sarkára fog állni és elúzi ezt a lidércnyomást.

*) Hagyjuk ilyenek elbeszélésem kedvéért. (Szerző).

Gretzbe való megérkezésüket igen dühös ugatás hirdette és kísérte, úgy látszott, hogy a falu összes kutyái megszagolták a kincset az ülésládában. De az utcán senki sem volt, csak három kószáló tájképfestő Tentaillon ajtaja előtt. János Mária kinyitotta a zöld kaput és bevezette a lovat és kocsit, és majdnem ugyanabban a pillanatban Desprez asszony a konyha küszöbére jött meggyújtott lámpással, mert a hold még nem járt oly magasan, hogy megvilágítsa a kertfalakat.

— Zárd be a kapukat, János Mária! — kiáltott az orvos, nem egészen biztos lábbal szállva le. — Anastásia, hol van Aline?

— Monterauba ment szülei látogatására — mondá az asszony.

— Minden a legjobb rendén! — kiáltott föl az orvos hevesen. — Ide gyorsan, jér közel hozzám, nem akarok nagyon is hangosan beszélni — folytatá. — Drágám, gazdagok vagyunk!

— Gazdagok! — ismétlé az asszony.

— Megtaláltam a franchardi kincset — válaszolt férje. — Nézd, itt vannak az első gyümölcsök; ananas, ruha az én örökké szépemnek — illeni fog neki — bizzál a férj, a szerető izlésében! Ölelj meg, drágám! Ennek a fekete epizódnak vége van, a pillangó kibontja színes szárnyait. Reggel érkezik Káznér, egy hét alatt Párisban leszünk — végre boldogan. Gyémántjaid lesznek. János Mária, vedd ki a ládából, áhítatos gonddal és vidd darabonként az ebédlőbe. Lesz majd tányérünk az asztalon! Drágám, siess és készítsd el ezt a teknősbékát, étvágyingerlő lesz — azaz gyarapítása a mi szokott sovány ebédünknek. Magam megyek a pinczébe. Egy palaczkot hozok abból a kevés Beaujolaisból, melyet szeretsz és végére járunk a Hermitagenak, még van három palaczk. Érdeemes bor érdemes alkalomra.

— De férjem, elszédítesz — kiáltott az asszony. — Nem értelek.

— A teknősbéka, lelkem, a teknősbéka! — kiáltott az orvos és a konyha felé toltá, lámpásostúl, mindenestül.

János Mária elbámult. Más jelenetet képzelt — sokkal közvetlenebb tiltakozást és reménye rögtön tűnni kezdett.

Az orvos mindenütt volt, talán kissé ingatagon járt, hébe-hóba falhoz támasztva vállát, mert már régóta nem ivott absinthet és akkor is arra az elméletre jutott, hogy az absinth

ívása balvéleményen alapszik. Nem, hogy sajnálta volna a kihágást ily dicső napon, de eszében figyelmeztető jelt csinált, hogy másodszor ne legyen áldozata ez ártalmas szokásnak. Egy szempillantás alatt fölhozta a bort a pinczéből, elrendezte a szent edényeket, némelyikét a fehér abroszra tette, a többit a pohárszékre, de még mindannyia be volt vonva a történeti földdel. Ki-bejárt a konyhába, Anastásiát itallal erősítgetve, fölizzatva őt a jövőbe vetett pillantásokkal, új vagyonukat mind nagyobb szónoki figurákban becsülgetve, s mielőtt az estebédhez ültek, az asszony erénye elolvadt a férj lelkesedésében, félenksége pedig eltűnt; most már ő is megvetéssel kezdett beszélni a gretzi életről, és mikor elfoglalta helyét és a levest osztogatta, szemei ragyogtak a várható gyémántok fényétől.

Étkezés közben az asszony és férje tündéri légvárakat építettek és bontottak. Kötelkedtek, bókoltak és fölköszöntöttek egymást. Arczuk ragyogott a mosolytól, szemök szikrákat szórt, a mint az orvos politikai nagyságát és az asszony fogadótermének dicsőségét rajzolgatták.

— De nem fogsz a vörösekhez szegődni? — kiáltott Anastásia.

— Balközép vagyok szívem mélyéig — válaszolt az orvos.

— Gasteinné asszony fog bennünket bemutatni — bizonyára elfelejtettek bennünket — mondá az asszony.

— Soha — tiltakozott az orvos — a szépség és tehetség nyomot hagynak.

— Bizonyára elfelejtettem az öltözködést — sóhajtott Desprezné.

— Drágám, beszéded elpirít — kiáltott a férj. — A mi házasságunk szerencsétlen volt!

— De a te sikered — ha látlak, hogy megbecsülnek, tisztelnek, neved minden ujságban kinyomtatják, ez több lesz gyönyörnél — mennyország lesz! — kiáltott az asszony.

— És egyszer hetenként — mondá az orvos, ingerkedő hangon hangsúlyozva a szótagokat — egyszer hetenként — jó kis baccarat játék?

— Csak egyszer hetenként? — kérdezé felesége, ujjával fenyegetve.

— Esküszöm politikai becsületemre — kiáltott a férj.

— Elkényeztetlek — mondá az asszony, kinyújtva kezét. Férje csókokkal borította.

János Mária kiszökött az éjszakába. A hold magasan függött Gretz fölött. A fiú lement a kert szélére és leült a töltésre. Ott haladt el a folyó lágyan sikló, ezüstös hullámaival, lassú, egyhangú morajjal. Vékony ködfátylak mozogtak az átellenes part nyárfái közt. A nádszálak csendesen hajlongtak. Százszor ült már a fiú itt ilyen éjszakán és nézte a hullámos folyót zavartalan képzelődéssel. És most úgy volt, mintha talán utóljára nézhetne volna. El fogja tehát hagyni ezt a jól ismert falut, ezt a zöld, susogó vidéket, ezt a szép és fényes folyót, a nagy városba kell majd mennie; drága úrnője czifra ruhában forgolódik majd a szalonokban, jó, fecsegő, lágy-szívű gazdája marakodó képviselővé lesz és mindakettő örökké elvész majd János Máriára és önmagok jobb felére nézve. Ismerte a maga fogyatkozásait, jól tudta, hogy tekintélye mind jobban hanyatlani fog a városi élet zürzavarában, hogy a ház gyermekéből lassanként szolgává fog sülyedni. És homályosan hinni kezdé az orvos baljósatait. Átlátta a különbséget a két hely közt. Nagylelkű hitetlensége most az egyszer elhagyta, a gyermek is láthatta, hogy a Hermitage befejezte, a mit az absinth megkezdett. Ha ez volt az első nap, minő lenne az utolsó? «Ha kell, zúzd szét a csábítót», gondolta, visszaemlékezve az orvos parabolájára. Végig tekintett a gyönyörű jeleneten, magába szívta a varázsos éji levegőt, mely telve volt szénaillattal. «Ha szükséges, zúzd szét a csábítót», ismétlé. És fölemelkedett és visszatért a házba.

VI.

BŰNÜGYI VIZSGÁLAT KÉT RÉSZBEN.

A következő reggelen szokatlan kiabálás verte föl az orvos házát. Lefekvés előtt az orvos értékes holmijait az ebédlő pohárszékebe zárta és a midőn körülbelül négy órakerkelt, a pohárszék föl volt törve és az említett holmik eltűntek. A feleség és János Mária szobáikból az ebédlőbe hivattak és rögtönzött öltözékben jelentek meg, ott találva a dühöngő

orvost, ki az isteneket hívta föl sérelme megboszulására, mezítláb lépdelve a szobában, úgy hogy minden fordulónál föllebbentek hálóingének szárnyai.

— Eltűnt — mondá — eltűntek a tárgyak, a kincs eltűnt! Újra szegények vagyunk. Fiú! mit tudsz erről? Mondd el, uram, mondd el! Tudsz róla valamit? Hol vannak? — Karján ragadta, megrázva mint egy zsákot és e rázással a fiú szavait, ha ugyan mondott valamit, értelmetlen mormogássá zilálta. Az orvos, hevessége hirtelen lelohadván, visszahozta a fiút a földre. Észrevette, hogy Anastásia könnyezik. — Anastásia — mondá egészen elváltozott hangon — csendesedjél, uralkodjál érzéseiden. Nem szeretném, ha szenvedélyed kitörne, mint valami paraszté. Ezt — ezt a csekélységet el kell felejtenuünk. János Mária, add ide kisebb orvosságos ládát. Gyöngye hajtószert helyén való lesz.

És sorban ellátta adagokkal a családot, maga járván elől kettős adaggal. A szegény Anastásia, ki teljes világi életében soha sem volt rosszul és irtózott az orvosságtól, könnypatákokat öntött, a midőn megízlelte azt, összeborzadt, kiáltozott, de férje úgy rákiáltott s ráparancsolt, hogy kénytelen volt újra megízlelni. János Mária a maga részét stoicismussal nyelte le.

— Kisebb mértékben adtam be neki — jegyezte meg az orvos — mert ifjúsága védi a fölindulás ellen. És most, hogy megelőztük az egészségreontó hatásokat, elnélkedjünk.

— Fázom — siránkozott Anastásia.

— Fázol! — kiáltott az orvos. — Hála istennek, hogy tüzeesebb anyagból vagyok alkotva. Hogyan, asszonyom, hiszen ily csapás mint ez, egy békát is megizzasztana. Ha fázol, visszavonulhatsz, s egyúttal ledobhatod nadrágomat. A láb-nak hideg az idő.

— Oh nem! — tiltakozott Anastásia — veled maradok.

— Nem, asszonyom, nem fogsz szenvedni ragaszkodásodért — mondá. — Hozok neked kendőt. És fölszaladt a lépcsőn, majd visszatért maga is melegebben öltözve s karján egy csomó ruhát hozva a reszkető Anastásiának. — És most — kezdé újra — vizsgáljuk e bünt. Inductive járjunk el. Anastásia, tudsz-e valamit, a mi nyomra vezet? — Anastásia semmit sem tudott. — Vagy te, János Mária?

— Én sem — felelt a fiú határozottan.

— Jó — viszonzá az orvos. — Most tehát az anyagi bizonyítékokra fordítsuk figyelmünket. (Született detectiv vagyok; szemem és rendszeres szellemem mutatják hivatásomat.) Először is, erőszakot használtak. Az ajtó föl van törve, s mellékesen megjegyzem, hogy a zárért elég drága árt fizettem; ezért majd felelni fog Goguelat lakatos. Másodszor, itt van a használt szerszám, a mi asztali késeink egyike, a legjobbak közül való, drágám, a mi arra mutat, hogy a banda készületlen volt — ha ugyan bandával van dolgunk. Harmadszor, azt veszem észre, hogy semmit sem loptak el, csak a franchardi edényeket és dobozt, a mi ezüstnemünket figyelmesen megkimélték. Ez alattomoság értelmiségre mutat, a törvény ismeretére s arra a törekvésre, hogy kikerüljék a törvényes következményeket. E tényből azt következtetem, hogy a bandának tekintélyes tagjai vannak — természetes, nem a házhoz tartozik, egyikök sem tartozott a házhoz, a mint a rablás bizonyítja. De, másodszor, azt következtetem, hogy megfigyeltek bennünket Franchardban, titkosan megfigyeltek és leselkedtek reánk az egész napon át olyan ügyességgel és türelemmel, melyet tökéletesnek merészlek jellemezni. Közönös ember, vagy alkalmi tolvaj nem volna képes ily bonyodalmas terv kigondolására. Szomszédságunkban — épen nem valószínűtlen — egy visszavonult bandita él, kinek igen magas az értelmisége.

— Szent Isten! — kiáltott a megrémült Anastásia. — Henrik, hogyan mondhatod?

— Édesem, ez az inductio eljárása — mondá az orvos. — Ha az egyik láncszem hibás, javítsd ki. Hallgatsz? De akkor, kérek, ne légy olyan köznapiasan logikátlan, hogy visszariadj eredményemtől. Most tehát, kezdé újra — oda jutottunk, hogy van némi fogalmunk a banda alkotó részeiről — mert az egy-nél több hypothesis felé hajlom — és most elhagyjuk ezt a szobát, mely már többre nem taníthat és figyelmünket az udvarra s a kertre fordítjuk. (János Mária, reményem, hogy figyelemmel kíséred különböző lépéseimet, ez igen kitünő adalék a te nevelésedhez.) Jer velem az ajtóhoz. Nem vezetnek lépések az udvarra; szerencsétlen körülmény, hogy a mi udvarunk ki van kövezve. Mily kis dolgoktól függ az ily finom vizsgálatok sorsa! Ej! Mi ez itt? Az igazi helyre vezettelek benneteket — mondá, nagyot hátrálva és rámutatva a zöld

kapura. — Szemetekkel láthatjátok, hogy megrohanással van dolgunk.

Az igaz, hogy a zöld festék különböző helyeken le volt szakítva és kaparva, és az egyik dudorodáson észre volt vehető a szeges czipő nyoma. De a láb megcsuszott és bajos volt megbecsülni a czipő méreteit s lehetetlen volt megismerni a szegek formáját.

— Az egész rablást — fejezte be az orvos — lépésről lépésre szemünk elé állítottuk. Az inductiv tudomány tovább nem mehet.

— Csodálatos — mondá felesége — valóban detectivnek kellett volna lenned, Henrik. Fogalmam sem volt tehetéseidről.

— Drágám — válaszolt az orvos leereszkedéssel — a férfiú, kinek tudományos képzelete van, egyesíti magában a kisebb tehetségeket, detectiv épen úgy mint publicista vagy tábornok, ezek csak helyi alkalmazásai különös tehetségének. De most — folytatá — akarjátok-e, hogy tovább menjek? Akarjátok-e, hogy ujjal mutassak a bűnösökre — vagyis inkább, mert ily sokat nem ígérhetek, hogy kijelöljem azt a házat is, melyben szövetkeznek? Ez némileg kárpótlás, többet aligha szerezhetünk magunknak, mivel a törvényes orvoslatól meg vagyunk fosztva. Most a további mozzanathoz jutok. Szükségem van oly emberre, ki szeret az erdőben barangolni, a kinek tanultsága van s a ki nem törődik az erkölcsiség követeléseivel. Ez a három kellék összevéve központosul Tentailon vendégeiben. Festők, tehát folyton ödöngenek az erdőben. Festők, tehát csacsognak valamit tanultságról. Végül, mivel festők, valószínűen erkölcstelenek. És ezt két úton bizonyítom. Először, a festés olyan művészet, mely pusztán a szemnek szól, semmi részben sem élesíti az erkölcsi érzéket. És másodsor, a festés, mint a többi művészet is, föltételezi a képzelet veszélyes tulajdonságát. A képzelet embere soha sem jó erkölcsű, lenézi a megállapított határvonalokat és az életet oly sokféle változó színben vizsgálja, hogy meg nem elégedhetik a törvény gyűlölt különböztetéseivel!

— De mindig azt mondtad — legalább így értettek — mondá az asszony — hogy ezek a fiúk nem fejtnek ki képzelő erőt.

— Drágám, kifejtettek képzelő erőt és pedig igen ren-

detlen természetűt — válaszolt az orvos — mikor koldus mesterségükre vállalkoztak. Azonkívül — és ez az érv teljesen illik értelmi színvonalodhoz — sokan közülök angolok és amerikaiak. Ugyan hol találhatunk másutt tolvajokat? — És most jobb lesz, ha megiszod kávédat. Azért, mert kincset vesztettünk, még nem kell éhen halnunk. Mi engem illet, böjtömet fehér borral szegem meg. Nem tudom, hogy miért vagyok ma annyira fölhevülve s oly szomjas. Csak a fölfedezés okozta rázkodásnak tulajdoníthatom. S mégis, ti vagytok bizonyosságaim, hogy nemesen türtem a fölindulást.

Az orvos most csodálatos jó kedvbe fecsegte vissza magát, és a mikor a lugasban ült és lassan nagy mennyiségét fogyasztotta el a fehér bornak s nem igen nagy étvágygyal harapdált egy kevés kenyeret és sajtot, elmékedéseinek talán harmada a hiányzó kincsesel volt elfoglalva, másik két harmada azonban kellemesebben andalgott detectív ügyességének visszatekintő szemléletén.

Tizenegy óra körül érkezett meg Kázmér; hogy időt ki-méljen, korai vonaton ment Fontaineblaubába és onnan áthajtatott, kocsiját Tentaillon istállójába helyezve el, zsebórájának nézegetése után kiderítette, hogy marad még másfél órányi ideje. Nagyon is az üzlet embere volt, élesszavú, értelmi visszásságokon hamar megütköző. Anastásiának édes testvére volt, de nem nagy érzelmességet pazarlott a házi-asszonyra, hanem angol családi szokás szerint csókkal köszöntötte és rögtön enni valót kért.

-- Majd elbeszéled történeted evés közben — jegyzé meg. — Van-e valami jó mára, Sztázi?

Igértek neki valami jót. Leültek hármassával az asztalhoz a lugasban, János Mária szolgált is, meg evett is és az orvos leggazdagabb modorában elbeszélte, hogy mi történt. Kázmér ki-kitörő nevetéssel hallgatta.

-- Minő jó kis szerencse, számodra, jó testvérem — jegyzé meg, midőn az elbeszélésnek vége volt. — Ha Párisba méész, az egész rakomány három hónap alatt az ördögé. A magad pénze is utána úszott volna, és azután olyan búcsút jártál volna hozzám, mint legutóljára. De figyelmeztetek — Sztázi sirhat és Henrik okoskodhatik — másodszor nem használ. Következő bukásod végzetes lesz. Úgy emlékszem, hogy ezt megmondottam, Sztázi? Hm! Nincs elég eszetek?

Az orvos megrázkódott és lopva tekintett János Máriára, de a fiú érzéketlennek látszott.

— És azután — tört ki Kázmér — minő gyermekek vagytok — rossz gyermekek, szavamra! Hogyan birtátok megbecsülni, hogy mit ér az a lim-lom? Talán semmit sem ért, vagy egy hiján annyit.

— Megbocsáss — mondá az orvos. — Látom, hogy szokott jó kedvedben vagy, de úgy látom, hogy még a szokottnál is kevesebb a megfontolásod. Nem vagyok teljesen tudatlan az ily dolgokban.

— Nem teljesen tudatlan bárminő dologban e világon — szakította félbe Kázmér, meghajolva és bizonyos kihívó udvariassággal poharat emelve.

— Legalább — vevé föl újra az orvos — foglalkoztam a tárgygyal — ezt bizony elhiheted — és úgy becsülöm, hogy tőkénk megkétszereződött volna. — És leírta a lelet minőségét.

— Becsületemre! — mondá Kázmér — félig-meddig elhiszem! De sok függött volna az arany minőségétől.

— A minőség, drága Kázmérom, oly — — és az orvos, kifogyva a szavakból, ujjai hegyét csókolta.

— Bizony szavadra nem váltottam volna be, jó barátom — viszonzá az üzlet embere. — Te igen rózsás szemüvegű ember vagy. De ez a rablás — folytatá — ez a rablás furcsa dolog. Természetesen semmibe sem veszem fecsegésed a bandákról és tájképfestőkről. Ez csak álom. Ki volt a házban a mult éjszakán?

— Csak mi magunk — válaszolt az orvos.

— És ez az ifj' úr? — kérdé Kázmér, hirtelen János Mária felé intve fejével.

— Ő is — bólintá az orvos.

— Jó, és ha szabad kérdezniem, ki ő? — folytatá a sógor.

— János Mária — válaszolá az orvos — a mi fiunknak és a lovászyereknek teendőit egyesíti. Ez utóbbi hivatalon kezdé, de gyorsan emelkedett szeretetünkben a tiszteletreméltóbb fokra. Mondhatom, hogy legnagyobb vigaszunk él-tünkben.

— Ugyan! — mondá Kázmér — és mielőtt a családhoz tartozott?

— János Máriának jelentékeny pályája volt, tapasztalatai

kiválóan képző hatásuak voltak — válaszolt az orvos. — Ha nevelést kellene választanom fiam számára, ilyesformát választanék. Életét komédiások és tolvajok körében kezdvén, majd philosophok társaságába és barátságába emelkedvén, mondhatni, hogy végig küszött az élet egész terjedelmén.

— Tolvajok? — ismétlé a sógor, gondolkozó arczezal.

Az orvos majd szétharapta nyelvét. Sejtette, hogy mi következik most és erélyes védelemre edzette lelkét.

— Loptál már magad is valamit? — kérdé Kázmér hirtelen János Mária felé fordulva és először használva csiptetőjét, mely nyakára vetett lánczon függött.

— Igen, uram — válaszolt a gyermek, erősen elpirulva.

Kázmér a többiekhez fordult összeszorított ajakkal és jelentősen bólított feléjük. — Ej no? — mondá — hát ez mi?

— János Mária igazat beszél — válaszolt az orvos, ki-düllesztve mellét.

— Soha sem hazudott — tevé hozzá felesége. — Igen jó fiú.

— Soha sem hazudott, soha? — elmélkedett Kázmér. — Különös, nagyon különös. Figyelj reám, fiatal barátom — folytatá. — Hallottál valamit a kincsről?

— Segített haza hozni — veté közbe az orvos.

— Desprez, mást nem kérek tőled, csak azt, hogy hallgass — válaszolt Kázmér. — E lovászyereket akarom kikérdezni, s ha annyira bizol ártatlanságában, engedheted, hogy feleljen magáért. Most, uram — vevé föl újra, szemüvegével egyenesen János Mária-ra mutatva, tudtad, hogy ellopható bűnhödés nélkül? Tudtad, hogy nem üldözhetnek? Nos! Tudtad-e, vagy nem?

— Tudtam — válaszolt János Mária, siránkozó sutto-gással. Ott ült színét változtatva, mint a világítótorony forgó tüze, görcsösen tördelve ujjait, levegőt nyelve, a bűn képe.

— Tudtad, hogy hová volt zárva? — kezdé újra a vizsgálobíró.

János Mária «igenje» hallatszott.

— Azt mondog, hogy tolvaj voltál azelőtt — folytatá Kázmér. — Honnan tudjam, hogy most már nem vagy az? Fölteszem, hogy át birsz mászni a zöld kapun?

— Igen — hangzott mind halkabban a vádlott részéről.

-- Jó, tehát te loptad el azokat a dolgokat. Tudod és nem mered tagadni. Nézz a szemembe. Emeld föl alamuszi arcodat és beszélj!

De a helyett, hogy ilyesmit tett volna, János Mária siralmas jajgatásba tört ki és kiszökött a lugasból. Anastásia, a mint követte az áldozatot, hogy elfogja és megnyugtassa, még időt talált arra, hogy parthus nyilat röpítsen — Kázmér, vadállat vagy!

— Testvérem --- mondá Desprez, a legnagyobb méltósággal — oly szabadságot engedsz meg magadnak —

--- Desprez — szakítá félbe Kázmér — az Isten szerelméért térj eszedre. Sürgönyözzöl, hogy abba hagyva dolgaimat, ide jöjjenek hozzátok. Eljövök, kérdek, mi ügyben, azt mondod. «Találd meg a tolvajt!» Jó, megtalálom, azt mondom «itt van!» Nem kell, hogy örülj neki, de semmi jogod arra, hogy megsértődjél.

— Jó — válaszolt az orvos --- megengedem, sőt még meg is köszönöm eltévesztett buzgóságodat. De hypothesized oly mértéktelenül szörnyű ---

— Álljunk meg — szakítá félbe Kázmér — te voltál tehát vagy Sztázi?

--- Bizonyára nem --- válaszolt az orvos.

--- Igen jó, tehát a fiú volt. Többet ne szólj róla --- mondá a sógor kirántva szivartárczáját.

--- Még azt mondom róla, --- válaszolt Desprez --- hogy ha e fiú hozzám jő és maga mondja, nem hinném neki, s még ha elhinném is, föltétlen bizalmam lévén, azt következtetném, hogy a legjobb célból cselekedett.

— Jó, jó --- mondá Kázmér, türelmesen. --- Van gyujtód? Mennem kell. És egyuttal szeretném, ha fölhatalmaznál, hogy eladjam a török kötvényeket. Mindig mondtam, hogy bukással fenyegetnek. Most újra mondom. Az igazat megvallva, részben ezért is jöttem hozzád. Soha sem felelsz leveleimre — menthetetlen szokás.

— Jó testvérem --- válaszolt az orvos szeliden --- soha sem tagadtam ügyességedet az üzletben, de látni bírom korlátaidat.

--- Valóban, barátom, visszaadhatom a bókot --- jegyzé meg az üzlet embere. --- Korlátod az, hogy tökéletesen esztelen vagy.

— Vizsgáld csak a kölcsönös helyzetet — viszonzá az orvos mosolygva. — Te tüskén-bokron át bizalommal követed egy embernek az ítéletét — a magadét. Én szintén úgy teszek, csakhogy kritikával és nyílt szemmel. Ki az esztele-nebb? — Reád bízom a döntést.

— Oh, drága barátom! kiáltott Kázmér — ragaszkodjál török kötvényeidhez, ragaszkodjál lovászyerekedhez, általában menj a pokolba a magad módja szerint és jól van, a hogy van. De ne üldözz engem következtetéseiddel — ki nem állhatom. És ezzel alászolgája. Akár el is maradhatam volna, annyit végeztem. Köszöntsd nevemben Sztázit és azt az akasztófa-virág lovászyereket is, ha már úgy akarsz; takarodom.

És Kázmér elutazott. Az orvos aznap este bonczolta felesége előtt Kázmér jellemét. — Egyetlen dolgot, szépségem — mondá — egyetlen dolgot tanult férjedtől gyermekkori barátságunk alatt: ezt a szót *következtetés*. Úgy ragyog szótárában, mint a drágakő a szemétdombon. És még ezt is folytonosan rosszul használja. Észre kellett vened, hogy folyton megrovásnak használja, az *akadémikuskodás* értelmében, mintha — oh a szegény, jó lélek! — a sophisticának íze volna rajta. A mi kegyetlenségét illeti János Máriával szemben, meg kell bocsátanunk — nem a természete a hibás, hanem életének módja. Az oly ember, a ki pénzzel foglalkozik, drágám, el van veszve.

János Mária kibékítése csak igen lassan ment végbe. Eleinte vigasztalhatatlan volt, fogadkozott, hogy elhagyja a családot, egyik sirógörcsből a másikba esett. Anastásia egy óráig volt vele a szobában egyedül, azután kiment, fölkereste az orvost és könnyes szemekkel beszélt el neki, hogy mi történt.

— Először is, férjem, semmit sem akart meghallgatni — mondá az asszony. — Képzeld csak: ha elhagyott volna! mi lett volna a kincs dolga ehhez képest? Szörnyű kincs, ez okozta az egész dolgot! Végtére, midőn már majd hogy kizokogta szívét, megegyezett abban, hogy nálunk marad egy föltétel alatt — nem szabad említenünk ezt a dolgot, ezt az alávaló gyanút, még csak szólnunk sem szabad a rablásról. Csupán e föltétel alatt akar a szegény, kegyetlen fiú megmaradni barátjai közt.

— De ez a tilalom — mondá az orvos — ez a zárlat — csak nem vonatkozik reám ?

— Mindnyájunkra — erősködik Anastásia.

— Kedvesem — tiltakozott Desprez — bizonyára félreértetted. Reám nem vonatkozhatik. Velem egyszerűen megbékül.

— Henrik — mondá az asszony — de reád is vonatkozik, esküszöm, hogy reád is.

— Ez kínos, igen kínos körülmény — mondá az orvos, kissé sötéten nézve. — Nem titkolhatom, Anastásia, hogy méltán sértve érzem magamat. Érzem ezt, feleségem, élesen érzem.

— Tudtam, hogy úgy lesz — mondá az asszony. — De ha láttad volna szomorúságát! Engedményeket kell tennünk, föl kell áldoznunk érzéseinket.

— Reményilem, drágám, hogy soha sem láttál engem idegenkedni az áldozatoktól — viszonzá az orvos igen me-reven.

— És így megengeded, hogy tudassam vele beleegyezé-sed? Illenék nemes természetedhez — kiáltott föl az asszony.

Illenék, az orvos átlátta — illenék nemes természeté-hez! Kedve fölpezsdült, diadal érzete fogta el e gondolatra. — Menj, drágám — mondá nemesen — nyugtasd meg. A dolog el van temetve, mi több — megerőltetem magamat, akaratom szokva van ily erőpróbára — el van felejtve.

Kis idő múlva János Mária újra megjelent dagadt szemekkel, halálosan szégyenlős arczezal és tüntetően dolgai után látott. Ő volt az egyetlen szerencsétlen tagja annak a társaságnak, mely a vacsorához ült. Az orvos ragyogott a jó kedvtől. Ily halotti éneket zengett a kincsről:

— Ez egészben véve, igen mulattató epizód volt — mondá. — Egy fillérrel se károsodtunk — sőt roppant sokat nyertünk. Philosophiánk tapasztalatban gazdagodott, a teknős-békából maradt valami — igen egészséges nyalánkság, nekem botom van, Anastásiának új ruhája, János Mária büszke bir-tokosa egy divatos sapkának. Azonkívül, a mult éjjel Hermitaget ittunk, zamatja még áthevít emlékezetemet. Határozot-tan fősvénykedtem azzal a Hermitage-al, határozottan fősvény-kedtem vele. Vegyük szívünkre e figyelmeztetést: egy palaczkot elfogyasztottunk álomszerű vagyonunk megjelenésének

ünneplésére, a másodikat költsük el eltűnésének vigaszára. A harmadikat ezennel János Mária lakodalmi ebédjére szentelem.

VII.

A DESPREZ HÁZ BUKÁSA.

Az orvos háza még nem részesült a leírás tisztességében és most épen itt az ideje, hogy helyre üssük ezt a mulasztást, mert maga a ház is szereplője a történetnek s pedig olyan, melynek szerepe nem sokára véget ér. Kétemeletes volt, falai élénken sárgák, cserepei kopott vöröses barnák, mohával és zuzmóval tarkítva, az egyik fala szélében az utcára volt építve az orvos telkének sarkán. Tágas, szellős és kényelmetlen volt. A nagy szarúfákon helylyel-közzel kezdetleges jelek és diszítések voltak kivésve, a lépcső karfáját falusias arabeskekben faragták ki, egy természetes faoszlopnak, mely az ebédülő gerendázatát támogatta, homályosabb felén titokzatos betűk rovása látszott, runák, mint az orvos hitte; nem is mulasztotta el soha, ha a háznak és birtokosainak mondákkal ékes történetét elbeszélte, megemlíteni azt a skandináv tudóst, a ki a runáknak szerzője volt. Az emeletek, ajtók és szarúfák sok különféle szegletet alkottak, minden helyiségnek megvolt a maga külön hajlama, az orom a kert felé hajlott, düledező torony módjára, úgy hogy az előbbi birtokos megtámasztotta egy nagy fával, mely úgy állott, akár a darú emelőrúdja. Mindamellett, a romlás nyomai meglátszottak rajta, arra való ház volt, hogy a patkányok elhagyják és csakis csillogó tisztasága — a csiszolt és fénylő ablaküveg, a jól ápolt festék, a ragyogó sárgaréz, s a minden részét ellepő fölfutó virágok — csakis ez a hasonlósága a jól gondozott rokkanthoz, ki mosolyogva ül egy kertnek napsütötte zugában, mutatták, hogy kényelemszerető emberek laknak benne. Szegényes vagy hanyag gondviselés csakhamar szégyenletes hanyatlásba kergette volna. De úgy a hogy most volt, az egész család szerette s az orvos soha sem érzett több inspirációt, mint a mikor elbeszélte a háznak csudás történetét és lerajzolta egymást követő gazdáinak jellemét attól a héber kereskedőtől kezdve, ki

újra építette falait a város elpusztítása után, a runák titokzatos vésőjén át a hosszúfejű és kérges kezű parasztig, a kitől a házat fölötte drágán vette. A mi az épület biztonságát illeti, erről nem is gondolkozott. A mi négy századon át fönnállott, az kissé tovább is megmaradhat.

Valóban, épen e télen, a kincs találása és elvesztése után, Desprezékét egészen más természetű aggodalom foglalkoztatta, mely szívöket inkább érintette. János Mária láthatóan megváltozott. Néha beteges tevékenység rohama szállotta meg, mikor is szokatlanul erőlködött, hogy megkedveltesse magát, többet és gyorsabban beszélt a rendesnél s megkettőztette szorgalmát a tanulásban. De ezeket a rohamokat búskomorság váltotta föl és mélázó hallgatagság, a midőn a fiú majdnem elviselhetetlen volt.

— Hallgatagság — moralisált az orvos — látod, hogy mi keletkezik a hallgatagságból. Ha a fiú kellően kibeszéli magát, az a kis csalódás a kincs dolgában s az a kis boszúság Kázmér udvariatlansága miatt, már rég el volnának felejtve. Így azonban emésztk, mint a betegség. Soványodik, étvágya változó és egészen gyöngül. A legszigorúbb diétára szorítom, a leghatalmasabb erősítőkkal látom el s mindakettő hasztalan.

— Nem gondolod, hogy nagyon is tömöd orvosságokkal? — kérde az asszony el nem titkolható borzongással.

— Tömöm! — kiáltott az orvos — én tömöm? Anasztásia, te megőrültél.

Az idő haladt és a fiú egészsége egyre hanyatlott. Az orvos az időjárást ócsárolta, mely hideg volt és zivataros. Elhívatta bourroni kollégáját, dicsőítette tehetségét s nemsokára maga is orvosi kezelés alá jutott — noha semmi baja sem látszott. A napnak különböző óráiban neki is, János Máriának is orvosságot kellett szedniök. Az orvos csendesesen heverészve várta meg a kellő percet, órával kezében. — A legfőbb dolog a szabályosság — szokta volt mondani, kiöntögette az adagokat és hosszadalmasan fejtegette az ital erényeit, s bár a fiú állapota nem látszott javulni, az orvosé — teljességgel nem fordult rosszabbra.

A lőporösszeesküvés napján (november 5.) a fiú különösen rosszul érezte magát. Borús, szeles idő volt. Nagy szakadozott felhőcsapatok gyorsan vitorláztak a magasban, hirtelen kivillanó napsugarak futottak át a falun, majd sötétség követ-

kezett és ide-oda verdesett tiszta esőcseppek hullottak. Koronként a szél erősebb lett és bömbölt, tombolt. A fák egymást ostromolták a rétek mentén s az utolsó levelek kavarogtak a levegőben, mint a por.

Az orvos, a fiú és az időjárás közt, elemében volt, elméletet kellett bizonyítania. Leült, kivette óráját és nézte a barometert, várva a szélrohamokat és megfigyelve hatásukat az ütőerre.

— Az igazi philosophusnak — jegyezte meg gyönyörrel — a természet minden ténye kedves játékszer. — Levele érkezett, de mivel annak érkezése összeesett egy újabb szélroham közeledésének idejével, a levelet nadrágzsebébe gyűrte, megmutatta az órát János Máriának s a következő pillanatban egymás érverését számlálgatták, akár ha fogadásból.

Ejszaka a szél viharra növekedett. Látszólag minden irányból ostromolta a falut, mintegy ágyútelepekből, a házak reszkettek és nyögtek, tüzes széndarabok hullottak a gádorra. Az éj lármája és borzalma miatt az emberek ébren maradtak, halvány arczezal üldögéltek és hallgatóztak.

Tizenkét óra elmúlt, mikor a Desprez család visszavonult. Félkettőkor, midőn a zivatar dühöngése már csillapodni kezdett, az orvos fölriadt nyugtalan álmából és fölült. Zaj csengett még fülében, de vajon e világból, vagy az álmok világából, nem tudta biztosan. Újabb szélroham keletkezett. Ezt az egész háznak recsegő mozgása kísérte és ennek csillapodása alatt az orvos hallotta, hogy a cserepek kataraktja hull a feje fölött lévő emeletre. Valósággal kirántotta Anastásiát az ágyból.

— Fuss! — kiáltott valami ruhanémüt dobva kezébe — ránk dől a ház! A kertbe!

Anastásiát nem kellett kétszer kérni, egy perez alatt lent volt a lépcsőn. Azelőtt sejtelve sem volt róla, hogy ily tevékenységre képes. Időközben az orvos, olyféle gyorsasággal, mely tündéri némajátékban való szerepléshez hasonlított s nem rettegve lába kopásától, kihajszolta János Máriát, kiragadta Alinet szüzi álmaiból, kezén fogta és leugrott a lépcsőn a kertbe; utána bukdácsolt a leány még félig álmosan.

Bizonyos közös ösztön a menekülőket a lugasba hajtotta. Ekkor a küzködő holdnak lámpásnyi fénye süttött reájok s mutatta a négy alakot, a mint a szél repülő ruháikkal játszott s

mutatta azt is, hogy több ruhára volna szükségök. E megalázó látványra Anastásia éjjeli ruháját kétségbeesetten testéhez rántotta s hangos zokogásba tört. Az orvos oda sietett, hogy vigasztalja, de felesége könyökével visszautasítá. Anastásia mindenkiben a nagy közönséget gyanította és azt hitte, hogy a sötétséget szemek elevenítik.

Új holdfény s még egy erőszakos szélroham egyszerre érkeztek; látszott, hogy a ház alapjában megrendült s épen midőn a holdfény megint eltűnt, oly robaj, mely a szél zugását fölülmulta, a ház összedőlését jelentette; pillanat alatt az egész kert nyüzsgött a hulló cserepektől és kövektől. Ily löveg horzsolta az orvos fülét, egy másik Aline mezítelen lábára szállott le, a ki rögtön rémületessé tette az éjtszakát jajkiáltásaival.

Idő közben a falu fölriadt, az ablakokból fény világlott, a társaság már hallotta a bátorító fölkiáltásokat és az orvos felelt nemesen küzdve Aline és a vihar hangjával. De a segítség reménye Anastásiát csak a rémület tevékenyebb mozzanatára ingerelte.

— Henrik, emberek jönnek — sivitotta az orvos fülébe.

— Reménylem — válaszolt az.

— Lehetetlen. Inkább meghalok — jajgatott az asszony.

— Drágám — mondá az orvos szemrehányó hangon — föl vagy izgatva. Adtam neked ruhát. Hová titted?

— Oh, nem tudom — bizonyosan eldobtam! Vajon hol van? — így siránkozott.

Desprez tapogatózott a sötétben. — Csudálatos — jegyzé meg — szürke gyapotbársony nadrágom! Épen ennek most jó hasznát veheted.

— Add ide! — kiáltott hevesen, de mihelyt kezében volt, hangulata változni látszott — egy pillanatra elhallgatott, azután a ruhát visszanyomta az orvos kezébe. — Add oda Alinenak — mondá — szegény leány.

— Ostobaság! — mondá az orvos. — Aline azt sem tudja, hányadán van. Aline elvesztette fejét a rémülettől, és végtére is paraszt leány. Most már valóban aggódok e ruhátlanság miatt oly házias szokású nőnél, mint te vagy, aggodalmam és a te képzelgős szerénységed mind ugyanazt az orvosszert ajánlják — a pantalon. S ezt használatra igazította.

— Lehetetlen. Te azt nem érted — mondá Anastásia méltósággal.

Idő közben elérkezett a segítség. Az utcán át lehetetlen volt a menekültekhez férni, mert a kaput eltorlaszolták a kövek és a hajlongó rom újabb omladékokkal fenyegetett. De az orvos kertje és a jobb kéz felől eső kert között volt egy festői alkotmány, melyen boltozott nyílás vezetett át a szomszéd kertjébe, e nyíláson egy férfi szakállas arcza s egy kar, mely lámpást tartott, férközött át a szél járta sötétség világába, hol Anastásia rejtegette bánatát. A lámpa fénye ide-oda csapódott a hajlongó almafafaágak közé és sugárzott a fűvön, de a lámpa és a megvilágított arcz lett most a világ középpontja. Anastásia visszaborzadt a betörőtől.

— Erre — harsogta a világító. — Nem történt bajuk? — Aline, még mindig sikoltozva, oda futott a jövevényhez és rögtön átszállították mint elsőt a falon.

— Most, jer, Anastásia, rajtad a sor — mondá a férj.

— Nem bírok — válaszolt az.

— Tehát mindnyájunknak meg kell halnunk a ruhátlan-ság miatt? — dörgé Desprez orvos.

— Te mehetsz! — kiáltott az asszony. — Oh menj, menj! Én itt maradhatok, nem is fázom.

Az orvos vállán ragadta káromkodva.

— Megállj — sikoltozott az asszony.

Még egyszer kezébe vette az utált kölcson tárgyat, de undora erősebb volt mint a szégyen.

— Soha — kiáltott borzadva és messze dobta a ruhadarabot a sötétségbe.

A következő pillanatban az orvos a nyílás felé hurczolta. Ott volt az ember és lámpája, Anastásia behunyta szemét és oly érzés fogta el, mintha a halálba menne. Nem tudta, hogy mikép került át a boltiven, de mihelyt a másik oldalon volt, a szomszéd felesége fogadta s barátságos paplanba burkolta.

A két asszony számára ágyakat vetettek, továbbá igen különböző méretű ruhákat keresgéltek össze az orvosnak és János Máriának, s az éj hátra lévő részén át, míg az asszony szunnyadozása közeit göresrohamokkal töltötte ki, férje a kandaló mellett ülve szóval tartotta a báméskodó szomszédokat. Behatóan fejtegette a baleset okait, évek óta, így magyarázta, várható volt a romlás, az egyik jel a másikat követte, a kap-

csok tágultak, a vakolat repedezett, a régi falak befelé görbültek, végre, alig három hete, hogy a pincze ajtaja is nehezen záródott. — A pincze! — mondá komolyan rázva fejét főtt borral telt pohara mellett — ez az én szegény boraimra emlékeztet. Gondviselészerű szerencse, hogy a Hermitage majdnem fogytán volt. Egy palaczk — csak egy palaczkot veszítek e páratlan borból. Félretettem János Mária lakodalmára. Jó, valamivel többet kell majd félre raknom, hasznát veszem az életben. Pedig már kissé koros ember vagyok. Nagy munkám el van temetve szerény hajlékom romjai alatt, soha sem fejezem be — nevem a homokba van írva. S mégis látják, úgy-e, hogy nyugodt vagyok — majdnem jókedvű. Vajon a papjuktól telik-e mind ez?

Hajnalhasadtakor a társaság a tűzhely mellől az utcára sietett. A szél csöndesült, de még mindig nagy tömeg zavargó felhőt kergetett, a levegő csipős volt, s a menekültek, a mint a hajnal erős félhomályában a romok körül állottak, mellöket verdesve s markokba fujva melegedtek. A ház teljesen ledőlt, a falak kifelé, a tető befelé, az egész merő szemétdombbá lett, itt-ott kikandikálván belőle egy-egy törött szarúfa hegye. Ört állítottak a romok mellé a tulajdon védelmére s a társaság Tentailonékhoz ment, hogy megszegje a bőjtöt az orvos költségén. Elég szorgalmasan töltögették a poharakat s mikor fölkeltek az asztal mellől, már erősen havazott. Három napon át esett a hó és a kátrányos vászonnal fődött romok, az őrszem oldalma alatt bántatlanok maradtak. Desprezék idő közben Tentailonéknál fogadtak szállást. Az asszony idejét a konyhában töltötte, nyalánkságokat sütve-főzve a csodálkozó Tentailonné segítségével vagy a tűzhely mellett ülve gondolkodó elmerültségben. A ház összedőlte csodálatos módon alig bántotta, ennek a csapásnak élet vette a másik, és lelkében folyton újra vívta a nadrág csatáját. Helyesen cselekedett-e? Vagy helytelenül járt el? Most helyeselte elszántságát, majd a hasztalan bűnbánás kegyetlen szégyenpirjával sajnálta a nadrágot. Életében nem volt még eshetőség, mely ennyire próbára tette volna ítélő képességét. Idő közben az orvosnak rendkívül megtetszett a helyzet. Két nyári lakó még ott vesztegelt a fogadóban, foglyok a váltságdíj hiánya miatt, mindakettő angol, az egyik elég folyékonyan beszélt francziául s azon fölül vig kedvű, élénk eszű fiú volt, a kivel az orvos órák

hosszat okoskodhatott, biztos lévén abban, hogy megérti. Sok poharat üritettek ki és sokféle tárgyat vitattak meg.

— Anastásia — mondá az orvos a harmadik reggelen — végy példát férjedről s János Máriáról! Az izgatottság többet használt a fiúnak, mint az én erősítő szereim, ha rája kerül a sor az örködésben, igazi gyönyörrel végzi föladatát. S mi engem illet, láthatod, mit teszek. Megbarátkoztam a cigányneppel, és Pharaóm, szavamra, igen kellemes bajtárs. Csak te kornyadozol. Egy ház — néhány ruha miatt? Mi az a *Pharmacopoeiá*hoz képest — évek munkája eltemetve hevervén a kövek és fadarabok alatt e nyomorult faluban? Esik a hó; lerázom köpenyegemről! Utánozz. Megengedem, hogy jövedelmünk kevesbedik, mert újra kell építkeznünk, de a mértékletesség, a türelem és a philosophia fognak gyülekezni tűzhelyünk köré. Addig is, Tentaillonék kedvesek, az étkezés a te hozzátételeiddel együtt, tűrhető, csak a bor rettenetes — jó, ma hozatok másfélét. Megörvendeztetem Pharaómat jóraivaló itallal, hohó! majd meglátom, hogy meg van-e szervezetében a legfelsőbb — az iny. Ha van inye, akkor tökéletes.

— Henrik — mondá az asszony, fejét rázva — te férfi vagy, nem értheted érzéseimet, asszony nem bir megszabadulni ily nyilvános megaláztatás emlékeitől.

Az orvos nem birt elfojtani némi nevetést: — Megbocsáss, drágám — mondá — de valóban, a philosophiai értelem előtt ez az eset olyan csekélységnek tűnik föl. Igen jól illett neked.

— Henrik — kiáltott az asszony.

— Jó, jó, többet nem mondok — válaszolt a férj. — Ámbár, abban bizonyos lehetsz, hogy ha tanácsomra fölhuztad volna . . . Most jut eszembe — szakította félbe beszédét — és az én nadrágom! A hóban fekszik — az én kedvelt nadrágom! És elrohant János Mária keresésére.

Két órával később a fiú visszatért a kocsmába az egyik karja alatt ásóval, a másik alatt egy csodálatosan csurgó ruhadarabbal.

Az orvos ezt szomorú képpel vette kezébe. — Már csak volt — mondá. — Ideje be van fejezve. Kitünő pantalon, többé már nem élsz. Megálljunk, a zsebben van valami — és egy darab papirost húzott ki. — Levél, ej, most emlékszem; a szélvihar reggelén kaptam, mikor gyöngéd természetű kuta-

tásokba mélyedtem. Még olvasható. A szegény, jó Kázmértól! No hiszen — kaczagott — megtanítottam a türelemre. Szegény Kázmér és levelezése — az ő végtelenül sekély, kicsinyes, hülye levelezése!

Ez alatt óvatosan kibontotta a nedves levelet, de a mint lehajolt, hogy kibetűzze az írást, felhő szállott homlokára.

--- Teringette! — kiáltott galvanikus rángással.

És azután tűzbe dobta a levelet, majd egy szempillantás alatt fején volt a sapkája.

--- Tíz perc! Elérem, ha sietek — kiáltott. — Mindig késő. Megyek Párisba. Sürgönyözni fogok.

--- Henrik! mi baj? — kiáltott felesége.

— Az ottoman kötvények! — hangzott az eltűnő orvos részéről, és Anastásia s János Mária ott maradtak szemben a nedves nadrággal. Desprez Párisba ment, másodszor hét év alatt, és elment Párisba faczipőkben, horgolt ingben, sötét zubbonyban, falusi hálósapkában és husz frankal zsebében. A ház összedőlte csak másodrendű csuda volt, az egész világ ha összedől, az orvos családja aligha vált volna inkább kővé, mint most elutazásakor.

VIII.

A PHILOSOPHIA BÉRE.

Másnap reggel az orvos oly állapotban, mintha önmagának hazajáró lelke volna, visszakerült Kázmér őrizete alatt. Anastásiát és a fiút a tűz mellett ülve találták, s Desprez, a ki fölcserélte öltözékét egy szegényes posztóból készült vásári készítménnyel, lóbálta kezét, a mint belépett s szótlánul lehanyatlott a legközelebbi székre. Az asszony egyenesen Kázmér felé fordult. — Mi a baj? — kiáltá.

— Lám — válaszolt Kázmér — mit beszéltem nektek váltig? Most megtörtént. Ez tiszta munka ezuttal, ezt már most viseljétek el és fordítsátok hasznatokra. A ház is bedőlt, mit? Szerencsétlenség, lelkemre.

— Hát — hát — tönkre jutottunk? — lelkendezett az asszony.

Az orvos felesége felé nyújtotta karját. — Tönkre — válaszolt Kázmér — tönkre jutottál szerencsétlen férjed miatt.

Kázmér szemüvegén át figyelte meg a most következő ölelkezést, majd János Mária felé fordult. — Hallod? — mondá. — Tönkre jutottak, vége a csenésnek, vége a háznak, vége a kövér peccsenyéknek. Úgy veszem észre, barátom, hogy a legjobban teszed, ha összekötöd batyudat, a mostani vállalkozás már semmivé lett. — És jelentősen intett feléje.

— Soha! — kiáltott az orvos fölugorva. — János Mária, ha el akarsz hagyni, most, hogy szegény vagyok, mehetsz; megkapod a száz frankot, ha marad még annyim. De ha nálam akarsz maradni — az orvos szeme könnybe lábadt. — Kázmér alkalmazni kíván engem — irnoknak — kezdé újra. — Kevés a fizetés, de elég lesz hármunknak. Már is nagyon sok, hogy elvesztettem vagyonomat, el kell-e vesztenem fiamat is?

János Mária keservesen zokogott, de egy szót sem szólt.

— Nem szeretem a síró fiúkat — jegyezte meg Kázmér. — S ez mindig sír. Nosza! Takarodj kis időre, dolgom van gazdáddal s gazdasszonyoddal s e családi érzések rendezhetők lesznek, ha majd elmentem. Indulj! és kinyitotta az ajtót.

János Mária kiosont, mint a tetten ért tolvaj.

Tizenkettőkor az asztalhoz ültek mindannyian János Mária kivételével.

— Nos? — mondá Kázmér. — Elment, a mint látod. Mindjárt megértette a figyelmeztetést.

— Nem akarom, megvallom — mondá Desprez — nem akarom menteni távollétét. Szívének oly hibáját mutatja, mely fájdalmasan kiábrándít.

— Modor hibája — igazítá helyre Kázmér. — Szive soha sem volt. Már az igaz, Desprez, okos ember létedre, a világnak leghiszékenyebb halandója vagy. Az emberi természet s az emberi viszonyok dolgában való tudatlanságod hihetetlen. Megcsal a pogány török, megcsal a csavargó gyermek, megcsalnak jobbra, balra, elől, hátul. Azt hiszem, hogy képzeleted az oka. Csillagaimat áldom, hogy nekem ebből nem jutott.

— Megbocsáss — válaszolt Desprez még mindig alázatosan, de bizonyos emelkedő önérzettel a kínálkozó különböztetés érzetében — megbocsáss, Kázmér. Van képzeleted s pedig igen magas fokú, csakhogy kereskedelmi. Ennek a hija — úgy látszik, hogy ez gyöngeségem — sodort ez ismételt katasztróphákba. A pénz embere a kereskedelmi képzelet segítségé-

vel előre érzi beruházásai sorsát, észre veszi a ház dölését. —

— Becsületemre — szakítá félbe Kázmér — a mi barátunknak, a lovászyereknek is van része e képzeletben.

Az orvos el volt némitva, folytatták az étkezést és be is fejezték főleg a sógor nem igen vigasztaló társalgásának zene kísérete mellett. Kázmér nem akarta észre venni a két fiatal angol festőt, hátat fordított köszönésöknek és folytatta megjegyzéseit, mintha egyedül volna családjában, s minden második szavával újabb öltést fejtett ki Desprez hiúságának léghajójából. Mikor már a fekete kávé is megitták, a szegény orvos úgy összegöngyölödött, mint a zseb-kendő.

— Menjünk és nézzük meg a romokat — mondá Kázmér, s kísétáltak az utcára. A ház összedőlte, akár a metsző fognak hija a szájban, egészen átalakította a falut. A hézagokon át a szem nagy terjedelmű hómezőt látott s a helység ehhez képest összezsugorodott. Olyan volt mint egy terem, melynek nyitott az ajtaja. Az ór a zöld kapunál állott, igen fagyos és veres arcczal, de barátságos szava volt az orvoshoz és gazdag rokonához.

Kázmér a romhalmazt nézte s vizsgálta a kátrány minőségét. — Hm — mondá — reményilem, hogy a pincze boltzata nem szakadt be. Ha nem, jó testvérem, jó árt adnék a borokért.

-- Holnap majd hozzá fogunk az ásáshoz -- mondá az ór. -- Többé nem kell félnünk a hótól.

--- Barátom — válaszolt Kázmér kurtán — jobb lesz, ha bevarod, míg fizetésedhez jutsz.

Az orvos összereszt és elkezdé ránczizálni éles nyelvű sógorát Tentaillonék felé. Ott a házban kevesebb a hallgató s azok már be vannak avatva a bukás titkába.

--- Halló! — kiáltott Kázmér — ott megy a lovászyerek málhájával. No szavamra, a korezmába viszi.

És úgy is volt, János Mária átment a hóborította utcán és Tentaillonékhoz tért be, tántorogva egy nagy kosár terhe alatt.

Az orvos hirtelen megállott, valami nagy remény keletkeztén lelkében.

-- Mit vihet vajon? --- mondá --- menjünk és nézzük meg. És előre rohant.

— Bizonyára málháját — válaszolt Kázmér. — Útnak indult — kereskedelmi képzelete következtében.

— Nem láttam e kosarat már igen régóta — jegyzé meg az orvos.

— Nem is fogod többé látni — kaczagott Kázmér — ha csak közbe nem lépünk. És egyuttal kérem az átkutatást.

— Nem fogod kérni — mondá Desprez határozottan s fölzokogva; majd nedves, diadalmas pillantást vetve Kázmérra, rohanni kezdett.

— Mi az ördög leli? — elmélkedék Kázmér és kíváncsisága fölülkerekedvén követte az orvos példáját és utána futott.

A kosár súlyos és nagy volt, János Mária pedig oly kicsiny, oly fáradt, hogy sok időbe telt, a míg föltuszkolta terhét Desprezék szobájába, s épen a pallóra tette Anastásiával szemben, a mikor az orvos megérkezett, nyomon követte az üzlet emberétől. Gyermekek és kosár mind a ketten igen szomorú állapotban voltak, mert az egyik négy hónapon át a föld alatt hevert valami veremben az Achères felé vezető úton, a másik pedig öt mérföldet futott olyan erősen, a hogy csak lába birta s e távolság felét teher alatt tántorogva járta meg.

János Mária — kiáltott az orvos olyan hangon, mely nagyon is mennyei volt arra, hogy hysterikusnak nevezhetnők — ez a — — ? Ez, igen — kiáltott. — Oh fiam, fiam! — És leült a kosárra zokogva, mint egy kis gyermek.

— Most már nem megy Párisba — mondá János Mária lesütve szemét.

— Kázmér — mondá Desprez, fölemelve könnyes arcát — látod ezt a fiút, ezt az angyali fiút? Ő a tolvaj, ő vette el a kincset attól az embertől, a ki nem volt alkalmas arra, hogy használatával megbizzák s visszahozza nekem most, midőn ki vagyok józanodva és meg vagyok alázva. Ezek, Kázmér, az én tanításom gyümölcsei és e pillanat jutalma életemnek.

— No lám — mondá Kázmér.

STEVENSON RÓBERT LAJOS után, angolból:

ANGYAL DÁVID.

ESTÉLY ELŐTT.

Az est leszállt, öltözni kéne,
Estélybe hívtak, menni kell!
De a kandalló közelébe'
Jól nyugszom itt, mért menjek el?

Deritni mást hajh hogyan tudjak,
A méla bú ha meglepett?
Hogyan fecsegjek, mosolyogjak,
Mikor nem érzek örömet?

Kandallóm lángja föl-föllobban,
S fölgyulnak im emlékeim:
Egykor nem ültem így magamban,
Itt ültek nőm és gyermekim.

Bennünk, körülünk mily kedv éledt,
Öröm dagasztá a kebelt!
Oh mily derült, mily szép az élet,
Szivemnek vágya mint betelt.

De kedv, öröm madárként rebben,
S virágként hervad el korán:
A kandallót mind kevesebben
Ültük körül évek során.

Minden tiz év egy-egy új gyászom,
Lesujt a sors kegyetlenül,
Előbb nőm, azután leányom,
Fiam is végre sirba dül.

A mély seb is emlékké gyógyúl,
 Ám mégis folyton seb marad,
 Koronként újra meg-megfájdúl,
 Mig csak sirunk nyugtot nem ad.

De zaj riaszt föl! . . . Nincs hát mentség!
 A bérkocsi megérkezett;
 Öltözzünk gyorsan! Kötelesség,
 Tartsuk meg az ígéretet.

Bizony kinos lesz a mulatság,
 Kinos nekem, kinos nekik;
 Társalgásom hamar megunják,
 S egymást suttogva kérdezik:

«Mi ez? Hová lett szíve, lelke? .
 Ez az ember nem volt soha,
 — Rég ismerem . . . vajon mi lelte? —
 Ily ízetlen, ily ostoba.»

GYULAI PÁL.

ANYÁMHOZ.

Nyíló virág köszönt vagy túske vérez,
 Remény ölel vagy tép a fájdalom,
 Bölcső fogad vagy omló sírhalom:
 Elmondja lantom, a mit szívem érez.

Gyülvén szegényes házunk tűzhelyéhez,
 Ifjúról, aggról fölcsapong dalom;
 A gazdagról, kit kincsek sulya nyom,
 S a koldusról, ki utzasarkon éhez.'

Magasztalom a nagy természetet,
A hű barátot, ámde a neved —
Anyám! — még nem zendült meg lantomon.

Szeretlek, oh de hogy méltón kimondjam,
Szavak helyett im csak szemem s karom van,
Könyes szemem s ölelő két karom!

MANUEL JENŐ *után francziából*

BOGDÁNFY LAJOS.

AZ ATHÉNI HETÆRÁK.

A férfi és nő, különösen a férj és nő viszonyának problémáját, ezt a még mindig nyílt kérdést a különböző korok és éghajlatok népei más és más módon iparkodtak megoldani. Kisérletezéseik közt, melyek legerősebb megtévelyedéseikben is tanulságosak és érdekesek, egyik sem tanulságosabb, sem érdekesebb, mint az a megoldási mód, melylyel az ókori Athén próbálkozott, s melyet nem rég a párisi tudományos és tanárvilág egyik kitünősége, Bernardin, élvezetesen fejtegetett női közönség előtt tartott egyik conferenceában, a hírhedt hetærák társadalmi szerepét és jelentőségét ismertetve. A következőkben az ő nyomán, az ő élénk színeivel, bár nálánál rövidebben, olvasóink elé idézzük e csábító varázsú szereplőit egy letűnt ragyogó világnak . . .

Ha az ókor görög nőiről van szó, azonnal ily nevek jutnak eszünkbe: Helena, Penelope, Klytemnestra. Pedig az e nevekhez fűződő emlékek vajmi téves fogalmat nyújtanak arról, milyen volt a régi görög nők egyénisége s élete. Hiszen az említett nevek tulajdonosai egy præhistorikus korszak alakjai, abból a homéri Hellas világából valók, mely még az egynejtűség híve volt az ázsiai többnejtűséggel szemben. Az Iliasban Hera a tiszta házasesletnek védő istenasszonya s mint ilyen pártfogója az argosiaknak, üldözője a trójaiaknak. Az Odysseiában pedig egyenesen a házasesletnek, az egymáshoz illő házastársaknak boldogsága van magasztalva. Odysseus azt mondja, hogy nincs nagyobb boldogság e földön annál, mintha férj és feleség békés egyetértésben igazgatják házuk táját; boldogságuk irigyeiket kétségbeejtheti, jó barátait elragadhatja, de csak ők maguk tudják azt egész teljességében fölfogni. Homér idejében a nő értelmiségével és erényességével méltó élettársként, mint a szó legszebb értelmében feleség áll férje oldalán. Miként Hera egyenrangú társa Zeusnak, úgy az Klytemnestra Agamemnonnak, ki el-

utazásakor rája bízza az ország kormányzását. A nő részt vesz férjének gondjaiban, részt örömeiben, élvezeteiben, így lakomáin is, hol jelenléte mérsékletet és ildomosságot parancsol.

De csak a primitív időkben van ez így; a műveltség előhaladtával megváltozik a dolgok állása, még pedig az erkölcs kárára.

Krisztus előtt az V. században éri el a görög civilisatio fénykorát, Athénben, mikor Perikles a köztársaság feje. A hősi harczok diadalaira jól megérdemelt ünnep következett, telve tündöklő pompával. Athén az ókornak Párisa lett, igazi kosmopolis, hová csak úgy özönlenek szórakozni az idegenek, kik kétharmadát teszik a lakosságnak. A hellén kard erősebbnek bizonyult a perzsánál; fájdalom, a hellén lélek most gyöngének bizonyul a keleti műveltséggel szemben. A győző meghódol a legyőzöttnek, az ázsiai erkölcsöknek lesz rabja, a mitől aztán a férfi és nő viszonya, a házaseset egészen mássá alakul át mint a minő addig volt.

A nőnek immár nincs helye az agora zajongó tömegében, nincs hozzászólása a közügyekhez, az utczáról a házba van bebezve, honnan csak nagy közünnepek napján szabad előjönnie. Bezártan él, mint valami háremben, lakásán csak legközelebbi rokonnait fogadhatja; ha a férj más férfit talál ott, jogában áll nejét lealázó rabszolgai munkára fogni, eladni vagy megölni. De nem háremi tétlenségben él e nő, oh korántsem. Szoptatja, dajkálja gyermekeit, sőt dajkálja, gyógyítja a cselédeket, kiket odaadással és erélylyel igazgat és szed ránczba. Roppant rendben tartja az éléskamrát, a konyhát, hol a mit süt-főz, abból ő maga bent a szobában nem eszik, mert nincs joga férje asztalához ülni. Ügyel az edényekre, a ruhaneműre, a butorokra, a szőnyegekre: sző-fon és a porolás napi életének egyik legkimagaslóbb mozzanata. Nincs ma az a szenvedélyes gazdasszony, ki leczkét ne vehetne ettől a házgondviselő nőtől. És ha meghal, férje kifaragtatja sirkövére a hallgatás, éberség és gazdálkodás jelképeit: a szájpeczket, baglyot és gyeplőt; de búsulni nem búsul elvesztett életetárja után. Hiszen jóformán nem is ismerte őt. «Van-e valaki, a kivel kevesebbet társalogsz, mint feleségeddel?» kérdi szemrehányólag Socrates Kritobulostól. S ha már Socratest említettük, említsük meg, hogy az ő saját külön Xantippéja kivétel volt. Az athéni nők megadással hordták az igát; föllázadni nem jutott eszükbe; sokkal fejletlenebbek és műveletlenebbek is voltak. A férj így azután még jobban lenézte őket s épen oly készségesen nevetett a színházban, hová az asszonynak szintén tilos volt menni, ha a feleség falánkságát, kap-

zsiságát, esetleg restségét gúnyolták a szinpadon, mint a hogyan ma szokás nevetni az anyósokon.

A házi igavonóvá degradált, szellemi képzésben nem részesült nő nem elégíthette ki a szellemes és művelt hellén férfit, ki rajongott a szépért és a szellem meg a test szépségét egymástól nem tudta elválasztani. A cseléddé lealázott feleség, ki már nem érdemelte meg ezt a szép nevet, épen oly kevésbé elégíthette ki őt, mint akár a közönséges courtisaneok, kiknek szép testéből hiányzott a lélek, az intelligencia, s kiket brutális ösztöneiknek kielégítése után nem becsült többre, mint Themistokles becsülte, ki fiatal korában néhányukat meztelenül kocsija elé fogott be paripának. A férfi az ókori görög földön is vágyódott az igazi női, az örök női után, egy oly nő után, ki nem csak testi, hanem lelki fele is legyen, igazi társa, görög szóval: hetairája legyen. Szellemének ezt a felét, eszményi hajlamainak ezt a kielégítőjét abban a női kasztban találta meg, melynek tagjait aztán tényleg hetæráknak nevezte el: e néven ismeri őket ma a történetírás s e név ma épen oly meggyalázó jelentésűvé silányult, mint akár a courtisane szó, (mely maga eredetileg főrangú udvarhölgyet jelentett), de eredetileg semmi sértő sem foglaltatott benne, sőt ellenkezőleg. Hallgassuk Demosthenest, mint jellemzi őket, midőn a korabeli nőknek három társadalmi osztályát megkülönbözteti: «Vannak courtisanejaink, az érzékek kielégítésére; törvényes hitveseink a végből, hogy vérünkből való gyermekeket adjanak nekünk és házunkat gondozzák; és hetæráink, a lélek gyönyörére.»

A hetærák, kiknek osztálya tehát az athéni democratiában született, rabszolga sorsból valósággal hatalommá növekedett az államban. A görög irodalom történetírói nem méltatják eléggé ennek a sajátságos kasztnak jelentőségét, melyhez foghatót legfőlebb keleti Ázsiában, egy China raffinált műveltségi viszonyai közt találhatni, s mely a maga irodalom- és művészet-kedvelő hajlamai-val nem csak kedvező talajra talált Attikában, hanem határozott hatással volt a görög civilisatio fejlesztésére, annak legszebb korszakára rányomta a maga bélyegét, úgy hogy nem csekély rész illeti meg őt e korszak fölvirágoztatásának érdeméből.

Legtöbbjük Ázsiából került Görögországba, élelmes rabszolga-kereskedők révén. A legszebbek rendesen miletusi lányok voltak, kiknek a költők vetélkedve énekelték meg karcsú nyakát, gömbölyű csuklóit, hosszú és vékony ujjait. A legintelligensebbeket Attika népe szolgáltatta. Egy-egy művész vagy szónok fődözte föl és idomította

őket : így idomította Laist Apelles. Széleskörű és sokáig tartó képzésben részesültek. Táncolni tanultak : megtanultak oly műértő, szenvedélyes, de ildomos tánczot lejteni, mely kitüntesse ifjú testük tiszta körvonalait s kéjes hullámzását. Zenélni tanultak : fuvolán vagy a kithara elefántesont nyirettyűjén juttatták érvényre ujjaik elegans szépségét. Énekekkel és költők verseinek szavalásával is el tudták ragadni hallgatóikat. Szobrászok és festők műtermébe voltak járatosak s ott tanultak öltözködni, piperészkedni, plasticai és festői attitudeeket venni. Az agorán figyelemmel hallgatták a szónokokat, hogy ellessék tőlük a rábeszélés művészetét. Részt vettek azokon a symposionokon, hol a terített asztal mellett rózsakoszorúza homlokkal a philosophusok nem csak a szerelemről, hanem a lélek halhatatlanságáról is értekeztek . . .

Érthető, ha a testi bájít így társítva a szellemi fogékonysággal és símulékonysággal, az emberek ismeretével, oly hatalomra tettek szert az országban. Ők lettek az igazi feleség, a lelki hitves, bár szabad egyesülésben. Díszes síremlékeik bántalmazni látszottak a törvényes hitvestársak hamvainak egyszerű nyugóhelyét. Életük történetét írásba foglalták és nemzedékről nemzedékre szállt azoknak és annak a helynek a neve, a kiktől s a honnan származtak. Epicurról, Aristotelesről, Platóról azt sem tudjuk, nősek voltak-e vagy sem, de igenis ismerjük barátnőik nevét. Phryne, kit Praxiteles mintául használt Aphrodite-szobraihoz, s kit bírái, mikor szabad gondolkozásáért bevádoltatott, testi szépségeért mentettek föl, följajánlta a legyőzött thebæieknek, hogy fölállítatja várfalaikat, ha ezt vésetik rájuk : «E falakat ledöntötte Sándor, Fülöp fia ; fölállítatta Phryne hetæra.» E nők érezték hatalmukat és sikerrel érvényesítették. Akadt köztük olyan is, ki mint törvényes hitves Thessaliának trónjára ült ; miként akadt, ki az athéni democratiában uralkodott királyné gyanánt, az ország fején, Periklesen uralkodva föltétlenül.

Az utóbbi, Aspasia, Perikles századának talán legrendkívülibb alakja, a hetærák valamennyi búbáját egyesítette magában : szépséget, kellemet, előkelőséget, intelligentiát, tehetséget s ritka beszédképességet. Joggal nevezte magát ez a miletusi nő Aspasiának vagyis szeretetreméltónak, Amandának ; miként más társai viszont ily neveket választottak : Kecses, Fecske, Gazella. Senki sem értett úgy ahhoz, hogy személyének és szellemének szépségét ragyogtassa. Választékos fényűzéssel teremtett lakásán magának megfelelő keretet, melyben tündököljék. Karthagói vánkossal

megrakott korinthusi ágy körül álltak az arannyal és elefántesonttal ékített thessaliali ülőhelyek; a falakat és mennyezeteket festmények borították; babyloniai gyártmányú s hosszú ruhájú perzsákat ábrázoló függönyök függtek az ajtóbejáratoknál. A szőnyegek phantastikus állatokat ábrázoltak. Mindenütt ezüstmedenczék virággal telve gyönyörködtették a szemet. Ily keretben trónolt Aspasia, bájos fiatal hetaeráktól környezve, kiknek szépsége csak még jobban kiemelte az övét. A nélkül is élénk arczszínét fehér és pirosító szépítőszerekkel fokozta a kor szokása szerint, a mely szokást még az utóbbi századokban, Versailles főrangú hölgyeinél is megtalálunk. Aranyporral sűrűn behintett haja vastag fürtökben omlott alá remek vállaira; igaz gyöngyök s drágakövek csillogtak ujjain, karjain, nyakán, fülében. Két galambbal játszadozva vagy biboröltönye alatt meglapuló kő kuttyáját simogatva csevegett környezetével.

Oly utólérhetlen kellemmel csevegett, a hogyan csak ő tudott, és a legkülönbözőbb tárgyakról: így szépművészetekről beszélt Phidiassal, bölcsészetről Socratessel és Platóval, politikáról Periklessel. És ő mindehhez nem csak hozzá tudott szólni, hanem értett is mindehhez, sőt új eszméket tudott az illetőknek sugalmazni, még pedig a legdiszkréttebb modorban. Mert a miben a francia nagyvilági nők oly mesterek voltak később, kitünően bírta a vendéglátás művészetének, a társalgási művészetnek azt a titkát, hogy vendégeit engedje tündökölni, s nem annyira maga mutasson, mintsem másokba ihlessen szellemet. Mondhatni, az ő szalonja a párisi szalonok legrégebbje, az első, a hol igazán gyakorolták a társalgás, a cause-rie művészetét. Háza ókori athéni Rambouillet-palota, a hol a szépművészetek, az irodalom s általában a szellemi élvezetek szeretetében a társadalom minden osztályából összegyűltek az emberek. Mint azon párisi précieux szalon, úgy az Aspasiáé az udvariasság, a finom modor iskolája volt. Socrates ezért ajánlta a férjeknek, hogy nejüket ide vezessék, mint a hol ildomot tanulhatnának. Nemde különös egy világ ez, a hol nem a mondaine-ek a hangadók, hiszen ilyenek nincsenek is, hanem a demi-mondaineek, a hol a demi-mondétól tanulhattak társadalmi előkelőséget s finomságot a legelőkelőbb emberek törvényes hitvesei?!

Nem lephet meg, ha ebben a különös világban csak a hetaira Aphroditének volt temploma, míg Aphrodite, mint a házasság istenasszonya, nem részesült ily megtiszteltetésben. A tömeg, mikor virággal koronázva, napernyő alatt Aspasia abba a templomba ment, meghajolva üdvözölte ezt a nőt, ki így egyesítette magában a test

és a szellem bájait s mintegy a hellén szépség eszményének volt földi megtestesülése.

Ennek a nőnek búbája ellenállhatlan, mély és tartós szenvedélyre lobbantotta Perikles szívét. Hogy vele fesztelenül együtt élhessen, törvényadta jogával elúzte magától nejét, kitől már két fia született. Hogy ennek a miletusi nőnek kedvére tegyen, Athént belebonyolította abba a háborúba, melyet Miletus Samos ellen viselt. Mikor pedig Aspasiat Hermippos költő istentagadással vádolta a törvény előtt, Perikles nem átalta könyek közt esedezni a bíráknak. De viszont ugyanennek az Aspasiának köszönhető, ha Perikles oly nagyszerű építményekkel szépítette Athént, mint a Parthenon, az Odeon, a Propylæumok, melyek halhatatlanná tették nevét. Neki köszönhető s az ő kedvéért történt, ha Perikles buzdítója és pártfogója lett oly költőknek, minő Sophokles és Euripides, oly szobrászoknak, minő Phidias, oly festőknek, minő Zeuxis. Igazán szólva tehát ezt a századot inkább lehetne Aspasia századának, mint a Periklesének nevezni. — Hogy milyen volt egyáltalán ennek a nőnek szellemi hatása, arra mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy Perikles halála után egy bárdolatlan marhakereskedőt tüntetett ki kegyével s ebből is embert faragott. Míg Homér Circeje varázslatával embereket barmokká változtatott, ez az új Circe ebből a fél baromból szónokot és államférfit teremtett, a kinek révén tovább kormányozta aztán az országot . . .

De bármily jótékony volt a szokások, a modor finomítására, az irodalom és művészet fölvirágoztatására nézve a hetaira-uralom: magára az erkölcsre nézve csak káros lehetett. A szép virágban benne rejlett az ölő féreg. Gondoljuk el, hogy ha később Franciaországban még e preciosité is, mely pedig nem csak a szokásoknak, a modornak, hanem az erkölcsnek is finomítását, tisztábbá tételét tüzte ki célul, demi-monedá tudott idővel fajulni, mivé fajulhatott idővel itt ez a valóságos demi-monde. Előkelő és szellemes formájú vétket, de azért csak vétket képviseltek ők; kiűzték az általa épített várfalak közül a rideg Pallas Athenét s helyébe az ő istennőjüket, a lány Aphroditét helyezték diadalmasan. Igazi kortársai és segítőitársai lettek ők depraváló munkájukban a rhetoroknak és a sophistáknak, az ékesszólás e komédiásainak, a philosophia a charlatanjainak. Bájuk csinált, előkelőségük szenvelgés, miként azon rhetorok és sophisták választékossága mesterkéltséggé, okoskodása agyafúrt. Hiába e hetairák minden testi és szellemi kiválósága: hijával vannak a természetes és nem úgy szerzett kiválóságnak, mely a legfőbb kivá-

lóság s mely a léleké. Ezzel csak a törvényes hitvesek bírhattak volna, kiket azonban a társadalom a hetaerák kedvéért megvetett s lealá-
zott. Így aztán ennek a társadalomnak életéből s költészetéből
hiányzik az igazi s a nemes nőiség, a szűziesség és egyáltalán az, a
mi legszebb s legbájosabb ezen a földön: a tisztességes nőnek szere-
tetreméltó és intelligentiával párosult erényessége . . .

Tagadhatatlan azonban, hogy a hellén civilisációnak legfénye-
sebb korszakában a hetaerák uralkodtak a társadalomban s hogy
társadalmi befolyásuknak csökkenésével hanyatlott el a görög iro-
dalom . . .

Szóljunk-e arról, minő lett sorsuk e befolyás csökkenésével?
Theokrit, az utolsó nagy classikus költő Görögországban, ki Krisztus
előtt a harmadik században élt, azt bizonyítja, hogy a hetaerák még
mindig főleg művészi tehetségeikkel és intelligenciájukkal hódítot-
ták meg Hellas fiait. De már egy századdal később Lukianos satira-
író arról tanuskodik, hogy ha szellemi varázsukat nem vesztették
is el, már inkább csak kaczerkodási mesterfogásokká alacsonyult
az, s a mint az athéni Tuileries-kertben, a Keramika kertjeiben
sétálgatnak, föltűnő öltözködésükkel hívják ki a férfivilág figyelmét:
így az egyik föltalálja s alkalmazza a tournuret, azt a ruhadarabot,
melynek eltiltásáért a büszke Madridban majd női lázadás fog kiütni
s vér fog folyni; egy másik fémlapot tétet czipője talpára s gondja van
rá, hogy az érdeklődők elolvashassák a rája vésett szót: *ἀρολουθει*
azaz kövess! Miként ezelőtt harmincz évvel a párisi élégante-ok
hosszú szalagokból kötött csokrot hordtak hátul, melynek ez volt
neve és jelentése: «kövess, fiatal ember!» Semmi sem új a nap
alatt. Így a kihívó és pénzsóvár courtisaneok mellett, mert jó
részt ilyenekké silányultak a hetaerák, találunk naiv, odaadó gri-
setteket, milyenek a XIX. század közepe felé virágoznak majd
Párisban, s kik csak szeretni és kétségbeesni tudnak. Mellőlük nem
hiányoznak a tapasztaltabb, gyakorlatiasabb társak sem, kik az el-
hagyattatást már kevésbé veszik szívükre s azzal a reménnyel
vigasztalódnak, majd akad megint, a kit megkoppaszszanak. Talá-
lunk végül Halévy Mme Cardinaljára emlékeztető tisztes anyákat,
kik özvegységükben nem látnak más egyszerűbb, természetesebb
megélhetési módot, minthogy fölserdült lányuk bájait kamatoz-
tassák.

Zs. D.

A MAGYAR EGYETEMEK FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS ÓTA.

Az alkotmány helyreállítása Magyarország egyetlen egyetemét száználmas helyzetben találta, azóta a törvényhozás s a közoktatási kormányzat sokat tettek, hogy a mult mulasztásait helyreépítték, de a közöny, a melyet társadalmunk főiskoláinkkal szemben tanusít, nem csökkent. Pedig csak akkor lesznek a mi egyetemeink is a cultura olyan hatalmas tényezői, mint a német egyetemek, ha a társadalom irántuk melegebb érdeklődést tanusít. Az érdeklődés fölbresztésére az első föltétel, hogy a művelt osztály főiskoláink viszonyaival megismerkedjék. Ezért az a szándékom, hogy a külföldi egyetemek*) ismertetése után, ezuttal a budapesti s kolozsvári egyetem fejlődését rövid vonásokban megismertetem. Az e célból fölhasznált adatokat a vallás és közoktatásügyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentéseiből, az állami költségvetésekből, a felsőbb oktatásügynek a millenium alkalmából kiadott történetéből**) és saját följegyzéseimből merítettem.

A budapesti egyetem, mint köztudomású, Pázmány Péter alapítása, ki 1635-ben 100,000 frttal a jogi és bölseleti facultásokból álló nagyszombati egyetem alapját megvetette. A főiskolának — e kedvencz alkotásának — fejlődését, a mint Beleznay is mondja, három tényező közreműködésétől várta: az esztergomi érsekek áldozatkészségétől, a királyi hatalom pártfogásától s a nemzet érdeklődésétől. Mindhárom várakozása teljesült, de nem egy idejüleg, hanem egymásután. Losy Imre és Lippay György érsekek a jogtudományi kart szervezték s 1769-ig az egyetem tényleg egyházi jellegű volt,

*) Lásd a *Budapesti Szemle* 1896. évi 234. és 235. számait.

**) *A felső oktatásügy Magyarországon*. Az 1896-iki ezredévi országos kiállítás alkalmára a vallás- és közoktatásügyi m. k. miniszter megbízásából. Budapest, 1896.

ez évben azonban Mária Terézia, van Swieten tanácsára, orvostudományi karral kiegészítve királyi hatalma alá vette, s teljesen a bécsi egyetem mintájára szervezte, 1777-ben Budára helyezte át s 1780-ban kiadta a *Diploma inauguralet*, mely nem csak a multat ismertette, a jelent szabályozta, hanem a jövő számára is irányt mutatott. Az egyetem kormányzati szervezete a királyi tanácsból (senatus regius) s az egyetemi hatóságból (magistratus academicus) állott, előbbi tagjai az ország legfőbb tanügyi hatósága és a karok igazgatói, utóbbinak tagjai a rector, a kancellár, a dékánok s a karok seniorjai. Ez a szervezet egész 1848-ig fennállott. Az egyetem harmadik korszaka, melyet Beleznay a parlamenti törvényhozás alapján való kormányzás időszakának nevez, az 1848. évi XIX. törvény-czikkkel kezdődik, mely a főiskolát egyenesen a közoktatásügyi minster hatósága alá helyezte, a tanítás és tanulás szabadságának elvét kimondotta s a magántanári intézményt életbe léptette. Az absolut uralom ez elveken lényegében nem változtatott s Thun a budapesti egyetemet is az osztrák egyetemekhez hasonlóan porosz mintára szervezte; az 1849 szeptember 30-ikán kiadott s az egyetemi hatóságok szervezéséről szóló rendelete még ma is érvényes. E szerint az egyetemi tanács a rector elnöklete alatt a karok dékánjaiból s prodékánjaiból áll, az egyes facultások igazgató hatósága a tanártestület, mely a dékán elnöklete alatt az összes nyilvános rendes, a valóságos nyilvános rendkívüli tanárokból (a rendesek felezéséig), s két magántanár képviselőből áll. Ez utóbbiak tulajdonképen az osztrák egyetemeken egykor nagy szerepet játszott doctor-kollegiumok maradványai. Ugyancsak Thun hozta be a leczkepenz-rendszert, melyet a tanszabadság kiegészítőjének tartott. Az alkotmányos korszak e szervezet lényegén nem változtatott. A tanári törzsfizetéseket 1871—72-ben 1365 frtról 2500 forintra (400 frt lakbérrel) emelték, 1891-ben a leczkepenzrendszer megszüntetésével kapcsolatban 3000 frtra s 600 frt szálláspénzre emelték, sőt a jövő évre a rezervált alap bevonásával újabb javítás van kilátásba véve. 1892-ben új habilitationalis szabályzat, 1896-ban pedig az adiunctusok intézménye lépett életbe. A gazdasági ügyek intézésére 1887-ben külön hivatalt szerveztek, a félévek 1889-ben új beosztást nyertek, 1895-ben a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti tanfolyamok a nők számára is megnyitlak, a promotio sub auspiciis regis intézményét újból szervezték. A vallás- és közoktatásügyi minster a külföldi utaztatást különös pártfogásába vette, a seminariumi oktatást fejlesztette s a tanárképzést reformálta.

Hogy az alkotmányos korszakban az egyetem milyen fejlődést nyert, azt a tanítói testületben, a tanulók számátán, az egyetem elhelyezésében s annak évi budget-jében beállott változás jól mutatja. 1867/68-ban 40 nyilvános rendes tanár, kilencz rendkívüli, két helyettes tanár, két tanárhelyettes, 21 magántanár működött, a rendes hallgatók összes száma 1765 volt (72 theologus, 1121 jogász, 468 orvos, 104 bölcsész); a budget 255,410 forintot tett s ebből 198,191 frtot az egyetemi alap fődözött, úgy, hogy az állam csak 57,309 frttal járult hozzá. Az egyetem két régi zárdaépületben szorongott, a hittani, jogi és bölcsészeti facultás az egyetem-téren, az orvosi az újvilág-utcza sarkán; a klinikák összes ágyszáma 137 volt.

Ezzel szemben az 1898/99-ik tanévben a tanító testület 79 rendes, 39 rendkívüli, 117 magántanár, két tanárhelyettesből állott, kiknek kilencz adiunctus és 43 tanársegéd segédkezett. A rendes hallgatók száma 4873 (90 theologus, 3449 jogász, 628 orvos, 706 bölcsész). A személyi és dologi kiadásokra szánt összeg: 927,877 frt, melyből az egyetemi alap csak 264,938 frtot fődözött. De legnagyobb változáson az egyetem elhelyezése ment át. 1867 óta fölépült a vegytani intézet, élettani intézet, az egyetemi könyvtár, az egyetem központi épülete, az összes klinikák, a boncztnai intézetek, a természet-tudományi intézetek, gazdasági hivatal, növénykerti üvegházak, az orvostudományi központi épület, úgy, hogy az állam a kiegyezés óta az egyetem jobb elhelyezésére, a berendezést nem is számítva, körülbelül 12 millió forintot adott.

Az alkotmányos korszak legkezdetén báró Eötvös József egy második egyetem föllállítására a kezdő lépéseket megtette, az 1872. XIX. törvényzikk a kolozsvári egyetem föllállítását elrendelte, a XX. törvényzikk pedig az első költségekre 60,000 frtot irányzott elő. A tanító testület az első évben 37 rendes és három rendkívüli tanárból állott, a rendes hallgatók száma 234 volt, s a költségekre 157,198 frtot szántak. Az előadásokat ódon, alkalmatlan épületekben tartották, a klinikák pedig a rozoga Karolina-kórházban nyertek elhelyezést.

A kolozsvári egyetem fejlődése csak lassan indult meg, fönnállása első husz éve alatt nem történt annyi, mint az utolsó öt év alatt. Ez utóbbi idő támogatásának üdvös eredményei máris jelentkeznek. A rendes tanárok száma 48, a rendkívülieké öt, a magántanároké 15, kiknek egy adjunctus és 22 assistens segédkezik; a rendes hallgatók összes száma 976, a budget 1899-ben 450,911 frt volt. Az építkezésekre körülbelül három millió forintot fordítottak.

De ha valaki ez adatokból azt következtetné, hogy két egyetemünk legégetőbb szükségletei teljes kielégítést nyertek, az ugyan csak csalódnék. 1867-ben semmink sem volt, úgy, hogy az eddigi erőfeszítések csak a múlt mulasztásainak pótlására szolgálnak, a jövő föladata, hogy egyetemeink tovább fejlesztése által a külföldi egyetemekkel lépést tartsunk s nekik megszerezzük azon befolyást, melyet, mint szellemi központoknak a culturalis életre gyakorolniok kell. Az utolsó évek tapasztalatai arra a reményre jogosítanak, hogy az egyetemek a még hiányzó intézeteket s fölszerelést megkapják s a tudományos buvárkodásra szükséges dotatiók rendelkezésükre fognak állani. De mennél nagyobb áldozatokat hoz az állam, annál nagyobbak a kötelezettségek is, a melyek az egyetemre hárulnak. E kötelezettségeknek a főiskolák csak akkor felelhetnek meg, ha kitűnő tanerőkkel rendelkeznek. Nálunk ezek főforrását a magántanárok alkotják, minthogy azonban ez intézmény, mint azt más alkalommal*) kimutattam, elsatnyul, az adjunctusi pedig, melynek kimondott célja az új tanári nemzedék fejlődésének biztosítása, kellő hatáskör nélkül teljesen céltalannak bizonyul, világos, hogy a legközelebbi jövő föladata e viszonyok orvoslata.

Egy másik sürgős föladat, hogy az egyetemek a szellemi élet vezetésében az eddiginél intensívebben vegyenek részt. E cél elérésére a közoktatásügyi kormányzat által meghonosítani óhajtott «University extension» a legalkalmasabb eszköz. Ez intézménynek életrevalóságát misem bizonyítja jobban, mint bámulatos elterjedése. Angol talajon született, amerikaiin erősödött meg s ma a legconservatívabb német egyetemeken is meghonosították. Egyetemeink túl vannak az első berendezkedés időszakán, itt az ideje, hogy a culturalis élet vezetését az eddiginél nagyobb mértékben átvegyék.

GRÓSZ EMIL.

*) Az egyetemek magántanári intézménye. A II. országos és egyetemi tanügyi kongresszus XVIII. felső iskolai szakosztályában tartott előadás.

ÉRTESITŐ.

Edmond Rostand: Cyrano de Bergerac. Romantikus dráma, öt felvonásban, versekben. Francziából fordította Ábrányi Emil. Buda-Pest, Lampel. 1899.

Már tehát magyar nyelven is bírjuk Rostand jeles művét, mely valósággal lázba ejtette a francia közönséget és kritikát egyaránt. E comédie héroïque-nek, vagy mint a magyar fordító német kollegájától, Fuldától kölcsönzött jelzővel nevezi: *romantikus* drámának szépségeit fejtegetni nekem nem czélom itt. A *Budapesti Szemle* úgyis méltatta már *Cyranót*. Csak a magyar fordításról kívánom elmondani véleményemet.

Ábrányi Emil, *Don Juan* *) virtuóz átültetője az, ki nálunk Rostand tolmácsává szegődött. Lássuk, mint végezte föladatát.

Ha valamely költői alkotás fordítását kezünkbe vesszük, természetesen azokra a bravour-helyekre vagyunk leginkább kíván-

*) A magyar *Don Juan* minap jelent meg második, javított, sőt itt-ott átdolgozott kiadásban. Néhol figyelmére méltatta a *Budapesti Szemlében*, az első kiadás bírálatában tett kifogásaimat. Így fölvetett egy kifejejtett versszakot; *antiquarian*-t nem mondja *antikváriusnak*; *what was shocking* sem így hangzik már: «borzadjon a fájin.» De még mindig mennyi a folt ez érdemes munkán! Mennyi a hangdurvítás és a törlés! A törlések közül kiemelem, hogy még mindig mellőzve az a szép hely, hol (XIV. 3.) Byron a halált *az öröklét forrásának* (font of eternity) nevezi, s mely helynek fordítása nálunk a curiosumok kedvelőit is érdekeltette volna, a mennyiben e passzus alkalmából nagy garral leczkértetett meg engem az *akkori Pesti Naplónak* egy tárczája, a miért a *font* szót a legkitünőbb német Byron-fordítóval és minden jobb szótáríróval egyetemben *forrásnak* fordítottam, nem pedig... *keresztelőmedenczének*.

csiak, melyek a fordító képességeit, egész művészetét legerősebben tehették próbára. Lássunk tehát a *Cyranóból* is elsöben ezek közül egy párt mutatóba: a víváskor rögtönzött balladeot és a gasco-gneiakraól szóló stanceokat...

A balladenek (61—62. ll.) már czíme is gondolkozóba ejt: «*Páros viaskodásról kántáló ballada, a mit ma és nem máskor* Cyrano vívott egy ringy-rongygyal.» Miért ez a trivialis parodizáló hang? Hiszen a francia ballade, mint akár a Cyranóéból is látni, elegansul szellemes elmejáték. De vegyük sorban a versszakokat.

1-ő versszak. A francia Cyrano, a mint víváshoz fog, *lassan* ejti le *nagy köpenyét*, mely addig *burkolta* őt. A magyar Cyranónak nincs alkalmja ily festői mozdulatokra: neki csak *köpenykeje* van, melyről annyit hallunk, hogy «tán még szebben» lebben tova, mint kalapja. — «*Élegant comme Céladon, agile comme Scaramouche*»: így jellemzi magát ugyanitt Rostand hőse. Ábrányi e vonatkozások helyett, melyeket a magyar közönség aligha ért könnyen, nem tán valami egyenértékűt ad, hanem teljesen a magáéból költ: «*Vigan kelt fel a napom, s úgy is száll le vigan, békén.*» — A refrain (Qu' à la fin de l'envoi je touche!) magyarban nélkülözi az eredetinek előkelőségét s könnyedségét: «*Megdöflek a versem végén!*»

2-dik versszak. A francia Cyrano így szól: «Vous auriez bien dû rester neutre!» S aztán ingerkedve kérdi ellenfelétől, hol spékélje föl: «dans le flanc, sous votre maheutre? au cœur, sous votre bleu cordon?» Abban állapotodik meg, hogy a hasát választja célzpontúl. Ábrányinál ez így hangzik:

Kis pulykám, légy biztos ebben,
Fölnyársal vasdarabom!
Nem sokára véred cseppen,
Készen áll már a csapom!
Melleden vagy hasadon
Fúrjalak ki? Nem t'om még én,
Ámde szentül fogadom:
Megdöflek a versem végén!

Rostand szövegéből csak a «kis pulykám» maradt meg és ez a summásan összefoglalt s épen ezért brutálisabban hangzó kérdés: «Melleden vagy hasadon fúrjalak ki?» A többi mind szabados kibővítés a fordító saját leleményéből, így különösen a vércsapolásnak kevésbé izléses ötlete. E kibővítéstől, toldástól-foldástól aztán nem jutott már hely arra, hogy a fordító Rostandnál együtt jelezze,

mint peng, mint röpköd a vívók kardja: «*Les coquilles tintent ding-don! Ma pointe voltige une mouche!*»

3-ik versszak. Álljon egymás mellett az eredeti és a magyar:

<i>Il me manque une rime en eutre...</i>	Jaj, hogy állsz ott fehérebben
<i>Vous rompez plus blanc qu'amidon?</i>	Mint patyolat a napon!
<i>C'est pour me fournir le mot pleutre?</i>	<i>A szemecskéd félve rebben...</i>
— <i>Tac! Je pare la pointe dont</i>	<i>No ne félj, nem harapom</i>
<i>Vous espérez me faire don!</i>	<i>Le az orrod, aranyom,</i>
<i>J'ouvre la ligne, je la bouche...</i>	<i>Sem az arczod ékességén</i>
<i>Tiens bien ta broche, Laridon!</i>	<i>Nem esik baj. Csak nagyon</i>
<i>A la fin de l'envoi je touche!</i>	<i>Megdöftek a versem végén.</i>

Mi maradt Rostand szövegéből? Hol maradt ennek kedvesen szeszélyes humora, mely korántsem durva csúfalkodás? Vegyük ehhez, hogy Ábrányi oly szószaporítással csúfalkodtatja Cyranót, hogy megint nem jut hely fordításában a vívás mozzanatait jelző vonatkozásoknak, melyek a színésznek játékát előírják s drámaiságot kölcsönöznek Cyrano szavalásának, általában az egész jelenetnek!

Befejezés. «Demandez à Dieu pardon!» mondja Cyrano, vagyis: gondoldj Istenre, mert a következő perczben már halott leszel! Ábrányinál ezzé bővül ki: «*Hivd a gyóntató papot!* (V. ö. Fulda: Beichte schnell! Wo ist ein Pfaffe?) *Vár az Isten trónja szé-kén!*» (Mint illik ez a pathetikus hang ebbe a balladeba?) Míg a vívásra vonatkozó szavak («*Je quarte du pied, j'escarmouche, je coupe, je feinte.*») ennyivé zsugorodnak össze: «*egy-kettő!*»

... A gascogneiakról szóló stanceokat is sorban, egymásután vegyük szemügyre.

1-ső versszak. «Bretteurs et menteurs sans vergogne.» Ábrányinál: «Hazug és hős bennük a *lényeg* (!)» Holott bretteur: izgága, verekező. «Parlant blason, lambel, bastogne (tudniillik folyton nemességükkel kérkednek), *tous plus nobles que des filous* (tudniillik a tájékozatlan ily söpredék népséggel téveszthetné össze őket izgágaságuk miatt).» Magyarban ez áll helyette: «Nemesek mind; *szörnyű szegények, de a lelkük büszke, vidám.*»

2-ik versszak. Rostand szerint a gascogneiak *gólyalábúak* és *sasszeműek*. Ábrányi *gémlábú sasoknak* nevezi őket s aztán maga is szükségesnek véli, hogy ezt a megjegyzést fűzze ráadásképen e természetrajzi ritkasághoz: «*csodalények, a milyen nem volt soha tán.*» Rostandnál különben ime ilyen az arczkép a maga egészében: «*Oeil d'aigle, jambe de cigogne; moustache de chats, dents de loup,*

fendant la canaille qui grogne.» Ábrányi minde kiegészítő részeket mellőzi s ezzel a saját leleményű phrasissal pótolja: «*Szól róluk a hír meg az ének.*»

3-ik versszak. Rostand szerint a gascogneiaknak «*Haskifürő és Kobaküző* (Perce-Bedaine, Casse-Trogne) *a legszelidebb gúnynevük.*» Ábrányi e helyett így énekel patheticus hangon, megint saját leleményéből merítve: «*Mint bösz dobogó hadi ménék járnak a harczi piacznán.*» — Rostand azt mondja, hogy nekik mindenütt ott kell lenniök, a hol agyba-főbe verik egymást az emberek: «*Dans tous les endroits où l'on se cogne, ils se donnent des rendez-vous.*» A magyarban ez így alakul át: «*A kalandos nép remekének született ez a víg karaván.*»

Az utolsó versszaknak, mely a gascogneiak nőhódító voltáról szól, első felében sajnálattal nélkülözöm Cyrano e keserű apostropháját: «*O femme, adorable carogne!*» De a második fele ragadhatja meg tulajdonképen figyelmünket:

Que le vieil époux se renfroge!
 Sonnez clairons, chantez coucous!
 Voici les cadets de Gascogne
 Qui font cocus tous les jaloux!

Ebből a magyarban kimaradt a *trombiták harsogása*, a mi pedig lényeges vonás; de megmaradt a kakuk, melynek szerepét a magyar közönség nem igen értheti. A francia természetesen tudja, mily kapcsolatban áll egymással *coucous* és *cocu*, és hogy kit boszant a kakuk éneke. Ábrányi különben társat keresett ennek a madárnak s így aztán nála következőleg bővül ki a francia vers felsora («*chantez coucous!*»):

De kakuk szól a czinegének:
Úcuzu a menyecske!... Úgy biz a!... No lám!
Ime a gascognei legények,
Hej esókhöz is értenek ám!

Nos, itt már tér van nyitva a színész játékának: «*Úcuzu a menyecske!... Úgy biz a!... No lám!*» De vajon Rostand szövege ez vagy tán inkább valami sikamlós operette-couplet?

Azonban ne ítéljünk hamarkodva. Elvégre meglehet, hogy épen e két bravouros helyen dormitált Homerus. Lapozzuk tehát elejétől végig a kötetet s jegyezzük ide azt, a mi legerősebben szökik szemünkbe. Csakis azt, sőt azt se mind, mert gazdálkodnunk kell a helylyel...

8. l. *cavalier*: *gavallérnak* mondva, holott *lovaskatonának* szerepelnek ott, tudniillik egy *cheveu-léger* és egy *mousquetaire*. Érdekes, hogy 42. l. «un seigneur» és «un bourgeois» szerepel *gavallér* néven.

21. l. «Rivesalte? — Halte!» (az illető addig minden egyebet visszautasított.) Kínálva kínálkozott az ily fordítás: «Muskotály? — Állj!» Ábrányinál azonban így cifrázva: «Muskotályi (!!)? — Topp, ezzel már lehessen szóba állni!»

46. l. A *précieuseök* *negédeseknek* vannak mondva, mint 243. l., holott 19. l. helyesebben *précieuseök* néven szerepelnek.

49. l. *Fâcheux*: «fanyar», helyesen: *látatlankodó*.

55. l. Orra «findzsájába ér, *igyék vederből, abba belefér.*» Rostand *kancsót* (hanap) ajánl, melybe a hosszú orr *sem fér bele*. Ugyanott *cavalier*: «*gavallérmódon*», holott helyesen: «*hetykén.*»

56. l. *Lyrique*: «*lyrailag.*» Helyesen *óda-stilben*, még pedig classikus óda mythologizáló stíljében. Ezért a Triton emlegetése. Ugyanott: «Végül *torzítva* Pyramus *kriáját* (?)» A magyar közönségnek ez a nehezen érthető vonatkozás így már épen érthetetlen. Rostandnál: «Enfin, *parodiant* Pyramus, en un sanglot.» (Az az: Végül, *Pyramust paródiázva, így zokoghatott volna* Ön...)

83. l. Ragueneau pástétomsütő *elegans rôtisserie*-je épen úgy nem fordítható *laczikonyhának*, mint a *cadet de Gascogne* nem *kadétnak*.

144. l. «Oh pouvoir exprimer les choses avec grâce!» «Oh hogyha *bájjal ejtethetném a szót!*» Mily affektált kifejezés, kivált egy férfi ajkán.

154. l. «On y lit un discours sur le *Tendre.*» «Oda át a *bájerzésről* olvasnak.»

171. l. *le Tendre* már helyesen *szerelemnek* mondva, csakhogy itt viszont a Rostand természetesen egyszerű szavai: «*On a manqué le discours sur le Tendre*», vagyis: Elkéstünk a szerelemről tartott fölolvásásról, Ábrányinál így vannak nyakatekerten körülírva: «Elkéstünk, vége, vége! *Nem nekünk nyílt a szerelem szépsége!*»

180. l. «De cette gymnastique ils ont pris l'habitude.» (Tudniillik hangom már *belegyakorlódott a fölfelé beszélgetésbe.*) «*E kis gimnasztikától csodás erőre kap!*»

181. l. Cyrano azt mondja Roxánnak: «*Ön csupa fény!*» Akkor mint mondhatja, hogy a sötétben nem láthatja arcát? Helyesen: «*Ön csak (ne-que) fény*», tudniillik valami fényes, világos alak gyanánt tűnik föl az éjben.

182—3. II. «Úgy félek attól, hogy *gúnyos szemet vágnak* (raillé) rám. — Miért! — *Mert lelkes vagyok.*» Raillé *d'un élan*, vagyis: fölindultságomért.

183. I. Ábrányi *czukrosvizet* szürcsöltet aranygyűszűből, míg Rostand *Lignon* vizéről beszél, D'Urfée pásztorvilágára czélozva. Ez a csere épen oly kevésbé szerencsés, mint akár ugyanott e másik: «*un billet doux de Voiture*»: «*egy unalmas, czifra költemény.*» [A 185. I. sajtóhibából «érted-e?» áll «érzed-e» helyett.]

194. I. «B, i, n, ez összevéve *bin!*» De tessék a francia kifejtésre gondolni! (*Robin* névről van szó.)

195. I. «*Mai éjszakám menyországom lesz!*» Mindenesetre akad ebben a «leginkább tán épen fiatal leányoknak való» darabban egy s más kényes dolog (például a sötétben virágáruslányt szorongató gárdista, az éjjel Roxánhoz bemászó Christian), de mégis ezeket az erős szavakat nem Rostand iratja a találka kérő herczeggel. A magyar fordító ráadásáa.

199. I. Cyrano, olvassuk, úgy tesz, mintha «láthatatlan kulcsot fordítana meg *a* (?) zárban» s aztán így szól: «*És most Gascogne segits!*» Rostand szövege fejt meg a rejtélyt: «Cyrano, *reprenez l'accent de Bergerac!*» Tehát saját száját zárja be, rendes beszédmódját tájejtéssel cserélve föl, hogy rá ne ismerjenek.

208. I. «*Le quart d'heure est passé, Monsieur, je vous délivre. Le mariage est fait.*» Lehet-e ennél egyszerűbb beszéd? Ábrányinál ez így hangzik: «Lejárt a fertály és a szép lovagkor(?) Mehet az úr. Asszonynyá lett a lány.»

218. I. «Mit láttál? (tudniillik még odajártál.) — Majd megtudod. *Szemem nem látja még világosan.*» (Hisz már nem is látja!) *Je ne suis pas sûr.* Vous verrez.

219. I. «Arras városa *álomba merülve* a láthatáron»: *se dore* (és nem: *dort*) à l'horizon, tudniillik a *hajnalpírtől aranyozódik.* — Ugyanott «Carbon (sóhajt)» után, mint Fuldánál, Ábrányinál is kihagyva a hallszó zaj e magyarázata: «La diane!» — Ugyanott ez áll: «A kadétoz mozgolódnak és *kibontakoznak* (Fuldánál is: *wickeln sich aus*) hosszú köpenyeikből.» Rostandnál: «s'agitent dans leurs manteaux et s'étirent» (= *nyújtózkodnak.*)

220. I. «Fehér nyelvemmel már csak a levegőt nyelem.» Rostandnál keserű humorral magyarázza az illető, miért fehér a nyelve: «*Ma langue est jaune, l'air du temps est indigeste.*»

223. I. «*Dans les oreilles, moi, j'ai des bourdonnements.*» Fuldánál így czifrázva: «Mir saust's im Ohr wie Donnern der Geschütze.»

Ábrányinál szintúgy: «Zúg a fülem *mint a golyó szele.*» — «Non, non — feleli erre Cyrano — ventre affamé pas d'oreilles.» Magyarban: «Üres a gyomrod s mégis füleddel van tele?» Szintoly kevéssé sikerült a *salade* (sisak és saláta) szójáték visszaadása: *béles* és *bélés.* (Fulda is Futter-t mond, de a németben ez a szó jóval szerencsésebb szójátéknak.)

224. l. «Egy kapuczinus hozza el nekem. — *Hogy szent italtól rúgj be gyermekem?*» Inkább egészen el kellett volna hagyni, mint ily értelmetlenül fordítani ezt a körmönfont vonatkozású passust. (Fuldánál is gyarlón: «Durch einen Mönch. — *Mit einem Heil'genschein?*») *L'Éminence qui grise:* szójáték. Célzás az Eminence grise-re, a kapuczinus Père Josephre, Richelieu jobb kezére. Ugyanott: «*en faisant un bon mot*»: «Hogy egy *finom szó* reszkessen a számon.»

225. l. «Szabad *lelkének ifjúsága.*» Mint Fuldánál is: «ihrer Seele Jugendfrische.» Fölcserélve birtok és birtokos! «*L'âme de sa rustique et paisible jeunesse.*» Tehát: *ifjúságának lelke!*

238. l. «A női hang csendülése *a nyomott kedélyű* kadétoakat *egyszerre felvillanyozza.*» Fuldánál is: «richtet wie mit einem Zauberschlag all diese *niedergedrückten* Gestalten auf.» ... *relève* tout ce monde *profondément incliné:* tudniillik *szertartásos meghajlással* várják a király állítólagos küldöttjének kilépését a zárt kocsiból s a női hangra hirtelen felemelkednek.

243. l. A *kadét* e kiáltására: «Megvédjük bátran!» Roxane így felel: «*Úgy lesz, Istenemre!*» *Je le crois, mes amis!*

De már nagyon kifogytam a térből. Tehát csak egy párt még.

255. l. «Nem szabad meglepetést mutatnod? — *Mit? Nekem?*» *De quoi?* Tehát: *Min?*

258. l. «Miért jöttél Te hozzám, szörnyű ösvényeken, vad harcosok során át, *hol durván riad a csatakürt?*» Az utolsó phrasis Ábrányi kothurnusos hangú ráadásainak egyik mintapéldánya.

271. l. «*Siessetek!*» (*Qu'on se dépêche!*) kiáltja a vezér katonáinak és csak azután vezényel «Sorakozz!»-t. És mégis Ábrányinál ez áll *Siessetek!* helyett: «*Verjétek be a kóczot!*» Miként Fuldánál: «*Ladet!*»

274. l. «*A szivéhez nem férközött hitvány köznapiság.*» *Un cœur profond inconnu du profane.*

275. l. «Emportez-la! (Tudniillik Roxánt.) *Je vais charger!*» Kiáltja a csatába rohanni akaró Cyrano. «Menjen el vele. *Gondjaira bízom!*»

277. l. «Spanyol tiszt (*előre rohan.*)» Fuldánál «sichtbar wer-

dend.» Holott *se découvrant* itt nem tán hadászati, nem vívási műszó, hanem egyszerűen: «*kalapot emelve*», tudniillik a hősi halált haló ellenség előtt. — Ugyanott a «*gémlábú sasok*» szerencsétlen strópháját szavaltatja Ábrányi Cyranoval, míg Rostand az első versszakot.

290. l. «*Vous voilà bien rêveur.*» «*Erőt vesz lelkén a költői bánat!*»

303. l. «*Nem csókolja meg sóvár szemem, mely könnyel van tele, mozgásod báját.*» «*Mes regards, dont c'était les frémissantes fêtes, ne baiseront au vol les gestes que vous faites.*»

306. l. «*Ah que de choses qui sont mortes... qui sont nées!*» «*Egymásba olvad élő és halott!*» Egészen a Fulda szabad átíratának megfelelően: «*Was tot ist und was lebt, verschmilzt in eins.*»

308. l. «*A szerencse mindig került. Még a halálom sem sikerült.*» Helyesen: *sikerült volna.* «*J'aurais tout manqué, même ma mort...*»

... *La critique est aisée et l'art est difficile!*

felelheti fordítónk. Igaza van. De igazuk van azoknak is, kik attól a műfordítástól, melynek címlapján Ábrányi Emil neve szerepel, elvárják, hogy ily mérvű s ennyi gyarlóság ne zavarja élvezetüket. Bizonyára ez a fordítás sincs minden érdem híjával. Jól gördül, jól cseng, könnyen olvasható és szavalható: rá vall a gyakorlott verselőre. Nem egyszer minden tekintetben megközelíti az eredetit: v. ö. például 53—58. ll. (pár folt leszámításával) az orrhős briliáns hetvenkedéseit, — még inkább Roxán és Cyrano éjjeli beszélgetését, főleg 184. l., hol a hat felső sorban a legnehezebb helyek egyike virtuóz könnyedséggel van visszaadva. De viszont hány helyt fejezi ki azt, a mit Rostand természetesen, egyszerűn mond, mesterkéltén, kothurnusos pathosszal, vagy nyers ízű, esetleg egyenesen ízetlen tréfával, vagy oly facsarosan *précieux* czifrázgatással, hogy a mitől a *précieuse* hősnőt szerepeltető Rostand maga ment tudott maradni, abba magyar fordítója esik bele: pedig a stil kétszeresen fontos egy oly író tolmácsolásánál, ki a siker nem csekély részét köszöni bámulatatos stilművészetének! — A különben meglepő félreértésekről nem is szólok; de nem hagyhatom szó nélkül azt, mily szabadosan bánik el az eredeti szövegével. Mintha csak a német fordítót, kire egy helyt maga hivatkozik s kit e szerint ismer, választotta volna példányképül! Pedig mi magyarok, ha nem követeljük is az interlineáris fordítások szöveghűségét a műfordítástól, ezt korántsem azonosítjuk még holmi *nachdichtolással*.

Mindent összevéve rám az egész munka azt a hatást teszi, hogy hevenyészve készült. Az elhamarkodva dolgozásnak kétségtelen jelei a főntebb kimutatott gyarlóságok, melyek sorozatát jócskán szaporíthattam volna még. Ez a fordítás jóval alatta marad *Don Juan* fordításának: a mi elvégre kisebb baj, mintha megfordítva állna a dolog.

Haraszti Gyula.

Jánosi Béla: Az aesthetika története. I. kötet. A görögök aesthetikája. A M. Tud. Akademiától a Gorove-díjjal jutalmazott pályamű. Buda-Pest, kiadja az Akademia.

Sajnos, azon sokszor hangoztatott, sokat csépelte panaszszal kezdjük mi is ismertetésünket, hogy tudományos, különösen pedig philosophiai irodalmunk rendkívül szegény eredeti elmetermékekben s ennek szűkebb körén belől is különösen annak történeti ágai alig részesülnek Magyarországon némi figyelemben. Egy újabb, a mai tudomány igényeit kielégítő egyetemes philosophia-történetünk még fordításban sincs, annál kevésbbé gondolt eddigelé bárki is arra, hogy a philosophia egyes specialis ismeretágainak, minők például az ethika, a logika, psychologia, ismerettan stb. történetét magyar nyelven írja meg. Némi kivételt csakis az államphilosophia története teszen, melyre nézve legalább egy könyv, a Medveczkyé (*Társadalmi elméletek és eszmények*) áll rendelkezésünkre. És nem csak a múlttal vagyunk így, hanem a jelennel is. Nemcsak arra nem törekszünk, hogy a gondolkozás múltjának tanúságait közműveltségünk lényeges alkotó részévé tegyük, hanem a mai gondolkozás és tudományos kutatás vívmányait sem igen sietünk magyar földre, magyar lélekbe átplántálni. Ime nincs egy rendszeres philosophiai erkölcsstanunk, lélektanunk, ismerettanunk; nevelésstanunk még mindig a Felméryé, logikánk fordítás, a Millé. Pedig már Trefort Ágoston volt vallás- és közoktatási minister egész lélekkel és teljes meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy «Magyarországon mindaddig nem lehet szó magasabb műveltségről, míg abból hiányzik a philosophiai elem».

Ez általános irodalmi jelenség alól azonban az aesthetika némi kivételt látszik tenni. Talán ez a philosophiának egyetlen ága, mely tudósabb művelőkre is talál elvétve s mely a nagyközönségnél is szélesebb körű figyelemre és érdeklődésre tarthat számot. S e téren csakugyan a magyar tud. Akademiát illeti az

érdem, a mint az illik is. Csak nem rég jutalmazta egy fiatal törekvő æstheticusunknak kísérletét, *Positiv æsthetika* czímmel, melyet a maga nemében többnek mint kísérletnek nem tekinthetünk, most az æsthetikának ókori vagyis görög történetét bocsátotta közre, a mint maga jelenti, nemcsak a szaktudósok számára, hanem a nagyközönség által is élvezhető földolgozásban és előadásban. Vizsgáljuk meg, miként oldotta meg föladatát Jánosi, először mint ismeretterjesztő, másodsor mint szaktudós.

Jánosi maga mondja, hogy művét a művelt magyar olvasóközönség igényeihez óhajtotta alkalmazni. Ezért kivetkőztette szakmunka jellegéből, megnövelte művelődéstörténeti háttérét, mellőzte a kevésbé fontos részletkérdéseket, sokat a jegyzetekbe sorolt s ezeket magukat megapasztotta s a könyv végére függesztette, azért, hogy használhatóságát emelje. Jó lélekkel állíthatjuk, hogy Jánosi könyve e szempontból sikerültnek mondható. Könnyedén bánik el anyagával, melyet jól gondolt át és emésztett meg. A mellett előadása folyékony, nyelve egyszerű, magyaros, könnyen élvezhető. Nem lelkesedik ugyan tárgyáért, az érzés heve sem vezeti tollát, műve nem ragad el, sem meg nem lep, de minden során, minden fejezetén látszik a lelkiismeretes törekvés és a műgond. Minde tulajdonságainál fogva megérdemli, hogy szélesebb körben váljék ismertté és kedvelt olvasmánynya.

Egészen máskép tűnik föl nekünk a mű szigorúbb tudományos szempontból itélve. A mi viszonyaink között nem igen kívánhatjuk ugyan, hogy a magyar szerző egészen önálló kutatások révén gazdagítsa a tudomány tartalmát, mindamellett lehetnek eredeti szempontjai, érdekes megjegyzései, s a már ismeretes anyagot új oldalról vagy jobban világíthatja meg, mint a hogy eddig történt, vagy új eljárást, eredeti tárgyalásmódot követhet. Erre nekünk Jánosi kilátást is nyújt műve előszavában és a jegyzetben, a hol az eddigi æsthetika-történeteket és forrásait említi föl és jellemzi. Itten tett ígérete után azt várnánk, hogy Carriere, Hettner és Brandeshez csatlakozva, azt æsthetikai elmélet történetét nemcsak a philosophiájába fogja beilleszteni, hanem mindkettőt még szélesebb körű művelődésébe is.

Talán a tárgy természete hozta magával, de ezt a megnövelt művelődéstörténeti háttérrel, sehol sem látjuk, mert az, a mit Aristoteles után az általános philosophiai szellem és általában a görög cultura hanyatlásának okairól mond — édes kevés. Az æsthetikai elméletnek a művészi gyakorlattal való kapcsolatát is

csak elvétve, például Aristophanesnél, találjuk meg. Miután helyesen vallja, hogy az æsthetikai elmélet csak egyik része, töredéke az illető gondolkozó bölcsészeti világnézetének vagy rendszerének, az előbbinek az æsthetikai elméletnek, az utóbbival a rendszerrel való kapcsolatát, amannak emeből folyó szükségszerű eredetét s amazon alapuló jellemét mindenütt helyesen tünteti föl, de nem tünteti föl úgy az egyiknek, mint másiknak vagy mindkettőnek az általános görög világnézlettel és szellemmel való távolabbi kapcsolatát, a mint azt igéri. Még csak ennek az általános világnézetnek jellemzését sem találjuk meg művében, pedig ez kizárólag æsthetikai jellemű volt s mint ilyen sok dolognak magyarázatát szolgáltat volna. Bár nem kívánhatjuk viszont, hogy az egész művelődéstörténet vagy művészettörténet bele legyen illesztve az æsthetika történetébe, hogy aztán az egy monstum legyen, mint Vischer is mondta, mégis e könyv sokkal kevesebbet nyújt, mint a mennyit szerzője ígér.

Nézzük továbbá, hogyan viszonylik a mű forrásaihoz. Jánosi alaposan ismeri az idevágó irodalmat, nemcsak a philosophia és æsthetika történetének eddigi összes német és francia földolgozásait, hanem például a Platonra és Aristotelesre vonatkozó specialis kutatásokat is. Úgy látom, hogy legtöbb hasznát vette ő is Walter Gyula königsbergi egyetemi tanár 1894-ben megjelent *Geschichte der Aesthetik im Alterthum* című művének. Walter bámulatós hangyaszorgalommal kutatta át az összes görög költőknek, philosophusoknak műveit, s szedte össze különböző helyekről mindazon nyilatkozataikat, melyek az æsthetikával bármi módon kapcsolatba hozhatók. Úgy, hogy Walter könyve után a görög philosophusok műveinek æsthetikai szempontból való tanulmányozása teljesen feleslegessé vált. Jánosi könyvében széleskörű tanulmányok alapján, de csak nagy vonásokban és sehol sem merülve el a részletekben rajzolja a görög æsthetikai elméletnek fejlődésmenetét. Eredeti szempontjai nincsenek, a görög æsthetikai elméletet nem állítja ellentétbe a mai fölfogással, hogy azt hol az ellentét, hol a meg egyezés által megvilágítsa: megelégszik az ismertetőnek szerényebb szerepével. Az igaz, hogy aztán ezt a szerepet kitünően tölti be. Mindenütt objectiv, elfogulatlan és igazságos. Épen ez a tulajdonsága emeli az ő tárgyalását a Schasler és Zimmerman ismert tárgyalási módja fölé, kik a saját egyoldalú æsthetikai elméletük szempontjából mutatják be a történetnek folyamatát. Még egy más, szerintünk igen előnyös tulajdonság is megkülönbözteti Jánosi művét amazokétól. Az, hogy ő nemcsak a philosophusoknak, hanem a köl-

tőknek nevezetesebb æsthetikai gondolataira is kiterjeszkeedik, például tárgyalja a többek között Aristophanesnek és Horatiusnak műelméletét is legalább röviden. Talán mert nagy vonásokban rajzolja a történetnek egyes láncszemeit, azért van az, hogy egyes philosophiai irányzatokon sokkal könnyebben siklik át, semmint azok megérdemlik. Így a sophistákról, kik a subjectiv elvet először vitték be az æsthetikába, alig néhány sorban emlékezik meg. Socratest sem méltányolja minden oldalról. Elvi alapja, mely szerint a szép azonos a haszonnal, a használhatóval, tényleg hibás. De e hibás elvi alapon is egy oly elvet, szabályt sikerült Socratesnek megállapítania, melynek maradandó beceje van s melynek később nevezetes következményei lettek. Socrates ugyanis gyakorlati tanácsokat adván a festőknek és szobrászoknak, pajzskészítőknek, azt mondja többek közt, hogy a pajzsnak annak testéhez kell alkalmazva lennie, a kinek számára készült, épúgy mint a hogy a külsőnek, a formának alkalmazkodni kell a tartalomhoz, a belsőhöz. Ime Fechner azon törvényének csírája, melyet az æsthetikai alap törvényének neveznek. Hogy tudniillik a külsőnek, az előadásnak, a nyelvnek, költészetben a vers mértéknek is alkalmazkodni kell a tartalomhoz, a belső sajátzerűségéhez. Carstaujen is azt mondja a Walter könyvének ismertetésében (*Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie 1895.*): «Seine Definition: das Schöne ist gleich dem Guten das Brauchbare — wohl hauptsächlich hervorgerufen durch bewusste Opposition gegen eine stilistisch bedenkliche Geschmacksrichtung — scheint mir zum erstenmal das Kriterium des Stilgerechten aufstellen zu wollen und ist darum ein bleibender Besitz für die Stillehre.»

Legbehatóbban, legalaposabban tárgyalja Jánosi Platót. De már a nagy stagiritának tüneményszerű nagysága, lángeszének képe nem igen domborodik ki Jánosi tárgyalásából. Pedig Aristoteles a politikában és az æsthetikában a legnagyobb. A mint talán mai legtöbb államphilosophiai fogalmainkat legalább csírájában megtaláljuk Aristotelesnél, úgy hogy egyetlen jóra való államphilosophiai kézikönyvből sem hiányozhatik az Aristotelesre való utalás: akként Aristoteles már fölvetette azon æsthetikai problémáknak legtöbbszörét s részben megoldani is megkísérelte, melyek ma is æsthetikánknak, mint tudománynak tartalmát teszik. Maguk a problémák nem igen változtak, csak körük tágult, bővült, csak a rájuk adott felelet más, mint az Aristotelesé volt. Így a katharsisra vonatkozó fejtegetés sem elégtett ki engem teljesen. Bár szerzőnk ismeri az egész idevágó újabb irodalmat s a különböző magyarázásmódokat

csoportosítva föl is sorolja, de nem fejt ki, hogyan értette szerinte Aristoteles a művészetek hatása által való lelki tisztulást, s hogyan kell nekünk azt fejlettebb psychológiánk alapján értelmeznünk. Szerzőnek e különbséget meg kellett volna tennie s e kettőt különválasztva bővebben kellett volna kiterjeszkednie a jelenre is. Általában véve szerző a mai fölfogással való összevetések vagy legalább utalások által vonzóbbá, érdekesebbé tehetné volna könyvét. Természetesen úgy, hogy a mai fölfogásból semmit sem vitt volna önkényesen bele a régibe s a régít és mait élesen tudta volna egymástól elkülöníteni. Például a befejezésben fölemlíti, hogy Aristoteles egyenesen a művészetekre alapítja elméletét s a szépre csak alkalmilag tér ki, a helyett, hogy a műelméletet egyenesen rá építené. Vajon nem egyezik-e némileg e tekintetben Aristoteles Echegarayval vagy különösen Tolstoj-jal, ki egyenesen kihagyná a szép fogalmát az æsthetikából? Különben is ez a befejezés, hol szerző a görög æsthetika közös jellemvonásait állapítja meg s az abból levonható tanúságokat vonná le — igen szegényes és nem kielégítő. Majdnem az a gondolatunk támad, hogy ha csak ennyit tanulhatunk a görögök æsthetikájából, akkor nem érdemes azzal sok időt töltenünk.

Mindent összevéve e mű, melyet szerzője mint az æsthetika történetének első részét a görögök æsthetikájának nevez, bár e czím nem fõdi teljesen annak tartalmát, mert a római Ciceróra és Horatiusra is kiterjeszkedik — szorgalmas, lelkiismeretes, tájékozott írónak munkája, mely irodalmunkban hézagot tölt be. Fogyatközelései mellett is valóban irodalmunknak és nemzeti művelődésünknek egyik hézagát van hivatva betölteni s azért kívánjuk, hogy minél szélesebb körben váljék ismeretessé s érdeklődéssel várjuk a mű folytatását, a gazdagabb és változatosabb újkori æsthetikai elmélet történetét.

—k.—

I. Kant. Sein Leben und seine Lehre. Von dr. M. Kronenberg. München, 1897: O. Beck. Mk. 4.50. — II. Immanuel Kant. Sein Leben und seine Lehre. Von Fr. Paulsen. II. Aufl. 1899. Stuttgart, Frommann (Frommanns Klassiker der Philosophie). Mit Porträt und 1 Briefe Kants. Mk. 4.75.

A német philosophiai irodalom, mindjárt *A tiszta ész kritikájának* megjelenése után, teljes figyelemmel fordult a Kant philosophiája felé, s azóta meg nem szünő, sőt lehet mondani: egyre

növekvő érdeklődéssel és buzgalommal tárgyalja a königsbergi philosophusnak, az újkor legnagyobb gondolkodójának életét s főként philosophiáját. A bölcsészettörténeti fejtegetések mellett a monographiáknak egész serege, ezrekre menő száma foglal kozik tanainak különböző részleteivel, azok fejlődésének, egymáshoz s más gondolkodókhoz való viszonyának vizsgálatával, s ott van betetőzésül Fischer Kuno három kötetes *Kant élete és tana*, mely előadásában az elegantiát alapos sággal egyesítve nyújt széles arányú képet a nagy szellemóriás életéről és műveiről. De e mű inkább a szaktudósok szűkebb köre számára való s utolsó teljes kiadása 1882-ben jelent meg; a német irodalom e mellett egy kisebb keretű, népszerűbb élet- és jellemrajznak is szükségét érezte, mely az utóbbi két évtized Kant-irodalmának gazdag aratását fölhasználva, főként a műveltebb közönség szélesebb rétege számára tárná föl egységes és kapcsolatos műben Kant életét és jelentőségét. E szükségnek óhajtott megfelelni a föntcímzett két munka, a melyek egyike 1897-ben, másika 1898-ban jelent meg; s hogy mily hiányt pótoltak az óriási kiterjedtségű Kant-irodalom mellett is, mutatja az a körülmény, hogy utóbbiból egy év alatt már második kiadás vált szükségessé.

Paulsen műve meg is érdemli e kitüntetését: fínom ízléssel, alapos hozzáértéssel, széles látkörrel, világos, józan fölfogással, nemes lendülettel s gondos előadással megírt mű áll előttünk, melyet egyik bírálója méltán nevezett az utóbbi évtizedbeli Kant-irodalom legkiválóbb termékének. Ha tudjuk, hogy Paulsen évtizedek óta a legilletékesebb Kant-buvárlók közé tartozik, s egyike a mai német philosophusok legmelegebb tollú, legvilágosabb előadású íróinak — a fönti elismerést egészen természetesnek fogjuk művei iránt találni. Műve a legalkalmasabb bevezetés a kanti philosophia tanulmányozásába, elfogulatlan, világos fejű kalauz, kire nyugodtan rábízhatjuk magunkat, mert bár ismeri és szereti mesterét, még sem elfogult iránta, még sem rejtegeti, leplezgeti gyöngéit, nem dicséri benne azt, a mi ma már elavult, a mi csak formalismus volt nála. Paulsen részletesen tárgyalja a kanti philosophiának a mai gondolkodáshoz, a mai tudományos ismerethez való viszonyát, részletesen föltünteti, hogy mi a Kant alkotásában a maradandó, a századokra kiható jelentőségű, hogy mily viszonyban állott Kant elődeivel, milyenben korával, szóval a Kanttal kapcsolatos minden kérdésre kiterjeszkedik, s mindenik föl tájékoztat, útbaigazít.

Kronenberg műve már kevésbbé szakszerű; nem a philoso-

phusok, hanem általában a művelt közönség számára készült s mint ilyen kiválóan alkalmas arra, hogy szélesebb körökben is érdeklődést keltsen azon férfiú iránt, kinek mélyreható eszméi még most is befolyást gyakorolnak a művelt emberiségre s kinek világnézlete a jelenkor sok bonyolult problémájában irányt jelöl előttünk. Kronenberg művét oly bírálók, mint Ziegler és Jodl, a kanti philosophia jól írt, könnyen érthető s kellően tájékozott előadásának nyilvánítják, mely a nehézkes kérdéseket találó és világos módon tárgyalja; szerzőjének finom érzéke van a magas szempontok, a kanti szellem szárnycsapásai iránt.

S mi, magyarok, hogyan állunk e tekintetben? Nem volna-e nekünk is szükségünk egy ilyen Paulsen-féle alapos, tömör s mégis világos Kant-életrajzra? Avagy van már nekünk Kant életéről és tanáról megbízható munkánk? Van is, nincs is! I. A. m. tud. Akadémia 1881-ben, a *Kritik der reinen Vernunft* százéves jubileuma alkalmával, hogy ő is hódoljon a nagy gondolkodó emlékének, egy ily című művet adott ki: *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája*. Írta: Alexander Bernát. I. kötet. E mű az ígért czimből csak a két elsőt, tudniillik Kant életét és philosophiai fejlődését tartalmazta, a mű tulajdonképeni lényegére vonatkozólag ezt írta az előszó: «A második kötetben Kant philosophiájának egyes részeit fogom előadni; az egészhez Kant-szótár fog csatlakozni, mely a műnek indexül szolgálván, azt is fogja tartalmazni, a mi ilynemű művekben jegyzetek formájában nehézkessé tenné az előadást.» Sajnos, ez a második kötet Alexander úr sokféle elfoglaltatásai miatt, a magyar philosophiai irodalomnak s általában a tudomány komolyságának nagy kárára, sohasem készült el s a magyar irodalomnak ma sincs a tudomány színvonalán álló Kant-monographiája, hanem a ki a Kant philosophiájának tüzetesebb ismertetését és méltatását óhajtja olvasni, az még mindig kénytelen a német irodalomhoz fordulni. S a ki azon nevezetes első kötet forrásait szeretné ismerni, esetleg ellenőrizni, az kénytelen magához a szerzőhöz folyamodni, mert ennek titkát ő magának tartotta fenn! Igaz ugyan, hogy Alexander úr, részben e mulasztás pótlására, időközben kiadta a *Prolegomena* és *A tiszta ész bírálatának* magyar fordítását, utóbbit terjedelmes bevezetéssel, de ez, ha enyhíti is, de nem mentheti mulasztását. A könyvkiadóvállalat 1896—98. évi cyclopusában is szándékozott Alexander úr egy Kant művet kiadni (*Akadémiai Értesítő*, 1895 december); vajon az előbbi mű folytatását, II-ik kötetét-e, nem lehet bizonyosan tudni, mert a mű címjéül: «*Kant világnézlete*, I. kötet» volt jelezve. No

de ez is csak ígéret maradt, mely vagy másfél évig szerepelt az *Akadémiai Értesítő* borítékján s egyszerre csak elmaradt.*)

Ily körülmények közt nem láttuk fölöslegesnek a tisztelt olvasók figyelmét a fönti két műre fölhívni, a philosophiában járatosabbaknak Paulsen, az attól távolabb állóknak Kronenberg művét ajánlván, ha Kantról tájékozódni óhajtanak. L—s.

Études sur la politique religieuse du règne de Philippe le Bel par Ernest Renan. Paris 1899. 8-rét VI. + 484 lap.

Végrendeletének egy codicillusában Renan Ernő megbízta családját és kiadóit, hogy posthumus munkái közé vegyék föl «Un volume d'études sur la politique du règne de Philippe le Bel (mes grands articles de *l'Histoire littéraire*).» S íme előttünk fekszik a kérdésben forgó kötet, mely két «légiste» életrajzainak egyszerű utánnomata, tudniillik Guillaume de Nogaret és Pierre du Bois-é és egy pápáé, tudniillik Bertrand de Got, pape sous le nom de Clément V». Mint rendszeren szokás az ilyenféle esetben, a kiadók bizonyos szent borzalommal fogtak munkájukhoz s eredményül kapjuk a nagy mester dolgozatainak változatlan, szöveghű kiadását egyetlen egy kiegészítő vagy magyarázó jegyzet hozzátoldása nélkül, mert persze hallatlan bünt követett volna el bizonyos urak szemében az a szerencsétlen halandó, ki vakmerően rá merészelt volna utalni az újabb kutatások eredményeire; pedig hát 1877, illetőleg 1881 óta sok víz folyt le a Dunán és okosabb azóta a világ.

Renan e három dolgozata eredetileg a *Histoire littéraire de la France*-féle monumentális munka vaskos köteteiben jelent meg (a 32. kötet e vállalatból csak nemrég — 1898-ban — hagyta el a sajtót), de valljuk meg, egybegyűjtve jelen, szerényebb, mezükben szívesebben lapozgatjuk azokat, mint az eredeti ponderosus kötetekben. El kell mosolyodnunk azonban, midőn az «avant-propos»-ban nagyképműen és egészen komoly arccal tudunkra adják,

*) Az ígéretéshez és ígéreteinek meg nem tartásához különben Alexander úr annyira hozzászólt, hogy 1895-ben a *Philos. Írók Tárában*, melynek ő egyik szerkesztője, a XII. kötetet ily címmel bocsátotta közre: «*Diderot válogatott philosophiai művei*, fordította Kun Sámuel, bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. I. kötet. Budapest, 1895.» — de persze a nélkül, hogy azt bevezetéssel ellátta volna.

hogy egy «archiviste-paléographe»-ra bízták a kiadók azt a «délicate» föladatot, hogy a forrás-idézeteket, melyek az eredeti kiadásban a lapok szélén, a margón állottak, az újabb szokás szerint és persze a nyomdász munkájának megkönnyítésére — a lapok aljára relegálja; és hogy ama tudós úri ember «s'est acquitté de cette tâche avec une scrupuleuse sollicitude». Az index sem egészen az ő érdeme; megvolt az már az eredetiben is, de persze a többi értekezésekkel összekeverve.

Kr. L.

Új magyar könyvek.

Almanach, magyar tud. akadémiai — polgári és csillagászati naptárral MDCCCC-ra. Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 264 l.) 1 frt.

Andor József. Két szív. Regény két részben. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 352 l.) 3 frt.

Baranczevics Sz. Kázmér. Két asszony. Oroszból fordította Szabó Endre. 2.köt. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 322, 222 l.) 2 frt.

Bársony István. Magyar természeti és vadászati képek. Képekkel díszítette Neogrády Antal. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 178 l.) 6 frt 50 kr.

Benedek Aladár. Örökzöldek. Rímek a szerelemről. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. 336 l.) 2 frt 50 kr.

Beniczkyné Bajza L. Sára története. Regény 3 kötetben. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner (8-r. 149, 144, 139 l.) 2 frt 40 kr.

Beniczkyné Bajza L. Szükség és hajlam. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1899. U. o. (8-r. 159, 152 l.) 1 frt 60 kr.

Beniczkyné Bajza L. Szem és száj között. Regény 3 kötetben. Buda-Pest, 1899. U. o. (8-r. 149, 137, 151 l.) 2 frt 40 kr.

Bodley Courtenay J. Edin. Franciaország. Új és átnézett kiadás. I. kötet. Ford. Darvai Móricz dr. Átnézte Angyal Dávid. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. XXXI, 360 l.) 1 frt 50 kr.

Bródy Sándor. Fehér könyv (1900 Januarius). Buda-Pest, 1900. (8-r. 157 l.) 80 kr.

Czuczor Gergely összes költői művei. Első teljes kiadás. Életrajzzal és jegyzetekkel ellátva sajtó alá rendezte Zoltvány Irén. 3 kötet. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 330, 278, 335 l.) 5 frt.

Dante Allighieri. A paradicsom. Fordította s jegyzetekkel és magyarázatokkal kísérte Szász Károly. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. XIII. 424 l.) 2 frt.

Deli, Bácsy Jakab. Regényes történet a XVII. századbéli hajdúvilágból. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 148 l.) 1 frt 20 kr.

Dénes Tibor. Kettős varázs. Regény. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 146 l.) 1 frt.

Faludi Ferencz. Téli éjszakák, vagyis a téli estidőnek unalmait enyhítő beszédek. Kiadta Rupp Kornél dr. (Régi magyar könyvtár 19.) Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 182 l.) 80 kr.

Fazekas Mihály versei. Bevezette és kiadta dr. Tóth Rezső (Régi magyar könyvtár 17. köt.) Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 206 l.) 1 frt.

Félegyházy Ágost dr. és Lendvay Sándor. Tőzsdei értékpapírok. A budapesti tőzsdén jegyzett értékpapírok ismertetése és magyarázata. II. kötet. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. 424 l.) 5 frt.

Fülei-Szántó Lajos. Vándorúton. Versek. Buda-Pest, 1899. Légrády t. (8-r. 155 l.) 1 frt.

Gesta Romanorum. Fordította Haller János. Kiadta Katona Lajos. (Régi magyar könyvtár. 18.) Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 513 l.) 2 frt.

Hevesi József. Piros narancsok. Elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 189 l.) 1 frt 40 kr.

Huber Alfonz. Ausztria története. Átdolgozta Baróti Lajos. Átnézte Pauler Gyula. I. kötet. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. IV, 528 l.) 2 frt.

Jakab Ödön. Szilágyi és Hajmási, költői beszély négy éneken. Neogrády Antal rajzaival. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 73 l.) 1 frt 80 kr.

Jánosi Béla. Az æsthetika története. I. kötet. A görögök æsthetikája. A m. t. Akademia Gorove-díjjal jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. II, 504.) 1 frt 50 kr.

Jókai Mór. Csataképek a magyar szabadságharczból. Kimnach László rajzai után készült fametszetekkel. 6. díszkiadás. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 495 l.) 9 frt.

Jósika Miklós regényei. Új olcsó kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (16-r.) Egy füzet 50 kr. 33—35. füzet. A két barát. Történelmi regény. 3. kiad. (543 l.)

50—51. füzet. Két királynő. Regény. 3. kiadás. (391 l.)

60—61. „ Akarat és hajlam. Regény. 3. kiadás. (387 l.)

67—68. „ A rejtett seb. Regény. 3. kiadás. (370 l.)

Kenedi Géza. Problemák. Buda-Pest. 1899. Légrády t. (8-r. 243 l.) 3 frt 60 kr.

Milhoffer Sándor. A művészet hatása. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 114 l.) 1 frt 30 kr.

Olesó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (16-r.) Egy szám 10 kr.

1147. szám. *Kisfaludy Károly*. Mátyás deák. Hűség próbája. Két vígjáték. (52 l.)

1148—15. szám. *Imre Sándor*. A népköltészetéről és népdalról. (247 l.)

1193—56. szám. *Márki Sándor*. A középkor főbb krónikásai a magyarok honfoglalása koráig. (136 l.)

1159—60. szám. *Jánosi Gusztáv*. Angol, francia és olasz költőkből. (104 l.)

1161—62. szám. *Riedl Frigyes*. Magyarok Rómában. (71 l.)

Potapeukon N. J. A kiválasztott. Orosz elbeszélés. 2. köt. Ford. Madzsar Gusztáv. (Athenæum olvasó tára VIII. évf. 4. 5. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 139, 128 l.) à 50 kr.

Ráth Zoltán. Évtizedünk egyenesadó reformjairól. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 4. sz.) Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 96 l.) 90 kr.

Redwitz-Schüttra Ilona br. A boszniai háreméletből. Rajzok. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. VIII, 172 l.) 1 frt 50 kr.

Rostand Edmond. Cyrano de Bergerac. Romantikus dráma. 5 felv., versekben. Francziából ford. Ábrányi Emil. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 317. l.) 1 frt 50 kr.

Schubin Ossip. «Bár csak tél lenne már!» Regény. I. köt. (Legjobb könyvek III. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády t. (8-r. 141 l.) 50 kr.

Székely Sámuel. Politikai és közgazdasági évkönyv. 1900. Politika, közgazdaság, hadügy, kultúra, főváros. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. XI. 659 l.) 4 frt.

Tormay Czeccile. Apród-szerelem. Novellák. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 155 l.) 1 frt.

Tóth Béla. Magyar anekdotakincs. Mühlbeck Károly rajzival. III. kötet. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. XI, 659 l.) 2 frt 40 kr.

Velics Antal dr. A khinai nyelv szerepe az ural-altáji, indo-európai és sémi nyelvekben. Buda-Pest, 1899. Sz. István t. (8-r. 99 l.) 1 frt 20 kr.

Zola Emil. Termékenység. Regény 2 kötetben. Egyedül jogosított magyar fordítás. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 414, 496 l.) 3 frt 50 kr.

TÁRSADALMI MUZEUM ÉS MUNKÁSSTATISZTIKA.★)

I.

Franciaország volt miniszterelnöke, Dupuy egy alkalommal azt mondta, hogy a társadalmi kérdés a sentimentalis korszakot elhagyva, immár a tudományosság korszakába jutott. Míg régen utopistikus államok és társadalmak alkotásáról álmodoztak, most már elérkezett a részletes, pozitív kutatás és az erre alapított reformok kora.

E francia szellemű állítás túlzó ugyan, de sok igaz rejlik benne.

Századunk végén a társadalmi tudomány tényleg mind-egyre nagyobb mértékben alkalmazza a leíró módszert. Részletes, nagy időt kívánó, gondos megfigyeléseken, mélyreható, elemző kutatásokon alapulnak a tudományos igazságok, majd a gyakorlati reformjavaslatok. És ott, a hol a társadalmi tünetmények számbelileg is kifejezhetők, a leíró módszer előrenyomulásával kapcsolatban az a sajátos új irányzat mutatkozik, hogy a nagy számokba vetett hit csökkent; az általános statisztikai megfigyeléseknek csekélyebb értéket tulajdonítanak; előtérbe nyomul a részletes, elemző, mélyreható social-statisztikai vizsgálati módszer.

A munkásstatistikai hivatalok Amerikában, Európában és Ausztráliában, az angol kir. bizottságok nagy jelentései, számos országos, vidéki vagy egy-egy városra vonatkozó enquete a continensen, magántudósok munkálatai, mint a milyen különösen Booth***) műve; az amerikai és angol egyetemi és tár-

*) Fölolvastattam a Magyar közgazdasági Társaság 1899-iki közgyűlésén.

**) Charles Booth: *Life and labour of the people in London*, kilencz kötet.

sadalmi telepek (settlementek); a tanítással és tudományos kutatással egyaránt foglalkozó London School of Economics és a Library of Political Science, az amerikai Politikai Akadémia sociologiai osztálya, az Institut des Sciences sociales Brüsszelben; a chicagói egyetem sociologiai facultása; a Société Internationale des Etudes pratiques d'économie sociale Párisban stb. --- mindezek a leíró anyag egész tömegét, a megfigyelésen alapuló legbecsesebb adatok halmazát szolgáltatják. De a mostanig fölmutatható eredmények is csak úgy voltak elérhetőek, hogy e kutatások ujszerű berendezésekkel történtek, tökéletesített technikával, költséges vizsgálatokkal, kellő segédszemélyzettel a vizsgálatok végzésére és a gyűjtött anyag földolgozására.

A természettudományok művelői korábban tudatában voltak igényeiknek és ügyesebben tudták az államhatalommal és az adakozó társadalommal szemben érvényesíteni; e nélkül nem is emelkedhettek volna tudományosságuk mai fokára.

A társadalmi tudományok is csak akkor haladhatnak, ha nagy számmal állanak rendelkezésükre oly eszközök és intézmények, a melyek útján a tudományos megfigyelés és kutatás, s az élet gyakorlati igényeinek kielégítése lehetséges. A természettudósok observatoriumainak, muzeumainak, kísérleti és megfigyelő és egyéb állomásainak mintájára kell alakulniok a hasonló társadalmi tudományi intézményeknek is.

Ezek tudományos jelentőségéről talán fölösleges is szólni, mert hisz napról-napra többen követelik, hogy a socialis tudomány módszerileg — de csakis módszerileg — közeledjék a természettudományokhoz; hogy nagy történeti és leíró anyag alkossa azt az alapot, a melyre majdan egy későbbi kor fölépítheti az új társadalmi tudományt.

De gyakorlati jelentőségek is igen nagy. Nem lehet tagadni, hogy világszerte növekedőben van az állam és község beavatkozása a társadalmi életbe. Bármily nézetet foglal el valaki az államok és községek social-politikájával szemben, e ténynyel számolnia kell. Kétségtelen, hogy csak a tényleges viszonyok alapos ismerete képesít megfelelő reformok alkotására, mert csak a socialstatistika és a leíró társadalmi tudomány szolgáltatta adatok alapján ismerhetők meg a társadalmi rétegek viszonyai és az ezek javítására vagy megváltoztatására szükséges eszközök.

II.

A Musée Social keletkezésének előzményei a francia világtárlatok történetében keresendők. Az 1867. világtárlaton Le Play, a francia descriptiv iskola megalapítója, azt indítványozta, hogy a Champs de Marson külön osztályt szervezzenek; tárlata és versenye volt ez azon munkaadóknak, a kik békés egyetértésben élnek munkásaikkal és ezek anyagi és erkölcsi jólétét szívökön hordják. 600 gyár és nagykereskedő ház vett részt e tárlaton.

Az 1889. világtárlaton külön nagy csoportot alakítottak az Economie Sociale számára.*) E csoport nagy sikert aratott, 16 osztályra oszlott és 40 terem töltött meg. Modellek, védelmi- és egészségügyi eszközök és gépek, képek, graphikai ábrák, nyomtatványok voltak kiállítva. E tárlat azonkívül valóságos nagy enquête is volt, mert az egyes csoportok francia kiállítóihoz részletes kérdőívet intéztek. Az így begyűlt anyagot azonban nem dolgozták föl; igazi francia módon inkább tervezete mint kivitele volt megfelelő.**)

Az egész tárlatról jó tájékozást nyújt Leon Say könyve: *Economie Sociale*, összevont tárlati és jury jelentés. A tárlatot már úgy tervezték, hogy az összegyűjtött anyagot megőrzik. E terv megvalósítása, a tárlat bemutatása után, közhajjává lett. A kiállítók Leon Say kérelmére átengedték a tárgyakat. Azokat ideiglenesen a Palais des Arts libérauxban helyezték el. Jules Siegfried kereskedelmi minister közbenjárására azután a francia kamara 40.000 francot szavazott meg, hogy a tárlatot állandósítsák és a Conservatoire des Arts et Metiersben elhelyezzék. Mielőtt azonban e terv megvalósult volna, Chambrun gróf 1894 május 14-én megalapította a

*) Egyéb tárlatok is helyadtak a társadalmi intézményeknek. Így a chicagói 1893-iki tárlat, mely azonban csak gyenge mása volt az 1889-iki francia tárlatnak; a lyoni 1894-iki munkásügyi tárlat; a berlini 1896-iki és a lipcsei 1897-iki ipartárlat, stb. A balesetek elleni védekezés ügyében általános német tárlat volt 1889-ben Berlinben és nemzetközi 1894-ben Milanóban.

***) Instructions et Questionnaires de l'Exposition d'Economie sociale, Paris. Imprimerie Nationale.

Musée social, körülbelül másfél millió franc tőkével. Ugyanezen év augusztus havában nyerte el a Musée közhasznú voltának elismerését és azóta működik.

III.

Alig néhány hónapja, hogy Chambrun gróf meghalt s helyén való talán, hogy mielőtt a társadalmi muzeumról szólanánk, megismerjük alapítója életét.

Chambrun gróf Párisban született, 1821-ben; régi nemesi családban. Atyja ezredes, nagyatya XVI. Lajos tábornagya volt. Jogot végzett. 1850-ben alpræfectus, 1851-ben a Jura departement præfectusa lett, 1857-ben képviselővé választották. 1871-ben az Assembler nationale tagja volt, 1876-ban senator. 1879-ben visszavonult a nyilvános élettől. 1853-ban nőül vette Godard-Desmarets kisasszonyt, a baccarat-i híres kristályüvegyárak tulajdonosának leányát és örökösét. A közpályáról visszavonultan elvesztette szeme világát s ezután a művészeteknek és az irodalomnak élt. Kiváló tudósokkal és művészekkel vette körül magát. Párisi házában, a mely régenté a francia királyi család egyik palotája volt, és nizzai villájában és parkjának márványcsarnokában előadatta a maga házi zenekarával Mozart, Beethoven és Wagner remekműveit s fogadta barátjai látogatását.

Sajátságos, hogy az az ember, a ki mögött egy egész élet állott, nem talált lelkének megnyugvást e nyugodt visszavonultságban. Sőt gondolkodva és tünődve egy napon cselekvésre határozta magát. Inkább alkotni vágyott, mint mások munkáját bámulni; szívét, szellemét, hatalmát, vagyionát a munkások és parasztok ügyének szolgálatába akarta állítani.

Felesége halála, 1891-ben, csak megerősítette abban a már megérlelődött tervében, hogy jót kell tennie. De nem közönséges jótékonytságot akart gyakorolni; a munkások nevelési ügyét, a kölcsönösségen alapuló együttműködést minden alakjában művelni óhajtotta s fel kívánta költeni a nagy közönség lelkiismeretét. Meggyőződött róla, hogy a társadalmi tüneményeket még nem ismerik kellően, s központot akart szervezni gyűjtésökre és a nagy tömeg között való terjesztésökre. Így

alapította meg körülbelül másfél milliónyi összeggel a Musée socialt.

50—50 ezer franczal támogatott négy különböző, közgazdasági és társadalmi téren működő társaságot.

Négyszer tűzött ki 25 ezer francnyi díjat pályamunkák jutalmazására, a nyereségben részesedés, a mezőgazdasági szövetkezetek, a munkás és vállalkozói egyletek, s a munkásbiztosítás kérdéseire. Három tanszéket alapított Párisban, egyet az école libre-en a társadalmi gazdaság elméletének, egyet a Sorbonne-on a társadalmi gazdaság történetének és egyet a faculté de droit-n az összehasonlító társadalmi gazdaságtannak. Oly emberek, mint Gide és Espinas csak e tanszékek föllállításával juthattak Párisba s befolyásuknak és munkásságuknak köszönhető majd, ha a Société d'economistesbeli maradi közgazdaság le fog tűnni.

Sociológiával foglalkozó ifjak számára értekezleti folyamat alapított, melynek már több mint 150 tagja van.

Százezreket áldozott még szülő munkásnők segélyezésére, ipari és mezőgazdasági munkások aggkori járadékára, a mezőgazdasági szövetkezetek versenyeire, külföldön végzendő tudományos kutatások és utazások czéljaira. Közvetlen halála előtt új tervekkel is foglalkozott. Társadalomtudományi nagy lapot akart alapítani e czímmel: *Le Travailleur universel*. Azonkívül a vidéken a párisi Musée socialhoz hasonló intézeteket szándékozott létesíteni. A szövetkezésnek lelkes híve volt, ebben látta a társadalmi kérdések egyedüli megoldását; mint az alliance cooperative internationale tiszteletbeli elnöke részt is vett ennek párisi s delfti munkálkodásában. Igazi meggyőződéssé érlelődött benne a foi sociale s arra vágyott, hogy lelke gazdag tartalmát másokkal is közölje. Hitte, hogy embertársai nagy tömegén tényleg segíthet és az esetleg sikertelen törekvéstől is önszive nemesítését várta.

Ravatalánál ott gyászolt egész Franciaország. S való, a mit róla egy német barátja Boedicker írt. Chambrun gróf a régi aristokratikus tradícióju Franciaország gyermeke. Bár a democratá köztársaságban sok elveszett a régi tradíciókból, de nagy tehetségű nép nem tagadhatja meg múltját és a régi tradíciók új irányzatokkal egyesülten nemes virágot hajtanak. A «sociális gróf»-ban is együttesen meg voltak a régi hagyományok és az újkori törekvések. Egyéni élete a finom művelt-

ség legmagasabb fokát mutatta, de fogékony volt nagy tömegek társadalmi érdekei iránt is.

A Musée social alapításában Chambrun grófot két barátja támogatta: a polgár Leon Say és a plebejus Jules Simon. Tréfásan mondogatta volt Chambrun gróf, hogy Jules Simon rá hagyta Franciaország munkásait; ha valaki — ő híven teljesítette a rá bízott föladatot.

IV.

A Musée social célja, mint alapszabályaiból kitűnik, hogy a munkások anyagi és erkölcsi jólétének előmozdítására szolgáló intézményekről és szervezetekről ingyen tájékoztatást nyújtson a közönségnek: informálással és tanácsadással, könyvek, okmányok, alapszabálytervek, rajztervek, minták nyújtásával. Vallási és politikai discussiókba azonban nem bocsátkozik.

Céljának elérésére szolgál 1. állandó kiállítás, 2. könyvtár és dolgozóterem, 3. mindennemű informatio megadása, 4. technikai fölvilágosítások egyes társadalmi intézmények létesítésére, vagy fönnállók megváltoztatására, 5. conferenceok, előadási cursusok is, szóbeli bemutatások; a kiállított tárgyak magyarázata és a társadalmi intézmények széles körben való megismertetése, 6. tanulmányi kiküldések Franciaországba és a külföldre, 7. folyóirat, könyvek és gyűjteményes munkák kiadása, 8. pályázatok hirdetése és pályaművek jutalmazása.

Ez alapszabályi kereten belül fejlődött az elmúlt öt esztendőben a Musée social. Rendkívül érdekes azonban megállapítani azt, hogy tulajdonképen egészen mássá nőtte ki magát ez intézmény, mint a minek neve szerint is eredetileg szánva volt. A világtárlati tárgyak megőrzése útján megvalósult ugyan az állandó társadalomgazdasági tárlat, a muzeumtárlat, de lassacskán háttérbe szorult azon tudományos és gyakorlati tevékenység mögött, mely a muzeumban életet nyert. Soroljuk föl már most, hogy tényleg mily teendőket végez, mily föladatokat teljesít ma a Musée social. Az egész muzeum immár nyolcz szolgálati csoportra (servicere) oszlik számos alcsoporttal, melyekről összegezve akarunk megemlékezni.

Consultatiók. A muzeum tájékoztatással lát el bárkit, a ki társadalmi kérdésekkel foglalkozik, bármely főnnálló intézményről Franciaországban vagy a külföldön, mely a munkások anyagi és erkölcsi előnyét czélozza. Ha munkások, hivatalnokok, földművelők stb. egyesületet, termelési és fogyasztási szövetkezetet, vagy kölcsönös segélyegyletet akarnak alkotni; ha a vállalkozók vállalatuk számára nyereségben részesedést, nyugdíj- vagy biztosítási intézeteket akarnak létesíteni, ha a munkáskérdéssel foglalkozók lakásépítési társulatot, néphitelegyleteket vagy más társulatot akarnak alapítani, kimerítő útmutatást és tanácsot nyernek a muzeumtól. Ha pedig már létező, de meg nem felelő intézmények forognak szóban, a muzeum megvizsgálja az esetet és tanácsot szolgál. A rögtön elintézhető gyakorlati kérdésekre az igazgatóság közvetlenül válaszol a titkárság útján. Ha nehézségek merülnek föl, vagy külön szakértőket hallgat meg az igazgatóság, vagy egyes osztályaihoz fordul. Úgyszólván naponként ad a muzeum fölvilágosítást ilyen tárgyakban: munkáslakások; fogyasztási szövetkezetek; termelési szövetkezetek; nyugdíjintézetek; kölcsönös segélyegyletek; betegsegélyezés, biztosítás baleset ellen, aggkorra, munkaszünet esetére; nyereségben részesedés; takarékpénztárak; kölcsönegyletek; szakegyletek és testületek; jótékonyági intézmények; közsegély; iskolák; szak- és népkönyvtárak; néphitel; ingyenes hitel; munkabérekérdések; jogi kérdések stb. stb. Fél év alatt a szóbeli consultatiók száma 307-et, az írásbeliéké 240-et tett ki. A fontosabb consultatiókról külön iratcsomók (dossier-k) készülnek, a melyek a későbbi tanácsadást nagyon megkönnyítik. Az igazgatót tevékenységében egy ipari és egy mezőgazdasági delegatus támogatja, a kiknek külön ügykörük és osztályuk van.

Az ipari tanácsadó külön összeköttetéseket tart fenn a vállalkozói és a munkássyndikátusokkal, egyletekkel, a syndikátusok szövetkezeteivel, a vállalkozói kamarákkal és a munkástözsdékkal. Velök rendszeres csereforgalmat létesít és a munkások körében értekezletek tartásáról gondoskodik; az egyes ipar, illetőleg foglalkozási ágak viszonyairól enquéteket rendez és ha válság áll be egyik-másik iparágban, azt különösen tanulmányozza. A testületi és egyesületi lapokban foglalt anyagot rendezi és a muzeum dossier-iban szak szerint gyűjti. E folytonos munkásságnak az a czélja, hogy a muzeum a fejlődő

mozgalmakat már keletkezésüktől fogva figyelemmel kísérhesse, kellő tájékozottsága legyen bennök, esetleg pedig segílyt nyújtva vagy rendezve beavatkozassék. Az ipari delegatus részt vesz minden nemzetközi és francia congressuson, mely a munkásügygyel foglalkozik vagy azzal kapcsolatban van; végre állandó összeköttetésben van a sajtóval.

A mezőgazdasági delegatus kapcsolatot létesít a muzeum és a mezőgazdasági egyletek és érdekképviselések között. Különösen élénk eszmecserét folytat a mezőgazdasági syndikatusokkal, hitelszövetkezetekkel, kölcsönösségi, eladási egyletekkel. Ugyancsak figyelemmel kísér mindent, a mi történik és az eseményekről dossier-eket készít.

Az ipari és mezőgazdasági szolgálaton kívül a consultatióknál külföldi levelezők is támogatják az igazgatót. Támogatást nyer továbbá a muzeum saját osztályaitól. Ezek nemcsak a muzeum tisztviselőiből, hanem egyéb egyesületek képviselőiből is alakulnak, úgy, hogy a muzeum ez osztályokkal tényleg mintegy hálóval vonta be egész Franciaországot.

Hét ilyen sectio van: 1. társadalmi kérdésekkel foglalkozó egyletek, 2. mezőgazdaság, 3. munkásegyletek és szövetkezetek, 4. társadalmi biztosítás, 5. munkaadói (patronalis) intézmények, 6. jogi ügyek, 7. kiküldetések, tanulmányok és enquête-ek osztálya.

Külföldi levelezés. A muzeum külföldi levelezői szaktudósok, a kik nemcsak a fönnebb említett fölvilágosítás föladatát teljesítik, hanem állandóan informálják a muzeumot bizonyos kérdésekről. E jelentések vagy a muzeum folyóiratában jelennek meg, vagy dossier-eket töltenek meg, a melyek szakkérdések szerint vannak rendezve. E dossier-k máris igen becses anyagot rejtenek magukban. A külföldi levelezők azonkívül megvásárlásra ajánlanak könyveket a muzeum könyvtárának.

Enquéték és kiküldetések. A consultatiós szolgálat is közreműködik ugyan, hogy a muzeum anyaggyűjteményeket nyerjen; de még több hasznát veszi kiküldötteinek, a kik a muzeum igazgatása szerint statistikát, fölvételeket, részletes leírásokat készítenek, enquête-eket vezetnek. Elmennek a strike-ok színhelyére, beutaznak egyes vidékeket stb. Részt vettek az utóbbi években az összes munkásügyi congressusokon és tény az, hogy e congressusokról a muzeum folyóiratában jelentek meg a legmegbízhatóbb és legjobb tudósítások.

Chambrun grófnak különös bőkezősége 1895-ben, 1896-ban és 1897-ben lehetővé tette, hogy egynéhány kiváló szaktudósból és egynéhány fiatalabb emberből alakult missió külföldi tanulmányútra mehessen. E tanulmányutak eredményeképpen ma már több nagy, nevezetes munka jelent meg, a melyek közül csak az angol trade-unionismusról, a németországi mezőgazdasági népeességről, s az olasz társadalmi gondoskodásról szólót említem föl. Épen jelenleg van tanulmányúton a muzeum egy-egy missiója Ausztráliában és Amerikában.

Könyvtár. A muzeum könyvtáráról csak annyit mondhatunk, hogy a londoni könyvtárral egyetemben ma már a világ legjobb társadalomtudományi dolgozó könyvtára. Körülbelül 15 ezernyi kötet munkát tartalmaz, az összes folyóiratok pedig teljességben meg vannak benne. Rendkívül emeli a könyvtár becsét a már többször említett dossier-k gyűjteménye, a mely napról-napra gyarapodik. A dossier-kben az egy-egy kérdésre vonatkozó összes bibliographiai adatok, parlamenti nyomtatványok, szakférfiak véleményei, szakegyletek levelei egyesítve vannak és valóban kincses bányái a kutatásnak.

Értekezletek. A muzeum gyakran rendez előadásokat; a fősúlyt saját tapasztalaton nyugó bemutatásokra helyezi. Ez értekezleteken szakembereken kívül sok munkás is részt vesz; az előadást általános megbeszélés követi.

Folyóirat. A muzeum 1896 óta folyóiratot ad ki. 1898 végeig e folyóirat tulajdonképpen két részből állott; circulaire *A* és *B*. Az egyik inkább a nagyközönséget is érdeklő kérdéseket tárgyalta, a másik főleg a társadalmi intézmények technikájának kérdéseivel foglalkozott. Azonban 1899 január elseje óta a folyóirat két részét egyesítették. Benne a modern társadalomtudományi kutatásnak rendkívül becses anyaga van lévén s kitűnő önálló tanulmányokat, pontos referátumokat s jó irodalmi ismertetéseket foglal magában. De különösen érdekes az úgynevezett muzeumi szolgálat rovata, melyben részletes tájékoztatás van a muzeum tevékenységéről. E rovatnak épen mezőgazdasági része rendkívül meglepő, mert e vállalkozás az első, mely a mezőgazdasági munkásügy terén mind tudományos, mind gyakorlati sikereket mutathat föl. A folyóirat 5000 példányban jelenik meg.

Kiadványok. A már fönnebb említett könyvkiadványokhoz, a melyek az egyes kiküldött bizottságok munkálatainak

köszönik megjelenésöket, számítandó még egész sora azon becses műveknek, melyek a muzeum kiadásában láttak napvilágot; különösen a pályamunkák tartoznak ide.

Állandó társadalomgazdasági kiállítás. Képekből, grafikai táblákból, mintákból, alapszabályokból stb. áll. De azonkívül a muzeum nagy termének falaira öles betűkkel mintegy rá van írva az, a' mi a társadalmi kérdések lényegét illeti. Csak a fontos címeket soroljuk föl: ipari és mezőgazdasági syndikatusok; syndikatus-unio; tanoncz-ügy; munkabérszerződés; bér; gyári bizottságok, nyereségben részesedés; békéltetés, termelési szövetkezetek, fogyasztási hitelszövetkezetek; közegészségügy; lakóházak; műhelyek; lakások; lakásügyi szövetkezetek; baleset elleni védelem; biztosítás; betegsegélyzés, rokkantság és aggkor elleni biztosítás; életbiztosítás; takarékpénztárak; munkanélküliség esetére való segély; mulatóságok; társadalmi körök, egyletek; patronalis intézmények és takarékpénztárak; állami vállalatok; állami segélypénztárak; állami törvényhozás stb.

Jutalmak. A muzeummal kapcsolatban vannak Chambrun gróf különböző díjalapításai. Ezek érem kíséretében nyugdíjából állanak, a melyeket az ipar és a mezőgazdaság érdemes munkásai nyerhetnek el. A kiosztás napja a «fête du travail» neve alatt már-már meghonosult Franciaországban. Ugyancsak díjakat tűzött ki Chambrun gróf azon mezőgazdasági syndikatus jutalmazására, a mely legjobban teljesíti föladatát. Tudományos munkák jutalmazására tudvalevőleg szintén adott összegeket. Eddigelé a nyereségben részesedés és a munkásegyletek kérdésére hirdetett pályázatot döntötték el. A munkásbiztosítás kérdése még függőben van. A megjelent művek lényegesen gazdagították a szakirodalmat s talán nem fölösleges megemlítenünk, hogy a szintén jutalmazott bírálatok is becses anyagot tartalmaznak.

Összefoglalva tehát a Musée social tevékenységének egészét, látjuk, hogy a tulajdonképeni muzeumtárlati rész háttérbe szorult. A Musée socialban ma már nagyszabású társadalmi intézményt kell látnunk. Egyrészt a kutatást és nyilvántartást végzi a modern vizsgálati módszer tökéletes technikájával, másrészt előmunkálatokkal támogatja a törvényhozást és a kormányt, mely a muzeum szakvéleményét törvényalkotás céljából kikéri. Végre nagyjelentőségű gyakor-

lati tevékenységet fejt ki: a vállalkozók, munkások s az érdeklődő társadalom jóléti és szövetkezési intézményeit, a társadalmi békének igaz eszközeit mozdítja elő.

A muzeum neutralis területén békésen találkoznak munkaadók és munkások; érdekesoportok képviselői és társadalmi reformerek s a kormány praëjudikálása nélkül kifejezhetik óhajaikat s előbbre vihetik a társadalmi reformokat. A Musée social törzskarának hivatalnokai és tudósai hasonlítanak az angol egyetemek fellow-ihoz; független, gondtalan, állásban teljes lelkesedésökkel szánhatják életüket a tudományos kutatásnak és a társadalmi tevékenységnek.

A Musée socialnak megfelelő más intézmény, mely hasonló anyagi eszközökkel rendelkeznek, ez idő szerint nincs. De vele rokon intézmények vannak más országokban is, sőt a Musée social mintájára új alkotásokat terveznek.

Hollandiában ez év január havában a delfti dr. Eringard fölszólítására hatvanan egyesületet alakítottak oly czélból, hogy a párisi Musée socialhoz hasonló intézményt létesítsenek.

Az alapításban résztvesznek pártkülönbség nélkül szabadelvűek, clericalisok, socialdemocraták. Consultatiókat, társadalmi és gazdasági kutatásokat fognak szervezni és nyilvános társadalom-tudományi könyvtárt alapítani.

A londoni School of Economics and Political Science, — Anglia kiváló szakkönyvtárával, már a mult évben szervezett egy Bureau of Statistical Informations-t s tervbe vette, hogy ez intézményt még a Musée socialnál is nagyobb szabásúvá fejleszti.

A porosz Zentralstelle für Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen, annyiban hasonlít a párisi intézethez, hogy gyűjteményei vannak és igen fontos tudományos kutatásokat végez. Gyakorlati tevékenységet csak újabban kezd kifejteni, különösen a mióta vele kapcsolatban egy Centralstelle für ländliche Wohlfahrtseinrichtungen (1896-ban) és egy Deutsche Centralstelle für Armenpflege und Wohlthätigkeit (1899-ben) alakult. E szervezetek mind egyesületi alkotások, a melyek tagsági díjából, hozzájárulásból és más egyetek támogatásából fődözik kiadásait. Ezenkívül van Németországban egy Deutsches Museum für Unfallverhütung; alapját már 1887-ben megvetették s 1889-ben a baleset elleni védekezési tárlat

tárgyaival gyarapodott. E muzeumot curatorium vezeti, élén a birodalmi biztosító hivatal elnöke áll.

Egyébként Németországban már mintegy tíz évvel ezelőtt fölmerült a terv és a képviselőházban is visszhangra talált, hogy egy német társadalmi muzeumot, Museum für sociale Praxis alakítsanak.*) E muzeum magába fogadná azon gyűjteményeket, melyek a fönnebb említett intézményekben megvannak. Kiterjeszkednék a baleset elleni védekezés, a munkásvédelem, az ipar-egészségügyi és a jóléti intézményekre. Nagyon valószínű, hogy már a legközelebbi időben állami vezetés alatt és költségen létrejön ez intézet. A német szakirodalom azt a várakozást fűzi hozzá, hogy még a francia muzeumot is túl fogja szárnyalni.***) Ide kell még sorolnunk a bécsi iparegészségügyi muzeumot is, mely szintén mint egyesület alakult meg körülbelül kilencz évvel ezelőtt.

Ha megvalósulnak azok az újabb törekvések, melyek nemzetközi munkásvédelmi hivatal vagy nemzetközi munkásstatistikai hivatal fölállítását célozzák, akkor ismét gyarapodik a társadalmi muzeumhoz hasonló intézetek száma.

1897-ben a zürichi munkásvédő congressus, úgyszintén az 1897-iki brüsseli congressus határozatához ***) képest e nemzetközi hivatal fölállításának ideje akkor érkezik el, ha három állam hozzájárul. És úgy látszik, mind osztrák, mind svájci, mind német részről megvan a hajlandóság ily intézet létesítésére. Lecher dr. képviselő indítványára az osztrák képviselőházban 1898 október havában tárgyalták e kérdést. Dipauli kereskedelemügyi minister rokonszenvét fejezte ki a javaslat iránt; jelenleg külön bizottság tárgyalja a javaslatot. A berni társadalom-tudományi egyesületben Curti 1898. év végén pendítette meg a nemzetközi munkásvédő hivatal eszméjét. Terve nagyjában azonos a Lecherével.

Berlinben 1899 május 3-án Berlepsch minister elnöklése alatt körülbelül hetven kiváló socialpolitikus, képviselő,

*) Müller képviselő indítványa 1892 febr. 6. Roesicke képviselő 1892 febr. 9-én, Wurm socialista képviselő ugyanakkor, ismét Roesicke 1897. febr. 26. és 1899 január 28-án, Möller, Hietze, Wurm és Freih. v. Stumm képviselők ugyanakkor.

***) *Sociale Praxis*, 1899. 22. és 28. szám.

****) Mind a két határozat voltaképen az 1890-es berlini nemzetközi munkásvédelmi conferentia határozatában gyökeredzik.

egyetemi tanár és hivatalnok gyűlést tartott és a munkásvédelem nemzetközi szövetkezetének, illetőleg a Svájcban szervezendő nemzetközi hivatalnak föllállítása mellett foglalt állást.

V.

Ha már most a társadalmi muzeum ügyét hazánk érdekei szempontjából tekintjük, úgy hiszem, nem tagadhatjuk, hogy társadalmi viszonyainkról, munkásaink helyzetéről, az országban meglevő bajokról jóval kevesebbet tudunk, mint a mennyit tudnunk kellene ahhoz, hogy megfelelő social-politikát követhessünk. Már pedig meggyőződésünk, hogy napról napra növekedik azok száma, a kik valljuk, hogy Magyarország csak úgy boldogulhat, ha nem tisztán termelési érdekeinek fölvirágoztatásán és gazdasági haladásán munkálkodik, hanem rálép a social-politikai alkotások terére is.

Ha pedig igazán akarunk social-politikai munkálkodást kifejteni: törvényeket alkotni, ipari, városi és mezei social-politikát üzni, akkor épenséggel nem elegendő, ha némely osztrák vagy német törvényt rossz fordításban átültetünk, vagy az ipar-törvényen talán egyet foldozunk. Saját viszonyainkat kell legalaposabban tanulmányoznunk a modern social-tudomány minden eszközével, a külföldi törvényeket és intézményeket technikai kivitelök részleteiben kell megismernünk és azután mérlegelnünk, hogy azokból mit használhatunk, mit nem. És mindezt nem szabad a hivatalos helyiségek titkos homályában tennünk, elszigetelten az élet igaz érdekeitől. Helyet kell adnunk e munkában az érdekelt vagy érdeklődő társadalomnak, sőt mi több, föl kell keltelnünk a társadalom irányadó köreinek érdeklődését és rokonszenvét. Meg kell értetnünk velök, hogy a social-politika nem kárukra, nem jogaik csorbitására vezet, hanem előmozdítja az összes osztályok érdekközösségét.

Hogy vajon ez irányban e társadalmi muzeum föllállítása és fokonként való fejlesztése lendíthetne-e valamit, azt az illetékes körök elbírálására bizzuk. De meggyőződésünk, hogy négy mozzanat rejlik hazai viszonyainkban, a melyek társadalmi muzeum föllállítását indokoltá teszik.

1. Ime a brüsseli világtárlat számára gyűjtött munkásügyi anyag, a melyre körülbelül 5000 frtot költöttünk és itt lesz az az anyag, a mely a párisi világkiállítás társadalmi osztálya számára hozzávetőleg tizszer oly nagy költségvetéssel készül. Sőt e gyűjtemények a költségvetési pénzürtéknél jóval értékesebbek, mert hisz tudjuk, hogy ezek nagy része magánosok ingyenes hozzájárulása és rendes hivatali munkálkodás révén készül. Eleve kell tehát már gondoskodnunk róla, hol lehet majd e gyűjteményeket elhelyeznünk.

2. Van már három gazdasági muzeumunk: a kereskedelmi, a mezőgazdasági és a közlekedésügyi muzeum. A maga nemében bizonyos fokig mind a három megfelel céljának, de különösen a mi a tudományos kutatást és az egyöntetű vezetést illeti, még sok tenni való van hátra. Kiegészítésre is szorulnak; tevékenységöknek ki kell terjeszkedni a mezőgazdasági és közlekedési vállalatok munkásaira, illetőleg a kereskedelmi alkalmazottakra is.

3. Vannak különböző jóléti és jótekonysági intézményeink, a melyek évről évre nagy összegeket nyelnek el. Elért eredményeik azonban épen nincsenek arányban a rájuk fordított eszközökkel és ennek legfőbb oka az, hogy nélkülözik a központi szervezetet, az áttekintő vezetést és hiányzik az a tudományos alap, a melyen ily intézmények sikere egyedül nyugodhatik.

4. Végre ime a munkásstatistika kérdése. Már régóta foglalkoztatja kormányunkat és hovatovább elodázhatlan problémává válik. A munkásstatistika szervezésének szükségessége a legfontosabb érv, mely társadalmi muzeum fölállítására mellett szól. És ezért kell, hogy a munkásstatistikának némely kérdésére kiterjeszkedjünk, a nélkül, hogy annak egészét ezuttal felölelnök.

A munkásstatistika művelését az Egyesült-Államok kezdték meg. 1869-ben állították föl az első hivatalt Massachusettsben. Ma már harmincz államban van oly hivatal, mely vagy kizárólag a munkásstatistikával foglalkozik, vagy a melynek egyéb gazdaságstatistikai vagy munkáskormányzati ügyköre is van. Azonkívül pedig fönnáll Washingtonban az Uniónak munkásstatistikai hivatala 1884 óta, a mely 1889-ban a minis-teriummal egyenrangú departement-á alakítottatt. Ez unió hivatalának, melynek költségvetése a $\frac{1}{2}$ millió forintnyi évi

összeget majdnem eléri, az egész világ hálával tartozik azon kiváló, tudományos és gyakorlati kutatásokért, melyeket nemcsak az Egyesült-Államokra vonatkozólag, hanem számos európai kérdésről is végzett.

Angliában már előzőleg nagy enquêtes és gyárvizsgálati jelentések érdekes munkásstatistikai anyagot szolgáltatottak. 1886 óta a kereskedelmi ministeriumban munkásstatistikai osztály állt fönn, mely 1893-ban külön munkásstatistikai hivattalá lett. Uj-Seelandban, Victoriában, New South Wales-ben és Queenslandben ugyancsak vannak munkásstatistikai hivatalok. Franciaországban 1891-ben és Belgiumban 1894-ben szerveztek munkásstatistikai hivattal (office du travail). Az előbbi költségvetése közel 200.000 frt. Svájcban 1887-ben a munkások alakította munkástitkárságból lett a munkásstatistikai hivatal. Spanyolországban 1894 óta van munkásstatistikai hivatal. Németországnak munkásstatistikai bizottsága van 1892 óta, a mely a vizsgálatokat vezeti és irányítja, de statistikai földolgozásukat egyelőre a statistikai hivatal végzi. Azonban Németországban is mind hangosabban kívánják, hogy birodalmi munkáshivattal állítsanak föl s már is tárgyalások folytak róla a német képviselőházban.

Ausztriában már 1894-ben készült kormányjavaslat ilyen hivatal létesítésére, a mely azonban parlamenti úton szervezhető nem volt. De a 14. §. alkalmazásával az 1898-ik év végén mind a munkásstatistikai hivattal, mind a kiegészítéseül szolgáló nagyjelentőségű munkásügyi tanácsot szervezték; költségvetése 65.000 forintnál több lesz.

A munkásstatistika tevékenysége kettős. Egyrészt állandó tudósítás a föladata, másrészt esetről-esetre való vizsgálatokat kell végeznie. A munkabérekről, a munkakereslet és kínálat alakulásáról, a munkaidőről, a strike-okról és munkaszünetelésről kívánatos, hogy időről időre ismétlődő állandó tudósítás nyujtassék. Nem tekintve azonban ezeket, a munkásstatistika vizsgálati tere oly széles, a vele kapcsolatos munkák költségei oly jelentékenyek, hogy be kell vele érni, ha az egyes kérdések a szükség és a hozzájuk fűződő érdek sorrendjében beható tanulmányozás alá kerülnek. Így egyes foglalkozási ágak — vagy egy-egy vidék munkásságának összes viszonyai, a lakásügy, a táplálkozás, az alkoholizmus az egyesületi ügy stb. külön-külön vizsgálatnak alkothatják tárgyát.

Az általános országos statistika mindig az egész területre terjed s különösen arra ügyel, hogy semmi se kerülje ki figyelmét. A munkásstatistika ellenben egyes tipikus jelenségekkel vagy csoportokkal foglalkozik, de mélyebbre hatol, finomabban elemző munkát végez, mint amaz. A munkásstatistikai hivatalokról máris megállapított tapasztalati tény az, hogy bizonyos határokon túl a vizsgálati számok növelése nem gyakorol befolyást az eredményekre. Így például a német munkásstatistika rendesen beéri azzal, ha a vizsgálat tárgyát tevő esetek vagy egyének $\frac{1}{10}$ részéről szerez tudomást. Az általános statistikát továbbá központilag készítik, míg a munkásstatistikát gyakran a helyszínen kell elvégezni.

Már ez az érvelés is meglehetősen elválasztja a munkásstatistika körét azon föladataiktól, a minőket az úgynevezett általános statistikai hivatalok végeznek. De még jobban kitűnik ez elválasztás szüksége, ha a munkásstatistika rendelkezésére álló eszközöket és módszereket vesszük szemügyre. Vagy a rendes közigazgatási úton szerezhetők be az adatok, vagy specialis agensek útján, mint a hogyan az Egyesült-Államok kezdeményezték. E két módszer közt a választás nem lehet nehéz, mert ma már mindenki meggyőződött róla, hogy a közigazgatási hatóságok nem alkalmasak a munkásstatistikai adatok beszolgáltatására. Azok az országok, a hol mégis igénybe veszik őket, mint például Franciaország, nem is képesek a munkásstatistika terén becses eredményeket fölmutatni. A specialis agensek szakképzett egyének, a kik a helyszínen tesznek tanulmányokat, a megfelelő irodalmat, sőt a sajtót átkutatják s vizsgálatukat esetleg szóbeli kihallgatás vagy kérdő ívek kiküldése által kiegészítik.

Nézzük már most, hogyan oldhatnók meg a munkásstatistika kérdését hazánkban. Azzal könnyen tisztában lehet az ember, hogy a munkásstatistika föladatát a központi statistikai hivatal nem végezheti; nem végezheti azon elvi okoknál fogva, a melyeket már fönnebb kifejtettem volt, s a melyek nem teszik czélszerűvé, hogy a munkásstatistikát az általános statistikával összefogjuk. De ellene szól az a tény is, hogy — a mint az könnyen belátható — a magyar munkásstatistikának különösen a közel jövőben igen kis térre kell szabnia az állandó tudósítás föladatát. Oly országban ugyanis, a hol a munkásosztály nem szervezett, szinte lehetetlen megbizható,

egész országra vonatkozó adatokat nyerni még oly egyszerű kérdésekről is, mint a minők a munkabéré vagy munkaidőé. Csak néhány statisztikai hivatal képes ez állandó tudósítást kielégítően végezni: az angol hivatal és egy-két kelet-amerikai állam hivatala, mert területükön a munkásoknak trade-unióbeli szervezettsége nagy tökélyt ért el s maguk a munkások azok, a kik az állandóan ismétlődő statisztikai adat-szolgáltatást végzik.

Ha tehát bizonyos, hogy a munkásstatistikát hazánkban csak külön hivatal végezheti, ebből folyik egyszersmind az is, hogy e külön hivatalnak az lesz a föladata, hogy egyes fontos kérdéseket egymásutánjokban, kellő specialis vizsgálatok, enquêtes, adatgyűjtés alapján statisztikailag megvilágítson s törvényhozási elbánsárra előkészítsen. Föl kell vetnünk itt azt a kérdést is, vajon csak az ipari munkásokra terjedjen-e ki majd a magyar statisztikai hivatal tevékenysége, vagy pedig a mezőgazdasági és bányászati munkásokra is? E kérdés megoldásában Ausztria kitünő példával járt elő, a midőn az eredeti törvényjavaslat szándékát megváltoztatva, a mezőgazdasági és a bányászati munkásokat is a vizsgálat körébe vonta. Magyar munkásstatistika, mely nem terjeszkedik ki a mezőgazdasági munkásügyre, egyáltalán nem mehet komoly alkotásszámba. Kényes ellenvetés volna, ha valaki az eddig is végzett földmivelésügyi munkásstatistikai kutatásokra hivatkoznék. Mert e munkálatok a munkásstatistikai tudomány követelményeit nem elégítik ki, de gyakorlati alkotásokra sem szolgáltatnak kellő támpontot.

Összefoglalva tehát érvelésünk egészét, bizonyos, hogy brüsseli és párisi társadalmi kiállításunkat el kell majd helyezniünk és fejlesztésökről gondoskodnunk. Így tehát mindenképen kell valamilyen társadalmi muzeumot létesíteniünk. Csak czélszerű volna, ha már meglevő három gazdasági muzeumunkat, a melyek amúgy is reformot igényelnek, e társadalmi muzeummal összekapcsolnók; költségmegtakarítást is érnének el ezzel, de oly nagyszabású intézményt is létesítenénk, mint a milyen még a külföldön sincs.

Valóban nagy jelentőségüvé lenne ez a társadalmi muzeum, ha egyik osztálya jótékonyági intézményeink ellenőrzését és tudományos alapra helyezését végezné, másik osztálya pedig a munkásstatistika föladatait teljesítené.

A társadalmi muzeum egyszersmind munkásstatistikai hivatalul szervezve, jobban megfelelné hivatásának, mint a ministeriumnak egy esetleg alkotandó osztálya. Nem bürokratikus modorban, hanem érintkezésben érdekelttekkel és érdeklődőkkel végezné vizsgálatait, könnyebben létesítene kapcsolatot a társadalmi osztályok között s sikeresebben szállhatna szembe az alsó osztályok természetes bizalmatlanságával, mint a hogy azt ministeri hivatalnokok tehetik.

Meggyőződésünk, hogy nagy és jelentékeny érdekek fűződnének ily társadalmi muzeum föllállításához.*)

MANDELLÓ GYULA.

*) Legfontosabb munkák a társadalmi muzeumról: Blondel: *Die Société du Musée social in Paris. Jahrb. f. Ges. Verw. u. Volksw.* XX., 3. Leipzig. 1896. Bödiker: *Graf Chambrun und das Musée social zu Paris. Preuss. Jahrb.* LXXXV. Berlin, 1896. — Say: *Economie sociale, 2-e ed.* Paris. 1891. — Vinck. E. *Le musée social, conférence faite à l'Institut par M. Mabileau. Ann. de l'Inst. des sciences sociales.* — Bruxelles. 1899. *Le Musée social, circulaire*, Série A.: No. 1—24. Série B.: No 1—20. Paris 1896—1898. — Année 1899: No 1—5. Paris. 1899. — Musée social: *Inauguration.* 25. Mars. 1895. Paris, 1895. — Le Musée social. *Fête du travail* 3. Mai 1896. — Paris, 1896. — Le Musée social: *Stauts-organisation-services*, 1896. Paris. 1896. u. a. 1897. — u. a. 1898. *Obsèques du Comte de Chambrun, fondateur du Musée social.* 1871—1899. Paris. 1899. — *Sociale Praxis (Socialpolitisches Centralblatt)*. II. 542; VII. 631; VII. 1033; VIII. 386; VIII. 578. Leipzig 1893—99.

NEMZETI JÁTEKSZÍN, MINT KÖZÜGY.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

III.

Ennek a rossz indulatú «altus»nak legyőzésére irányul az 1812-öt követő kor minden törekvése. Költők, írók, színészek, politikusok állnak a sorba, hogy a mit vesztek az országgyűlésen, azt társadalmi úton szerezzék vissza. Megkezdődik a kicsinyek, a jelentéktelenek harca, a nagyok, a hatalmasok ellen. «A mi korunk — írja Kazinczy 1812 elején***) — frivolitásnak kora: megalacsonyítottak bennünket, hogy velünk mind azt tehessék, a mit akarnak. Illő, hogy ki erőt érez magában, ellene szegezze magát a reánk törő szörnyű veszedelemnek. Poetai munkák erre igen alkalmasak, mert a nem siket olvasót vonzák az olvasásra.» Sokan vannak vele egy véleményen, mint levelezése tanúsítja. Erdély egyik szögletéből írja neki a mély eszű Cserey Miklós: «A publicus spiritus ébredése nélkül soha egy Nemzet sem igazított a maga baján.» «Hidd el — írja egy más alkalommal, — hogy egy nemzetnek az ő boldogulása és tisztessége az erköltsitől függ, mert akár mennyit tudjanak a tudósai, ha az égnék minden csillagait s a földnek minden férgeit úgy ismernék is, mint a kis ujjokat, de ha erkölce nincs a Népnak, a nemzet ott marad, a hol volt s a tudomány némelyekre nézve házi gyönyörködéssé, némelyekre nézve nyerekedéssé, némelyekre nézve

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 277. és 278. füzetében.

**) Lev. IX. K. 270. lap.

pedig a visszavonásnak s ellenkezésnek gyulasztó fáklyájává válik.¹⁾»

A kormánynak az a frivolitása, melylyel a nemzetnek több száz millió értékét, a devalvatio törvényellenes tényével megsemmisítette; ²⁾ az országgyűlésen a jókkal szemben kifejtett erőszak s a gyöngékkal szemben tanusított kegyosztogatás; a nemzetnek hadakozó és adózó géppé való aláülyesztése s a nemzet végtelen áldozataiért járó jogtiprás, végleg elkeserített mindenkit. Csak egy mód volt e helyzetből való kijutásra, ha a nemzet társadalmi úton kezdi meg az átalakítás munkáját s megmutatja, mint Kazinczy látta az 1811/12. országgyűlés egy-egy tényéből: «érzi, hogy Nemzet.»³⁾

A játékszín kérdésében is a nagyobb küzdelem csak most kezdődik.

Alig telt el két év az országgyűlés befejezése után, a pesti magyar színészeket a vidék gyakorló iskolájába küldötték el. Ekkor kezd Kulcsár István a lapjában híveket toborzani annak az eszmének, hogy állandó épületet kell Pesten a magyar színészetnek emelni.⁴⁾ Kérésével főurainkhoz fordul, mintha elfelejtette volna, hogy ezek nagy többsége ott ült 1812-ben a főrendek tábláján. Ez az épület szerinte bizonyosága lesz annak, hogy a nemzet valóban becsüli önmagát s másokkal is éreztetni kívánja a maga méltóságát. «Mit is érdemelne egy olyan Országos Nemzet, mely sem maga magát betsülni, sem másokkal becsültetni nem akarná?» — kérdi elragadtatással.

Kulcsár nem állott egyedül e hazában naiv ábrándjaival. Úgyszólván személyében egyesültek az efajtájú rajongók összes gyöngéi, összes jó tulajdonságai. Szerette a nagy szólamokat s szerette a tömjénhintést. Azokkal akarta megnyugtatni honfitársait valódi nagy eszmék, józan kezdeményezés híjával; ezzel meg pazarul bánt, midőn hazánk gazdag főuraihoz szólt. Sokat, mindent akart egyszerre elérni, terv és számítás né'kül. A színházi telek jövőbeli kilátásaiért szélnek bocsátotta a meg-

¹⁾ J. h. IX. k. 58. és 203. lap. V. ö. Kazinczy levelét Cserey Miklóshoz u. o. 219. l.

²⁾ A Patensről azt írta gróf Dessewffy Kazinczynak, hogy ez a «legnagyobb politikai szemtelenség, melyet csak gondolni lehetett.» (J. h. IX. k. 28. lap.)

³⁾ J. h. IX. k. 516. lap.

⁴⁾ Hazai és Külföldi Tudósítások 1815. I. 393—4. lap.

lévő társulatot. Nemzeti hivatásról beszélt a szegényeknek, hogy mint éhező királyok, garderobe nélküli királynők, mint kopott ruhájú hercegek s lakás nélküli udvaroncok, a színpadi deszkákról lelkesen hirdessék, hogy nyelvében él a nemzet!

Az első sikereken szeretett elandalodni. Nyomukban a legvérmesebb remények keltek szárnyra s nemsokára ezek forgószele magával ragadta őt a legkalandosabb tervelgetésekbe. Eleinte tisztán a jelennek él. Az adományok alkalmi filléreivel sikra mer szállni a német színészet állandó segélye ellen. Forintokkal küzdött ezek ellen. S midőn ennek sikertelenségét utóbb belátni volt kénytelen, lemond a meglévő színészetéről s egy új eszmét hirdet: az állandó színi épületét. Tudjuk, hogy ez is mily szerencsétlen véget ér. Telket vesz kellő tőke nélkül s nemsokára a házon lévő adósságok kamatai, meg a telekadó, fölemésztenek egy oly tőkét, melylyel befektetés nélkül egy kisebb színházat idővel föl lehetett volna építeni. Hazafias buzgósága őszinteségében nem lehet kételkedni; de tervei nem voltak életrevalók; buzgalmát inkább elfecsérelte mint értékesítette; jó szándéka nagyobb volt gyakorlatiasságánál s szakértelme kisebb lelkeségénél a színtársulat vezetésé körül. Nagyúrilag bőkezű nem lehetett, de a kis gazda fukar számításához sem értett. A vármegyék adományait is föl szerelésekre használta föl, a miért később sok kellemetlensége akadt a pénzeket kezelő Pestvármegyének.

Széchenyi föllépéséig a Kulcsár-féle typosok több helyütt a vidéken is fölmerülnek. Ha ébren tartották is a játékszín iránti érdeket a közönségben, magát az ügyet nem igen vitték előbbre. Azt lehet mondani, hogy az 1812-öt követő 20 év, a hazafias érzelmű, de kevés pénzü buzgólkodók kora, kik országos játékszín helyett csak a magukéért tudnak lelkesedni.

Egy Széchenyire volt szükség, ki a Kulcsár-féle kicsinyes, de lassan nagyon is népszerűvé vált foltozgató mód helyett egy újabbat hozzon forgalomba és a magyar színészet lábra állítását épen ott kezdje meg, a honnan Pestmegye 1815-ben apostoli útjára küldötte: a központban.

Ez a kor különben sem volt alkalmas arra, hogy a nemzet országos érdeklődéssel gondolja a színészetet, midőn az alkotmányérelmek veszedelmes rendszeressége az alkotmányos életet gyökereiben támadta meg. A majdnem másfél évtizedig szünetelő országgyűlések korában a kormány annyi

ujabb és nagyobb nemzeti sérelemről gondoskodott, hogy ezek mellett, legalább országos fontosság tekintetében eltörpült a játékszín ügye. De hogy az eszme oly mély és erős gyökereket vert a nemzet java részében, hogy a színészet nemzeti fontosságát nem tekintették többé kétséges dolognak, ezt épen e kor vidéki színészetének köszönhetjük. A mit a törvényhozás nem tehetett, azt a magyar társadalom lelkesei pótolták ki Debreczenben, Kassán, Miskolczon, Székesfehérvárott és főkép Kolozsvárott. E vidéki élet kisszerű, de patriarchalis keretén belül nevelődött föl a magyar színészet. Ha tagjai nem lelkes emberek, kik átérzik a hivatásukból folyó kötelességet még néhol a nyomor iskolájában is, bizonyára közönséges komédiássá válik a magyar színész, kenyérkereső köznapi mesteremberré. Az igaz hazafias lelkeség az e korbéli magyar színészetnek minden más nemzetekéitől megkülönböztető jellemvonása. De ilyenekké az irodalom nevelte őket s a KK. és RR. országgyűlési komoly érdeklődése. Kazinczy, Katona, a Kisfaludyak vezetésének nyoma megérzik azon a magyar színészen, mely a fordított darabok végtelen sorában az eredeti drámairodalomnak egyetlen számbavehető termékét sem hagyta figyelmen kívül. Ezen kölcsönös érintkezésben és nevelő egymásra hatásban keresendő irodalom- és műveltségtörténeti jelentősége. Az országgyűlések érdeklődése — bár védő törvényt nem alkothatnak mellette — közügygyé avatja a magyar színészetet, méltónak az egész nemzet érdeklődésére. Igaz, hogy ily erkölcsi támogatás mellett joggal követelhetette a nemzet, hogy életbevágó érdekeit szíven hordja — de viszont hálával lehet irányukban az utókor, hogy a nyomor iskolájában nem csüggedtek el, nem romlottak meg, nem veszítették el önbecsük érzetét s főleg nem estek kétségbe eszményeik lassu diadala miatt.

A magyar drámaírók szintén megtették kötelességeiket. Nagy tévedésben volt az a magyar táblabíró, a ki az 1808-iki országgyűlésen a magyar ruha tekintélyét féltette az alakos játszóktól. Ez a magyar viselet nagyon is sokat jelentett akkor (s még azután is sokáig) a magyar színpadon. Se szeri, se száma azoknak a magyar drámáknak, melyeket a párduczos kaczagány, s a gazdagon zsinórozott magyar mente mentett meg a bukástól. A kelmeiségnek akkor oly nagy szerep jutott, hogy például a Bárány Ágoston *Hét magyar kapitánya*, a

Dugonits András *Kún Lászlója*, *Bátori Mariája*, *Macskásy Juliannája*, *Etelkája*, Péry Ignác *Egerváry Balázsa* hajmeresztő anachronizmusaik mellett is a legnépszerűbb történeti drámák voltak s ezreit vonták a magyar közönségnek a theatrumba.¹⁾ Nálunk a magyar vígjáték a leglassabban indult fejlődésnek s ha volt egy-egy népszerűbb, annak szintén emelte népszerűségét a magyar ruha, sikerét pedig biztosította. Ha idegen tárgyú volt a dráma, mint például Gombos *Esküvése*, ebben is azt a viszonyainkhoz leginkább illő helyet tapsolták meg a legjobban, a hol Ottavio a törvény szentségét hangsúlyozta.²⁾

Ennek a hazafias iránynak legkiválóbb, legtisztultabb izlésű képviselői a Kisfaludyak. Kisfaludy Sándor a *Hunyady János*ához írott előszóban leplezetlenül kimondja, «Drámámat nem úgy írtam mint Poeta, hanem mint Hazafi.» Ugyanilyen érzést hangsúlyoz a Kisfaludy Károly 1824. évi prologja is a pesti színházban: ³⁾ «A sírok fölött lengő sugárban tükrözi magát a nemes unoka és dagadó keble fentebb érzetekre gyúlva ég a kedves hazáért, a szeretett királyért.»

A magyar drámaíró első sorban lelkesíteni akart, midőn a dicső multat tárta a lelkesedésre nem alkalmas jelen elé. A történeti s nem a cselekménybeli érdekesség vonzotta őt. Nem a dráma jósága, hanem hazafiassága volt a lényeg és ezért a magyar drámaíró csak nemzeti királyaiért és nemzetségünk hőseiért tudott lelkesülni.⁴⁾ Tán nem épen véletlen, hogy a Habsburg-ház egyetlen uralkodójáról sem írtak magyar drámát. Még a török, tatár sem volt oly gyűlöletes és került tárgy, mint a német. A magyar önállóság fájdalmas elhanyagolásának keserve érzik ki drámáinkból s e szent fájdalommal szemben a multból merithető önbecsülés érzetét akarta felköltetni. A sivár jelenről tilos volt nyíltan, szólni, de a mult történeti képein gyönyörködő olvasó és néző «e sírok fölött lengő sugárban» meglátta a mult gloriáját. Ha túlságba estek is egyesek, e túlzásnak is nemes a magva s nem pusztán szín-

¹⁾ Kisfaludy Károly, *Kritikai Töredékek*. Minden munkái. Pest, 1860. VIII. k. 135—6. l.

²⁾ «Tartsd meg a honi szent törvényt» . . . (IV. felv. 8. jel.)

³⁾ *Minden munkái*. 1860. VIII. k. 134. lap.

⁴⁾ Lásd Hajnalfit a *Pirtütökben* I. felv. 3. jel. «Minden nemzet megörökíti hőseit . . .» stb.

házba csődítő eszköz akart lenni. Hazaszeretetre, törvénytiszteletre, vitézségre, a koronás király iránti hűségre buzdítottak. Még a királynőt meggyilkoló Bánk is azt tekinti szenvedései netovábbjának, hogy az Isten még büntetésre sem tartja őt érdemesnek. Még a méltó büntetésben rejlő megnyugvás érzete sem adhatja vissza lelke megzavart összhangját. Ennél nagyobb csapás már nem érheti azt, ki törvényes jogát használja föl személyes sérelmei megbosszulására. Még *Bánk bán*ban sem dicsérik a forradalmat. A tisztán emberi szenvedés tragikumuma van abban a mondásban:

Egy magyar becsületével
Rogy le két ház drága
Földi boldogsága . . .

A mérséklet e hangját találjuk meg minden történeti drámánkban s ha tán a censor ónjának is megvolt benne a maga kétes érdeme, de bizonyos, hogy elrejtett szavakban sem nyilvánul sehol a gyűlölet, az elkeseredés panaszos hangja.

A magyar történeti dráma teljesen beleillik a kor hangulatába, mely lelkesítő inkább mint forradalmi; buzdító inkább mint elkeserítő s a multból inkább biztatást, reményt merít a jövőre, mint fájdalmas lemondást a megmásíthatatlannal szemben. Tán ha magasbra szárnyaló, — mint például *Bánk bán* — meg se érti még az irodalmilag elmaradt közönség kora. Épen ezért a korba illőhöz való ragaszkodásban rejlik a magyar történeti dráma nagy jelentősége s ezért veszi ki a maga részét abból a mozgalomból, mely az 1825. évi országgyűlésre a leglelkesebb nemzedékek egyikét küldi — tán még lelkesebbet és bizonyára magyarabbat, mint a minő az 1790-iki volt. Ez az országgyűlés minden irányban sokat ígért s elhíhetjük, ha az elért siker nem áll is kedvező arányokban a kifejtett igyekezettel — a játékszín fontosságát legalább újból szóba hozza a nemesi haza gyülekezete az országgyűlés előtt s ezzel erkölcsi sulyát mindenestre növelte.

Az országos sérelmek 7-ik pontjában az 56-ik ülésen került először tárgyalásra.*) Az elnöklő személynök legelőbb

*) Hirlapjaink épen csak hogy jelezték a színházi vita megkezdését. V. ö. *Magyar Kurir* 1826. I. 112. és *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1826. I. 106. lap. De ezt is a közérdeklődés jelének kell tekintenünk.

is azt jelentette ki, hogy «ennek még sehol törvényben nyoma nintsen.» A mások jogaira hivatkozás épen úgy mint 1811-ben, ezuttal sem maradt el s Pest városa «jussai» buzgó támogatójukra találtak benne. Pest városa egyik követe — a színházi ügyekben régóta szereplő Boráros János — oda nyilatkozott nagy kegyesen, hogy a magyar nyelv közönségessé tétele elé nem akar ugyan akadályokat gördíteni, de a pesti német színházat másként át nem engedhetik a magyar szintársulatoknak, mint hogy ugyanazon föltételekkel béreljék ki, mint a németek. «Egyébiránt pedig — folytatja protectori hangon — megengedtetik ugyan benne a Magyar Társaságnak is a jádzás, de úgy a mint a Német Arendáló Társasággal megegyezhet»(!) Ez a hihetetlennek tetsző ajánlat még ebből a csekély értékéből is veszít Pest városa követe azon indokától, hogy ez azért történik «mert ezen épület tulajdona a Városnak és a kivel ez iránt kötött, annak Contractualis jussait meg nem szegheti.» Különös, hogy ugyanebből az erős jogérzetből nem következett mindez a magyar színészetre! Igaz, hogy a jegyzőkönyvbe vétetni kívánta, «ha az Esztendők, mellyek most lekötve vannak, elmúlnak, hasonló föltételek és terhek mellett a Magyar Jádzó Társaságnak elsőségét készségesen ajánlja» — csakhogy ez annyit jelentett, hogy a magyar társaság boldogulásának útját szegi, mert ezt a nagy épületet megfelelő pénztőke és egyéb fölszerelés hiányában, anyagi biztos romlása nélkül úgyse bérelhette volna ki a magyar társulat. Ez a szegény ember számára kilátásba helyezett kegy volt akkorra, ha gazdaggá lesz. Valóban nem tudjuk eldönteni, mi nagyobb ebben az ajánlatban: Pest városa hazafiatlansága, vagy korlátolt-sága. Ne csodáljuk! Neki a német színház is: National-Theater volt.

A megyék egészen más szempontból fogták föl a kérdést s köztük Borsodé és Szathmáré nemzeti szempontból a legkifogástalanabb. Szerintük, ha az a meggyőződésünk, hogy a színháznak nagy befolyása van nyelvre és nemzetiségre («különben szükségtelen»), akkor az országnak joga van ahhoz, hogy a magyarok számára ne csak az elsőséget kérje, hanem a német színészet örökös kizáratását is követelheti. Ezért azt kívánják, hogy oly törvény hozassék, mely eltiltsa a német színészetet és megparancsolja a magyart «mert bizonyos az — szól indokolásuk, — hogy már magában sem sok izlés van

most a jádzó színekben, de ha a Németh Jádzó Szín együtt fenn áll, akkor a magyar soha se fogja elő menttét tapasztalni; ha tehát parancsolni nem lehet, hogy valaki a Magyar Jádzó Színbe mennyen, meg kell a Némethet tiltani, hogy abba ne mehessen.» A lelkes beszéd szónoka nincs megnevezve a Diariumban, de a modorból ítélve, aligha tévedünk, ha e lelkes bár kissé túlzó, de mindenesetre hazafias szavakat Ragályi Tamásnak tulajdonítjuk, ki ezen országgyűlésen a Kazinczytól is magasztalt Vay Ábrahámmal együtt Borsodmegyét képviselte.

Sajátságos hatással volt mégis ez a beszéd a Rendekre. Nem tulzásait támadták meg. Tán félték a nemzeti érzület megsértésétől, ha védelmükbe veszik a német színészetet, melynek máris annyi volt az istápolója, azért ravasz óvatossággal oly oldalról intézték támadásukat a magyar színészet ellen, a melyről a hagyományra hivatkozhattak s így tisztán érezték lelkiismeretüket a hazafiatlanság vádjától. Pozsony megye egyik követe (hihetőleg az aulicus érzelmű Bartal György), azzal állt elő, hogy már az 1811-iki országgyűlés is foglalkozott a játékszín ügyével, «de akkor is a SS. tsak Ő Felsege eleibe terjesztetni, nem pedig törvénybe iktatni» kívánták. Nem tekintve az állítás valótlanságát, a régi aggodalom fölmerülését látjuk e véleményben és pedig nem abban az irányban, hogy a sikertelen eredményű föllirat következeképen most már semmiképen sem kellene elállani a törvénybe iktatástól, mint kényszerülve tették a mult országgyűlés végén, hanem abban az irányban, hogy a magyar színészet még most sem méltó arra, hogy törvénynyel intézkedjenek érdekében. Komárom megye követe egyszerűen az 1807-iki actákra utalt, «a hol báró Prónay Gábornak véleményében a 11-ik pontban vagyon a Magyar Jádzó Színről emlékezet.» A hagyományra hivatkozás egészen megzavarta a Rendeket. Megdöbbenni látszottak attól a gondolattól, hogy atyáikkal ellenkezőleg cselekedni látszassanak. E pillanatot ügyesen használta ki a személynök s kimondotta a határozatot: «Atyáinknak tetteit, a kik a Jádzó Színről Törvényhozó szándékkal emlékezetet nem tettek, követni javasolván», és azon szavakat «fixam et præferentem consistentiam acquirat», «csak Pest városának jussával megegyezőleg magyarázván», a főrendi házhoz küldendő üzenet szövege változatlan maradt. Az ósdiság szelleme tehát még följárt

sírjából kísértetni. Még mindig voltak, a kik megrendültek annak még a gondolatától is, hogy a játékszín nem lesz javára az ősi magyar erkölcsöknek és ez aggságoskodásuk között egészen elfelejtették, hogy a kormány épen e balitéleteik segélyével forgatja ki a nemzetet jogaiból.*)

Az 57-ik ülésen a vita megélénkült. Pestmegye követe tudatta, hogy megbízatásához hiven kötelessége a játékszín érdekeit támogatni. Gömörmegyéé, utasításai 4-ik pontja értelmében, szintén követelte a játékszín fölállítását. Szathmár-megyéé azonban nem bizonyult ezuttal a magyar játékszíni ügy oly pártolójának, mint azt a multban tanusított érdeklődése és többszörös anyagi segélyei után reményleni lehetett. A fölállítandó tudományos intézet (neorigendum Litterarium Institutum) mellett csak másodrendű jelentőséget tulajdonított ezuttal a játékszínnek és azt «ily szent czéllal . . . öszve nem köthetőnek lenni állította.» Indokai nem egészen helytelenek, de 35 évvel ez eszme megpendítése után, már legalább is időszerűtlenek voltak. Szerinte «annak fentartása a Nézők kedvétől és izlésétől függ; előbb tehát az Izlést kell felállítani (efformandus proinde prius sit gustus), azután a Jádzószínt». Mennyire más ez, mint a mit épen Szathmár-megye akart 1794-ben! Ez az örökös ingadozás, ez a kicsinyeskedő tervcserélgetés, helyesebben tervtelenség volt a Játékszín legnagyobb kárára. Mintha csak minden uj eszme azért vettetnék föl, hogy kárára váljék a magyar játékszínnek. Most a tudós társaságé uralkodott s mellette egyszerre sutba akarták némelyek dobni. Szathmár követe «hasznosnak vélte a Jádzó színt a kész Magyaroknak a nyelv ékesülésére és tökéletesedésére tekintettel, de az elterjesztésre nem alkalmas sőt mig a Németh Jádzó Színek mellette lesznek minden igyekezetet sikeretlennek lenni mondotta». Hogy a Muzeummal való öszszekapcsolását nem helyeselte, ezt még lehet érteni, de hogy a magyar játékszín sikerében mindaddig nem mert hinni, míg német színészet van hazánkban, ez valóban a legeslegfurcsább vélemény az eddigiek közt. Hiszen a német színészet megsemmisítéséről — hatalomszóval — még álmodni sem lehetett! És hogyan álljanak elő azok a «kész Magyarok», ha még

*) Az 1825/27. országgyűlés Jegyzőkönyve 659—660. lap.

Szathmár követe is azt hiszi, hogy a nyelv terjesztésére alkalmatlan a magyar szinpad, sőt maga a színészet is fölösleges. Valóban az eszmék visszafejlődése történetében ez a nyilatkozat mindig érdekes lesz.*)

Győrmegeye más véleményen volt.**) Szerinte a Muzem, tudós társaság, Ludovica Akademia és Jádtszószin, egybekapcsolhatók, ez utóbbi főleg azért, «mivel arra más indító ok nem lehet, mint a nyelv előmozdítása». A magyar színháznak már telke is van Pesten s az adakozások bővebben fognak folyni «ha Országossan sikere eszközöltetik.» Tehát az országos pártolás erkölcsi sulyában kereste a siker titkát. Borsód és Torna követei ezzel lényegileg egyet akartak azzal a különbséggel, hogy különösen a játékszin érdekeit melegebben hangsúlyozták, «mert 1790-ikben és 1807-ikben és más Tudósok által, a Magyar Nyelv előmozdítása eránt kidolgozott Planumban is a Jádzó szin mindenkor bele foglaltatott és az arra való felvigyázat a Magyar Tudós Társaságra bizattatott». De egy tekintetben közel jutottak a szathmáriak ajánlatához, midőn kijelentették, hogy «Ezen Intézeteiktől Eleiknek, nem vélték tanátsosnak elállani; de addig, mig a Fundus nem tudatik, abban Jádzó-szint még-is egyesíteni s részeltetni nem lehet; mert előbb való a Magyar Tudományosságnak virágzása; ha azután elég fundus leszen, hogy a Tudományos Intézetek mellett a Jádzó-szin elő-segállését is megbirja, akkor az egybeköttetése nem fog nehézséget szenvedni». Ez azonban inkább óvatosság, mint akadályozó gáncsvetés volt. Különben Sopronmegeye is a mellett kardoskodott, hogy csak a fölösleges tökével kellene elősegíteni a játékszint.***)

Ennek a sokat és sokfélét akarásnak aztán csak az lett a vége, hogy ezen az országgyűlésen sem hoztak törvényt a játékszinről. Pedig 1790 óta egy országgyűlés közhangulata sem kedvezett annyira ez ügynek. Az eszmének sok lelkes barátja ült a RR. tábláján, de egyetlen olyan, ki az elágazó vélemé-

*) A megyét Izsák Sámuel kir. tanácsos, első alispán és báró Vécsey Miklós kir. tanácsos, táblai bíró képviselték. E furcsa vélemény tán csak így érthető meg!

***) Követei Bezerédy Ignác és Kolozsváry Miklós.

****) Torna követei Ragályi Ábrám és gróf Andrassy György, Sopronéi: Nitzky József és Felsőbüki Nagy Pál.

nyekbe rendszert tudott volna hozni; egyetlen olyan, ki élére mert és tudott volna állani az ügynek, hogy azt oly diadalra segítse, mint Széchenyi áldozatra kész nagy lelke az Akadémia eszméjét.

Az országgyűlés jegyzőkönyveiből csakis megközelítőleg teljes képét kapjuk a színházi vitának. Inkább sejtjük, mint tudjuk egyesek érdeklődését. A följegyzések általánosak s csak a főbb dolgokra vonatkoznak, a fölszólalók neveinek említése, a nyilatkozatok részletező kiemelése nélkül. A Guzmics-féle napló sok jellegzetes dolgot jegyzett föl s érdemesnek látszik, hogy adataival világsítsuk meg a homályosabb részleteket.

Ebből tudjuk meg, hogy már az 1825. évi november 2-iki kerületi ülésen, Gömörmegyének az 1808-iki országgyűlésen lelkeségével kitűnt követe, Márjássy István fölszólalt a theatrum mellett, melyet szerinte már valahára lábra kellene állítani, «mely azon kívül, hogy a nyelvet pallérozná, a vétkeket is megutáltatja, a virtust pedig megkedvelteti, úgy hogy tíz prédikaczióból se tanul az ember annyit, mint egy jól készült s jól előadott theatrumi darabból». A RR. nagy éljenzéssel fogadták ezt a bátor nyilatkozatot. Nem úgy Csasz István káptalani követ, ki közbekiáltotta, hogy «miért nem állított hát az Úr Jézus theatrumot?» Márjássy sokkal higgadtabb volt s azt felelte vissza: «Az Úr Jézust ne hozzuk ide: itt a magyar nyelvről van beszéd».

Felsőbüki Nagy Pál a november 3-iki kerületi ülésen már nem tanusított ilyen nyugodt modort, s a szemrehányás hangján kérdezte: «Hát a' micsoda nagy absurdum, hogy Pesten a nagy theatrumban németek játszanak National nevezet alatt? Uraim! az idő geniusza int, — reflectáljunk már magunkra valahára!»

Az 1825-iki országgyűlés színházi vitáját annál fontosabbnak kell tartanunk, minél inkább tudjuk, hogy ehhez mily remények fűződtek és hogy épen ebből folyólag Fehérmegye rendei oly szintársulatot küldtek föl Pozsonyba, mely a szereplők számát és képességét tekintve a legkiválóbb volt akkor hazánkban. A magyar színészet legjava zárandokolt oda, hogy lássák a KK. és RR.: milyen kezekbe van letéve a magyar nyelv ügye. Magva a székesfehérvári szintársulat volt, az a társaság, melylyel úgyszólván egygyé forrt az akkor élő legnagyobb vigjátékiró s legnépszerűbb drámaíró egész pályá-

futása s a mely evvel már megmutatta, hogy mily méltó segítő társa a fejlődő magyar drámairodalomnak s mily számot tévő eleme a magyar közművelődésnek.

És e társaság mégis oly szomorú viszonyok közé kerül — itt is a német színház bérlőjének szerződéses jogai következtében, — hogy a java rész eloszlik a tél beállta előtt, a hátra maradt töredék meg a RR. alamizsnájára szorul!

Az 1826. évi január 21-iki kerületi ülésen Prónay János, Nógrád követe panaszképen hozta föl, hogy Pest városa német bérlőnek adja a színházát; a bérlők pedig vagy épen nem, vagy csak súlyos föltételek mellett engedik meg a vendégsze-replést. Márjássy István, gróf Dessewffy József hevesen kikeltek ez eljárás ellen, mire Boráros János azzal védekezett, hogy lehetetlen Pesten magyar színházat föntartani, mivel annak ott nincsen közönsége és a bérlő belébukik a bérletébe, ha magyar társulatot szerződtet: Ragályi Tamás, élénk vivátozás közt azt felelte erre, hogy a magyarokat ingyen kell játszani engedni, a mi bizonyára túlzó követelés volt Pest városa hazafias tanácsával szemben. Dessewffy fölemlítette, hogy azt a színházat magyar telkek árából építették, tehát ott a magyaroknak elsőbbségi joguk volna. Nagy Pál meg azt hangsúlyozta, hogy előbb fundust szerezzünk be s akkor «magában fölkél a magyar theatrum». Bécsre hivatkozott, hol negyven évvel ezelőtt még megvetettebb állapotban volt a német színészet és csak a francia tudott boldogulni; «most pedig mennyire ment» ... Elfelejtette oda tenni: az udvar gegyelméből.

Vesztett ügyet s egy oszladozó társulatot támogattak már e jóakarató nyilatkozatok. Nagy Pál ugyanez ülésen, fölolvasta a magyar színészek segélykérvényét, hogy ne kellessék télviz idején Pozsonyból elköltözniök. Hasztalan követelték egyesek (Izsák Sámuel és Márjássy István), hogy a német színházat Pesten husz évig be kell tiltani. A legnagyobb jóakarat abban nyilvánult, hogy minden követ egy-egy zártszéket vett. Biztosították őket a napi nyomor ellen, de jövőjük továbbra is bizonytalan maradt. Tököly Péter csanádi követ 500, báró Dietrichné 400 frtos adománya elmerült a sokkalta nagyobb szükséglet feneketlenségébe. Egy jellemző eset a katolikus klerus nagy közönyösségét bizonyítja. Midőn az elnök Jordánszky Elek esztergomi káptalani követet fölszólí-

totta, hogy ő milyen helyet akar venni a színházba? erre azzal a furcsa kérdéssel felelt: «valjon conferálnának-e a SS., ha ő az esztergomi templomra való adakozást proponálná?» Nagy Pál keserűséggel utasította vissza ezt az ide nem is illő választ s azzal érvelt, hogy «pap egy se ajánlott semmit» — pedig a magyar nyelv előmozdításáról van szó a jelen esetben. Az esztergomi káptalan követét cinismus szempontjából fölülmúlták azok a követek, a kik — útravalót ajánlottak a színészeknek. . . . «Félő is, hogy előbb-utóbb arra szorulnak! Uraim, hátra vagyunk» . . . fejezte be beszédét Sopron követe lemondásteljesen.

Ennek a korlátoltságnak, ennek a hátramaradott fölfogásnak kellett előbb megszűnni, ha azt akartuk, hogy a magyar játékszin tekintélyhez jusson. Míg a konok akadékoskodókat meg nem törték, nevetség tárgyává nem tették, addig haladásról ez ügyben szó sem lehetett. Minden attól függött, lesz-e, akad-e valaki, ki a nagyobb nyilvánosság előtt is szemökbe meri mondani az ilyképen gondolkozóknak: Uraim! hátra vagyunk! — de kijelöli az utat is.

IV.

Az 1825/27-iki országgyűléssel, a legszebb remények ellenére, megfeneklett a magyar játékszin ügye. Pestmegye követeinek utasítása a legszebben írta körül a KK. és RR. kötelességét, kimondván: «mivel kétséget nem szenved, hogy az Anya Nyelv tökéletesítése egy jól elrendelt Theatrum által is elősegítették, de másrésről a Magyar Dísz is megkívánja, hogy Hazájába a Nemzeti Jádzó Társaság olly állapotban légyen, melly a Nemzet Méltóságának meg-feleljen, azért követ Urak igyekezzenek a dolgot oda vezérleni, hogy az Ország Rendeinek meg-ajánlandó subsidiumokból a Magyar Jádzó Társaság Institutuma megállapitasson».*) A vezérlő vármegye rendei bizonyára «minden kitelhetőképpen» azon voltak, hogy a kívánság teljesüljön, de ezúttal még mindig nem sikerült czélt érniök. Mint láttuk élénk vita tárgyá volt

*) Az utasítás 10-ik pontjában, Pestvm. levéltárában 3038/1825 sz.

az országgyűlésen, de országos intézkedés tárgyává, sok kicsinyes ok miatt nem tehetők. De nem a visszavetett, hanem csupán az elintézetlenül maradt fontos ügyek nagy csomójába került. Ott maradt figyelmeztetőül, a hivatalosan érdeklődők asztalán és a kisebbségben maradt lelkesek szívében.

Sajátságos egy sorsa volt ennek az ügynek. Már majdnem negyven éve, hogy különös balvégzet kísérte. Ha sorát ejtették, mindig akadt valami nálánál fontosabb, a sürgősen elintézendők végtelennek látszó sorában. Így 1790/1-ben az alkotmány körülbástyázására szolgáló alapvető törvények alkotása; aztán egy évtizeden át az Európát fenyegető Napoleoni háborúknak a magyar vitézség földicsérésével s a magyar áldozatkészség ügyes kihasználásával való kétes eredményű folytatása; majd a devaluatio okozta kétségbeesítő anyagi helyzet tisztázására fordított gond, mely más egyéb érdekből hozandó áldozatokat lehetetlenné tett; majd a Nemzeti Múzeum fölállítása; majd a nemzeti hiúságot legyezgetni akaró magyar tisztképzőnek, a Ludovica Akadémiának tervbe vett s százezrekkel biztosított, de kivitelre teljességgel nem szánt ügye; majd a tudós társaság fölállításának nagy ügye, melynek végre 35 évi országgyűlési vajudás után tetterre is kész embere akadt Széchenyiben. De e hosszú, bár eddig eredménytelen küzdelem egyet mégis bizonyított, azt, hogy az idők folyamán közügygyé vált. Most már csak egy ember kellett, a ki egész lelkével, tekintélye egész varázsával védelmébe vegye és diadalra jutni segítse, mert a megyei pártfogolás sok tervű, tehát tervtelen módja mellett arra volt kilátás, hogy a sok jóakaró mellett elvész a gyermek, mielőtt keresztvizre segíthetik. Még ekkor vármegyéink nem tudták, hogy az egyesülés csupán akkor ér valamit, ha előbb a követendő elvek körül egységes megállapodás történik s e nélkül a sokféle jóakarót célhoz nem vezethet. Elő kellett tehát valakinek állani előbb, a ki az elveket tisztázván, egységet, rendet hozzon ebbe a barátságos jellegű, de káros végű össze-visszaságba. A politikai publicitás akkori tökéletlensége mellett ez csak szépirodalmi úton történhetett meg a legsikeresebben.

Irodalmi kerülön át kellett tehát tisztába hozni ez ügy fontosságát és elvi jelentőségét, hogy már egyszer mindenki belássa, hogy a magyar játékszín a mi sajátos körülállásainkban, nem a mulatozás egyik fajtája, a minek közérkölcsei hasz-

náról és káráról sokat lehet beszélni, a nélkül, hogy megegyezésre jutnának, hanem a nemzet élete érdekébe vágó közügy, még pedig a legsürgösebbek egyike.

Szerencsénkre az 1825/7. országgyűléssel megszakadt és összekuszálódott fonalat az irodalom veszi föl. Nem kisebb ember kezd mellette kardoskodni, mint Kölcsey Ferencz. A *Magyar Játékszin* című, 1827-ben írt, de csak későbbben kiadott beszédében — még a formát is jól választva meg — egy képzelt ósdi táblalabirót leczkértet meg az országgyűlésen Pestmegye követei ellenében elmondott színházellenes beszédeért. Ez a beszéd első magasztalása, szépprózában, a játékszin mellett való küzdelem hasznos és elsőrendű fontosságú voltának. El kellett már egyszer valakinek mondani, hogy más nemzeteknél a koronás fők sem tartják magukhoz méltatlannak a játékszinek gondozását. Mi talán arra várunk, kérdi, hogy a felsőség, vagy más valaki tegyen kedvünkre valót oly dologban a mi csak nekünk használ, csupán minket gyönyörködtet, míg mi «gondtalan restséggel veszteglünk?» *) Ne feledjük el, hogy «soha egy nép se ragyogott a nagy nemzetek sorában, hanem ha fegyvereinek szerencséjét a szép mesterségekkel és tudományokkal összekötötte». Büszkén, bátran kiáltja képzelt hallgatósága közé, hogy nekünk «csak a nemzet részvétele állíthat nemzeti játékszint, melynek ismertető bélyege necsak az élet nélkül álló, kőfalra festett országos czímer legyen, hanem az az önérzés, melylyel annak küszöbein minden magyar belépni fog; az a lelkesedés, mely a közfigyelemnél fogva, a saját becsének érzésével teljes színjátszót, a mindennapi élet körén fölülemeli; az a nemes hazafiság, mely által a hazában bizakodó költő, tulajdon érzéseit, a nemzet közönsegesen uralkodó érzéseivel egybeolvasztja s ez egyedül lehetséges úton, hazafitársait magához fölragadja. Így fogja majd a nemzet a játékszint s a játékszin a nemzetet kölcsönösen megnemesíteni!» A magyar játékszin nem a mulatozásnak egyik neme, hanem itt lesz az üldözött nyelv bátorságos révpártja; itt fog megnyugodni a haza «mostani számkivetése» után; itt leszen a tűzpont, «melyből valahára, teljes erejében kilobbanhat, hogy a maga, bámulatot érdemlő tulajdonainak

*) Ugyanezt a gondolatot fejtegeti Széchenyi a *Magyar Játékszinről* írott művében. Pesten 1832. 13—14. lap.

tartozott rangját, az európai többi nyelvek mellett elfoglalja.» . . . S midőn e lelkes szavakra, képzelt hallgatóságában «csüfoláshoz hasonló mosolygást» vesz észre, azt kérdi: mi ebben a nevetséges? Az a hevület-e, melyet «a nemzeti közügy» védelmére fordít; vagy az, hogy a játékszín dolgát nemzeti közügynek meri tartani? Ha így van, akkor jaj annak a szerencsétlennek, ki a lelkeseknek, «már a maga tárgya által megszentelt szavai mellett hidegen maradhat;» de átok annak a gonosznak, kiáltja a szent fölhevülés hangján, «ki hidegségével a kárt-örülő lélek csüfolódását párosíthatja; kit ily tiszteletet kívánó vetekedés közben a hazának gondolata vissza nem dobbant.» . . .

A jogos szemrehányás ily bátorságával eddig senki sem mert hozzá szólni a játékszín ügyéhez. S lehetett-e hazáját szerető magyar, ki kételkedhetett a Hymnus költője szavainak tiszta igazságában? Azon költőjében, kinek a lelke már ekkor fájdalmasan háborgott azon szemrehányásoktól, melyeknek költői kifejezést volt adandó néhány év multán *Zrinyi dalában* ?*) Mintha csak arra várt volna nemzetünk, hogy a játékszín eszméje, a költő szívéen átszűrődve keresse az egyesek szívéhez vezető utat, esdeklő hangon figyelmeztetvén arra, hogy «a virágzó magyarnak» a játékszín csak a gyönyörködés egy újabb tárgya volna, de nekünk, a mi szomorú helyzetünkben, úgy kell azt óhajtánunk «mint hanyatló nyelvünk védelmét; mint enyésző characterünk palladiumát; mint sülyedő lelkünk fölemelő eszközét». Igen! a játékszín ügye a nemzeti ügyek egyik legfontosabbja. Lára kell azt állítani: jövőnk érdekében. «Őseink országot és szabadságot szereztek és hagytak ránk; illő, hogy mi is szerezzünk, mi is hagyjunk valamit maradékainknak». . . . Nagy eszme jutott kifejezésre e szavakban: hogy e megszerzett, megtartott hazát a műveltség és nyelvegység áldásaiba segítve juttassuk el az utódokra. A játékszín ügyének ily eszmei magaslatra emelése, ez jellemzi a küzdelem utolsó korát, mely a rég várt diadalt meghozta.

Kölcsey beszéde egyelőre egy tettel ért föl. Az igaz meggyőződés hangjának abban van a varázsa, hogy megtalálja

*) V. ö. *Kölcsey F. minden munkái.* Budapest 1886. II. k. 168—9. lap.

az útat a szívekig. A magyar, az ő Kölcseyjében nem az oratort, hanem a jövőbe látó vatest ismerte föl. Az ő feddésében isteni sugallatot látott s ha a játékszín ügye az ezt követő néhány év alatt nagyobb haladt előre, mint előtte egy félemleröltő alatt, ezt nemcsak az eszme következetes bár lassú köztudatba jutásában kell keresnünk, hanem nem kisebb mértékben a Kölcsey beszéde hatásában, mely a végső dőfést adta meg egy-résről az álszenteskedőleg körültekintő papi és a szűk eszme-körben mozgó, rövid látású, ósdi táblabíró fölfogásnak. Végső vonaglásában ugyan még egyszer elég bajt idéz föl ez a fajtájú táblabíró-gondolkodás, de hogy e bajt országosan kellett utólagosan helyrehozni, épen azt mutatja, hogy benne keresendő a magyar játékszín ügye oly sokáig tartó sikerének egyik leg-főbb akadálya.*)

A Kölcsey beszéde áll tehát a kedvező fordulat kezdő pontján. De a költő nem a gyakorlat embere. Ő csak lelkesíteni, tette buzdítani akar; s ha talán arra kérnék, hogy maga álljon a mozgalom élére, maga vezessen, maga szervezzen, bizonyára félre állana az útból, mint a ki tudja, hogy a kivitelhez egyéb is kell, mint lelkeség. Ő csak a végét látja a jó ügye-kezetnek és jól tudja, hogy ahhoz külön tehetség kell, hogy a dolgot a kezdetén kezdjük. A túlhajtott buzgóság néha többet ront, mint a kezdetnek jobb időkre való elhalasztása. A nehézségek okos mérlegelése még nem aggoskodó huzás-halasztás. A ki a jobbat a jónál előbbre teszi, az talán ellenkező felekre talál, de a jövő neki fog igazat adni! A ki a magyar színészet állandósítására gondol, az ne feledje el, hogy annak jövőjét nem a vidéki, hanem a fővárosi színészet biztosítja. Közpon-tot kell teremteni, és nem decentralizálni! A vidéki színészet mindig csak kiskörű érdekeknek fog megfelelni; a fővárosi ellenben nevelő iskolája lesz a vidékének. De egy ilyen épület-nek nemcsak a helye fontos, hanem a berendezés czélszerű-

*) Szemere Bertalan írja egyik levelében 1836-ból: hogy van még a nemzetben, «ki a Játékszínt pénzt csaló Comœdiának nézi s reá — szerinte nem közügyre — nem áldozik». De ez már a kihalóban lévő nemzedék régi gárdájához tartozott s nem Széchenyi új Magyarországhoz. (L. *Történeti Lapok* 1874. I. évf. 6. sz. 90. l.). A *Nemzeti csinosodásról* szóló czikk erősen kikel azok ellen, a kik így szólnak: «nem illik a férfias magyarnak magából bolondot üzni». (*Tudományos Gyűjtemény* 1819 XII. k.)

sége, kecses, vonzó volta. A ki előbb jól meg nem gondolja, hogy a pesti magyar színház az első salon lesz, hol az ország előkelőségei (a szellem, a születés, a pénz aristocratái) fognak egymással találkozni, tehát külsejében úgy mint berendezésében vonzónak is kell lenni (mert a magyar dráma s az egygyé nem tanult színészet vonzó erejében ekkor még nem szabad nagyon bizni) — az ne fogjon előbb a terv kiviteléhez, míg a külföld s különösen Páris színházait nem tanulmányozta. Tanuljuk el tőlük a jót és okuljunk bajaikon, hibáikon. A ki az adakozások koldus kenyerén akar tengődni, az jól gondolja meg, hogy a nemes ember részéről megajánlott, de le nem fizetett adomány olyan reménybeli tőke, mely akkori hitelviszonyaink mellett a tisztességes számítás alapjául nem vehető. Szóval, a ki munkához akar kezdeni, az jól gondolja meg, hogy a rossz kezdet tönkre juttathatja az egészet. A ki várni tud, az többet ér el a sietőnél, főkép ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar játékszin ügyét épen az ügyetlen kezdeményezők máris nagyon megnyomorították.*)

Egy ilyen emberre volt szükség — az okos kezdeményezők csekély számából, midőn Pestmegyének a honi nyelv terjesztésére ügyelő küldöttsége Széchenyi Istvánt bizta meg a javaslat elkészítésével. Benne az ügy legalkalmasabb emberére akadt, kiben lelkeség mérséklettel, okosság gyakorlati érzékkel, műízlés takarékoszággal és számító előrelátás társadalmi finomsággal párosult. Megvolt benne a magyar főúr világpolgáriás fölfogása, mely megfért erős nemzeti érzése melegével. A világot bejárt, a katonaviselt ember tiszta látását, kipróbált határozottságát, cselekvő erélyét nem tévesztette meg a hazai viszonyok szűk láthatára, mely a hozzánk nem illő dolgok erőszakos behozatalára, pusztán szereplő viselkedből csábítaná a hiút. Ha szereti is a szerepvivő nagy munkakörét, ezt sokoldalú ismeretei, hihetetlen munkaereje, erélye, mély és igaz hazaszeretete, gondolatainak túláradó bősége — nem pedig kicsinyes hiúság magyarázzák. Cselekszik és buzdít; irogat és utazik; könyörögni tud fönt és lent

*) Ez eszméről lásd Széchenyitől a *Magyar Játékszinről*; és cikkét a *Társalkodóban*, 1835. évi 87. sz. (*Sz. hirlapi cikkei* Budapest, 1893. I. k. 193 és köv. l.) és leveleit gróf Apponyi Antalhoz. (*Sz. levelei* Budapest 1890. II. k. 111.—160. és 200. szám alatt.)

csak azért, hogy része legyen az Új Magyarország megteremtése nagy munkájában, nem azért, mert magát hiszi, tartja hazája Megváltójának, hanem mert szükségét látja annak, hogy az eljövendő Megváltó útját egyengesse. Hiányzik is belőle a próféta fanatizmusa, — de megvan a katonás vezér vasakarata. Még pártot sem keres, nehogy tervei kivitelében párttekintetek akadályozzák. A föltétlen engedelmességhez szokott katonát látjuk minden tettében s mert nem igen tud hizelegni, félreismerik s erőszakoskodónak, majd gáncsvetőnek tartják. Nem a népszerűség-hajhászat embere, hanem a czélszerűségé s inkább kockáztatja az ügyet, ha lefelé hizelegni kellene, mint-hogy irtózzék attól, hogy aulikusnak tartsák, midőn a kérő szót fölfelé szükségesnek, hazája javára valónak tudja. Nincs azokból egy csepp vér sem benne, kik szép szavak áradata mögé tudják rejteni hiú, önző céljaikat — sőt kedvét leli abban, ha szavainak túláradó, kiméletlen őszinteségét rossz néven veszik. Csak egyet nem tür: hogy hazaszeretetét kétségbe vonják. Ez oly erős alapon nyugszik nála, hogy készebb odaadni egész népszerűségét, semhogy hallgasson, midőn a hallgatás nagyobb bűn a népszerűvé vált, de általa gyűlölt közszólamok sűrű éljeneket hozó szapora hangoztatásánál.

Ilyen emberre volt szükség, midőn arról volt szó, hogy végre valahára állandó, monumentális alapokra helyezzük a magyar játékszin épületét.*) Hisz ő maga sem fog kisszerű dolgokhoz. Lelkében csupa nagy eszme forr: Duna, Tiszaszabályozás, hidépités, akadémia, kaszinók, játékszin — mind a jövő érdekének szolgáló nagy czélzattal. Ő mindennek mély eszmei tartalmat tud adni s midőn a színészet állandósításáról van szó, a nagy eszmék egész sorozatát öleli föl a *Magyar Játékszínről* írt munkája. Ebben áll jelentősége, ez

*) Pestmegye fölszólítása előtt már foglalkozik a játékszin ügyével. 1830 elejével (január 30) írja Felsőbüki Nagy Pálnak «hogy most Hidrol és Theatrumról van szó — én úgy hiszem, idővel fölállítjuk». (*Levelei* II. k. 144. l.). Minden oldalról, szóval és írásban kéri, írja báró Wesselényinek 1830 febr. 8-áról, hogy a «Magyar Theatrumot hozza életbe». (*Lev.* I. k. 146. l.). Ugyancsak neki írja örömmel 1832. január 5-éről, hogy Pestmegye fölszólította: «tenne Javaslatot egy Magyar Theatrum fölállítására» (*Lev.* I. k. 210. lap); ez könnyen fog menni, mert mint már 1830 decz. 22-éről írta Wesselényinek, hogy közre akarja boesátani a Játékszínről való gondolatait. I. (*Lev.* 189. lap.)

prædestinálta őt, mint senkit másra, hogy az ügy élére állítsák.

Széchenyi föllépése 1832-ben nagyon alkalmas időpontra esett. Az 1830. évi nagy zivatar, mely három forradalomban tört ki: a párisi júliusiban, a belga augusztusiban és a lengyel novemberiben, mintha megtisztította volna Európa tikkadt levegőjét. A hazai hangulat is odáig érlelődött, hogy most már halaszthatatlanul tenni kellett valamit a játékszín érdekében. Az 1830. évi három hónapos országgyűlés füledt levegőjében ugyanis nem lehetett még ily kényes kérdést szorgalmazni! Az igaz, hogy Bács megye követiben megvolt az a bátorság, hogy az országos sérelmek 12-ik pontjához, mely a magyar nyelv terjesztése és kiművelése érdekeiről szólt, az október 16-iki ülésen utasításaikhoz hiven azt is hozzáfüggesztetni kívánták, «hogy egy nemzeti játékszín, országgyűlési megajánlás által állandóan megállapíttasson, miután az egyes adakozások e részben mindeddig sikertelenségeknek bizonyultak» — mindazonáltal ezt az ügyet ezen az országgyűlésen sem tették törvényhozói intézkedés tárgyává.*)

De e több mint negyven esztendei sikertelenség kimeríthette a legtürelmesebbek elnézését is. Érezni kellett a kormány embereinek, hogy a nyelvkérdés terén tett engedményekkel tovább nem hátráltathatja. Megnyílt már a magyar tudomány csarnoka, az Akadémia is, mely a magyar drámairodalom emelését s a színügy pártolását első kötelességei közé számította. Választani kellett tehát a végleges szakítás és az engedékenység két véglete között. Amaz föllázíthatja a megsértett nemzeti érzületet, itt azonban még mindig lehet, ha nem is megakasztani, de megnehezítve halogatni az ügy végleges rendezését. Széchenyi István föllépése 1832-ben azért jelent tehát kedvező fordulatot ez ügyben, mert vele is ellenzékeskedni egyértelmű volt volna azzal, hogy a legmérsékeltebbeket is a radikálisok pártjába kergessék.

*) A magyar ország gyűlésének jegyzőkönyve Pozsony 1830—95. lap. V. ö. Országgyűlési tárcza 1830-ról. Közli Bertha Sándor 1843. Pozsony. 93. lap. L. a megyék magyar nyelv melletti buzgalma jellemzésére az 1831-ben hozott határozatokat illetőleg a *Tudományos Gyűjtemény* közleményeit 1831. III. k. 124—5. l.; IV. k. 124—5; IV. k. 124—5; VI. k. 119—123; és 123—6; VII. k. 122—4; u. o. 1832. III. k. 115—9 és V. k. 126—8.

Az ő tervét ebbe a néhány szóba foglalhatjuk össze: teremtjük elő társadalmi úton a szükséges, legalább kétszáz-ezer forintnyi tőkét s előbb ne fogjunk hozzá az alkalmas helyen való építéshez. Vezérelvül állítja föl, hogy «kirekesztőleg csak min erőkben bizzunk s senkitől mástól se ne várjunk, se ne kívánjunk mint magunktól».*) Az igaz, hogy külföldön fejedelmi kegy biztosítja a színészetet, de mivel ezt nekünk nem lehet reményleni, azért egyesüljünk magunk között, magunk érdekében.

Önérzetesebb, nemzetünkhöz illőbb terv ennél alig gondolható! Gyakorlatibb sem, mert mitsem akar elhamarkodni. Az igaz, hogy kiviteléhez a kezdeményező arravalóságába vetett teljes bizodalom kell, de ha bíznak benne, a mint hogy a megbízatás a bizalom jelének látszik, várják meg, míg okos körültekintéssel a színház helyét megállapíthatja s ha van alkalmas telek, az építést csak akkor kell megkezdeni, ha nem a reménybeli, — hanem a kézzelfogható tőke együtt van. Ime a föltétlen bizalom és engedelmesség elve ebben a kérdésben is határozottan körvonalazva. A hidépítés ugyan egész lelkét, egész idejét igénybe veszi, de juttat belőle a színügynek is, mert nem azok közé tartozik, a kik csak nagyokat szeretnek mondani, hanem érzik is azt, midőn így szólnak: «Ne kételkedjenek, hogy éltem minden pillanatában készen fognak találni azon szolgálatokra, melyekkel Honunknak tartozom».***) Az 1833 óta Budán tartózkodó magyar szintársulat erkölcsi sikerei szintén nagyban elősegítik e tervet, mert belátja most már mindenki, hogy állandó színhely nélkül magyar társulat Pesten nem boldogulhat, hol fizetnie kell a német színházban; még kevésbbé Budán, hol bár a Várszínházban ingyen játszhatnak, a szintársulatban a pesti közönség tartja a lelket, télvíz idején pedig üres padok előtt játszanak.

Alkalmas helyet találni: ez a főkérdés. Pestmegye ajánlékba kapván a kerepesi uti Grassalkovich-féle telket, Szechenyi a saját titkos terve érdekében kiviszi, hogy az 1834-ik évi augusztusi évnegyedes gyűlésen Pestmegye a színház épí-

*) Magyar Játékszínről 14. lap.

***) Levele Pestmegye Játékszini bizottságához 1834 aug. (Levelei I. k. 490. lap.)

tése megkezdését 1836. tavaszáig fölfüggeszti. Ebben a határozatban bizakodván, s miután a maga titkába senkit sem avat be, abba a gyanúba keveredik, hogy késedelmeskedésével végleg meg akarja akasztani az ügyet.*) Azalatt, míg Pest-megye megkezdi az «interimalis theatrum» építését, — oly telket szerez, mely nemcsak hogy alkalmasabb színházi célokra, hanem monumentalisnak tervezetvén, a nemzethez is méltóbb lesz, nagy alkotása, a lánczhid barátságos szomszéd-ságában. De a telek és építés ügye a legnagyobb ellentétbe juttatja Széchenyit Pestvármegyével. A *Társalkodó* 1835. évi cikke a megbotránkozás hangján itéli el az eljárást, mely a jól induló ügyet egyszerre összebonyolítja, de sőt az ő tervének eleve is útját szegi, mert lehetetlenség egyszerre két: egy interimalis és egy végleges színház építésére gondolni.

Széchenyi ugyanis 1835 október 15-én József főherczeg nádortól kieszközölte, magánúton, hogy egy Pesten épülő «eventualis Magyar Színházra» a Duna partján lévő Ullmann-ház előtt és a Kereskedelmi épületnek átellenében (tehát a M. Tud. Akadémia mai épülete helyén) oly terjedelmű telek szakittassék ki díjtalanul, «a mennyi az e tárgyban teendő készülétek szerint az említett színház építésére szükségesnek fog találtatni»**) Az interimalis színház építésének megkezdése tehát alig látszik egyébnek kicsinyes táblabirói vetélkedésnél, abból az érdekből, nehogy minden dicsőség a Széchenyi nevéhez fűződjék. Alig történt meg a nádori telekajánlás, néhány napra rá (október 27-én) már levelet ír barátjához, gróf Apponyi Antalhoz, a császári udvar párisi követéhez s az ő izlésében megbizva alkalmas színházi-terveket kér tőle. E levelek tartalma (egy másik 1835. decz. 9-éről s egy harmadik 1836. febr. 1-éről) fényesen tanúsítja, mily lelkesedéssel karolta föl Széchenyi az épület-tervet is. Elképzeltük, mint fájhatott neki a fölültetés.***)

De messze vinne tárgyunktól, ha részletekbe bocsátkoz-

*) L. a Gróf Ráday Gedeonhoz írt levelet. U. o. II. k. 167—8. lap.

**) Gróf Sz. I. levelei II. k. 168—9. lap. V. ö. 46—49; 128—9 és 225—6. ll.

***) V. ö. Gróf Széchenyi Imre levelei II. k. 139. 42, 201—3 és 242—4. lap.

nánk. Nézzük a ránk nézve ezuttal jellegzőbb részt: hogy mily figyelemmel kísérte Széchenyi a játékszin ügyét az 1832/6-iki országgyűlésen. Egyénileg is érdekes lesz ez, mert látni fogjuk, hogy midőn személyileg sértve van, még sem szünik meg küzdeni a legnagyobb odaadással az országos ügy mellett.)*

Az országgyűlés vége felé, 1835 nov. 12-e délutánján Beöthy Ödön összecsofította a rendeket magántanácskozásra, hol «alkalmasint» azt végezték, hogy minden követ «stafetaliter» írna háza, hatalmaznak föl küldöik öket arra, hogy a nádor ajándékozta telken építendő színházra 200,000 p. forintot ajánlhassanak meg. Felsőbüki Nagy Pál ezuttal is túl lött a czélon, midőn azt óhajtotta, hogy egy millió forint megszavaztatására kérjenek hazulról fölhatalmazást, mely összegből aztán 200,000 frtot színházra és 800,000 frtot a magyar nyelv terjesztésére fordíthatnának. Széchenyi megrémül e nagy buzgóságtól s gúnyosan írja Tasnernek: «oh wie tief gedacht; wie alle Umstände erwogen, wie praktisch» . . . Egy ilyen fajtájú nagy buzgalom már majdnem megbuktatta a híd-tervet, s most talán valósággal meg fogja tenni a játékszini tervvel!***) Ez ugyan egyelőre nem következett be, de a «stafetaliter» való gondoskodás sokat használt az ügynek, mert decz. 4-éről már azt írhatja «a Dunaparti színházra sok instructio van s jön 400,000 pengőre. Több vármegye, azon egyenes föltétellel,

*) Az elkeseredés hangján először Szögyéni Lászlóhoz ír 1834 október 25-én, panaszkodván «a két színészeti bálványnak ocsmány házárol» s a lemondás hangján végzi: «azért bizzuk a színház dolgát addig is, míg a sors ismét egybe hoz, az időre s a velünk örök frigyü nemzetiség geniuszára» (Lev. I. k. 533—4). A Fáyhoz Orsováról írt levélben (1834 október 29. I. k. 538—9) azon reményének ad kifejezést, hogy épen az ügy veszedelme fog pártfogókat szerezni. Egy évre rá (1835 október 20.) már oly bizonyosra veszi ügye sikerét, hogy Hild építészszel 1836. tavaszán hozzá akar fogni a föl-építéshez (Lev. II. 136), de néhány napra rá azt írja: «Földváry megint megcsalt. Durvaság és görbeség (Schlauheit) egy személyben, sok.» (II. k. 146—7. V. ö. 159—61., 167., 168., 169. és 172. lap.) — Arra az «alávaló gyanusításra», hogy beavatkozásával csak megakarja akasztani az ügyet, nincs más mondanivalója, minthogy teljesen visszavonul az ügytől! «Mily meghasonlási átok nyomja hazánk», írja lemondással teljesen Rádaynak 1835 november 10-éről. (II. k. 167—8 l.)

***) V. ö. Lev. II. k. 172. lap.

hogy én leszek az egésznek végrehajtója, mert munkáimnak látszik sikere köztünk.» Ez az országos bizalom, nagy elégtételül szolgálhatott, de lelkesíthette is. Elhatározza, hogy a «tüzet nógatni» fogja, bár maga a háttérben kíván maradni. Talán keresztül megy a terve s akkor a megajánlott 10,000 frt-ját (melyről előbb azt írta «ich betrachte sie wie ein neues Ersparniss» [II. 177. l.]) megtartja, de tüstént subscriptiót formál, s öt százalékot fog fizetni. Aztán a jó gazda, az okos ember előrelátásával jegyzi meg: «ez nekem s nekünk könnyebb, a játékszín-ügynek pedig, ha 400,000 frtot ad az ország, nemcsak tüstént nem szükséges, de jobb, mert jó a Reserva.»*)

Valóban nem túlzott, midőn azt írta (1835 decz. 7.) gróf Festetich Imrének: a magyar színház és a hid oly «irtóztatólag» foglalkoztatja, hogy alig bírja már a súlyát.**)

Kezdik a részletek is érdekelni. A megajánlandó 400,000 p. frtnak egy millió francot tévő értékét úgy osztja el, hogy 300,000-et szán az épületre és 700,000-et berendezésre, meg tartaléktökére. Titoktartás mellett közli Tasnerrel, hogy e 400,000 frtos megajánlásra 18 vármegyének van egyenes fölhatalmazása. A furfangosság egy nemével írja titkárnak, hogyha épül már a kerepesiúti színház, «nem volna rossz, lassan-lassan terjeszteni, hogy 400,000 pengőt ad az ország. Én semmit se akarok tudni az egész tárgyról.»***)

Jellemző dolog, hogy egyéni érdekeltségének háttérbe tolásával akarja az ügyet diadalhoz juttatni. Nem az ármánykodó csunya kicsinyeskedésével, hanem a politikai ügyes számításával.

Az ügy valóban jól áll a diétán: négy megye ugyan még mindig ellene van és négy kétes, de jó akaratú s a legrosszabb esetben hallgatni fog — de 24 mellette foglal állást (1835 decz. 19-én). Távol áll attól, hogy diadala esetén a megyén kárörvendjen, sőt elhatározza a kibékülést. Hogy nem ő oka a háborúnak, ezt köteles mindenki bevallani, ki a dolgok állását ismeri «és tudja, mily önmegtadással és ki nem mondható türelemmel viseltetett Földváry alispán és Kolb városi tanácsnokkal szemben — de az ügyet magánérdekeknek föl nem ál-

*) V. ö. Lev. II. 194. és 202. l.

**) V. ö. Lev. II. 199. l.

***) V. ö. Lev. II. 204. és 205. l.

dozhatta».*) Sikerének kilátásaival növekszik azonvaló öröme, hogy az ellenkezők föl fognak ülni. Hiszen már 29 vmegye van a 400,000 frtos ajánlat mellett, (decz. 21-én) «ki fog adni akkor egy garast is a kerepesire? — kérdi . . . de hát a ki másnak vermet ás . . . etc. etc.» . . . Karácsony napja előtt már azt tudja, hogy 30 megye van a terve mellett, négy pedig hallgatni fog. Az építést 1838 május 1-én kezdi meg. «Das wird eine Bauung werden» írja örömmel . . .***)

Az 1836-ik év azonban kedvezőtlen kilátások közt nyílik meg. Pestmegye követeinek sikerült azon érveléssel, hogy minek egy készülöben lévő színházon kívül egy másiknak az építésébe kezdeni, a RR. eddigi fölfogásában változást idézni elő.***) A február 24-iki tanácskozásban, Széchenyi szerint ismét ebül áll a 400,000 frtos ajánlat, s bár a RR. még erősen állnak, félő hogy el fog bukni a főrendeknél. Széchenyi el van keseredve. «Es ist entsetzlich, hogy egy lépést sem tehetünk baj és akadály nélkül. Én hallgattam, de fogok beszélni annak idején — írja fenyegetőleg — a főtábla némi tagjai rosszabbak, kajánabbak, mint a szomszéd legaljasabbja. Ezeket semmi nem viszi jobb útra mint — a «Végbiró» tudniillik a halál.» Február 25. és 27-én az ügy kezd ugyan megint jobban állani, de márczius 9-én már azt írja a megvetés hangján, hogy a «bécsi magyarok mind ellene, Reviczky kivül, ki tüzzel-vassal mellette»; és márczius 10-én mind jobban fogy a reménye, mert még az alsó tábla és ingadozik. Belátja, hogy leginkább árt a kerepesinek megkezdése. Márczius 12-én már a legkisebb reménye sines s 15-éről azt írja, hogy a színház dolga oda van.

A püspökök mind ellene dolgoznak azzal az érveléssel, hogy hisz még egy-két mágnás sem jött el a dietára az ügyet pártolni s aztán építenek is már egyet a kerepesi-úton. Széchenyi még mágnás barátairól is szemrehányólag nyilat-

*) V. ö. Lev. II. 214—5. Hogy Széchenyi miként gondolkozott Kolbról és minő véleménynyel volt Pest városa akkori közigazgatásáról, l. a Széchenyi-adomát: Zichy Antal *Gróf Széchenyi I. élet-rajza* című műve I. k. 625. lapján.

***) V. ö. Lev. II. 216., 221. lap.

****) V. ö. Dobroviczky Sándor és Fáy Andrásnak, Pozsonyban 1835 november 14-éről kelt követi jelentéséből, e helytől «szóba jött a magyar színház dolga is . . .» stb. stb. (Pestmegye levéltárában.)

kozik. Andrassy Györggyel szemben elhidegült, mert hiú ember; Eszterházy ki nem mozdulna Bécsből egy órára, Wesselényi lehetetlenné vált, Károlyi György chameleon — és még egy sereg ehhez hasonlónak elmondását ajánlja Tasnernek, a kinek úgyse árt, ha ezért az őszinteségért meg neheztel is reá — tudniillik Tasnerre — Andrassy György. Az ügyet még mindig nem hiszi végleg elbukottnak, bár néhány mágnás nagyon útjában van s talán egyedül még kivívhat valamit. Megteszi — haragját feledve — hogy egy hét mulva levelet ír Andrassy Györgynek, a szívére kötve, hogy «a színház mennyire fog hatni nemzetünk kifejlődésére.» Reményeit fokozza, hogy a végleges döntést husvét utánra halasztották, de már márczius 27-én azt hiszi, hogy a Nemzeti Múzeum, melyre az 500,000 frtos ajánlás köröszkül ment, alkalmasint agyonveri a színházat — bár még nem kell kétségbeesni! Csakhogy egy napra rá, ismét «oly ebül áll» szerinte, «hogyha az Isten, s egy kis taktikánk nem segít, eldül.» Április 4-én azt írja Prónaynak, hogy egy-két szavazat hiján megyen veszendőbe, s «mert sok azt gondolja, nála nélkül is meg-lesz» így nem szavaz mellette. Mágnásainkat fogja a legsúlyosabb vád érni s el fogják mondani «mi miattunk nem nyílt ki virágra e szép honi csemete, mely nemzeti létünkre oly díszes koszorúban fejledezett volna.» Csupán egy dolog nyugtatja meg: «ha elveszünk . . . becsületünk mindenesetre megmarad.» Április 11-én még a nádorba helyezi minden bizalmát s «ha Isten is segít — írja — megnyerjük már a színházat.» Április 13-án azonban eldől a kérdés sorsa s legföljebb csoda mentheti meg, de e csoda nem történt meg. A vereség fölért mégis az ellenpárt nyert csatájával, mert a Széchenyi terve mellett 17, ellene csak 18 szavazat volt. A RR. tábláján még néhányszor fölmerül a siker némi reménye, de egyik április végi levelében leverttten írja: «Színházi tervem eldült. Csaknem sirattam» . . .*) E siratásra mégsem volt oka. Ha nem érte is el azt, a mit akart, elérte azt, hogy az ő tevékenységének köszönhetjük, hogy végre ezen az országgyűlésen törvénybe igtatják a ma-

*) V. ö. Levelezése II. k. 250., 251—2., 258—9., 263—5., 265—6., 268., 271., 275., 279., 281. azután a 283., 284., 288., 289., 292. és 293. valamint 299. lapokat. Lásd a szardíniai lovasezred tisztí karához intézett érdekes levelét is 300—1. lap.

gyar színészetet. Személyes részvétele nélkül ez bizonyára nem sikerül.*)

Az ő nagy nevéhez fűződik az első állandó színház tervének gyakorlati eszméje. Az ő buzgalmának köszönhető nagy részt, hogy végre országos törvény szólt a magyar színészetről; oly tény, mely egyedül áll Európa összes népeinek történetében.**)

*) Az 1836. évi XLI-ik t.-cz. így szól: *A Pesten országos költészen fölláttatandó nemzeti Játékszínről*: «A' jól elrendelt Játékszínnek a' nemzeti kifejlődésre, a' nyelv pallérozásának előmozdítására, és az erkölcsiség' e' módon is bővebb kimívelésére az Országos Rendek által elesmért jótékony hatása tekintetéből, Pesten fölláttatni ohajtott nemzeti Játékszínre nézve határoztatik. A Buda és Pest közt fölláttatandó híd' tárgyában kirendelt Országos Küldöttség megbizatik: hogy Ő Cs. Kir. Fő-Herczégységének, az Ország Nádorának Elnöksége alatt, figyelembe véve a' Pesten építésben lévő Színház környülményeit, egy nemzeti díszes játékszín' tervét, az ahöz kívántató költségi számolással, kidolgozza és a hazafiakat ezen célra teendő adakozásokra, a Törvényhatóságok' útján, és közvetlen is felszóllítván, ha elegendő pénzt szerezheth, a nemzeti Játékszín Pest Városában, Cs. Kir. Fő-Herczégége az Ország Nádora által e' végre kijelelt, nemzeti tulajdonná örömmel fogadott, és magyar Játékszín, építésére ezennel szánt telken létrehozza; ha hogy pedig reménylett sikert nem érhetne, ezen nemzeti kívánságnak mi módon lehető legcélszerűsabb eszközölhetése iránt jövő Országos-Gyűlésre kimerítő javaslatot adjon.» (L. Országgyűlési törvény czikkelyek 1836. — 614. l.)

***) V. ö. *Histoire universelle du Théâtre par Alphonse Royer*, Páris 1869—1870. 1—10 kötet. — *Le theatre Espagnol par Alfred Gassier*, Páris 1898. 1—220 lap. — *Curiosités théatrales, anciennes et modernes, françaises et étrangères par*. V. Fournel. Páris 1859. *Chapitre VIII. Legislation théatrale, Usages et traditions*, 97—112. lap. — *The History of English dramatic poetry to the time of Shakespeare: and Annals of the stage to the restoration.* By I. Payne Colliers Esq. F. S. A. London, MDCCCXXXI. I—III. k. Lásd különösen I. köt. *Annals of the stage.* — *Die geistige Entwicklung der deutschen Schauspielkunst im 18. Jahrhundert.* Von Hans Oberländer. Hamburg und Leipzig, 1898.

A mi a francia törvényhozásnak — jellegére a magyartól teljesen elütő — intézkedéseit illeti a francia forradalom és Napoleon idejében, erre nézve l. ezen munkában: Georges Bureau: *Le théâtre et sa législation.* Páris 1898., a hatodik fejezetben az 1790-től 1806-ig történt intézkedéseket és a hetedik fejezetet, mely Napoleon 1806. évi június 8-iki decretumáról szól, 118. és köv. lap.

Hogy a játékszín erkölcsös vagy erkölcstelen voltának eszméje milyen fejlődésen ment át Európa összes népeinél, tanulságosan állítja

A mi ezután következett, az a küzdelem kisebb fele volt. Csupán azzal a tanulással kellett gazdagodnunk: hogy a pillanatnyi siker, nem a valódi siker, s hogy a kik így győztek, hamarosan, azok meg fogják irigyelni azt a vesztest, a kihez a végleges diadal dicsősége szegődik.

Az ideiglenes színház tető alá került s 1837 aug. 22-én nagy ünnepélyességgel megnyitották. Az öröm nagy volt, de Pestmegye örvendett inkább, mint az egész ország, mert még a címében sem jutott kifejezésre annak országos, nemzeti jellege. Csak «Pesti magyar színház» volt. Pestmegye ügyelt rá Játékszíni Küldöttsége közvetítésével, s hogy a központosítás teljes legyen, kezdetben még a jó táblabírák sorából kerültek ki az első drámaírók is.

De nem célunk ezuttal e színház történetével foglalkozni s csak jellegzőbb eseményeit említjük. Az első lelkesedés megcsappanásával, a napi jövedelmek elégtelensége mind érezhetőbbé vált. Tartaléktöke nem volt; megyei állandó segítségről pedig még álmodni sem lehetett, bár a kiadás napról-napra növekedett s így az adósság mind fenyegetőbbé vált. Pestmegye egészen megfeledkezett arról, hogy Európának egyetlen elsőrendű, művészi magasabb érdekeket szolgáló színháza sem tudott fejedelmi vagy városi segítség nélkül boldogulni. A vármegye urainak dicséretére legyen mondva, hogy valahányszor a napi jövedelmekből havi fizetésre sem tellett, mindig akadt közülök egy-kettő, a ki néhány ezer forintot készséggel előlegezett. Csakhogy az ilyesmi nem illett egy elsőrendű, nemzeti érdekű intézethez. Az erkölcsi osztalékra alapított részvényes társaság jó volt hazafias kezdetnek, de e fajtájú részvények újabb kibocsátásánál bizonyára csak azokra számíthatott volna, a kik, hogy Széchenyi szavaival éljünk: inkább testesek, mint lelkesek voltak s a kik az első alkalommal kereket fognak oldani, ha újabb áldozatokat kérnek tőlük a rosszul fizető haza nevében.

Pillanatnyi segítségül jónak bizonyult az opera s énekes játék — de ezek révén meg nem nagyon lehetett a nemzeti célok valószínűsítését reményleni. Ott álltak, hogy a színház a mulatozás egyik neme lett s nem mint Kölcsey óhajtotta: a

egybe Carl Friedrich Staudlin ily című művében: *Geschichte der Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schauspiels*. Göttingen, 1823.

nemzeti érdekek temploma. De még így is, adósság adósságra nőtt. Az építésből eredő teher a harmadik évben «törvényes járulékaival» meghaladta a 40,000 frtot, a mi mai értékben kifejezve az összeg tizszeresével ér föl. A táblabíró gazdálkodás a tönk szélére juttatta. Most már csak a bukás szégyene vagy az országos segítség kényszerű elfogadása közt lehetett választani. És ismét csak Széchenyi alakja magasodik ki a kicsinyek nagy tömegéből. Ő az, a ki elfeledi fölültetése szégyenét és ismét mozgatója lesz az országos megmentés gondolatának. Hozzá szegődik az országos deputatio ajánlatához. Mintha tudná, hogy a mit az akar, az az ő legfőbb elégtétele lesz. Mily nemesen nyilatkozik lelke egyik ismeréséhez írott soraiban: «Vállalataim lépdelnek elő, de vajmi lassan — írja. Egyrésztől indulatosság és túlhév, más részről buta vakság s hazafiatlanság vetnek gátat törekedéseimnek; sokszor igen elszomorodom s keserű kin tölti el keblemet; de néha viszont tárva áll előttem honunk szebb jövődjöje s akkor minden viszontagságok felejtvék.»¹⁾

A dunaparti állandó színház fölépítése lehetőségében még 1838-ban is hisz²⁾ s érdeklődik az országos deputatio munkálata iránt, bizván abban, hogy Sopron, Győr, Zala, Mosony, Vas, Veszprém ily irányú utasításokat fognak az ő közbenjárására követeiknek adni.³⁾ Főképen főrendi barátai-ban bízik, s jól esik, midőn báró Prónay Antal azt írja neki: nagyobbnak tartja, semhogy törpe bosszúállásban lelhetné gyönyörét. Válaszában⁴⁾ nem emlegeti nagy reményeit, mert balvégzet ül a magyar játékszínen; a legtöbb követnek nincs is rá vonatkozó utasítása s ha van, az a kerepesi-útira szól. A helyzet kedvező ugyan — de nem akar kicsinyeskedni. «Igen bús lelkem e tárgy mostoha állása miatt, de azért még messze vagyunk a kétségbeeséstől s mindent el fogok követni, hogy bukástól megmentsük. Senki jobban nem érzi mint én: mennyit vesztenénk s mily távolra lenne messze lökve nem-

¹⁾ Leveli II. k. 392 l.

²⁾ U. o. II. k. 562—3., 564—6. l. a nádorhoz írott leveleit. Sőt 1842-ben is él még a lelkében ez a gondolat. U. o. III. kötet 128. és következő lap.

³⁾ U. o. II. k. 577. l.

⁴⁾ U. o. II. k. 713—4. l.

zetiségünk kifejlődési szelleme, ha kénytelenek volnánk egyedüli színházunk tökéletes elaljasodását vagy elpusztítását tapasztalni.» Ugyanily szellemben ír gróf Ráday Gedeonnak és Fáy Andrásnak is.*) Néhány hónappal az országgyűlés be-
rekesztése előtt már egész határozottsággal írja (1840 febr. 12.) gróf Fáy Istvánnak: «miután jobbnak tartatott a mostani fenálló színházat építeni, Pesten, ítéletem szerint is jelenleg egyedül annak országosan leendő biztosításáról kell gondolkodni, minthogy újnak építését mi élők legalább alig érzük meg többé.»**)

Így tud ő elfeledni minden sértést — ha országos édekről van szó; így tud lemondani egyik legkedvesebb terve kiviteléről, mikor a rosszabbnak bukása nemzeti szégyen volna; így tud ő a sorban is harcolni, midőn a vezérségtől megfosztják; így tud különbséget tenni a nagy eszmék és kicsinyes érdekek közt — midőn hazájáról van szó.

Magára gondol, midőn 1840 júliusában így ír egy ismerősének: ***) «Dolgozni és munkálni kell naponta, szüntelen. Van becse, fölötte nagy becse a szónak nem tagadhatni, de a tett, a százezereknek egy célra törekvő tette emelheti csak ki nemzetünket, aljas — az én szemüvegem szerint — még mindig fölötte aljas, vagy mindenesetre fölötte alacsony állásából. Vége az agitatioi szükségnek, igaz, de azért koránt sincs még itt a kényelmes nyujtozgatás időszaka.»

Ennek a fáradhatatlan tevékenységnek eredménye az, hogy a mit az 1839/40. országgyűlés törvényhozása a színészet ügyében végzett, az nemcsak a magyar játékszín jövőjét biztosította, hanem igazolta azon fáradozás nemességét és helyességét is, melyet javára a multban Széchenyi látszólag sikertelenül kifejtett.

Az 1840. évi XLIV. t.-cz. fontos elveket állapít meg. Kimondja, hogy az 1836 évi XLI. törvény folytában a pesti magyar színház megállapítására országos ajánlat tétetik és pedig olyképen, hogy «mint nemzeti tulajdon országos pártolás alá vétetik,» úgy mindazonáltal, hogy a kijelölt (dunaparti) telek «további rendelkezésig eredeti céljára megtartassék.»

*) U. o. II. k. 717—21. és 721—2. lap.

**) U. o. III. k. 19. lap.

***) U. o. III. k. 64. l.

Ez a törvényes intézkedés magyarázza meg, miért nem mond le Széchenyi még 1842-ben sem véglegesen eredeti tervéről.

A törvény első §-a a terhek kifizetésére és az «első fölkészítések beszerzésére» 50,000 és a színház megállapítására 400,000 «igaz értékű ezüst forintot» ajánl meg «melly somma ezen országgyűlési kivetés szerint egyedül a nemesek és azok által, kiket a törvény ezen nevezet alá foglalva ért» fog fizettni és a törvény szerint beszedetni.

A második §. a 400,000 frtot alapítványi tőkének kívánja tekintetni, de abból csak a kamatoknak legfőljebb $\frac{2}{3}$ -da fordítható a színház évi költségeinek pótlására, a hátralévő $\frac{1}{3}$ -ad pedig «mindenesetre» a tőkéhez csatoltatván, az évről-évre szaporítandó.

A harmadik §. az ajánlat kezelését és a színházi igazgatásra való fölügyeletet — a helytartótanács fölügyeleti jogának épségben tartásával — egy országos választmányra bizza, mely (negyedik §.) aztán Pestmegyétől magát a színházat és a részvényes társaságtól a diszitményeket, ruhatárt és egyéb tulajdonát «írásbeli szerződés mellett az ország számára» fogja átvenni s mindenekelőtt a színházon fekvő terhet (39,882 frt $15^{\frac{22}{100}}$ krt.) fogja kifizetni.

Az ötödik §. megengedi, hogy az alapítványi tőke és a kamatok $\frac{1}{3}$ -da 5%-ra «biztos kezekhez» kölcsön adathassék s a kamatok «rendeltetésük helyére» fordíttassanak.

A hatodik §. megbizza a küldöttséget, hogy a jövő országgyűlésig «a színház igazgatóságának mi módoni elrendezésére, a színház művészeti előhaladásának megfelelőleg» ideiglenesen oly intézkedéseket tehessen, melyet belátása szerint a legcélszerűbbnek fog találni. A legközelebbi országgyűlésig mindazonáltal «e tárgyra nézve kimerítő véleményt» adni köteles.

A hetedik §. kimondja, hogy a leltárt és az «oklevelekkel támogatott» számadást a legközelebbi országgyűlésre be kell mutatni.

A nyolczadik §. végre kijelöli névszerint a küldöttség tagjait: ötöt a főrendi tábla, kettőt a királyi tábla, egyet Horvátország, 12-öt a vármegyék, kettőt a szabad kerületek és négyet a szabad királyi városok részéről.*)

*) MDCCCXL-dik évi országgyűlési törvény-cikkelyek 229—31 l.

E törvény jogán a pesti magyar színház, 1840 augusztus 8-ától viseli a *Nemzeti Színház* elnevezést — 50 évi küzdelem után . . .

A nemzeti állam fölépítésének munkája lassan, de következetesen haladt előre. Igyekeztünk kimutatni, hogy e küzdelemben az első ötven év alatt minő szerep jutott a játékszínnek és drámairodalomnak. Elmondhatjuk jó lélekkel, hogy a szereplő tényezők közül egynek sem jutott ki oly nagykorú osztályrész, mint neki azon eszme általánosítása körül, hogy Magyarország a magyarságé. Meg kellett törnie főuraink udvari érzelmeit és nemzetük iránti közönyét; le kellett küzdeni a köznemesi osztály konok balitéleteit és ósdi fölfogását, hogy az alakoskodás nem illő a magyar természet komolyságához; el kellett oszlatni azon balvéleményt, hogy a színház megméltelyezi a közerkölcsöket s így az egyház pártolására méltatlan; harcra kellett állani az idegen ajkú s a haza iránt közönyös német polgársággal; legyőzni a kormány ellenszenvét egy oly ügygyel szemben, mely nemzeti megerősödésünk nagy érdekeit védte és végül nemzeti támogatásra méltó ügygyé avatni a játékszínt, mely más népeknél csak a mulatozás egyik neme volt.

E küzdelem 50 éve műveltségtörténetünk egyik legtanulságosabb fejezete, mert a költészet és próza mesterein kívül harczvonalba állította a politikai világ legjobbjaikat, a társadalmi élet leglelkesebbjeit és a Széchenyi új Magyarországára, remélő egész fiatal nemzedékét.

Végso diadalánál egyesülve látjuk a főurat és főpapot, a köznemeset és a honoratiort a polgárral és a filléreit adományozó paraszttal, mintegy jelképezve, hogy nemzetünk jövő boldogulásának titka nem a kiváltságos rendek kizárólagos hazaszeretetésében, hanem a magyar társadalom összes osztályainak egy célra törekvő egyesülésében keresendő.

És e kor rajzát alig fejezhetnők be jobban, mint hogy ide igtatjuk az épen 50 év előtt készült s a magyar színészet céljait kijelölő Planum*) szerzőjének, Révaynak gondolatkeltő szép verssorait, intő például az utódoknak :

*) E Planum szellemében, így irt Kisfaludy Sándor 1828-ban az Akadémia teendőiről a játékszín körül: harmadik pont. «A magyar Theatrumnak, úgy mint a nemzet nyelv egyik legnagyobb Vehiculu-

Minden nagyinak apró a kezdete; minden idővel
S halkkal veszen erőt és gyarapodva terül.
A mely tölgyfa alatt árnyékban most legel a nyáj,
Kis mak volt, mikoron Pásztora földbe veté.

BAYER JÓZSEF.

mának fölállítására, megállapíttására, ennek czélirányos módgyaira különös gondgya, figyelme és kötelessége legyen. Az ő tagjaiból választatik a Nemzeti Theatromnak fő Directora is, kinek a Nemzeti Theatrom jövedelméből illendő fizetése is legyen ezen tisztieért. A világszerte híres remek színjátékoknak jó magyarra fordíttását eszközje és Önnön költségen akár prænumeratióra, akár másként nyomatassa ki.» (L. Észrevételek a Magyar Akadémiára nézve.)

SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰVÉSZETBEN.

Második közlemény.*)

III.

Szent Orsolya legendája a XII. század elejétől a XV. század végéig költői és csodás részletekkel folytonosan gyarapodott, de ebben a közel négy százados korszakban az elbeszélésnek váza meg nem változott. Nem a troubadourok és a minstrellek, hanem a szerzetesek voltak e költői földolgozások szerzői s nekik hivatásuknál fogva ügyelniök kellett arra, hogy a legenda történeti valósága iránti hitet fölölő eltérések meg ne zavarják. Ott pedig, a hol az egyszerű történeti elbeszélés korlátain túlesapongott a vallásos rajongástól fölízgatott képzelet, csodákkal állottak elő, melyek bizonyító erejét ellentmondás nélkül fogadta el a jámbor hiszékenység. Galfridusnak elszigetelt meséjén kívül, az e korszakból való legendák közös forrásra vezetnek vissza és a művészi ábrázolások is hagyományossá vált keretben mozognak. Ez a közös forrás minden valószínűség szerint a XII. század első éveiben, tehát mintegy ötven évvel Galfridus előtt öltött határozottabb alakot, abban a földolgozásban, mely kezdő szavairól *Regnante Domino* néven ismeretes s melyet Crombach művéből, Brüsselen, Utrechtben és Kölnben őrzött régi másolatoknak egybevetése mellett, Kessel és Stein teljes szövegében közrebocsátottak.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 278. számában.

A *Regnante Domino* legenda négy fejezetben és 22. szakaszban a vértanuság elbeszélését oly alakban tartalmazza, a mint azt a XV. század végéig igaznak hitték s csak újabb részletekkel ékesítették.

Kövessük tehát főbb vonásaiban a *Regnante Domino* előadását.

Krisztus uralmának idején — így kezdi a legenda, az időnek közelebbi meghatározása nélkül — a mikor a kereszténység már a föld egész kerekiségén s az óceánok minden szögletéig elterjedt, Britanniában egy Deonotus nevű jámbor király élt, a ki híven követte a katolikus vallás törvényeit s úgy uralkodott alattvalói fölött, a hogy maga is alárendelte magát Istenének. Felesége versenyzett vele a nemességben és az erény fényességében. Mindketten vágytak az után, hogy fiuk szülessék, a kire majdan az uralkodást bizhassák; de Isten, ki gyakran felülmulja a halandók kívánságát, leánynyal ajándékozta meg őket, a ki arra volt hivatva, hogy előkészítse számokra az égi boldogság utját és a kit ezért Ursulának kereszteltek, hogy mint Dávid a nagy medvén (Ursus), azaz az ördögön majdan győzedelmeskedjék. A leányka királyi nevelésben részesült, de már akkor sem becsülte sokra a mulandó világot, sőt éjjel-nappal az Isten törvényei fölött elmélkedett s mindenki láthatta, hogy a mindenható e drágakövet az egyház legfőbb ékességére fogja kicsiszolni. E mellett nagy szépségének híre is messze elterjedt. Hallott arról egy vad pogány király is, a ki Orsolyát mindjárt feleségül szánta fiának. Követeket küldött ezért, mézes szavú ajánlatokkal és drága ajándékokkal, a szűz atyjához, de azzal a fenyegetéssel is, hogy ha kérését nem teljesitené, országát irgalom nélkül el fogja pusztítani. A mikor a jó király a követek előadását meghallgatta, szorongó érzés fogta el. Iszonyodott a gondolatától, hogy leányát mennyei vőlegényének karjaiból kiragadja és a pogánynak kiszolgáltassa. De megfontolta azt is, hogy nincs elég ereje a pogány hatalommal szemben s előre látni vélte szegény országának romlását. Orsolya nagyon szívére vette atyja bánkódását. Sok átvirrasztott éj után végre kifáradtan álomba merült. Ekkor Isten megnyilatkozott előtte, értésére adta, hogy mi lesz a sorsa, hogy hány bajtársnőjével együtt fogja kiérdemelni a vértanuság palmáját, a mint az később tényleg be is következett. Hajnalban fölkereste szomor-

kódó atyját s mosolygó arczczal mondta el az Isten rendelését ; e szerint fogadja el a pogány király ajánlatát, de oly föltétel alatt, hogy mind a két király együtt tizenegy nemes és szép szüzet adjon melléje s mindegyiköket még ezer szüz kísérje ; tizenegy hajót tartsanak készen és a völegény három évi halasztást adjon, aztán pedig legyen az Ur akarata szerint. A király maga elé hivatta a követeket, elmondta nekik a szüz föltételeit s megszabta az időt, mely alatt a királyfi ráér arra, hogy a katolikus vallás tanításaiban részesüljön s a keresztiséget fölvehesse. A követek örömmel tértek vissza urokhöz, a hol az udvar és a nép ujongva fogadta a kedvező választ. A királyfi sürgette a megkeresztelést. Mind a két király kiválogatta a szüzeket, fölékesítve vezették őket a királyné elé. A hajókat is gazdagon fölszerelték s mikor összegyűlt a szüzek serege, kik közt Pinnosa volt a legnemesebb, Orsolya közéjük jövén, bajtársnőit az isteni szeretetre és engedelmességre buzdította. Mindnyájan lelkesülten hallgatták szavait és hűséget fogadtak Krisztusnak. Aztán tengerre szálltak s három éven át, reggeltől késő estig gyakorolták a hajózást, hol harci játékkal, hol színlelt meneküléssel. A királyok, az országnagyok s a népek a tenger partjáról nézték a szokatlan és mulatságos látványosságot ; később belefáradtak s mindenki munkája után látott. Mikor a három év letelt, nem mertek hazatérni és fogadalmukat kockára tenni ; Orsolya ismét lelkére beszélt a szüzeknek s könnyes szemekkel fohászkodtak az éghez, szüzeségök megvédéseért. A jóságos Isten meghallgatta kérésüket s parancsszavára nagy szél kerekedett föl, mely a hajórajt minden baj nélkül a tielei kikötőbe vitte. Ott ellátták magokat a szükséges útra valókkal (épen vásár volt), fölszedték a horgonyt s tovább evezve a folyón, végre Kölnbe érkeztek, a hol kiszálltak. Fáradtan a hosszú úttól, csakhamar lepihentek. Éjjel Orsolyának angyali fényben és fönséggel egy férfi jelent meg, a ki fölszólította, hogy zarándokoljon bajtársnőivel Rómába, imádkozzanak ott s ha majd Kölnbe visszatérnek, itt fogják a nekik szánt vértanúságot szenvedni, hogy mint Jézus jegyesei megdicsőülten szállhassanak föl az égbe, mennyasszonyi hajlékukba. Orsolya másnap titokban tudtára adta a szüzi seregnek, hogy mi vár reájok. Nagy örömmel szálltak a hajókra és Baselben kötöttek ki. Onnan gyalog zarándokoltak Rómába, a szentek templomait fölkeresték, mindenütt buzgón

imádkoztak s ugyanazon az úton, melyen érkeztek, visszatértek Baselbe s ott talált hajóikon ismét Kölnbe.

«Akkor ott — mondja tovább szó szerint a legenda — a hunnok barbár népe garázdálkodott, mely az emberek bűnei miatt Gallia, Germania és Italia országait tüzzel és vassal elpusztította, úgy hogy a városok lerombolása s a templomok elhamvasztása után alig maradt nyoma a keresztyén vallásnak; a mikor tehát ezek a barbárok, a velük született vadsággal, Köln városát keményen ostromolták és annak híre még nem jutott el messzire, a szüzek mit sem sejtve és bízva a lakosságnak emberséges szívességében, partra szálltak. De ime! Szokásuk szerint a barbárok, a kik csakhamar megtudták érkezésöket, hirtelen és ordítva rohantak reájok s mint a bárányakolba rontó farkasok, a nagy sokaságot embertelen kegyetlenséggel fölkoncizolták. A mint a halál szolgálai Orsolyához értek, hogy kivégezzék és gyönyörű alakját meglátták, lehanyatlott a karjok és a bátorságuk és még e gyalázatosság vezére is, mintha villám csapott volna belé, csillapította dühét s féktelenségét hizelgésekre és szerelmes szavakra mérsékelte. «Igazán, így szólt, a termeted erősen tanúskodik a mellett, hogy nagy és nemes szülők leánya vagy», és isteneire esküdött, hogy: «Ha korábban jöttél volna hozzám és kegyelmet kértél volna, úgy kíséroidnek nem lett volna bántódása. De vigasztalódjál, kedvesem, örülj sorsodnak; ne búsulj tovább szüzeid halála miatt; mert engem, ki egész Európát legyőztem s a ki előtt még a római birodalom is reszket, engem fogsz férjedül bírhatni.» Hanem a szüz, a ki csak arra gondolt, a mi az Úré, utálattal utasította el magától, kézzel és szóval, ezt a völegényt, a kit olyannak látott, mintha a sötétség fededlme volna. Erre azonban a barbár dühbe jött, méregtől tajtékozott és nem bírván elviselni ezt a kudarczot, halálos ítéletet mondott a szüz fölött, ki különben is epedett a halál és a Megváltóval való egyesülés után. Nyilvessző járta át nyomban, mint égi gyöngy hullott a fényes sereg királynéja társnőinek nemes csoportjára és biborveres véréből, mintegy második keresztségtől megtisztulva, győztes seregével, megkoronázva szállott föl az atyai házhoz, miután Krisztus szenvedései híven pótolták azt, a miben teste még hiányt szenvedett . . .»

A legenda további része dicsőíti a szüzeket, leírja a nagy

örömöt, a melylyel őket az égben fogadták; elmondja még a csodát, hogy a hány szüzet gyilkoltak a hunnok, annyi égi harcos jelent meg fölöttök s elkergették őket Köln falai mellől. A polgárok aztán nagy pompával temették el a szüzeket. «Ez esemény a vallásnak nagyszerű föllendülését idézte elő; s nem csak szokásból, hanem sérthetetlen törvény szerint, a szent szüzek temetkezési helyén senki sem mert azontúl más tetemet eltakarítani. Kis idő múlva — folytatja a legenda — Clematius nevű jámbor férfiú a keletről jövet Kölnben megtelepedvén, a szent szüzek tiszteletére temetkezésöknek helyén templomot építtetett. Óh Köln! dicsérd az Urat; mert megerősítette kapuid zárait, a békességet szabta meg számodra határról és a szeretet e zálogainak reád árasztásával gyermekeidet áldotta meg te benned.» A legenda IV. fejezete még Cordulának a szent szüzek egyikének csodáját írja le s emelkedett fohászszal végződik.

A *Regnante Domino* legenda ezek szerint nem szakít ugyan a régi hagyománynyal; Clematius fölírásához is csatolkozik és a *Sermo in natali*ből megtartja a szüzek 11,000-re tett számát, valamint azt a csupán valószínűnek jelzett állítást, hogy a szüzek Britanniából jöhettek, már részletes adatokkal történeti színezettel látja el; egyes szereplői egyéni alakot öltenek, a római zarándoklás beleszövésével az elbeszélés medrét kiszélesíti s különösen a hunnokról először szól határozottan ez a legenda, mert Galfridus is jóval később írta meg idézett historiáját.

Sokszorosan igyekeztek meghatározni a vértanúságnak történeti időpontját.

A *Sermo in natali* a Diocletianus és Maximinianus császárok alatti keresztyén-üldözés korára, tehát a 285—305 közti évek tájára, másrészt Galfridus elbeszélése I. Valentinianus és Gratianus idejére, Maximusnak, a britanniai lázadó vezérnek hadjáratára, tehát a 383—385 évekre vonatkozhatnak.

A *Regnante Domino* legenda évszámot nem említ; de szól a hunnok vezérééről, «ki legyőzte egész Európát és a ki előtt reszket a római birodalom» s tehát alatta mást mint Attilát sejteni nem is lehet, ezzel egyszersmind világtörténeti háttérrel törekszik kölcsönözni az elbeszélésnek, melynek ideje e szerint az V. század közepére esnék.

A legendának végére nyilván utólagosan a következő

följegyzés került: «Passæ sunt anno 238.» S bár gembLOURS-i Sigebert ugyancsak a XII. század legelején írt *Chronicon*-jában a 453-diki évhez fűzi a *Regnante Domino* rövid kivonatát, mégis még 1837-ben az érintett anachronistikus följegyzést oly hitelesnek tekintették, hogy Szent Orsolya és a szent szűzek halálának tizenhat százados évfordulóját nagy fényvel ünnepelték meg Kölnben, egyházi díszmenetekkel és a nekik szentelt templom arany kamarájában őrzött temérdek ereklye közszemlére állításával.

Pedig a *Regnante Domino* nyomán a legendának minden későbbi szövege a tizenegyezer szűz barbár gyilkosaiban a hunnokat jelöli meg. S szinte természetesnek látszik, hogy mihelyest Clematius szerény fölírásából a középkori költői képzelet az Orsolya-legenda eseményeit világra szóló nagyszerűség színébe törekedett ruházni, a tizenegyezer szűz tömegével szemben a gyilkoló hatalomnak is a legborzasztóbbnak kellett lennie az akkori köztudatban. S a hunnoknak rémes összeütközése 451-ben a római birodalommal, Attila megmérhetlen hadainak útja Germánián keresztül, mely hagyományokban és hőskölteményekben különösen a rajnamelléki városokban nemzedékről-nemzedékre föntartotta az isten ostorának félelmetes emlékét, még a XII. században is kínálkozott arra, hogy a tizenegyezer szűz vértanúságát is vele és nyugati nagy hadjáratával hozzák kapcsolatba.

Attilának útját Gallia felé, a Duna mindkét partján, átkelését a Rajnán, a Mosel torkolatánál, egykorú írók nyomán elég részletesen ismeri a történet. Akkor a hunnok Kölnt nem érintették s ezt a legenda történeti hitelességének védői sem állítják. De hogy a catalaunumi síkságon Aëtiussal vívott világot rengető eldöntetlen harca után Attila merre vonult vissza, arról biztos hírt az egykorú források nem adnak és sem Thierry, sem más történetíró nem követi részletesebben hazatérését. Még a Szilágyi szerkesztésében kiadott milleniumi nagy mű, *A magyar nemzet története* is csak e pár szóval siklik át e visszavonuláson: «A vizigótok eltávozásával Attila is odahagyta (catalaunumi) székérvárát s visszatért Hunniába.»

Mindamellet nem volna talán érdektelen azokat a fejtegetéseket kritikailag megvizsgálni, melyekkel De Bück, Kessel és Stein különösen helyi hagyományok alapján annak a bizonyítására vállalkoztak, hogy Attila visszavonulásakor Kölnt

is útba ejtette s a várost megostromolta. Az ő szempontjokból erre nagy súlyt kellett fektetniök, mert ha a szűzek gyilkosai hunnok sem lehettek, az esetben az utolsó történeti föltevésnek is szét kell foszlania.

Tény az, hogy az Orsolya-legendák a *Regnante domino* előadását kivétel nélkül követték a hunnok szerepeltetésében. Ezt találjuk a Kessel könyvében kiadott két latin nyelven írott legendában is, melyeket az Alsó-Ausztriában fekvő lambachi klostrom őriz s melyek egyike egy XII. századi, másika pedig egy XIII. századi pergamen-codexbe van foglalva. A régebbi legenda kimerítően adja elő Orsolya vértanúságát, a *Regnante Domino* és az utólagos bővítések szerint; a későbbi azonban ennek csak hitvány kivonata és sajnos, hogy az érsek-ujvári codexben levő Orsolya-legendá (lásd *Nyelv- emléktár* X. köt. második fele 350—356 l.) ennek a hitvány kivonatnak csupán fordítása s nem önálló földolgozás. Egy-két csekély eltérése a latin szövegtől nem érdektelen. Így « . . . nuncios miserunt ad Julium cognatum suum principem gentis hunnorum . . . » magyar fordítása: « . . . Es kewetheteketh kwldenek ywlywfhhoz ew rohonochoz ky az wnwfoknak az az maagyar nemzetnek ky magyar nemzeth az wdewben poganak walanak megent feyedelmevk wala . . . » Továbbá, a latin legenda a *Regnante Domino* végső följegyzését átveszi, következőleg: «Passe sunt autem anno Domini CCXXXVIII.» Hozzáfűzi azonban még: «Ratio autem temporis ut quibusdam placet non sustinet, quod hec tali tempore sint peracta. Sicilia enim tunc non erat regnata a Constantinopoli (?) cum fuisse hic dicatur cum virginibus has reginas verius creditur quod diu post Constantinum imperatorem cum hunni et gothi averiebant tale sit martyrium celebratum, tempore scilicet Marciani imperatoris ut in quodam cronica legitur, qui regnavit anno Domini CCCCLV.»

A magyar fordítás az idézett latin szöveget elhagyja s a helyett így hangzik: «Ez martyromfagoth kedygh zemwedek meghmondott zenth zwzek wrwnk cryftuwnak zwletefe wtan negi zaz ewtwen ket eztendewben amen.» A magyar fordító e szerint gondtalanul elfogadta Juliust a hunnok vezéréül s csak a 238 és 455 évszámokat javította — bár egy évvel még mindig hibásan — 452-re.

Lehetséges, hogy van oly — előttem ismeretlen — latin

átdolgozás, mely ez eltérésekben is megegyezik a magyar fordítással. Mindenesetre emelte volna az Orsolya-legenda érdekességét számunkra, ha már belevonták a hunnok, egy önálló magyar földolgozása a középkorból, természetesen az itt idézett fordítónál tudósabb irótól.

Carpacciora és Memlingre nézve különben közönyös lehetett az, hogy római légiókat, vagy hunnokat kell-e festeniök. Az akkori igények nem követelték meg a korhűséget, a mi szemünkben pedig csak fokozza képeik értékét, hogy az egyik a burgundi hercegeknek fényesen vértezett lovagjait, a másik a velencei köztársaság által fizetett condottierék harczosait ábrázolta, természetesen, a hogy azt magok előtt látták. S így Albert Gereon Steinnak a hunnok mellett latba vetett utolsó érve sem lehet e szempontból nagy fontosságú, mely szerint Dr. Schaafhausen orvostanár a bonni egyetemen a Szent Orsolya templomának chorusában és aranykamarájában őrzött s a tizenegyezer szűz testereklyéinek tartott koponyák közül ötszázat tudományosan megvizsgált s azok között hatot talált olyat, melyeket a leghatározottabban hunnoknak tulajdonít. Mások a sok csontmaradványnak természetes megfejtését látják abban, hogy az *Ager Ursulanus* helyén valaha római cömeterium volt s tehát nem is hunnok, hanem római legionáriusok csontjairól lehet csak szó.

Mert megesett tényleg, hogy az *Ager Ursulanus*on, a hova a Clematius fölírása és a későbbi legendák szerint is a tizenegyezer szűz mellé senkit sem lett volna szabad eltemetni, a XII. század derekán folytatott ásatások közben fölnőtt férfiaknak és kisdedeknek csontjaira is akadtak. Nagy volt e miatt a beavatott papság aggodalma. Attól féltek, hogy ha a régi hagyománnyal homlokegyenest ellenkező fölfedezés minden hitelt érdemlő magyarázat nélkül nyilvánosságra kerül, az a szélteben elterjedt *Regnante Domino* legendába vetett s az egész keresztyénségben kegyeletes művekkel ápolt hitet le fogja rontani. Ezen a súlyos helyzeten csak egy csoda segíthetett. S a csodának előidézéséhez akkor meg volt a kellő leleményesség is.

A helyi hagyomány szolgáltatott már csodára is példát. SURIUS már a IX. században jegyezte föl, hogy a mikor Szent Cunibert püspök, ki a VII. század közepén élt, a szűzek vértanúságának szentelt templomban az oltár előtt misézett, az

áhitatos nép nagy ámulatára egy fehér galamb a fejére szállott s onnan az egyik szűznek addig ismeretlen sírjára, kinek a testét azonnal kiemelték s a templom belsejében elfalazták. Később, a mikor Orsolya neve lépett előtérbe, a befalazott tetemet az övének nyilvánították s ma is szoboremlék díszíti a templom falának e helyét.

Azóta sokan keresték föl Kölnt a világ minden tájáról, hogy a szent szűzek ereklyéiből részesüljenek. A mindig nagyobb mérveket öltő érdeklődésnek az lett a következtetése, hogy 1155-től fogva kilencz éven át rendszeres ásatások folytak az *Ager Ursulanuson*, melyet kezdetben Gerlacus deutzi apát s halála után utóda Hartpernus vezetett. A deutzi klastrom egyik szerzetese, Theodoricus, a ki állandóan ügyelt a munkákra, pontos jelentéseket szerkesztett azokról, melyeket a deutzi klastrom még most is őriz egy régi codexben. Ezekből a jelentésekből értesült Gerlacus apát a meglepő fölfedezésről, hogy a tetemek mellett állítólag talált különböző fölírások nem csak számos szűznek a nevét tartalmazták, hanem Cyriacus római pápa mellett cardinálisok, püspökök, idegen országokból való fejedelmek és családjaik, a többek között Aetherius, Orsolya völegénye is név szerint föl voltak sorolva, mint a kik a szűzekkel együtt szenvedtek vértanúságot és a kiket szintén az *Ager Ursulanuson* temettek el. Gerlacus apát az előtte fölmutatott sírföliiratokat természetes úton megfejtteni képes nem volt s nagy zavarában, az akkori fölfogásnak hódolva, természetfölötti fölvilágosítást keresett s egy szűznek hírében álló, magasabb látnoki képességgel fölruházott apácánál azt meg is találta.

Abban az időben a schönauai klastromban, mely a trieri érsekséghez tartozott, élt egy Erzsébet nevű, alig husz éves apáca, kinek csodás vízióit mindenféle isteni ihletnek tulajdonították. Bátyja, Egbert, írásba foglalta az apácának ihletett perczekben tett kijelentéseit s bevezetésül elmondja, hogy ezek az ihletett perczek rendszerint vasárnapon és ünnepeken jöttek reá s bár tudományos műveltsége nem volt és latinul nem tudott, mégis a legrejtélyesebb kérdésekre olyankor a legszebb latinsággal nyilatkozott. Ehhez az apácához — kit a mi modern spirítisztáink mint páratlan mediumot ünnepeleinek — küldette Gerlacus, a deutzi apát a fölfedezett sírföliiratokat, sőt miután schönauai Szent Erzsébet a pusztá föl-

írások látására még nem emelkedett természetfölötti magaslatára, az egyik szűznek egész tetemét is elvitték hozzá. Ez a tetem a Szent Verenáé volt, a ki másnap, mialatt a klastrom harangja a reggeli misét hirdette, megdicsőült fényben, koszorúval a fején, palmaággal a kezében jelent meg előtte. Erzsébet lelki szemei azonnal megnyíltak s megkérdezte a túlvilági lényt, hogy vajon csakugyan Szent Verena-e, a kinek állítják. «Az vagyok; — volt a válasz s a további kérdésre, hogy miképen juthattak püspökök holttetemei is a szűzekkel közös temetőbe, így folytatta: — a mikor elhatározásunk híre Britanniában elterjedt, püspökök is vállalkoztak arra, hogy Rómába zarándokoljanak velünk. Az úton még mások is csatlakoztak hozzánk, Baselben pedig Pantulus ottani püspök vette át a vezetést.» Schönauai Erzsébet úgy látszik teljesen tisztában volt azzal, hogy első sorban a *Regnante Domino* állításait kell igazolnia, mert némi aggodással fölvetette azt a kényes kérdést is, hogy hiszen a szűzek három éven át magokra hagyva üzték hajógyakorlataikat, hogy lehettek tehát férfiak is az ő kiséretökben? Szent Verena erre is megfelelt: «Szent Orsolya atyja, a ki deo notus (Isten előtt ismert) királya volt skót Britanniának és Maurus volt a tulajdonképeni neve, be volt avatva leányának fogadalmi titkába s az országnagyokkal bizalmasan tanácskozáván, férfiakat is rendelt a szűzek mellé.» Arra a kérdésre, hogy miben áll a Cyriacus pápa és Vincentius cardinális ügye, a kiknek tetemét és sírfölviratát szintén megtalálták, Szent Verena ezt a fölvilágosítást adta: «A mikor Rómába érkeztünk, az apostoli széket Cyriacus, egy szent férfiú töltötte be, egy év és tizenegy hét óta. A pápák sorában a tizenkilencedik volt. Nagy tisztességgel fogadott minket. A cardinálisok és püspökök hosszú sorainak élén jött elénk. A legközelebbi éjen azt az égi utasítást vette, hogy mondjon le méltóságáról és kövessen minket, hogy velünk vértanúságot szenvedjen. A pápa teljesítette az isteni parancsot s bár a cardinálisok hevesen tiltakoztak, lemondott és Antherust ültette a pápai székbe. A papság oly haragra lobbant e miatt, hogy Cyriacust kitörölte a pápák névsorából s Vincentius volt az egyetlen cardinális, a ki Rómából elkísérte.» A Cyriacusról szóló mese, melyet azonban igaznak tartottak még VIII. Bonifác korában is, a ki decretumban ismerte el a pápáknak azt a jogát, hogy lemondhassanak és annak bizo-

nyitása végett Cyriacus példájára hivatkozott, a későbbi legendáknak egyik kiegészítő része lett s benne van abban a lambachi szövegben is, melynek ide vonatkozó szavai az érsek-ujvári codex magyar fordításában szinte tréfásan hangzanak: «... az cardinálisok, kik ötet bolondoskodnia állítják vala azért, hogy pápaságnak dicsőségét elhagyván, néminemű balgatag asszonyemberek után akarna mennie . . .» Aztán még azt is tudni akarta Erzsébet, hogy miért van annyi tetem minden fölírás nélkül s mit jelentsen a Jacobus neve, melyhez nincs semmi további följegyzés. Sugárzó arczczal és szemlátomást örömmel válaszolt Szent Verena: «Abban az időben a mi hazánkból egy tiszteletreméltó érsek vándorolt ki Antiochiába, kinek neve Jacobus volt s ott hét éven át kormányozta az egyházat. A mikor meghallotta, hogy az ő honfitársa, Cyriacus ül a pápai trónon, eljött Rómába, hogy meglátogathassa. Értésülvén rólunk, csatlakozott a pápához, hogy vértanúságot szenvedjen velünk. A mikor a mi seregünknek jó részét meggyilkolták a pogányok, ő volt az, a ki nagy sietéssel az elesettek neveit köbe véste. De mielőtt elkészült volna, megragadták a gyilkosok s rimánkodására épen csak annyi időt engedtek neki, hogy pusztán a nevét írhatta föl; azért nincs nála egyéb följegyzés s azért vannak sokan, kiket névtelenül temettek el közülünk.» De szegény schönauai Erzsébet sem végezhetette el a rengeteg föladatot, a melylyel gyötörték. Fiatalon halt meg s talán a folytonos extasis siettette összeroskadását. Annyi volt azonban még a meg nem fejtett rejtélyes fölírás, hogy a *Regnante Domino* legendának azontúl is nagy szüksége volt a csodák bizonyító erejére. Ez a fölülről sugalmazott utód Richardus, arinsburghi apát volt, (mások szerint Hermann József steinfeldi szerzetes) a ki nem csak folytatta schönauai Erzsébet megnyilatkozásait, hanem két nagy kötetben részletesen le is írta. Nemcsak a sírföliratokról adott fölvilágosításokat, hanem több, mint hétszáz vértanúnak genealogiáját is körülményesen összeállította. A *Regnante Domino* elbeszélése a későbbi legendaváltozatok gerince maradt, de Richardus nyomán sok mellékes alakkal és epizóddal bővült. A *Regnante Domino* és Richardus könyve szerint adja elő egy Kölnben a XV. század vége felé nyomtatott s fametszetekkel ékesített kiadás a legenda történetét, tehát Memling és Carpaccio idejében is. Meg-

tudjuk ezen a réven, hogy deo notus, igazi néven Maurus, Szent Orsolya atyja és Daria királyné férje, Britannia Scotiában uralkodott. A Szent Orsolya völegényét pedig Aetheriusnak hitták; atyja Agrippinus volt, Britannia Anglica királya, anyja Demetria királyné. Mialatt a szüzek Rómába jártak, Agrippinus meghalt és Aetheriusra háramlott a királyi korona. De neki nem volt országában maradása, mert égi szót ösztönözte, hogy anyjával, Demetriával és Florentina nevű testvérével menyasszonya elé siessen; de nem azért, hogy szerelmének leghőbb vágya itt a földön teljesüljön, hanem azzal a sokkal üdvözítőbb kilátással, hogy imádott választottjával együtt szállhasson föl az égbe. S célját el is érte, mert a szent sereggel Kölnben találkozott s a vad hunnok Szent Orsolya közelében őt is meggyilkolták.

A legendának egyik változata szerint Aetherius találkozása a szüzekkel Mainzban történt, a hol a pápa nagy ünnepélyek között keresztelte meg, mint azt a kölni Orsolya-templom képei ábrázolják. Memling és Carpaccio képei szerint Aetherius részt vett a római zarándokolásban is.

«Hogy Szent Aetherius — írja Kessel — csakugyan Szent Orsolya völegénye lehetett, azt a Szent Orsolyáról nevezett templom arany kamarájában őrzött ősrégi gyűrű tanúságából sok valószínűséggel következtetik, mert a hagyomány azt az ő jegygyűrűjöknek tartja s szegélyén ez a két név: «Aetherius—Ursula» még ma is tisztán olvasható.»

Ne bolygassuk e helyütt ennek a legendának mai értékét. Megérdemli, hogy el ne enyészsen, azért, mert a XII. század elejétől a XV. század végéig az egész keresztység rajongott érte és szentül hitt minden szavában.

Hogy a vértanúság a legendákban oly óriási arányokat öltött, azt újabban egyszerű tévedésnek is szokták tulajdonítani; az egyik föltevés szerint a régi okiratokban előforduló XI. M. V. betükből álló rövidítést undecim martyres virgines helyett hibásan undecim millia virginesnek kezdték olvasni; mások arra hivatkoznak, hogy a párisi Sorbonneban, melynek Orsolya volt a védszentje, van egy régi missale s abban a vértanúság napjára vonatkozó következő följegyzés fordul elő: Festum Sanctarum Ursulae, Undecimillae et sociarum virginum et martyrum; tehát a nagy tévedés kulcsát az szolgáltatná, hogy Orsolya egyik társnőjé-

nek, Undecimillának nevéből nőtt volna meg a szüzek száma tizenegyezerre.

Ezek a föltevések elenyésző jelentőségűek azzal a ténnyel szemben, melyről Alb. Gereon Stein nagy szomorúsággal panaszkodik, hogy mily károsan alakította át a szüzek kölni vértanúságának kezdetben oly szerény és szűk szavú hagyományát annak későbbi kiszínezése, mely különösen annál a nagy tekintéllynél fogva, a melyben schönauai Erzsébet a középkor végéig részesült, összes czifraságaival, képtelenségeivel és túlzásaival az egész keresztyén világban négy századon át osztatlan és rendületlen hitelre talált, ellenben a reformatio beköszöntésekor annál hevesebb támadásokra szolgáltatott bő alkalmat. De vajon a történeti valóság illusziójának szétfoszlásáért nem nyújt-e elegendő kárpótlást a kegyeletnek az, hogy a legenda négyszáz éven át mint való történet élt az emberek szívében? Nem áraszt-e engesztelő fényt a középkor állapotainak sötétségére, hogy vallásos rajongásának egész hevével karolta föl s költői képzeletének egész gazdagságával ékesítette Szent Orsolya eszményi alakját? Akár tévedésnek, akár megtévesztésnek volt is része abban, hogy a keresztes hadjáratok idején Orsolya legendájából világgraszoló történet szövődött, tagadhatlan, hogy e széles keretű alakjában a kor szellemének egyik legbecsesebb és legrokonszenvesebb emléke maradt reánk, melylyel az akkori keresztyénség tizenegyezer szüznek, magának a római pápának, távoli országok fejedelmeinek és egyháznagyjainak önkénytes vértanúságával dicsőítette korának legfőbb eszményeit: a törhetlen hithűséget s a szeplőtlen női erényt.

A legendával csakhamar előszeretettel foglalkozott a művészet is. A szüzek ereklyéit széthordták a világ minden tájára s teljes szépségökben, képekben és szobrokban is akarták látni és csodálni.

A legrégiebbekhez tartozik a kölni Orsolya-templomban őrzött képsorozat, mely a legrészletesebben ábrázolja a legenda egyes epizódjait. Szerzője ismeretlen, de egyes alakjai közel vonatkozásba hozzák Meister Stephannak a domban levő oltárképével, a nélkül, hogy el lehetne dönteni, vajon előzője, vagy követője volt-e az ismeretlen mester. Kugler határozottan azt állítja, hogy az Orsolya-templomban levő képek a későbbiek, viszont Keverberg majdnem egy századdal korábbra teszi

keletkezésök idejét. Láttam e képeket a helyszínén s kezemben van egy remek munka, melynek második kiadása Párisban 1875-ben jelent meg *La légende de sainte Ursule, princesse britannique et de ses onze mille vierges, d'après les tableaux de l'église Sainte-Ursule à Cologne* cím alatt, Kellerhovennak 21 mesteri színes reproductiójával, melyek színben és rajzban az eredeti képeknek tökéletes másai. A szöveget hozzá Dutron írta, nagyjában a *Regnante Domino* legendának s az annak nyomán kibővült változatoknak fölhasználásával; de egészen önállóan dolgozta föl a legenda anyagát, bő leírásokkal és párbeszédekkel kissé modern ízű, regényes elbeszélést alakított belőle, Montalembertnek ismert *Magyarországi szent Erzsébetjének* példájára. Érdekesebbek a színes képek, melyek ha nem vetekedhetnek is a kölni művészi iskola középkori remekeivel, már csak azért is megragadták figyelmemet, mert félreismerhetlen az a hatás, a melyet Memlingre s az ő ereklyetartójának sokkal később megfestett képsorozatára gyakoroltak. Minden kezdetlegesség mellett, a kölni művészet szeretetreméltó idealismusa ezeken a képeken is érvényesül. Sokban emlékeztetnek a középkori miniatúrákra, a színek kezelésében s a kidolgozás gondosságában. Az illuminatorok, a kik egyházak és fejedelmek számára apró színes képekkel díszítették a becses kéziratokat, az élet és a természet hívebb ábrázolásának korábban voltak gyakorlott művelői, mint a merev hagyományokhoz ragaszkodó oltárképfestők s egészséges irányban befolyásolták a művészet fejlődését. Főleg Franciaországban s Németalföldön virágzott ez a szép kis művészet s friss áramlata a kölni mesterekhez is elhatott. Az Orsolya-templom képei nagyított középkori miniatúráknak jellegét viselik. A tipikus alakok rajza inkább csak körvonalakból áll, az élénk színfoltok minden árnyékolás és távlati hatás nélkül verődnek össze. A kerek arczokon a jellemzésnek, a kifejezésnek nyoma sincsen; az utánzó mesteriség modorossága a szétterpesztett vékony lábszárakban, a redőzet merevségében különösen megérezhető. A naiv, sőt sokszor a furcsaságig gyermekes csoportosítások az elbeszélő művészetnek mégis oly kedves vonásaiban bővelkednek, a föl-fogásban és a kezelés gondosságában az ábrázolás tárgya iránt oly őszinte kegyelet és lelkesedés nyilvánul, hogy ezért is érdemes munka volt az, a melyet az eredeti képeknek alapos

helyreállítására fordítottak s kitünő színes sokszorosításait szélesebb körben hozzáférhetővé tették. A képek sorozata a következő: 1. Aetherius térdelve kéri a királyi trónján ülő Agrippinust, hogy Orsolyával kötendő házasságához adja beleegyezését. 2. Agrippinus maga köré gyűjti lovagjait, a kiknek elmondja Maurus királyhoz szóló megbízását, míg oldalt a jegyző parancsait írásba foglalja. 3. Agrippinus király palotája előtt állva búcsút vesz a lóháton távozó követségtől. 4. Maurus király és felesége Daria meghallgatják Orsolyának válaszát a követség házassági ajánlatára. 5. Maurus király és Orsolya a tenger partján megtekintik a hajók készítését s szóba erednek az ott dolgozó ácsokkal. 6. Maurus és Orsolya a királyi palota bejárata előtt üdvözlik az érkező szüzek seregét. 7. Maurus és tanácsosai a tenger partjáról nézik Orsolyának és szüz társainak hajógyakorlatait. 8. Orsolya, hermelinek bélelt bibor palástban, hercegi koronával a fején búcsúzik szülőitől, Maurus királytól és Daria királynőtől; egy öreg szolgál s egyik társnője podgyászát viszik a vitorlás hajóra, melyen társnői készen várják az indulásra. 9. A szüzek megérkezése Thielben; Orsolyát egyházi férfiak fogadják, ornatusban. 10. A szüzek Kölnben partra szállnak; a Bayenthurm kapuja előtt a püspök és kísérete fogadja élükön Orsolyát; a toronyzobának nyitott ablakán át látható, a mint az ágyban fekvő Orsolyának egy angyal megjövendöli vértanúságát; (ezzel a fölfogással Memlingnél is fogunk találkozni). 11. Orsolya szobájának belseje; a szent szüz ágyában fölül s imádkozik; a függöny mögül gyermek-angyal tekint felé. 12. A szüzi sereg megérkezése Rómába. Orsolya letérdel Cyriacus pápa előtt, kit cardinálisai kísérnek. 13. A pápa megkereszteli Orsolya kíséretének egy részét. 14. A pápa, Orsolyával s a szüzi sereggel, melynek soraiban most már püspökök s idegen viseletű asszonyok is látszanak, gyalog érkezik meg Bonnba, melynek kapuja előtt térdelő papok üdvözlik. 15. Orsolya kíséretével hajóra száll, Mainz felé; egy másik hajó, melyen a pápa foglalt helyet, már távolabb látszik. 16. Aetherius megérkezése Mainzba, hol a püspök fogadja. 17. Aetherius első találkozása Orsolyával a római zarándoklás után; a jegyesek kedves mozdulattal fognak kezét, balról a pápa, jobbról a püspök rokonszenves, résztvevő érdeklődéssel fordulnak feléjük. Ebben a képben van aránylag a legtöbb kifejezés, az alakok és a táj között a leg-

helyesebb arány. 18. A mainzi templomban a pápa megkereszteli Aetheriust (kit odáig Dutron szerint Conannak hívtak); Aetherius meztelenül térdel a keresztelő medenczében, jobbról a pápa s a nép, balról Orsolya és társnői állják körül; a jegyesek arczát dicsfény övezi. 19. Orsolya kiseretével Mainz kapuja előtt megáll a Rajna partján, Aetherius kezét nyújtja felé, hogy a hajóra segítse. 20. Az egyik hajón a pápa, a másikon Orsolya, kíséretükkel elvitorláznak Ehrenbreitstein vára alatt Köln felé, melynek falai és tornyai a háttérben főtűnnek. 21. A hajók a kölni kikötőbe érkeznek; jobbról és balról vad harczosok nyilakat röpitenek feléjük; az előtérben a szüzek levágott fejei, megesonkított tetemei hevernek. Ezeken a képeken a művész még szerényen a háttérben tartja magát; az elbeszélés egyszerű leírására szorítkozik; művészileg érdekesekek azok annyira, mint az egykorú, de nem a kiválóbb miniatúrák; viseletek, butorzatok, belső berendezések szempontjából igen becses festői anyagot tartalmaznak; de meg sem közelítik annak a kiváló művészi iskolának színvonalát, mely Meister Stephan körül csoportosult. Mennyivel magasztosabban fogja föl Szent Orsolyát a nagy mester a domban levő oltárképén; a királyok imádását ábrázoló középső képtől jobbra az egyik szárnyon Sz. Gereon, a hősi ifjú áll, csillogó vértezettal, nemes tartással, mögötte hű lovagjai; balra szent Orsolya szelid alakját völegénye Aetherius, a pápa és szűz kísérete környezi; még bájosabb talán Meister Stephannak a kölni muzeumban őrzött, ennél korábbi Orsolya-képe, mely egy nagyobb oltárképnek lehetett mellékszárnya. A szent szűz itt egyik kezében nyilveszszőt, a másikban palmaágot tart, vértanúságának symbolumait. Szélesen leomló zöld palástja négy bajtársnőjének baldachin módjára nyújt oltalmat. Lehelletszerűen gyöngéd az arcok színe, méltóság és báj egyesül a megjelenésben.

Ezeknek a szemlélete közvetlenebb, mélyebb hatást gyakorolhatott Memling művészi fejlődésére. Bár az ő élete folyásáról alig maradt fenn egy-két adat, művei is bizonyítják, hogy Kölnben is időzhetett. Annyi most már kétségtelen, hogy mikor fejezte be munkás életét. 1889-ben került napfényre Romboudt de Doppere brüggei nyilvános jegyzőnek 1501-ben készült naplója, hitelt érdemlő kivonatban, mely az 1494. évszám alatt a következő följegyzést tartalmazza;

«Augusztus 11-én halt meg Brüggében Memmelinc Johannes mester, a ki a keresztyénség legügyesebb és legünnepeltebb festőjének hírében állott. Mainzi földről származott, Brüggében Egyed templomában temették el». Ennek a följegyzésnek nemcsak azért kell fontosságot tulajdonítani, mert Memling elhalálkozásának ideje felől is eltérők voltak a vélemények (orsz. képtárunk tárgymutatójában is az 1495. év helyreigazításra szorul), hanem kétségtelen megerősítést nyert az a föltevés, hogy Memling származásra német volt. Wanters érdekesen bizonyítja, hogy Memling nem magában Mainzban, hanem a mainzi választófejedelemség területén, a mai Mümling községben született, melynek a régi anyakönyvekben előforduló különböző elnevezéseiből s a brüggei levéltárakban talált adatokból kimutatja, hogy Hans mester, más akkori művészek példáját követve, születési helyének nevét vette föl. Így aztán meg van adva a természetes magyarázata annak is, hogy Memling művein, különösen női típusain az akkori kölni iskola befolyása mindvégig megérezhető. A brüggei ereklyetartó hat képe közöl, melyeken Memling Szent Orsolya legendáját ábrázolta, háromnak háttére Kölnnek nagy természeti hűséggel megfestett egy-egy részlete; csak ott a helyszínén rajzollhatta meg oly szeretetteljes pontossággal a domszentélyét, az akkor épülőben levő hajóját és a Szent Márton templomának ötsisakos tornyát. S ha valószínű is, hogy mielőtt e képeket megfestette, visszatért a vértanúság helyére, még felötlőbb az ő kedves leányarczain a magas, kidomborított homlok, a széles halánték, az alig jelzett szemöldök, az összeszorult rövid áll s főleg a kifejezésnek ábrándos szelidsége, mint többszörösen emlékeztető sajátosságok, melyek arra látszanak mutatni, hogy Memling első sorban Kölnnek vehette útját, Meister Stephan remekműveiből merítette egész életére kiható ösztönzését s művészerete ott vette föl az első keresztséget. S ha Memling később hazát cserélt is és művészetének magaslatán Brüggében találjuk, ott a hol az Orsolya legendáját már a saját egyéni művészetének bájával festette meg, nagyon tanulságos visszatérni a szerény kölni mesternek még kezdetleges képsorozatához, mely az elbeszélés anyagának egy részét szolgáltatta neki s Meister Stephan remekműveihez, melyek idealismusát a Németalföldön fölvirult egészséges realismus-sal oly szerencsésen hozta Memling összhangba.

Valamint Memling Kölnben, úgy Carpaccio Trevisóban láthatta Szent Orsolya legendájának művészi ábrázolását, mely az ottani Szent Margitról nevezett templom belső falaira festett frescók sorozatából állott, melyeket nagy gonddal választottak le a falakról s áthelyeztek a városi muzeumba. Ezeket a képeket nem ismerem s ezért Molmenti leírását követem. Szerinte e frescók valószínűleg a XIV. század közepéről származnak, tehát megelőzik a kölni képeket is. Tárgyaik a következők: 1. Agrippinus követei fia számára nőül kéri Maurustól Orsolyát. 2. Orsolya szülői közlik vele az üzenetet. 3. A szűz fogadja kiszemelt bajtársnőit. 4. Aetherius keresztelése. 5. A szűz és kísérete négy vitorlás hajón felfelé halad a Rajnán. 6. Ünnepélyes bevonulás Rómába s találkozás Cyriacus pápával. 7. A pápa álma. 8. A pápa lemondása, ki csatlakozik a szűzek seregéhez. 9. A szűznek és a pápának elutazása Rómából, nagyszámú kísérettel. 10. A szűznek és társnőinek vértanusága. 11. Szent Orsolya megdicsőülése. Molmenti igen komoly művészi munkáknak tartja ezeket a frescókat; azt hiszi, hogy még Giotto befolyása alatt készültek. Nem kételkedik azon, hogy Carpaccio sok ösztönzést merített belőlök s némely meglepő analogiát is hoz föl.

E szerint az elbeszélő művészet előszeretettel foglalkozott Orsolya legendájával, a mióta a római zarándoklással s az epizódok egész sorozatával kibővült. Memling és Carpaccio már kész művészi földolgozásokból meríthették annak gazdag epikai tartalmát. De hogy a középkori romantika szélső határán e két nagy mester a legenda megfestésével érte el a művészi siker legmagasabb fokát s hogy épen az tartja fenn még ma is nevöknek nagy népszerűségét, azt a tárgy erkölcsi súlyának kell nagy részben tulajdonítani. Szent Orsolya legendája egész fokozatát tárja föl azoknak a gondolatoknak és érzéseknek, melyek a kor szellemét áthatották. Úgy Memling, mint Carpaccio a legendának oly mozzanatait válogathatta ki, melyek úgy a saját egyéni érzésöknek, mint a körülöttük uralkodó fölfogásnak leginkább megfeleltek. Mesterek voltak mind a ketten az elbeszélő művészetben, úgy a mint az Flandriában fejlődött s Velenczében is meghonosult, melynek épen az volt sajátsága, hogy a korhűség követelményeit és gondjait nem ismerte, hanem a szent történetekben is az egykorú embert ábrázolta. De míg Memling azokat az eseményeket

szemelte ki Orsolya életéből, a melyek vallásos ihlettel voltak tele, addig Carpaccio képein az ünnepélyes szertartások egész pompáját fejtette ki, a mint azokban a velencei lakosság a valóságban is gyönyörködhetett. Memling Szent Orsolyát csak a zarándoklás útján ábrázolja, szelid megdással az arcán, mentől közelebb ér a vértanusághoz; Carpaccio azt a szép és előkelő életet is lefesti, melytől meg kellett válnia. Szent Orsolya legendájában mind a ketten a legtökéletesebbet nyújtották, a mire a két rokon, de sokban különvált művészi iskola képes volt; az a romlatlan, naiv realizmus, melylyel Memling és Carpaccio műveikbe való életet leheltek, oly üdén és oly őszintén, oly megragadó közvetlenséggel tárja föl azt a világot, a melyben alkottak, hogy a modern néző is élvezettel mélyedhet műveik szemlélésébe. Művészetöknek általában és a legendából merített egyes képeiknek összehasonlítása még közelebbről fogja megvilágosíthatni, hogy hol találkoztak és hol tértek el egymástól.

SZMRECSÁNYI MIKLÓS.

SZERELEM.

Regény.

Első közlemény.

I.

Lombos, vén fűzfákkal szegélyezett, széles tó közepén, a melyek mögül varjúfészkekkel megrakott karcsu nyárfák kandikáltak elő, széles és lapos fenekű szép fehér ladik siklott tova. Az orrához közelebb álló két kereszt-padkán ültek és erőlködve feküdtek neki az evezőknek Naszturcziev és Sztrizsnyev ; az első a végén fölfelé kunkorodó kis, sötét bajuszszal és alig pelyhedző fekete szakállal, a másik pedig teljesen beretválva, a minek következtében kis arcának semmit mondó vonásai szinte gyerekes jelleget öltöttek. Mindketten bársony kabátban és kokárdás fehér siphában voltak. Az arczuk piros volt a megeröltetéstől. Nyilván nem voltak szokva az evezőkkel való munkához, a miben nem is igen tellett valami nagy gyönyörűségök.

A kormánylapátot Zarjeczki igazgatta. Ez a munka semmi megeröltetésébe sem került. Szép és napbarnított arcza nyugodt és merengő volt. Figyelmetlenül hallgatta az evezősök futólagos megjegyzéseit, s úgyszólván rájuk sem hederített, pedig nyilvánvaló volt, hogy kaczagást akartak kelteni. Arczczal vele szemben két nő ült. Pavlovna Nagyezsda, — magas, karcsú és finom teremtés, a kinek az arcza, úgy kifejezés, mint hangulat dolgában közelebb állott a Zarjeczkiéhoz. Ő is mint ez, a füle mellett bocsátotta el Naszturcziev és Sztrizsnyev szellemeskedéseit és elgondolkodott. Szemeit a partra szegezte, a hol pedig határozottan semmi se volt, a mi érde-

kelhette. Lehet, hogy nem is látta a partot köröskörül elborító sárgás homokot, a zöldelő fűzfáknak szinte a vízbe lehajló hosszú ágait, a fürdőhöz vezető házacskákat, magát a fürdőházat, a mely felé egy homályos alak — alkalmasint a cselédség közül valaki — iparkodott.

A mellette ülő egészséges, piros arcú leány, élesen körvonalazott fekete szemöldökkel, nálánál alacsonyabb, de azért eléggé szikár természettel, épen ellenkezőleg, mint ő, szokatlannul fogékony volt az előtte ülő két evezős minden szava iránt. Nem látta ugyan őket, mert mind a ketten háttal ültek felé, de könnyen elképzelhette a beretvált Sztrizsnyev furcsa arczát és Naszturcziev keserű arczkifejezését, a ki nem szünt meg panaszkodni a fáradság miatt.

— Oh, — kiáltott fel Sztrizsnyev valami furcsa kappanhangon — most már tudom milyen az a gályarabság. Tökéletesen olyan, mint a ladikázás . . .

— Tegye hozzá: szép hölgyekkel! — jegyezte meg Naszturcziev, eleresztette az evezőt, kivette a zsebkendőjét, s letörölte vele az arczán lepergő verítéket.

A fiatal leányka elnevette magát.

— Istenem, milyen gyöngék is magok! — kiáltott fel csengő, bár kissé érdes hangon. — Hát csakugyan elfáradtak?

— Meghiszem azt, . . . hiszen ez valóságos egyiptomi munka.

— Én egyáltalában nem vagyok fáradt! — szólalt meg a kormánytól Zarjeczkij mély, basszus hangon.

— Ez azért van, — jegyezte meg Naszturcziev — mert ön boldog ember. Pavlovna Nagyvezsda csupa vonzalomból önt ültette a kormányhoz, ez pedig távolról sem olyan, mint itt ülni az evezők mellett. Akkora hólyag van a tenyeremen, mint a Cheops pyramisa! Itt van, nézzék csak . . .

Odafordult a hölgyekhez s megmutatta nekik a tenyereit, melyek csakugyan tele voltak rózsaszínű hólyagokkal. De ez a legcsekélyebb részvétet sem keltette bennök. Pavlovna Nagyvezsda futólagos pillantást vetett a kezére s tüstént félrenézett, a leány pedig elmosolyodott.

— Maga nagyon el van puhulva — jegyezte meg. — Ilyen kezekkel nem volna szabad evezőkhöz nyúlni.

— Úgy reszketnek a kezeim, mint a tolvajéi! — mondotta Sztrizsnyev tovább evezve.

Naszturcziev odafordult hozzá és tréfás mosolylyal szolt: — Pedig tudja, ez nem szép ám egy kormányzósági hivatalnoktól.

Pavlovna Nagyezsda alig észrevehetőleg vállat vont.

— Önök, uraim, alkalmasint megéhezték s ennek következtében rosszul lettek! — mondotta félig tréfásan, félig megvetéssel.

— De még mennyire! Meghiszem azt! — kiáltott föl egyszerre mind a két bársonykabátos evezős.

— Forduljanak Pasához. Kérjék meg őt, ő majd jól tartja önöket.

— A reggeli már régen készen van, — felelt Pasa. — Tartson a part felé, Zarjeckij.

— A part felé, a part felé! — kiáltottak fel újongva Naszturcziev és Sztriznyev, s mind a ketten egyszerre nagyot húztak az evezőkkel.

Ugyanakkor mikor a ladik orral a part felé fordult, oda, a hol a fürdőház állott, a hidon megjelent Aglajev körorvos magas és nagyon czingár alakja. Úgy állt ott, mintha észre sem vette volna a ladikon érkezőket, és nem érdeklődött irántok. Sőt még kissé el is fordult, s az ellenkező irányba bámult.

— Ah, orvos! — hangzott a ladikból.

De Aglajev erre sem hederített, hanem nagyokat húzott cseresznyeszínű pipájából. A ladikázók igen jól ismerték Aglajevnek azt a szokását, hogy mindig úgy tesz, mintha nem is ügyelne arra, a mi pedig éppen foglalkoztatja.

— Régen itt van már? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda, mikor a ladik már csak pár lépésnyire volt a parttól.

— Éhes vagyok! — felelt Aglajev sötéten.

— Nálunk marad? — kérdezte Pasa.

— Éhes vagyok! — felelt az orvos még sötétebben és elszántan.

Mind elnevelték magukat. A ladik kikötött a hidnál. Aglajev kisegítette a hölgyeket a partra, üdvözölte a férfiakat, s azután valamennyien elindultak libasorban, azon a keskeny ösvényen, mely először a kertbe vezetett, onnét pedig az új házhoz. Pavlovna Nagyezsda leghátul ment és fele útján letérve az ösvényről egy lombos eperfához tartott, s leült a padra, mely közvetlenül a fa törzse mellett állott. Egy pillanatra múlva messziről kiabáltak utána. Sietteték, és a leg-

különfélébb hangon kiáltották a nevét. De ő nem felelt. Hátradőlt, a fejét odatámasztotta a fához, a napernyőjét hanyagul ledobta a före, kezeit az ölébe tette, behúnyta a szemeit, s így maradt szinte mozdulatlanul.

Már reggeltől kezdve forrónak ígérkezett a nap, de lassankint könnyű fellegek borították el az eget, melyek óráról-órára sűrűsödve, estére esővel kecsegtettek. Nyomasztó lett a levegő. A folyó felől libegő csendes szellő lassan ingatta a kiirtott régi kert helyén nemrég ültetett karcsú, fiatal fákat, de nem hozott hűvösséget.

A kiáltások csakhamar elnémultak. Ott alkalmasint arra a következtetésre jutottak, hogy Pavlovna Nagyezsdat megint megszállta az a hangulat, mely az utóbbi időben nem egyszer arra készítette őt, hogy mindenkitől félrevonulva, meghúzódjék a kert egy olyan zugában, a hol nem látja senki sem. De Zarjeczkij nem érte be ezzel, mint a többiek. A kert végére érve nem ment be a házba, hanem elmaradt, és mikor mind eltűntek az erkélyen, kikeresett egy másik ösvényt, a melyen kerülő-uton visszament.

Pavlovna Nagyezsda összereszt és izgatottan emelte föl a fejét, mikor a közelében léptek hallatszottak. Mélységes elégedetlenség tükröződött vissza az arcán; sőt volt olyan pillanata is, a mikor olyan mozdulatot tett, mintha el akarna menni, de alkalmasint meggyőződván róla, hogy az ellenség már nagyon közel van, a kényszerűség látszatával ott maradt.

Még pár pillanat, és — előtte állott Zarjeczkij.

— A mint látja, csupa ösztönből rátaláltam! — szólalt meg, s a pad felé közeledve le akart ülni Pavlovna Nagyezsda mellé.

— De miért nem maradt velök? — kérdezte Nagyezsda, és hideg, szinte kissé büszke pillantást vetett rá.

Ő nem érezte át ezt a pillantást, s kissé emelkedettebb hangon így felelt: — Mert ön itt van, és nem ott.

Nagyezsda alig észrevehetően elmosolyodott.

— Csakhogy ott reggeliznek, s ön bizonyára éhes.

— Ha önnel vagyok, Pavlovna Nagyezsda, úgy nem érzem az éhséget.

— Ez ma az első hazugság, Nikolajevics Szergej.

Zarjeczkij csodálkozva nézett rá.

— Hazugság? Csakhogy ez nem hazugság, a mit egyébiránt ön is igen jól tud.

— No ez derék! — felelt Nagyezsda hanyagul; — ön tehát, ha velem van, képes volna talán egész nap nem enni?

— No persze, természetesen, — felelt gyorsan. — Ebben nem is szabad kételkednie.

— Akár két napig sem? — folytatta Nagyezsda, úgy mint előbb.

Zarjeczki vállat vont. — Azt hiszem.

— Nos, és három napig?

— Ön tréfáló kedvében van, Pavlovna Nagyezsda.

— Á-á! — szólott Nagyezsda gúnyos komolysággal: — tehát csak két napig, és tovább nem . . . No de mindegy, ezt is köszönöm, Nikolajevics Szergej, ez is ér valamit. Nos és, — tette hozzá egyenesen felé fordulva s a szemébe nézve, — és még miben tudna nekem áldozatot hozni?

— Mindenesetre igen sok mindenben . . . Ezt jól tudja.

— Például? Például képes volna két éjszaka nem aludni?

— Természetesen, hogy ha önnek erre szüksége volna . . .

— Nem, ha nem volna is rá szükségem, csak úgy, személyből.

Egy pillanatig mintha habozott volna, azután rámondta: — Igen, mindenre . . .

— Oh, ezt meg kell becsülni!

Zarjeczki csak e fölkiáltás után kezdte megérteni, hogy Nagyezsda úgy könnyedén gúnyt űz belőle. Szemmelláthatólag fölegyenesedett s szigorú arcot öltött.

— Ma, igazán nem értem önt Pavlovna Nagyezsda, — szólt, a szavakat jól kiélezve.

— No no, várjon, ne sértődjék meg olyan hamar . . . Egy különös gondolatom támadt. Mondja csak, Nikolajevics Szergej, az ön vagyona ugyebár, megüti a kétszáztezret? Nemde?

— Különös téma a beszélgetésre! — felelt Zarjeczki még szigorúbb hangon.

De Nagyezsda, mintha nem is hallotta volna, vagy nem ügyelt volna reá, folytatta. — Igen, így mondta nekem valamikor. Emlékezik, még annak a reménységének is kifejezést adott, hogy valami rokonától is kap, ha meghal, vagy száz-

ezeret és akkor háromszáz ezere lesz. Nos tehát. Tudna-e ön az én kedvemért a szegényeknek vagy ötszáz rubelt föláldozni? Az én kedvemért, Nikolajevics Szergej . . .

— S azt ön még kérdezheti?

— Hm . . . az ember még arra a következtetésre jut, hogy ön engem csakugyan sokra becsül.

Zarjeczki hirtelen fölkelt s a jobb kezével belekapaszkodott a szederfa egyik vastag ágába, mintha az a veszedelem fenyegette volna, hogy elveszíti az egyensúlyt és fölbukik.

— Pavlovna [Nagyezsda, — szólt jelentőségteljes hangon: önnek gyakran vannak ötletei, de ez nem épen a legszerencsésebb. Hiszen amúgy is oly ritkán van alkalmunk egyedül lenni, s ön ezt az időt most arra használja föl, hogy nekem fölösleges keserűséget okozzon.

— Régen ismerjük-e mi egymást, Nikolajevics Szergej? — kérdezte tőle, megint rá sem hallgatva.

— Csaknem két hónap óta, — felelt Zarjeczki még mindig kissé izgatott hangon. — Épen annyi idő óta, a mióta önök itt vannak.

— És mióta becsül ön engem ennyire?

— Ugyanannyi idő óta! Az első találkozás, az első pilantás óta! De én azt hittem, hogy ön ezt már régen tudja.

— Milyen könnyű győzelem . . . Csakugyan, ezzel büszkélkedhettem volna, ha . . .

— Ön még soha sem beszélt így velem. Úgy beszél velem, mint valami Naszturczievvel vagy Sztrizsnyevvel.

— Hát ön talán jobb, mint ők?

Ez a kérdés készületlenül találta, nem tudott mindjárt felelni, s elébb gondolkodott s a homlokához emelte a kezét.

— Igen — úgymond — ez jogos kérdés. Csakugyan, mennyivel is vagyok jobb mint ők? De hisz ez mindegy. Lehet, hogy még rosszabb is vagyok, de ön megkülönböztetett engem tőlök és figyelmet mutatott irántam.

— Ez igaz — mondotta Nagyezsda szórakozottan félre-nézve, s mintegy nem is az ő szavaira, hanem a saját gondolataira felelve.

— Azt sem tagadhatja, hogy kaczerkodott velem, s iparkodott engem magához lánczolni. Állandóan ébrentartotta bennem a reménységet. Lássá, én nem vagyok vak, hogy ezt ne vettem volna észre — mondotta élesen és szaggatottan —

önt mindig fölingerelte a mások társasága, s ilyenkor módot keresett, hogy megszabaduljon tőlök és egyedül maradhasson velem, s én láttam, hogy ez önnek örömet okoz... Csak nem hihetem, Pavlovna Nagyezsda, hogy ennyi idő alatt csak alakoskodott, tettette magát és játszott velem. Ehhez nagyon is nemeslelkűnek tartom önt. Igaz-e, ön nem képes a tettetésre?

— Ez igaz, mind igaz! — felelt halkán és vontatottan, de megint nem nézett rá.

— Hát akkor mit jelentsen mindez? Hiszen úgy volt, ön is elismeri, hogy úgy volt. S ime, mikor annyira jutottam, hogy ön nélkül nem is tudok már élni, akkor hideg gúnynyal viszonzozza érzelmeimet...

Ott állott mellette, s döntő választ várva, úgy félszemmel pislogott rá. Nagy, sötét szemei kigyúltak és szépek voltak. A szemöldökei reszkettek, s kínos türelmetlenségében az ajkát harapdálta. De Nagyezsda hallgatott, s látszott az arcán, hogy nem is készül felelni. Ebben az arcban valami olyan közönyösség volt, mintha mindaz, a mit Zarjeczki olyan hévvel elmondott, nem is őt illette volna, hanem olyas valakit, a ki iránt ő nem is érdeklődött. Ez a hideg hallgatás még érzékenyebben érintette, s mindjobban fölizgatva folytatta:

— Feleletet kérek öntől, Pavlovna Nagyezsda. Nekem föltétlenül szükségem van erre a feleletre. Már több nap óta készülök reá, mert kezd az életem nagyon is gyötrelmes lenni. És ez a hallgatás, ez a bizonytalanság kínosabb, mint a határozott «nem». Azt hiszem, nem mondok semmi újat, ha ismétlem, hogy nem tudok ön nélkül élni, hogy örültem szeretem önt, hogy nincs erőm tovább várni, és hogy... önnek enyémnek kell lennie, ... igen, enyémnek...

Szinte megfeledkezve magáról s észre sem véve, hogy Nagyezsda hangulata legkevésbé sem felel meg az ő szavainak, megfogta és erősen megszorította a kezét.

Nagyezsda türelmetlenül eltolta őt magától, és így szólt:

— Igazán, milyen unalmas ez Nikolajevics Szergej!

Gépiesen eleresztette a kezét és félrefordult. — Unalmas? S ez minden, a mit nekem mondhat?

Nagyezsda arca valami újabb gondolattól hirtelen fölélenkült és Zarjeczki érezte, hogy egykedvűsége elmúlt, s hogy tüstént erélyesen és szenvedélyesen fog beszélni. Lehet, hogy

a lelkében már a reménység is fölesillant, de mindjárt az első szavak kiábrándították :

— Igen, unalmas, unalmas, unalmas! — kiáltott föl szinte ingerülten; — ön olyanokat mond, a miket mindenki mond, az egész világ mond. Ön, mintha egy betanult leczkét mondana föl, úgy, a mint a könyvben olvasta. Ön azt mondja egy asszonynak : szeress engem, légy az enyém, add nekem az életemet. De miért? Miért kelljen épen önt szeretnem, s nem egy másikat, egy harmadikat, mikor önök mind olyan egyformák, és az ön életében nincs egy cseppecske sem, mi önt a többiek fölé emelné? Mit tett ön, vagy mit volna képes megtenni olyasmit, a mit Naszturcziev vagy Sztrizsnyev, vagy a mi társaságunkból bárki is meg ne tenne? Bárha ostobaságot vagy esztelenséget is, de valami nagyot, valami többet mint az ebéd, az alvás, a vacsora, a séta, a fürdés, ... a miben az életünk eltelik ... Értse meg már, hogy én a fél életemet odaadnám, ha valakinek egész szívemből azt mondhatnám : szeretlek, légy enyém, vedd az életemet! ...

Itt megállott és nehezen zihálva pihent a szokatlan fölhevülés után. Zarjeczki pedig tágra nyitott szemekkel hallgatta, hallgatta különös szavát, mint valami újságot, a minőre ő tőle sohasem számított, különösen mint feleletre, az ő vallo-
mására.

— Ön azt mondja, hogy szeret engem ... kezdte el újra.

— Még mindég kételkedik? — kérdezte Zarjeczki.

— Dehogyan ... kérem, hiszen lehet ... Ám jó ... Adja hát oda a vagyonát a szegényeknek! — kiáltott föl egyszerre, és ráemelve a szeméit, szinte az arczáról akarta leolvasni a feleletet. — Igen, igen, adja oda a vagyonát a szegényeknek! De mind, mind ...

— No de hisz' ez esztelenség volna! — felelt hidegen, mint valami sértő tréfára.

— No persze, hogy esztelenség, igen az! ... Nagyon jól tudom, hogy nem valami nyereséges üzletet ajánlok önnek, a melyből jövedelmet húzhat ... De hát legyen képes legalább valami esztelenségre ... De nem — tette hozzá szinte betegesen az izgatottságtól — végezzünk. Mi nem értjük egymást. Hagyjon el engem, Nikolajevics Szergej ... Az Istenért, hagyjon el, azután ... bocsásson meg, kérem ... tudom, hogy fájdalmat okoztam önnek ... De bocsásson meg.

Lassan fölkel, fölvette a fürőt a napernyőjét, és lassacskán lement a kert mélyére, a nélkül, hogy csak egyszer is visszanézett volna. Zarjeczkij pár pillanatig egy helyben állt, egészen lesújtva ettől a nyilatkozattól. Ezt semmiképen sem várta Pavlovna Nagyezsdától. Tulajdonképen még most sem értette őt, s a lelke fenekén azzal a gyanúval magyarázta az egészet, hogy valami más érzelem kerülhetett fölül Nagyezsda szívében, a ki egyszerűen ilyen módon akar szabadulni tőle. «De hát ki iránt? Talán csak nem Naszturcziev, vagy Sztrizsnyev iránt!? - - tünődött magában - - itt pedig más senki sincs. Vagy talán a változatosság után való vágyakozás érdeklődést keltett benne Poszohov iránt? De ez már sok volna. Vagy nem a törvényes férjéhez való visszatérést jelenti-e ez, a ki oly sokáig száműzve volt a szívéből?»

Ez a tünődés mind jobban lehűtötte őt; elindult a kertben a ház felé, szíve lépésről-lépésre jobban megszabadult az előbbi érzelmektől, a melyek még csak pár perczel azelőtt is fölizgatták és remegésbe hozták, s a melyeknek a helyében most a sértődöttség érzése vert gyökeret.

Akkor lépett az ebédlőbe, mikor a reggeli már vége felé járt, de Pasa azért gondosan jöltartotta.

Abban a pillanatban, mikor belépett, az élénk társalgásnak végeszakadt s neki úgy tűnt föl, mintha ennek oka az ő megjelenése lett volna. De később egy-egy elejtett célzásból megtudta, hogy mindössze egy ártatlan összeesküvés készült Pavlovna Nagyezsda ellen. Az urak magasztalták a forrázott halat, mely Pasa eszméje volt. Pasa ezért viszonzásul azt kívánta, hogy reggeli után őt megladikáztassák, de azzal a föltétellel, hogy Pavlovna Nagyezsda nélkül. Mindig erről ábrándozott. Pavlovna Nagyezsda jelenlétében ő szinte megsemmisült. Mind az idősebb felé vonzódtak s így Pasa teljesen háttérbe szorult. S épen azért valóságos ünnep volt rá nézve, ha Pavlovna Nagyezsda valami egyéssel volt elfoglalva, vagy egyszerűen fáradtsággal mentve ki magát, nem ment el sétálni vagy ladikázni . . .

Naszturcziev és Sztrizsnyev reggeli után leültek a nyitott ablak mellé egy fonott pamlagra és Pasa engedelmével, rágyújtottak. A kinézésük után ítélve inkább képesek lettek volna elaludni, mint evezni. A reggeli nagyon is gazdag volt, s Pasa ezt észrevette.

— Urak, önök úgy látszik, aludni készülnek? — mondotta. — De ne feledkezzenek meg az ígéretükről.

— Kegyelmezzon, Andrejevna Praszkovja — kiáltott föl Naszturcziev — ilyen reggeli után? Hiszen belehalunk!

— Én azt hiszem, hogy ártalmas! — jegyezte meg Sztrizsnyev, a ki valamivel erőteljesebb volt Naszturczievnél, és nagyon is határozottan ábrándozott a puha bársonyos pázsitról, valami fa alatt, a hol vagy másfélórászkát szundikálni lehetne — egyébiránt majd megmondja az orvos. — No, orvos, ugy-e, hogy ártalmas? — fordult oda Aglajevhez, és ravaszul rápislogott.

— Sőt ellenkezőleg, — felelt Aglajev szokott sötét hangján — ez lesz a legjobb óvszer a cholera ellen.

— Aha, no lássák! — kiáltott föl Pasa ujjongva.

Naszturcziev ijedten kapta föl a fejét és kérdőleg nézett az orvosra: — Hogyan, hát van cholera?

— Sztratovnokában volt néhány enyhe eset! — felelt Aglajev.

— S ön azt mondja, hogy ez óvszer?

— Hogyne, egész határozottan. A legjobb szer. Ha megkapja a cholérát, csak tüstént menjen ki futni a mezőre, vagy vizet húzni, vagy evezni — az mindegy...

— Ha úgy van, akkor hát... akkor hát menjünk, Andrejevna Praszkovja!

— No ugyan szép hősök — jegyezte meg Pasa — és ön, orvos, nem tart velünk? — kérdezte, mikor Naszturcziev és Sztrizsnyev fölkeltek, hogy a kertbe menjenek.

— Én nem félek a cholérától. Nekem olyan a hivatásom, hogy neki kell félnie én tőlem.

Pasa félig mosolyogva nézett Zarjeczkijre, a ki már szintén megreggelizett. — Nos, Nikolajevics Szergej, ön bizonyára nem tart velünk! — mondotta jelentős hangsúlyozással.

— Képzelve csak, épen ellenkezőleg — igenis, elmegyek... elmegyek önökkel, Andrejevna Praszkovja, még pedig a legnagyobb örömmel!

— No lám! Pompás! Vigan leszünk!

— Csoda, valóságos csoda! — mondotta Naszturcziev Sztrizsnyevnek, mikor lementek a tó felé. Andrejevna Praszkovja kendőt kötött a fejére, elfogadta Zarjeczkij felé nyújtott karját, s úgy mentek együtt az evezősök után.

— Most majd én ültetem önt a kormányhoz! — mondotta Praszkovja kaczerán Zarjeckij felé fordulva. — De nem fogja magát unni?

— Nem, önök közt igen jól érzem magamat.

— Talán történt valami?

— Nem . . . semmi sem történt . . .

Csakhamar eltűntek a fák mögött.

Aglajev vastag cigarettet sodort, szipkába tette és hatalmasan füstölve kilépett a kertbe. Semmi határozott szándéka sem volt. Csak az imént tért vissza körútjáról, s elhatározta, hogy ha nem lehetne pár napra, legalább pár órára itt pihen meg, Jurenjev-kában. A körút kifárasztotta. Sztratovnokában nem volt cholera. Ezt csak úgy csínyből mondta, hogy megtréfálja vele azokat a kormányzósági tisztviselőket, a kiknek poltronsága mulattatta. Egyáltalában nem ismerte őket, valamint hogy nem ismert ebben a házban senkit sem, kivéve Pavlovna Nagyezsdat, a ki iránt különös hajlandósággal viseltette. Állandóan üldözte őt gáncsaival és tréfás megjegyzéseivel, soha sem volt megelegedve vele, de azért folyton kereste társaságát. Pár lépést téve, letért a lugasba, arra számítva, hogy ott ledől a padra és elszundikál. De nem messze a lugastól, egy minapi vihar által kidöntött tölgyfa törzsén megpillantotta Pavlovna Nagyezsdat. Lehorgasztott fejjel ült és gondolatokba merülve kapargált napernyőjével a földön. Meghallotta lépteit és fölütötte fejét.

— Nincs ellenére jelenlétem? — kérdezte, szokása szerint szigorúan összehúzva szemöldökeit és félrenézett. — Lássá, én ártalmatlan, de egyúttal haszontalan is vagyok . . .

— Legkevésbé sem! — felelt Nagyezsda szívesen. — Üljön ide mellém.

— Igaz ni, elárulhatok önnek valamit. Amott összeküvést főztek ön ellen.

— Összeküvést? Ellenem?

— Nos igen, teljesen ártatlan dolog, különben nem mondtam volna el. Elmentek ladikázni és Andrejevna Praszkovja azt a föltételt kötötte ki, hogy önt ne hívják el. Lássá, ön mindenkinek útjában van . . .

— Úgy bizony! — felelt fősóhajtva. — Lássá, én rólam ugyan nem lehet elmondani, hogy ártalmatlan vagyok.

— No azt én sem mondanám.

— Ön? És ugyan miért?

— Mert ön szép, érdekes és csábító. Elcsavarja az emberek fejét, s ez az egészségre ártalmas.

— No lám! De hiszen az ön egészségének úgy látszik nem ártottam.

— Oh, én régen biztosítva vagyok az ellen.

— Hogyan?

— Hát, tudja, beoltásokkal. Én mindennap beoltom magamba a szédülést, a mennyiben reggeltől estig cognac-adagokat szedek. Óránkint egy pohárkával. A szerelem is, a cognac is szédülést okoz; én az utóbbit jobb szeretem. Ez egyszerűbb és kevesebb időbe kerül. Nekem pedig, a mint tudja, nincsen olyan sok szabad időm . . .

— Mint például nekem?

— No akár mint önnek is. Hiszen önnek csakugyan nagyon is sok van.

— És ön, orvos, azt hiszi — szolt Pavlovna Nagyezsda ráemelve a szemét — hogy én mind ezt az időt a szerelemnek szentelem?

Aglajev elmosolyodott és tagadólag rázta a fejét.

— Isten ments! Ezt én egyáltalában nem gondoltam. A szerelemre! Hát ön talán szeret? Csak leharapja a fejeket!

— Hát ez megint mit jelent?

— Tudja, van egy olyan állat. Odukban lakik és görénynek hívják. Rettenetesen szereti a csirkét, de azért nem eszi meg, mert nagyon nehéz étel volna neki. Csak leharapja a fejét, és megeszi, azaz kiszopja az agyvelejét s a többit ott hagyja. Úgy ám. Lássá, maga is Zarjeczkij úrnak leharapta a fejét.

Nagyezsda különös kíváncsisággal nézett rajta végig. — Hát ön ezt tudja? A mint látom, önnek, orvos, kitünő diagnózis van.

— No tudja, ebben az esetben nem volt olyan nehéz diagnosist csinálni. Csak egy kis megfigyelés az egész. Eh — tette hozzá rövid hallgatás után. — De hiszen unalmas is ám az ön élete, Pavlovna Nagyezsda! Oh, milyen unalmas . . .

— Bizony, orvos, unalmas, unalmas! — felelt tünődve. — Lássá, gyógyítson meg, ajánljon valamit, hogy ne legyen unalmas.

— Lám, még mit nem akarna! — mondotta Aglajev —

ha én ezt tudnám, akkor nekem is könnyebb volna az életem. De lássa, én csak diagnosist csinálok, de gyógyítani nem tudok . . .

Pár pillanatig szótlánul ültek egymás mellett. Pavlovna Nagyezsda a napernyőjével megint zavaros alakokat kezdett rajzolni a földre. Aglajev nagy nyugalommal fújta ki a füstöt vastag szipkájából. A tó felől, a távolból vidám fölkiáltások és kaczagás hallatszottak. Különösen kihallatszott Pasa éles és csengő hangja. Pavlovna Nagyezsda mindannyiszor megrázkódott, mikor a ladik közeledett a parthoz, s a beszéd és nevetés nagyon is tisztán hallhatóvá lett.

— Egyébiránt — szólt Aglajev mintegy folytatva az előbbeni beszélgetést — egy szert ajánlhatnék önnek.

— Szeret? És az? . . . — kérdezte Pavlovna, nyilván nem bizván ennek a kijelentésnek őszinteségében.

— Igen, szeret! — ismételte Aglajev. — Csakhogy ez sem gyökeres, hanem csak afféle palliatív szer.

— Nos?

— Ismerkedjék meg Kurbatovékkal.

— No — mondotta Pavlovna Nagyezsda unalommal — ehhez semmi kedvem sincs.

— Hogyan mondhat ilyet? Ha helyesen ismertem föl az ön hangulatát, akkor nagy mulasztást követ el ezzel. Ha ön csak olyan egyszerűen unatkozó hölgy volna, a ki unatkozik pusztán azért, mert semmi érdekessel sem tudja az idejét eltölteni, akkor bizonyára nem ajánlottam volna önnek ezt a szert. De nekem úgy tetszik, Pavlovna Nagyezsda, hogy ön nem ilyen.

— De hát milyen vagyok, az ön véleménye szerint?

— Ön, . . . hogy is mondjam csak . . . Ön valamivel magasabbrendű. Lássa, — bocsásson meg, — de én némileg tájékozva vagyok az ön pétervári élete felől. Önt, a mikor idejött közénk, már legendák előzték meg. S én azt is tudom, hogy önnek a multban igen sok regénye volt, a melyek közül mindenikkel pár hónapig foglalkozott, azután beleunt. Ilyen hölgy, — ismételten kérem, bocsásson meg, — sok van Oroszországban, de a földteke más pontjain is. Ezek a szerelme vannak teremtvé, s a szerelmen kívül másról tudni sem akarnak, értve «szerelem» alatt persze a bolondok fejének az elcsavarását. De nekem úgy tetszik, hogy önnél ez sincsen

egészen így. Ön mintha keresne valamit. Hogy mit, azt maga sem tudja. Nem úgy van-e?

— Lehet, orvos, hogy úgy van . . .

— No lássa és lehet, hogy Kurbatovékat olyanoknak találná, a kikkel érdemes foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy nem olyanok, mint ezek az ön futó bolondjai, a kiket a kormányzósági városból rendelt ide magának, de még olyanok sem, mint Zarjeczki, a ki valamivel többet nyom, de azért még sem ér semmit. Nem, igazán mondom úgy van. Én azt hiszem, hogy Kurbatovék, de különösen maga Szergejevics Sándor, sokkal mélyebben foglalkoztatnák önt, mint mindezek az urak. Csak-hogy az ő fejét Pavlovna Nagyezsda sem fogja ám elforgatni. Nem olyan ember, nem hagyja magát . . .

— Azt hiszi? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda mosolyogva.

— Oh, meg vagyok róla győződve.

— Nem tudom miért, de én őt olyan furcsának találom. Úgy tűnik föl előttem, mint valami unalmas és a komorságig érényes csodabogár.

Aglajev intett a kezével.

— Úgyan hagyja, ezt ezek az urak mondták magának. De hát nekik is megvan a magok szempontja. És ez érthető, mert ő egészen más anyagból van gyúrva . . .

— De hiszen tudja, hogy milyen nehéz nekem megismerkednem velök. Az uramnak czimborája, de nem igen érintkeznek. Már rég szétváltak . . .

— Nos, baj is az? Azt hiszem ön eddig sem valami sokat adott Andrejevics Mihály véleményére. Hisz önök úgy vannak: ő is megy a maga útján, ön is a magáén. . . De meg ő vagy kétszer járt is itt valami dologban, s önnek csak parancsolnia kellett volna, s kész lett volna az ismeretség.

— Parancsolni, kinek?

— Akár nekem. Mi Kurbatovval barátok vagyunk. Vagyis, ő nekem barátom, én meg valósággal szerelmes vagyok bele. Szóval a dolgot könnyű volna nyélbeütni. Van neki anyja és húga, a kibe azonban, — s ezt jól jegyezze meg — nem vagyok szerelmes. Ezek mindketten épen oly érdekesekek, mint ő. Igazán mondom, legalább is meg kellene néznie őket.

— És mondja csak, — szolt Pavlovna Nagyezsda, a ki már érdeklődni kezdett a küszöbön álló ismeretség iránt, —

nem olyan, mint ez a . . . ez a különös ember . . . ez a Paszohiv?

— Az, a ki sohasem áll ellen a rossznak? Nos hát, — nem. Sőt Kurbatovék nagyon is ellenállnak a rossznak. Ezt egész bizonyossággal mondhatom önnek. Nem, nem, cseppet sem hasonlít Paszohovhoz; teljesen más. Szóval hát ön fölhatalmaz engem, hogy elhozzam önhöz Szergejevics Sándort. Pompás. Most pedig az előttem álló fáradságért jutalmat kérek. Ha Andrejevna Praszkovja most nem ladikáznék, akkor nem volna szükségem önre.

— Nos, hogyan? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda. — Az arcza szemmelláthatólag fölélénkült. Az a komor és egykedvű kifejezés, mely a Zarjeczkij-vel folytatott beszélgetés után rászállott, most eloszlott, s az arczán megjelent a közvetlenség és szeretetreméltóság kifejezése. Ez mindig úgy történt, a mikor várt valamit. — Mit akart ön Pasával?

— Kértem volna tőle egy pohárka cognacot. Már megint ütött az óráim.

Pavlovna Nagyezsda elmosolyodott.

— Milyen váratlan átmenet!

— Én, Pavlovna Nagyezsda, mindenről rátérek a cognacra.

Pavlovna Nagyezsda fölkel.

— Nos hát, menjünk, majd segíték a baján. De hallja-e, maga kezd ám iszákos lenni — mondotta, a mikor egymás mellett mentek a ház felé.

— Biztosítom róla, Pavlovna Nagyezsda, hogy még valamire való részeges-ember sem lehetne már belőlem.

Az udvaron Dunya, a szobaleány jött eléjük, és jelentette Aglajevnak, hogy ott az alsó háznál négy öreg asszony várakozik rá, . . . valami bajuk van.

— Oh Istenem! — sóhajtott föl Aglajev. — Sehova tudok elbujni a tudományommal!

Bement az ebédlőbe, fölhaltott egymásután két pohárka congacot, s azután elment a vén asszonyokhoz, a kik várták.

II.

Vagy fertály versztnyire a nagy új háztól, állott az ócska, hosszú alsóház, a melynek a lakói egészen külön életet éltek. Legfőbb lakója volt Jurenjev Szergejevics Pavel, Pavlovna Nagyezsda apja. Az öregek egyébiránt mind ebben a házban laktak: Jurenjev komornyikja, Grigorij, a kit ő maga Gregoirnak hitt, s a kitől legalább harmincz év óta elválaszthatatlan volt; Ignatyevna Marina, a vén és csaknem egészen süket kulcsárnő, a ki már semmiféle dologgal sem foglalkozott, s csak nagy ritkán jött ki a kertbe, hogy sütkérezzék s a napon szundikáljon. Ha olykor, csupa szokásból parancsolt is valamit, csak kora iránt való tiszteletből engedelmeskedtek neki. Végre az alsóház mellé ragasztott szintén régi kis viskóban lakott Filipo, a vén szakács, a ki már régen elfelejtette egész művészetét.

Az alsóház lakói csak ritkán érintkeztek a nagyházbeliekkel. Itt lakott az egész fiatalság, kezdve a háziasszonyon, a háziúr, a hugával Pasával, a vendégek, és végül a cselédség. A két ház közt az összekötő kapocs egy tiszta kis térség volt, a melynek közepén, lombos, árnyas tölgyfa alatt kis kerek asztal állott, a melyet «hivatalos asztal»-nak hívtak. Jó, árnyékos hely volt az, és Pavlovna Nagyezsda férje, Paszohov Andrejevics Mihály, reggelenkint itt fogadta a kasznárt, az ispánt s a gazdaság egyéb hivatalnokait, s itt adta ki a parancsokat. Egész napon át ott heverték az asztalon a postán érkezett hirlapok és folyóiratok, s a kinek kedve volt, leült és olvasgatott benők. Itt találkoztak az új ház és a régi alsóház lakói.

Az öreg Jurenjev igen gyakran üldögélt ennél a kerek asztalnál, vagy türelmetlenül járt fel s alá a kis térségen, de csak nagy ritkán jutott el az új házig. Tulajdonképen semmi kifogása sem volt az új ház lakói ellen, de úgy találta, hogy ott nincs mit keresnie, hogy ott egészen más az izlés, mások az igények, szóval, hogy, mint ő mondani szokta, «elmaradt az új háztól».

Mialatt ott a tavon a reggeli ladikázás folyt, Jurenjev egész a reggeli idejéig aludt. Az alsó ház ablakain a táblák be voltak téve. De Ignatyevna Marina már jó egy órával azelőtt

kibujt az odujából, s egyszer eszébe jutott váratlan tenni-valókkal lepni meg Dunyát, a szobaleányt. Az egész alkalmasint onnét származott, hogy mikor elment az egyik fa mellett, temérdek érett, piros almát pillantott meg rajta, s az az ötlete támadt, hogy befőttet készít. Dunya duzzogva tüzet rakott nem messze a térségtől, előhozta a katlant és a háromlábát, s már egy jó órája ott gunnyasztott a forró szörp fölött, gépiesen teljesítve a zsémbes vén asszony parancsát. A befőtt persze nem sikerült, s aligha evett belőle valaki. De Ignatyevna Marinának, régi szolgálatai fejében, meg voltak engedve az ilyesféle szeszélyek, és Dunya nem mert ellenkezni.

— Dunya fiam, csak keverd, erősebben, gyorsabban, gyorsabban, — parancsolgatott Ignatyevna Marina, nagy nehezen ropogtatva a szavakat teljesen fogatlan szájában. — Úgy la, úgy, úgy. No most elég. Add ide, hadd kóstolom meg!

Dunya odavitt neki egy kanál forró szirupot. Ignatyevna Marina nagy gyönyörűséggel kóstolgatta a befőttet, és Dunya a lelke mélyén azt gondolta, hogy talán ez volt az egyedüli oka annak, hogy az öreg asszonynak eszébe jutott, ezzel az unalmas mesterséggel foglalkozni. Egyszerűen ürügy volt arra, hogy édességet torkoskodhassék.

— No most, azt hiszem jó lesz. Most vidd valami hűvös helyre. De ne takard le semmivel. Csak vigyázz, minél messzebb a patkányoktól. Emlékszem jól, egyszer rossz helyre tettük, s egy patkány belefut a befőttbe, úgy hogy az egészet oda kellett adni a gyerekeknek; a legyekre is vigyázz. No eredj!

Dunasa megkönnyebbülten lélezett föl, fogta a katlant és minden hozzávalót s vitte magával. Ignatyevna Marina pedig fölkelt a pázsitról, a hol ült, és körülnézett valami árnyékos hely után. Odament az asztalhoz, félrehuzott mellőle egy öblös, fonott karosszéket, beleült és egyszerűen elaludt.

Ekkor Grigorij, a ki inas-szokás szerint jóval korábban kelt föl, mint a gazdája, s azóta már az egész kertet körüljárta, közeledett az asztalhoz, és megpillantva a szunnyadó Marinát, megállt. Erőteljes, szikár öreg ember volt, teljesen beretvált arczczal s jól rendezett eléggé sűrű szürke hajjal. Egész megjelenésében, járásában, öltözködésében és arczkifejezésében volt valami, a mi tüstént megkülönböztette őt a rendes falusi inasoktól. Sőt a városi, vagy még talán a fővárosi inasok közt is tüstént föl lehetett volna őt ismerni. Egyenesen tartotta

magát, lassan járt, méltóságosan s kissé erőltetve beszélt, de olyan hangon, mely elárulta, hogy rendületlen meggyőződése mindaz, a mit mond. Mélységes megvetéssel nézett mindenre, a mi itt falun a ház körül volt. Mindez nem elégitette ki őt, s méltóságán alól levőnek látszott előtte. Ilyen hangulat mellett ez az ember határtalanul boldognak érezhette volna magát, de szerencsétlenségére lépten-nyomon üldözte az unalom. S épen azért, mert magát környezeténél sokkal többre tartotta, senkivel sem tudott megbarátkozni, s így a tétlenség és a társaság hiánya rettenetesen gyötörte. Az egyetlen ember, a ki kimondhatatlan hatással volt reá, az öreg Jurenjev volt, a kinek jelenlétében teljesen átalakult, elvesztette egész fensőbbiségét, s közönséges, alázatos lakájja változott. De Jurenjev oly ritkán vette igénybe szolgálatait, hogy Grigorij csaknem egész nap szabad volt. Ignatyevna Marina és Filipo iránt leereszkedőleg viselkedett s bizonyos fokig elismeréssel volt irántok, mert ők is a hajdani regime emberei voltak, a kik annak idején ugyanazt a Jurenjevet szolgálták, a ki tönkretette és teljes meddőségre juttatta birtokát. De ezek az öregek oly kevésbé voltak érdekesek, s annyira nem voltak barátai a hosszabb beszélgetéseknek, hogy vajmi keveset segítettek unalmán.

«Alszik», — gondolta magában Grigorij, miközben bizonyos távolsághól a szunnyadó öreget nézte: «nagyon vén már. Így fog majd valamikor örökre is elaludni». Az asztal mellől fölkapott egy széket, nem messze onnan letette, ráült és hátára támaszkodva lassan, rendszeresen fűzte tovább gondolatait, melyek csöndesen támadtak, és semmiféle izgalmat sem keltettek a lelkében. «Micsoda unalom, — gondolta magában, — semmit sem tenni, senkihez egy szót sem szólni. Gyűjtsunk rá talán . . .»

S ez már szórakozás számba ment. Elővett az oldalzsebéből egy ezüst szivartárczát, a melyet valami túláradó pillanatában Szergejevics Pavel ajándékozott neki valami fontos szolgálataért, kinyitotta és kivett belőle egy cigarette-et. Nem sodorta a cigarette-jeit, mert ezt nem tartotta magához méltónak. A legközelebbi városban vett hüvelyeket és megtöltögette. Ezt az előkelőség elengedhetetlen föltételének tartotta. Rágyújtott, s lassan, finom szálakban eregette szájából a füstöt. Semmittevésében és halálos unalmában külön foglalko-

zasképen rászokott arra, hogy minden mozdulatára vigyázzon, s minél lassabban vigye véghez, hogy annál tovább tartson. Épen azért cigarette-jét is egészen különösen szivta, és a füstöt hol vékony szálba, hol csomóba, hol oszlop, hol karika alakjában eresztette ki a száján. Ekközben folyton Ignatyevna Marinát nézte, s a mint látszott, irigyelte, mert neki legalább nem kellett azon tünődnie, hogy üsse agyon idejét. Vagy húsz évvel idősebb volt mint ő, s valósággal átaludta az életét. «Eh, alszik a vén házibutor! Alszik és még hortyog is hozzá...!»

Egyszerre egy ötlete támadt, a melytől még az ő sötét szemei is fölillantak és mosoly jelent meg ajkán. «Ijeszszünk rá! Az mulatságos lesz! Elvégre is, fölébred, aztán alszik tovább».

Fölkelt s óvatosan, lábújjhegyen odament Ignatyevna Marinahoz; odahajolt a füléhez és nem nagyon hangosan, de elég erősen ahhoz, hogy ráijeszsen, belekiáltott:

— Segítség!

Ignatyevna Marina összerázkódott, fölugrott, és meg sem látva a vén hunczutot, esze nélkül rohant a kert felé.

Jaj, mi az?... Jaj istenkém, istenkém! — kiabált szüntelen, Grigorij pedig ott állt és mindakét kezével az oldalát fogva, nagy hahotával nézett utána.

Hova, hova, Ignatyevna Marina?

Ignatyevna Marina meghallván ezt a kérdést a háta mögött, megállt, visszanézett és ott látta a riadás bűnös okozóját.

Hát te kiabáltál itt, te átkozott? Jaj te zsvány!... Én meg azt hittem, Isten tudja mi... azt hittem, tűz van, vagy nyúznak valakit...

Dehogyan nyúznak! Én voltam, hogy végre egyszer már fölébreszszem álmából, Ignatyevna Marina.

— Fölébreszteni mondod, fölébreszteni? Ej, ej! Hát a te mulattatásodra való vagyok én, vagy mi?

Nehezen zihálva tért vissza helyére s újra beleült a székbe. Grigorij is lassan fogta a széket és közelébb huzódott hozzá.

— De hát csakugyan halottra is unja az ember magát! — mondotta most már elég komoly hangon. — Nincs kivel beszélgetnem, Ignatyevna Marina. Csakis azért keltettem ám föl.

— No lám, hát nincs itt elég ember vagy mi! Hiszen tele van az egész udvar!

Grigorij megvetően elmosolyodott. — Miféle népség az? Talán Dunyka, vagy talán Arhipka vagy Matrenev, bárha ispán is? Én például Szergejevics Pavellel voltam Párisban, Nizzában, Biarritzban és más külföldi helyeken, és ezekről akarok beszélni, nekik pedig mindezekről fogalmuk sincsen. De hogy is lehetne fogalmuk, mikor világegyetemben nem láttak egyebet a falujoknál? Már mi Szergejevics Pavellel világlátott emberek vagyunk. Miről is beszélgethetnék én velök? Lássá, magával már el tudok beszélgetni, Ignatyevna Marina, mert mi ketten egyforma helyzetben vagyunk.

— Ugyan mi az az egyforma helyzet?

— Mi az? Hát először is, hogy mi az öreg gardához tartozunk, vagy maga, mondjuk hogy tartozott, mert most már, a koránál fogva nem tartozhatik. Azután pedig az, hogy egyikünknek sincs semmi dolgunk. Maga legalább az öregségtől alszik, — ez is foglalkozás; de én még ettől is meg vagyok fosztva, mert engem még az álom is elkerül.

— El vagy te kényeztetve, Antipycs Grigorij. Innen van az egész.

— Dehogyan is, — felelt Grigorij, határozottan rázva a fejét. Nem onnan van az, Ignatyevna Marina, hanem a lenézéstől. Mikor én például Szergejevics Pavellel Párisban, Nizzában vagy Biarritzban jártam, talán csak nem állhatok neki udvart söpörni? Igazán különös... Lám Szergejevics Pavel éppen a napokban mondotta, hogy nemsokára megint Párisba megyünk, ez már aztán más dolog. Hat esztendeje nem voltunk ott. Már én bizony azóta sokat felejtettem a francia nyelvből. Most három napja, reggel megyek a kertben és a mint gondolkodom, egyszerre eszembe jut, hogy is mondanák az ő nyelvökön a cseresznyét? Nézek, bámulok... hogy is van csak? De nem jut eszembe. Három óra hosszat jártam és tűnődtem, de hasztalan; akkor megkérdeztem Szergejevics Pavelt, a ki azután eszembe juttatta: ejnye no, — azt mondja — te bolondos Gregoir! Cerise — azt mondja. Akkor jutott eszembe, hogy csakugyan cerise! Akkor mondta Szergejevics Pavel: a vöm megigérte, hogy ad pénzt és elereszt, mert jó volt a termés.

— Elereszt, hogy is ne... majd belenyul a zsebébe! —

jegyezte meg Ignatyevna Marina kételkedve: — nem, a mi öreg gazdánk már eljátszotta kis játékait . . .

— Már mért ne eresztene? Hiszen a birtok sem az övé, hanem az öregé.

— De nem az öregé bizony, hanem Pavlovna Nagyezsdáé — ez volt a hozománya.

— No, — intett Grigorij a kezével — Pavlovna Nagyezsda ugyan nem sokat törődik velem. Csak neki gavallérsjai legyenek.

— Ne csacsogj annyit, Antipycs Grigorij.

— De hiszen csak magával csacsogok, Ignatyevna Marina. Most van módomban benne, aztán megint egész nap hallgathatok.

Ekkor nem messziről egy érkező bricska robogása hallatszott. Matrenev tért vissza a városból és hozta magával a postát. A bricska megállt az ajtóban, mely a kertbe vezetett, s már onnan hallatszott Matrenev hangja:

— Hej, ki van itt? Dunasa, fogd a postát.

Dunasa a másik oldalról, az új házból kiáltott vissza. — Nem érek rá, teríték, adja oda Archipnak vagy Grigorijnak.

— No persze, — dörmögte Grigorij: — majd én el is venném; nagy szükségem van rá.

Matrenev egy pár korholó szót mondott Dunasa felé, s azután, piros öves hosszú kaftánba és hosszúszerű csizmába bujtatott magas, vállas alakja megjelent a kerek asztal mellett.

— Ugy veszem észre, hogy itt mindenki úr, — szólalt meg a mint Ignatyevna Marinán és Grigorijn végignézett, a kik mozdulatlanul ültek ott és rá sem hederítettek az ő kiabálására. Átveszed-e vagy mi, Ignatyevna Marina? — tette hozzá, az orra alá tartva egy bőr-táskát a postával.

Ignatyevna Marina mindkét kezével integetett: — Ugyan kérem, nem az én eszemnek való az! Még kárt találnék benne tenni!

— Akkor hát te Grigorij, nesze, fogd!

— Nem én! — felelt Grigorij lenézéssel, — ez egyáltalában nem az én dolgom. Nem vagyok én levélhordó. Én Szergejevics Pavelt szolgálom.

— No már valóságos éhenkórászok! — mondotta Mat-

renev fejcsóválva és szemrehányó hangon, a mint végignézett rajtok — talán bizony leszakadna karotok, mi? Csak azt nem értem, miért is tartanak itt benneteket! No jól van, akkor hát itt hagyom a táskát az asztalon. Az én időm drága. Az ördögbe is! — tette hozzá, mikor már ment, s csakhamar az ösvényre érve a legrövidebb úton a kapu felé sietett.

Grigorij szokott megvető mosolyával nézett utána. — Nagy szükség is van rá, hogy én fáradjak; ha a *Figaro* megérkezett Párisból, azt Szergejevics Pavelnek átadni, — az már az én dolgom.

Közelebb ment az asztalhoz és elkezdett kutatni a táskában. Néhány párisi lap hullott ki belőle, Jurenjevkába hetenkint kétszer érkezett a posta, s így három napról való újság jött meg egyszerre.

— A-á, itt is van! Három szám! — szólt Gregorij örömteljes meglepéssel mosolyogva. — No most aztán szórakozhatik Szergejevics Pavel, hiszen három napig amúgy is unatkozott s folyton a *Figaró*ja után kérdezősködött. Ez aztán az ember! Külföldön is mindig csak a *Figarót* olvasta, és most sem vesz a kezébe más újságot. Ugyan mit is irhatnak ezek! — szokja mondani. Utálom őket . . . Ezzel vége. No de viszem már.

Ignatyevna Marina fölkelt és nagyokat ásítózva ment az alsóház felé.

-- Megyek aludni! — szólt édes hangon és eltűnt.

-- Lám milyen boldog! — gondolta Grigorij irigyen. Bármikor tud aludni. Istenem, ez szerencse! Úgy bizony.

Fogta az asztalról a lapokat és fontoskodó arcczal elindult a ház felé, de egyszeriben hirtelen átalakult. Külső megjelenése hirtelen elváltozott, s egész más ember állt ott a helyén. Lépéseket hallott a ház felől és tüstént fölismerte Jurenjev járását. Kezeit lelógatta, arczán szolgálatkészség tükröződött vissza, sőt még kabátja is, mely tulságosan hosszú és bő volt, mintha megváltozott volna. Levette sipkáját, balkezébe fogta s mozdulatlanul állt ott.

-- Jó reggelt kívánok, Szergejevics Pavel! — mondotta, mikor a fák mögül előkerült a magas termetű, kissé nehézkes öreg, hosszú és bő fehér nyári köntösben, egyik lábára kissé bicegve. Jurenjev külsőleg igen jól tartotta magát és hatvan éve mellett is pompás arczszíne s éles és élénk tekintete volt.

Mozdulatai erélyesek és gyorsak voltak. Egyenesen az asztal felé tartott, s belevetette magát egy karosszékbe, mit sem felelve Grigorij üdvözlésére.

— Tyüh! — sóhajtott föl, nyilván kifáradva reggeli sétájától. — Nincs itt egyéb forráságnál és unalomnál! Tyüh! Gregoir!

— Itt vagyok, Szergejevics Pavel! — felelt Grigorij tiszteletteljesen.

— Szerezz nekem valami hideget. Talán egy pohár sherryt vagy vizet. Te lám, értesz ehhez. Majd meghalok szomjan.

— Ebben a pillanatban, Szergejevics Pavel. De im' — tette hozzá Gregorij odanyujtva neki a lapokat a tenyerén, — itt van a *Figaro*, három napról.

Jurenyev arca fölragyogott.

— Á-á! Végre hát! Add ide, add ide, legalább föllélekzem. No menj.

Grigorij tiszteletteljesen eltűnt, Jurenyev pedig elkezdte a lapokat nézegetni. Ez a foglalkozás, a melyben hetenkint kétszer részesült, valóságos ünnepszámba ment nála. Egész sereg emléket ébresztett föl lelkében, igaz, hogy csaknem mindig ugyanazokat, a melyek azonban nem fakultak meg soha és mindig képesek voltak fölfrissíteni az ő unatkozó lelkét. Kibontva a lapokat, elébb egyszerűen a kezében tartotta őket, mert már ez egymaga is kellemes izgalmat keltett benne, mintha csak kezén át valami villamos szikra pattant volna testébe. Ez a darab szürke és meglehetősen durva papiros volt az a kapocs, mely őt a múlttal összefűzte. Eszébe jutott élete minden gyönyörűségeivel együtt, a melyekre Jurenyev-kát rápazarolta. Miután sok volt az ideje, s szórakozása jóformán semmi, természetesen az első betűtől az utolsóig végigolvasta a lapokat, s még a hirdetésektől sem riadt vissza; így egészítette ki egész világnézetét, és teljesen úgy gondolkodott, mint a lap cikkeinek írói. De az első pillanatban, mikor a lapot kitérta, minden egyében átsiklott s a sportrovatnál állapodott meg. Ez egyik lényeges pontja volt az ő múlt életének. A lovakat mindig szenvedélyesen szerette. Valamikor, de nagyon régen, neki is voltak lovai, még pedig olyanok, a melyekre büszke volt. Később, mikor a vagyona felényire leolvadt, már másnak a lovaiban gyönyörködött és a

lóversenyek szenvedélyes látogatójává lett, városról városra utazván, nehogy valami nevezetesebb turf-eseményt elmulasztson. Most is mindenekelőtt azt a cikket olvasta el, mely a sportról szólt. A párisi élet összes jelenségei közül, legjobban érdekelték a lóversenyek. Azalatt a hat év alatt, hogy nem volt alkalmá külföldön járni, rettenetesen elmaradt. Azokat a lovakat, a melyek ebben az idényben a turf hősei voltak, már nem látta, de ismerte őket a lapokból, melyeknek hasábjain évről évre figyelemmel kísérte az ujonnan föltűnő favoritokat.

S épen olyan érdeklődéssel olvasta a versenyek eredményét, mintha maga is nagy összegekben játszott volna. «Lám» — gondolta magában — «Páris zajong, versenyez, dalol és mulat, ... s mindezt nélkülüm, mindezt én nélkülüm!»

Félretette a lapot s elkezdett tünődni rajta, hogy milyen nap is van ma, s Páris melyik szélén vannak futtatások.

— Jeudi ... — kezdte a fejét törni: — hol is van ma, lássuk csak. Oh ez az emlékezőtehetség ...

S elkezdte átgondolni a versenyek teljes programját: Dimanche — Longchamps-ban, ... Lundi — Bois de Vincennes-ben, ... Mardi ... Mardi ... úgy tetszik Maison Lafitte-ban ... Nem, Auteuil-ben ... Eh ... nem emlékszem!

Ekkor belátta, hogy Grigorij segítsége nélkül sehogysen tud visszaemlékezni, hogy hol van ma verseny és türelmetlenül fölkiáltott: Gregoire!

— Jövök már! — felelt a házból Grigorij, és csakugyan hirtelen megjelent a kerek asztalnál s tálczán hozott egy pirosas folyadékkal telt poharat, a melyben narancsszeletek úszkáltak; a pohárból két vastag és gondosan vágott szalmaszál állott ki.

— Tessék, Szergejevics Pavel, — mondotta Grigorij az öröm kifejezésével arczán, s odaállította az italt — ez aztán valóságosan párisias ... Akár csak a Café de la Paixban, még szalma is van benne.

Szergejevics Pavel jóindulatun elmosolyodott. — Tehetség! — mondotta — Valóságos tehetség vagy ezen a téren. Hanem mondd csak: Mardi — hol vannak versenyek?

— Mardi? Hát, Szergejevics Pavel, Longchampsban. Dimanche és Mardi Longchampsban, Mercredi pedig Hotelén!

— Auteuil! — javította ki Szergejevics Pavel türelmetlenül. — Micsoda Hotel!? Te bolond te! Csakugyan már begyöpösödött a nyelved!

Grigorij erősen gondolkozva folytatta a fölsorolást: — Most azután Jeudi, Maison Lafitteban, Vendredi megint ott... hogy is mondják... a miért bolondnak kegyeskedett nevezni...! És Samedi — a vincennesi erdőben.

Szergejevics Pavel szeretettel nézett vén komornyikjára, és csodálkozott rajta, hogy emlékszik mindezekre a neki teljesen idegen nyelvű szavakra, a melyeknek még megfelelő hangzásúakat sem találhat a maga nyelvében. Ekközben kihörpintette az italt, melyet nagyon megdicsért. Csak az az egy baj volt, hogy nem sikerült neki a szalmán keresztül szürcsölgetnie, mert mind a két szál el volt dugulva. Azután tovább olvasgatta a lapjait. Grigorij pedig a dicsérettől nekibátorodva elmondotta, hogy ismerkedett meg annak idején a legfiatalabb szakácscsal, vagy mint ő mondani szokta a «Café de la Paix kuzinerjával» és megtanulta tőle néhány hűsítő ital elkészítését. Egyszerre Szergejevics Pavel olyas valamire bukkant az újságban, a mitől szinte megdöbbsent.

— Grand prix! — kiáltott föl... Tizenhetedikén — vagyis a mi naptárunk szerint ötödikén — hisz' az ma van! Igen ma! — Ah! — szólt oda fölsóhajtva Grigorijnak. Ah, Gregoir, már megint elmulasztottuk! Hányadszor?

— Hatodszor Szergejevics Pavel! — felelt Grigorij szintén szomorú hangon.

Szergejevics Pavel fölkelt s idegesen kezdett fel s alá járni a kis térségen. Grigorij látva, hogy gazdája szomorú emlékeivel foglalkozik, félrevonult és tiszteletteljesen állt lelógó kezekkel. S Jurenjev fejében csakugyan régen elmúlt képek kavarohtak. Mennyi pénzt vert el a versenyeken, mennyi név tolong a fejében, s nem olyan akármilyen, hanem nagy, és egész Páris által csodált nevek, a melyeknek tulajdonosai egy-egy nevezetesebb díjat nyertek. De miért járt a fejében mindeniknél többször: Asztarte! Asztarte! Ez volt az az isteni ló, a melyen azonban ő hatalmas összeget vesztett. Ez a csapás vagy tíz esztendővel ezelőtt történt, a mikor még volt mit vesztenie. Még most is emlékezik a legapróbb részletekre. Neki kellett volna megnyernie a Grand prix-t, ezt mondta egész Páris. Heteken keresztül minden szem rá volt

szegezve. De azután készületlenül indult, a jockey-ja ügyetlen volt, és így elmaradt.

Mindjobban és jobban kezdett játszadózni a képzelete. Most a mint újra elképzelte azt a régesrégén átélt izgalmat, megint szeretett volna játszani, s perczekig állni ott néma izgalomban, le nem véve szemét a körben vágató lovakról. Oh mint repülnek előre nyujtott nyakkal, s mintha ő maga is velök repülne. Közelebb, közelebb... a százezernyi tömeg elnémult, s egyszerre az elragadtatásnak dörgő fölkiáltása, mintha csak millió puskából szólna... De lám, mindez csak emlék, a valóságban nincs belőle semmi. Mindez csak mások számára van, neki pedig itt kell guggolni. Ebben az unalmas Jurenyevkában, itt kell barangolnia a kertben, üldögnie a tó mellett, és szakadatlanul kínlódnia, gyötrődnie. «Nem, nem» — gondolja magában Szergejevics Pavel — «ma véglegesen beszélek a vőmmel. Hiszen úgy se' sokáig élek már, jogom van hát rá, hogy mindezt még egyszer végigélvezzem».

Grigorij pedig ott állt egy zugban és valósággal kiolvasta a szeméből gondolatait. Hiszen ő is csak arról ábrándozott, hogy öreg gazdájával megszökhessék valahová innen. Mert hiszen igazán, — gondolta magában — egyikünknek sincs itten semmi keresni valónk.

Ekkor valahonnan a kertből fölhangzott Baszanov szava. Elég hangosan kérdezte valakitől, megjött-e a posta. A házból nyilván Dunasa azt válaszolta neki, hogy a posta ott van a kerek asztalon a tölgyfa alatt. Azután újra Baszanov hangja hallatszott, a ki megparancsolta, hogy szaporán fogjanak be a kis hintóba.

Pár perczre rá megjelent Andrejevics Mihály és gyors léptekkel odasietett az asztalhoz, a hol fölkapta a levelekkel és újságokkal megrakott táskát.

— Jó reggelt, Szergejevics Pavel, — szólt futólag a fejével intve Jurenev felé, a ki most még észrevehetőbb izgatottsággal járt föl és alá a kis térségen. Baszanov kivette a táskából a lapokat, s valamennyit egy csomóba markolva így szólt Grigorijhoz:

— Ezt mind vidd a szobámba.

Grigorij meg se mocczanva a helyéből idegesen topogott, és mikor észrevette, hogy a térség mellett vezető keskeny ösvényen a házból kiosont Dunasa, rákiáltott:

— Dunasa, itt vannak könyvek, vidd el őket!

Baszonov csodálkozva emelte föl a fejét és ránézett Grigorijra: — Hát te miért nem viheted el?

— Lehet, hogy szüksége lesz rám Szergejevics Pavelnek, — felelt Grigorij félrenézve.

Baszonov csak úgy félvállról nézett végig rajta, de tüstént levette róla szemeit, mintha megalázónak tartotta volna magára nézve, hogy tovább is vitatkozzék vele. — Szergejevics Pavel, parancsoljon hát neki...

— Gregoir, vidd hát! — parancsolt rá Jurenjev.

Grigorij a legnagyobb szolgálatkészséggel tüstént odagrott az asztalhoz, fölnyalabolta a könyveket és lapokat s elvitte. Baszonov mogorva arczczal nézte át a sürgős leveleket. Ekközben, mintha nem is Jurenjevhez szólna, csak úgy magában, halkan mormogta: — Ezt a szamarat már régen el kellett volna kergetni! Csakugyan, semmire sem lehet használni.

— Tökéletesen igaza van! — erősítette Szergejevics Pavel, hátul keresztbetett kézzel és lehorgasztott fővel járva föl és alá: — de hiszen engem sem lehet semmire sem használni. Már ilyen a mi természetünk! Az én úri és az ő szolgálai természete. S mi ketten hasonlítunk is egymáshoz. Semmire se' lehet bennünket használni, de viszont egymásnak nélkülözhetetlenek vagyunk.

— No lám... hát ez mi?... szólt Baszonov alig érthetően, tovább olvasva a leveleket.

Hosszú szünet következett, mialatt Jurenjev meggyorsította lépteit, és úgy járt föl s alá, mintha bizonyos idő alatt határozott számú lépéseket akart volna tenni. Azután megszólalt:

— Nos, Andrejevics Mihály, a termés úgy látszik, jónak ígérkezik?

— Jónak ígérkezik, — felelt Baszonov — annyi igaz, Szergejevics Pavel.

— Hiszen én is csak azt mondom, hogy a termés kitünő.

— Én meg nem tagadom.

Megint hosszú hallgatás.

Baszonov gyorsan tépte föl egyik boritékot a másik után, s a leveleket átfutva, visszarakta őket a táskába. Jurenjev pedig nyilván készült valamire.

— Lássá, szerettem volna magával egy bizonyos dologról komolyan beszélni, — szólalt meg újra.

— Most épen nincs időm, Szergejevics Pavel, semmiről sem komolyan beszélni. Ebben a pillanatban mennem kell a földekre . . . Majd máskor . . .

És csakugyan sietett elolvasni a még hátralevő leveleket, s fél szemmel folyton a kapura nézett, nem állott-e még elő a kocsi.

— No lám. Maga mindig el van foglalva és soha sem ér rá! — szólt Jurenjev a sértett büszkeség hangján. — Egyébiránt az egész dolog igen rövid, mindössze két szó.

— No hát csak ki azzal a két szóval!

— Jól van. — Jurenjev megállt az asztal előtt. — Maga tudja, hogy én itt nem élek, hanem csak tengődöm.

Baszonov intett a kezével. — No ez a két szó igen hosszú, Szergejevics Pavel. — Aztán meg tudom is már, mit akar mondani.

— Annál jobb, ha tudja. Maga is beismeri, hogy a termés kitünő. Miért ne eresztene hát el engem most külföldre? Hiszen megígérte.

— Ha ugyan ígérhet az olyan ember, a kit fojtogatnak — vágott közbe Paszohov. — Én nem ígértem, hanem maga erőszakolta ki. Csakhogy még nincs itt az ősz. Lássá, magának arra a külföldi utazásra nem elég száz rubel. Akkor akar tőlem pénzt, mikor nekem minden garas drága. Aztán még azt sem tudjuk, mi lesz ebből a termésből. Két heti szárazság és vége mindennek. Én majd csak akkor mondom, hogy jó a termés, hogy ha a gabona a padlásomon lesz.

Ekközben észrevette, hogy a kocsi előállott a kapuban, s fölkelt olyan gyorsan, mint a ki tüstént el akar sietni. Jurenjev megfogta a karját és visszatartotta. — Várjon csak, még két szót; elvégre is fejezzük be ezt a dolgot. Nem engedi, hogy kibeszéljem magamat . . .

— De igazán most nem érek rá, Szergejevics Pavel.

— No ez egyszerűen . . . egyszerűen nem szép magától. Szergejevics Pavel már komolyan elkezdett boszankodni.

— No hát Szergejevics Pavel — szólt Baszonov határozott és kissé éles hangon — tudja meg egyszer és mindenkorra, hogy önként én most nem adok pénzt a maga külföldi utazására. Forduljon Nagyezsdához. A birtok sem az enyém, hanem

az övé. Ő a gazda, én csak a főintéző vagyok. Ha ő akarja, odaadok önnek minden pénzt, a mi csak van a pénztáramban, itt hagyok minden munkát, aztán nem bánom, pusztuljon el minden, a mit én itt öt esztendő alatt csináltam.

Hirtelen sarkon fordult és gyorsan ment a kapu felé. Jurenyev boszúsan nézett utána, s kifáradtan az eredménytelen ékesenszólásban, leült egy székre. Grigorij, a ki az egész idő alatt ott állt a közelben, elérkezettnek látta az időt, hogy életjelt adjon magáról, odalépett az asztalhoz és fogta az üres poharat.

— Hát neked mi kell? — kérdezte tőle Szergejevics Pavel hangosan.

— Csak ez a pohár — felelt Grigorij tettetett félnépszerűséggel.

— Fogd és menj innen! Rettenetesen beléduntam már! Grigorij szó nélkül engedelmeskedett.

A boszuságtól egészen fölkorbácsolva, Jurenyev erélyes lépésekkel, bár kissé bizogva elment a kertbe Pavlovna Nagyezsdát fölkeresni, még pedig azzal a szilárd elhatározással, hogy egyszer és mindenkorra tisztába hozza a dolgot vele. Nem elég korán bukkant rá ahhoz, hogy fölháborodása még a maga teljességében lángolt volna, s ezért a beszélgetés kissé halványan és elkényszeredetten ütött ki.

— Mi édes lelkem itt tinálatok a legszánalmasabb, a legutolsó szerepet játszszuk. Mi itt nem vagyunk urak, mi itt egy árva kopekkel sem rendelkezhetünk. A te férjed, az valóságos zsarnok.

— De papa — jegyezte meg Pavlovna Nagyezsda — hiszen mi ketten már egyszer elpazaroltuk Jurenyevkát. Már elfelejtette?

— Tökéletesen igaz — erősítette Jurenyev. — De hát miért maradjon itt minden holt tőkének? A pénz arravaló, hogy az ember elköltse. Nem, én egész határozottan mondom neked, Nadja, hogy én itt tovább nem maradhatok, és ha nekem nem adtok pénzt, akkor én akár gyalog is, de elmegyek innen.

Pavlovna Nagyezsda azzal a leereszkedő mosolylyal nézett rá, a minővel gyerekekre szoktunk nézni, a kik bolondokat beszélnek. Egyébiránt megígérte, hogy majd beszél az urával, de hozzátette, hogy az eredményért semmiképen sem állhat jól.

Ezalatt a tó felől megszűnt a kaczagás és a hangos beszéd. A ladikázás nyilván véget ért. Pavlovna Nagyezsda látta, a mint az urak bementek a házba, s vagy két percze rá sebesen futott a fasorban Pasa, utána pedig hangos kaczagással — Zarjeczki.

No lám — gondolta magában — milyen szépen el lehet igazítani mindent! Pompásan illenek egymáshoz! De milyen különös félreértés is volt ez! . . .

PATAPENKO N. J. után, oroszról,

AMBROZOVICS DEZSŐ.

KATONÁK.

I.

Nyári reggel, napsugáros —
Semmi nyugtom álmos ágyon.
El ki, mezőre, rétre vágyom,
Enyhe friss lég csal nagyon.

S már mögöttem is a város —
Üdvöz légy te zöld mezőség! . . .
S perg a dobszó s rá a helyőrség
Lépte döng a parlagon.

Tratta-ra . . . riong amarra
A vadász-had trombitája.
Magam is lépegettem rája
Peczkesen, mint víg legény.

Régen volt! . . . De im, kanyargva
Erre, erre jönnek épen!
Könnyü fiúk mind szürke-kékben —
S szinte lelkesülök én.

II.

Jó lovon az őrnagy ur
S adjutánsa hadnagy ur —
S a zászlóalj kürtöse,
A kiről van sok mese.

Roppant bajszu vén legény,
 Gyönyörün ül a gebén.
 Ez huszár volt valaha!
 S fúja kürtjét: tra-ra-ra . . .

Megvitt száz patáliát,
 Kapott két medáliát,
 Szerette sok úri lány,
 Török, burkus, talián.

Ha maradt vón csak huszár —
 Generális volna már!
 De jutalmul tettiért
 Maga kért szebb hadi bért.

Neki legfőbb tisztelet,
 Hogyha jágerrá lehet! . . .
 Így lón — és ez nem vitás —
 Lovas jáger-trombitás.

III.

Alig ment át e vidám dal
 Fejemen, mint gyors nyitány,
 Itt van már a századával
 A mogorva kapitány,
 Gubbaszt sánta paripán.

Rettenetes rossz lovas,
 De jaj, senki meg ne sértse!
 Mert köszvényes, mérges és cseh —
 S lesz, de mindjárt, ne mulass,
 Egyes dutyi, kurta vas.

Mindig jobban kedvelém én
 A vadászt, ki jár gyalog.
 Minden egyes szakasz élén
 Egy-egy tiszt ur ódalog,
 Főhadnagyok, hadnagyok.

És altisztek, meg legénység,
Mintha nyeltek volna nyársat!
Meg sem érzik terhelését
Borju-, puska-, patrontásnak . . .
Hej, ti régi jó bajtársak!

Sok vezérszó hangzik messze,
Keverednek, válnak rajban,
Szerte futnak, csapnak össze, . . .
Lesimulnak a talajban . . .
S mennyi szép rend ennyi zajban!

De hiába szép a rend,
Mind a tiszt elégedetlen
S egy-egy altiszt önfeledten
Több legényt nyakon teremt . . .
Fékomadta! s szakkerment! . . .

Mint fárasztják, üzik őket,
Mily serényen, mily keményen!
Nem kimélik a tüdőket,
Kicsiholják az erőket
Mind, mi csak van a legényben.

Katonáknak ez a dolga —
És, hogy ez nem lágy dolog,
Azzal én nem gondolok.
Bár enyém is ilyen volna,
Mert e ficzkók — boldogok!

Délre valamennyi éhes,
Pihenésök mindig édes,
Ajkukon víg dal terem,
Mulatságuk szerelem —
S mind húsz-huszonhárom éves!

IV.

Nem vagyok én irigy
Pápára, császárra ;
De vagyok én irigy
Vidám katonára.

Nem vagyok én irigy
Senki nagy jussára ;
De vagyok én irigy
Erős ifjuságra.

Nem vagyok én irigy
Költők hirnevére,
De vagyok én irigy
Könnyü szív hevére.

Kemény sort eltürnék,
Parancsot követnék :
Hej, csak huszesztendős
Katona lehetnék !

V.

Vissza, vissza ! — hí a város,
Az a gőzös, az a gyáros.
Térj igádba lanyha polgár,
Piszmogj s tentanyalva szolgálj !

A papirod tele rójjad,
A hurúttól magad ójjad.
Feküdj' jókor, későn kelj fel ---
S hidd, hogy élted szinig tejfel.

Katonáknak vad erkölce
Szíved borzalommal töltse ;
De ha dob perg s kúrtszó harsan :
Feldobog az mégis gyorsan.

KOZMA ANDOR.

MADÁCH ÉLETRAJZÁRÓL ÉS KÖLTÉSZETÉRŐL.★)

Ennek a könyvnek is meg van a maga sajátos története.

Szerzője Horatius kilencz esztendejét még egygyel megfejelte (10. l.) és ezzel fölülmulta az «iskolások» követeléseit. A nyájas olvasó mindenesetre készpénznek fogja venni egyúttal azt is, hogy ez «érdemes», e «jeles», e «kiváló», ez «új korszakot» jelentő életrajz «fölfödözésére» valóban tíz évre volt szüksége. Kutatásainak első szülöttjét a *Hétnek* 1890. évi folyamában *Madách neje* címen foglalta össze. Ugyanakkor a *Budapesti Ujság* húsvéti mellékletében *Az ember tragédiájáról. Részlet egy nagyobb tanulmányból* cím alatt támadást intézett Beöthy Zsoltnak a *Tragikumban* kifejtett Ádám-elemzése ellen. Utána hat évig szerte kalandozott a napi irodalom világürében, vagy pihent, míg végre 1896-ban áldatlan dühhel rohan neki Gyulai Pál *Madách Imre összes művei* kiadásának. (*Jelenkor*. 1896. I. 2., 18., 42. l.) Az irtó hadjárat főtünete, hogy az Athenæum egy *Madách-életrajz* megírása és a művek új kiadása érdekében szerződést köt. Ezen időtől fogva máig hol a *Vasárnapi Ujságban* (1897. 51. sz.), hol a *Pesti Naplóban* (1897. 266., 318. sz.) jelent meg az életrajz egy-egy fejezete, melyet változtatlanul vett át a most megjelent könyvbe. Hogy az érdeklődés ki ne haljon, itt-ott bukkant fel egy-egy napi hír újabb *Madách-drámák* «fölfedezéséről», melyeket azonban mások már fölfedeztek, sőt nagyon régen ismertettek is.

Ez a könyv előkészítésének külső története, a belsőről hallgatók.

Végre tehát megszületett a várva várt könyv. A napi sajtó, sőt a magát tudományosnak valló birálat is nagy örömezt csa-

★) *Madách Imre élete és költészete*. Képekkel. Irta *Palágyi Menyhért*. Az Athenæum irod. és nyomdai r. t. kiadása. 1900. Ára 3 frt 50 kr. 444 oldal.

pott. És ez helyes. Madách megérdemli azt! Egyik lap az íróban a «mélyebb elméjű bölcsészt, valóságos magyarba ojtott Mendelssohn Mózeszt», a másik az «új Carlylet» üdvözölte, itt «az elemzés finomságát», «a kiváló emléket» és a «föltünő gondot», ott a «legélvezetesebb olvasmányt», «a teljes világosságot», «a rajongó lelkesedést» hirdetik, némelyik «csodálatos»-nak találja, és akad olyan is, ki azt mondja, hogy «a kritika sokat tanulhat belőle»; ez «az író tárgyilagosságát, melybe elburkolózik» dicséri, az pedig «a mindenkit meghódító alanyiságot», emez «az objectív szemléletet, mely nem lát allegoriát», «az életrajz jelességét és a bölceleti rész tarthatatlanságát», amaz «az allegoriás fölfogást», «a bölceleti rész nagyszerűségét» magasztalja, s hogy a komikum teljes legyen, olvasunk olyat is, ki «az író széleskörű, bő tudományának» szülő helyéül egy kerepesi-úti kávéház bölcsészeti «főhadiszállását» jelöli meg, hol «ügynökökkel, disznókereskedőkkel és börzealkuszokkal népes, füstös és zajos kávéházban philosophiáról, matematikáról és irodalomról beszél subtilisan, mélyrehatóan és originalisan.» Et cætera Græca!

No de hallgasson el a tréfa! A könyvvel, nem szerzője, hanem tárgya miatt, komolyan kell foglalkoznia az irodalomnak. A jogos bírálat nem szólalna meg, hogyha a hibáktól hemzsegő munkában lényeges tévedések, vétkek ferdtések és tiszta valótlanságok nem fordulnának elő. Ilyenek töltik meg a könyvet az első laptól az utolsóig.

Ámde vegyük szemügyre.

Tíz év elég idő arra, hogy egy életrajz megírassék, főleg ha az okmányokat egy gondos és szeretetteljes kéztől óvott levéltárban készen találjuk. A *Források* cz. fejezetben (1—10. l.) a nagy fölfedezővel, a második Kolumbusz Kristóffal ismerkedünk meg, a ki «a költőt harmadszor föl akarja fedezni.» E célból leírja a milieut, melyben Madách dolgozott: «az oroszlanbarlangot», értsd a költő dolgozó szobáját, annak könyvtárát és butorait, a hol ezennel Palágyi Menyhért, mint maga mondja: «sorait írja.» (5. l.) A «források» elseje Madách Imre «mint élettörténete legfőbb tanúja.» (8. l.) Ez egyúttal a fölfedezés első állomása is, melyről azonban sehol sem említi, hogy ide már jóval előtte Bérczy, Gyulai, Riedl, Bayer József és sok más is eljutott. A második főtanú Madách Aladár (8. l.), a költő fia, kitől számos utbaigazítást, æsthetikai fölvilágosítást és eszmét kapott, ámde igen kevés adatot. A költő fiáról — kivel magát földözgetnie egyáltalában nem illett, — ismeretes, hogy atyja

halálakor 16 éves volt (sz. 1848.), és mivelhogy Palágyi, könyvében az 1859—64. évig, Madách pályáját nagy hézagokkal, sokban már régen közismeretű dolgokban, tárja elénk (236—273. l.), Madách Aladár csakis 1859-ig adhatott életrajzi fölvilágosítást. Ekkor pedig 11 éves volt és így főleg a házi életről, a gyermekek neveléséről nyújthatott bővebb adatokat, a miről azonban majdnem semmit sem hallunk; a mit pedig Palágyi Arany János látogatásáról, Madách későbbi szerelmeiről megtudhatott, elenyésző csekély és szintén ismeretes. Említi Szontagh Pált és Henrici Ágostont, kiktől azonban Becker Hugó* sokkal pontosabb, jellemzőbb és több adatot közöl. Új forrás Rudnay Józsefné, kitől megtudja, miként lesz Madách «saját tudtán kívül a magyar nőkérdés megindítójává». (8. 278—285. l.), végül Lónyai Albert. (8. 49. l.) A régibb tanukról egy helyen (49. l.) azt is olvassuk, hogy «aggok, a kik elfáradtak élni és emlékezni» (!). Ennyi a *Forrásokban*. Hogyha hozzá számítjuk a később említettek közül Mikszáth Kálmánt (78. l.), Jeszenszky Danót (78., 338. l.), a kikkel amúgy panyókásan bánik el, jóllehet az utóbbitól vette történet-bölcséletének egyik főelvét, aztán Frideczky Lajost (8. 182. 184. l.), kiről azt is halljuk egyszer, hogy Madách egyik szerelméről «semmi tudomással sem bír», továbbá a hézagos *Okmánytárt* (377—426. l.), melyben, két levél kivételével, sem anyja, Majthényi Anna leveleit, sem nejének, Fráter Erzsinek a válás után kelt leveleit, sem a Madáchot illető családi levelezést, sem az irodalmi és hivatalos működésére fontos nagyobb számú leveleit** nem közli, melyek pedig úgy az anyára, mint a családra és Imrére Palágyinál alaposabb fölvilágosítást nyújtanak; ha idesoroljuk végül a szövegbe nyomtatott kevés levelet és a sebtiben készített megyei levéltári kivonatokat — akkor forrásait befejeztük. Oly dolgot pedig, hogy beutazta a fürdőket és nem talált semmit (220. l.), hogy bárhol megtalálható adatot «a történettudásra kell bízni» (27. l.), hogy okmányokat nem talált, hogy lépten-nyomon saját fölfogásával akarja Madách tetteit igazolni, csak nem vehetünk forrástanulmányoknak. A már megjelent irodalomtörténeti emlékek közül a «jó Bérczyt» két ízben (39. 83. l.) említi, egyszer alaposan elferdítve és jóllehet Bérczy alapvető munkájából hallgatagon a legtöbb jellemző vonást vette át, mégis kevésre becsüli; Pulszkyt egyszer említi (106. l.), de csak azért, hogy történetileg bebizonyított adatának ne higgyen. Említi Kálmánházy

*) *Magyar Szemle* 1899. 21. sz., 35. sz. *Madách Imre életrajza*.

**) *Madách-levéltár* LXX. 22., 24., 25. — III. 78.

Béla *Emlékezések Madáchról* cz. közlését, Kálnay Nándort, — ezt minden munkacím nélkül, — és többet nem. E többit talán az «iskolások», «írástudók», «akarnokok», «kapaszkodók», «sok nagyképtű æstheticusunk» mulatságos gyűjtő neve alatt foglalja össze. Nem tud semmit Toldyról, Heinrichről Bayer Józsefről, Becker Hugóról, Túri Mészáros Imréről, a kik pedig több fontos és újabb élet- és történeti adattal gazdagították Madách életirodalmát. Ez hagyján, de adatgyűjtéseiben nem fordult Komjáthy Anzelmhez (Szécsény), Madáchnak még élő barátjához, ki több nevezetesebb dolgot tud a költőről, nem fordult Madách Emanuelhez (Bpest), a ki Imre egy politikai érdekű levelét őrizi, nem a Lónyay, nem a hadi levéltárhoz, mely a «cseh vadásznál» külön adatokat is szolgáltatott volna és a többi az okmánytár leveleiben említett és még élő nem agg és emlékezni még tudó tanuhoz, nem aknáztta ki Madách régi és hű szolgájának, Pasch Andrásnak (Sztregova) emlékeit, kinek «a neveltségességig érzékeny szívé»-ben (231. l.) még egy-két igen éles emlék él. Mindezek betetőzéseül nem tud semmit Madách költői tanulmányairól és a levéltárban őrzött papirszeletekről, melyekre a költő szellemének naplóját írta és a melyekben itt-ott egy-egy fontos életadat is erősebben csillan át.

Ezek a használt és a föl nem használt források. A könyv olvasása meggyőz bennünket arról, hogy az előbbiekből, — ferdítéseit nem tekintve — bizonyos korszakokban (41—61., 152—183. l.) elég tetszetősen állítja egymás mellé az adatokat, a hol azonban forrásokat nem használt, vagy megvetett — mint a könyvnek kilencztized részében, — ott elveszti a talajt lába alól.

Ily gondos előkészülés után vegyük szemügyre a könyv adatait. Mindenekelőtt a történeti és irodalomtörténeti adatok riki-többjait sorolom föl, még pedig azokat, melyek a nagy gondot és pontosságot tanúsítják. Itt van a *Madách ősei* című fejezet, mely elképzelhetlen összevisszában háromszor is újra kezdődik. Ebből azt tanuljuk, hogy sem a régibb Madách-levéltárban, sem történetirodal-munkban nem kutatott. Zavaros rendjében az ellenkirályok korát szidván, (30—31. l.) Giskra husszita martalózczeit a XVI. századba képzei, Hollós Mátyás pedig a XVII. században ad donatiót. (29. l.) Azt sem tudtuk eddigelé, hogy Rimay János annyira lutheránus érzelmű lett volna, hogy «sógorát» Madách Pétert «az evangélikus hitre térítette» (32. l.), hanem tudtuk azt, hogy Madách Péter Rimaynak *nagybátyja* és hogy Rimayhoz V. Pál pápa így ír: «Solatium non mediocre attulit, quod te profitearis non solum

huius sanctæ sedis Apostolicæ filium devotissimum, sed religionis catholicæ propugnatorem zelantissimum.* Nem ismeri az ivadékrendet, midőn a Madáchoknak a Baross-családba olvadását a hetedik ivadékban, és Madách Pétert Madách László harmadik ivadékában keresi. A család őseit Radon de Oszlánt Dalmáciából vagy horvát földről «valószínűleg» (26. l.) származtatja, és Oszlán «kifürkészését a történettudósokra kell bízni» (27. l.), jóllehet a legközségesebb helységnévtárból is megtudhatta volna, hogy az Bars megyében fekszik és a család e megyén át jutott Nógrádba. Nagyban hajtogatja a családnak kurucz voltát, de egy jellemző példával sem tudja megvilágítani, holott kevés kutatással megtudhatta volna vitéz Madách Péter uramnak viselt dolgait, Madách Sándornak politikai szereplését,**) a mely miatt Imre atyja nagyon is törhette magát a cs. és kir. kamarásság után. Nem kutatja a családnak vagyonszerző pörösködéseit, nem erős vallásos érzületét, a rejtélyeshez való hajlamát, nem ismeri meg ezeket Imre szüleiben, de Imrében sem, pedig ez a három dolog hatalmasan, atavistikusan és végzetesen játszik bele a költő életébe is. Mindezekre pedig a családi levéltár garmada számára kínálja az okleveleket.

Szerinte Madách «elméjére a sok százados hagyományt rejtő ősi kastély vet erősebb világosságot». (15. l.) Ez «ősi kastély» tulajdonképen Mária Terézia idejéből való és e század elején lett a Madáchok tulajdonává. I. Imre vette meg Majthényi Anna pénzén a trébosztói Révayaktól. (26. l.) Van ugyan egy «ősi kastély», «az öreg ház», melyről későbben szól, de itt az újat érti. (26. l.) Elfelejtette, a mit tizenegy oldallal előbb írt. — «Szeretett volna a Madách-nemzetség elmúlt századainak történetében szerepelt asszonyokról is egyetmást megtudni, de a krónika csak a férfiakról beszél». (25. l.) Persze itt meglegszik a családi irományokból jól-rosszul kivonatolt krónika kivonatával. Reá nézve levéltár, magyar történeti irodalom nincsen, az pedig beszél házasság utján Madách nőkről is, még pedig a Rádayakról, Bayakról, Bakókról, Gyürkyekről és, mi fő, a Majthényiakról.** A magyar művelődéstörténet bármely ismerője ellent fog mondani azon állításának, hogy a francia emigránsok

*) Ipolyi A.: *Rimay J. államiratai és levelezése*. 1887. 87.

***) Angyal Dávid: *Késmárky Thököly Imre*. I. 239. II. 207. — Fraknói V.: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp. 1880. 337.

****) Nagy Iván: *Magyarország családai*. — *Tud. Gyűjtemény*. 1818. — *Századok*. 1875.

tanították meg a magyar főúri családokat a kézműves mesterségekre. (47. l.) Szokásban volt az már jóval előbb. Csak II. Rákóczy Ferencz példáját említem, a kiról Palágyi nagy kuruczszeretetében talán már sokat hallhatott. A világtörténelem tudója mosolyogni fog az ő pharao-elméletén, (314. l.) mely korlátlan zsarnoknál egyebet nem ismer, pedig Madách Erdélyihez írt levelében, és maga a történet is ismer ilyet. A magyar történettudós pedig, és vele összes jelenlegi és jövődő æsthetikusaink, nagyon bajosan fogják bele szoríthatni az *Ember tragédiájába* ezer éves multunkat, vagy Madách korát, vagy épen Madách életét. Ily alapossggal ő bátran írhat «Sisánit» (66. l.) «Sissány» helyett, «honi védegyeletet» «honi ipar-egyesület» helyett. (87. l.) Persze «jó bocsári Mocsáry uram» (23. l.) mindezekről nem adhatott fölvilágosítást! Ilyen Palágyinak, a történetírónak megbizhatósága. Így leplezi le előttünk történettudományi jártasságát, ily alapos ismeretből hajt ki az ő új történetbölcselete is. (325—337., 346., 349., 350. l.) Bizony, bizony nem ártott volna a középiskolai Ribárynak buzgóbb forgatása. Már ha egyes hibáit, melyeket kétszer, sőt háromszor is lenyomatott, 1897-ben, és most, a mai «sajtóhibás» korszakban a betűszedőnek fogják is tulajdonítani, az idézett és egyéb «csavarintások» emlékezetessé fogják őt tenni.

No de ez még mindig a munka kerete, térjünk át az életrajzra. Ebben fődolga, hogy Madách összes jelentősebb költői működését Sztregovához kösse. Csesztve, Keszeg, Pest, Pozsony, az Alföld bizonyára csak oly hitvány járulékok, melyekről nem érdemes beszélni. Önkényesen jár el tehát mindakkor, midőn a lírai költemények egyes egyéni vonatkozásait Madách egyik-másik életkorához köti, kivévén azokat, a melyekről Bérczy és Gyulai és e szerint Madách kézírata tanuskodik. A költemények keletkezésének sem helyét, sem idejét nem ismerjük. Ő sem ismeri. Tudjuk azonban, hogy Madách különböző korokban, különböző hangulattal át és át simította azokat. Így nem tudja, hogy Madách ifjú korában hol Csesztvén, hol Keszezen is tartózkodik,* nem tudja, hogy az Alföldet beutazta (1845.), mi által költészetéből, sok más egyébbel együtt, a költői természet-fölfogást is kihagyja. A költő atyjának családi szerepéről mitsem tud, pedig halálakor** Imre már 12 éves. Majthényi Annának hiányosan rajzolt képénél kifelejtí azt a fontos körülményt, hogy

*) *Mad.-lt.* Majthényi Anna gyermekeinek levelei anyjukhoz. 1836. III/15.; 37. III/6.; 40. IX/8.; XI/3.; 41. I/27.; 42. IX/11.

***) *M. Kurir.* 1834. I. 40.

gazdálkodásában Bory István segédkezett, kiről pedig már czélzattainál fogva megmondhatta volna, hogy a *Civilisator* István gazdája, és kinek, valamint fiának, Lászlónak, elég fontos szerepe jutott Madách életében.— Nagy magyar és világirodalmi tudatlanságot árul el, midőn Madáchot a szellemi tulajdonságok legfelsőbb fokaira helyezi. Így van ez a nőkérdéssel, a nőtisztelettel is, (35. l.), hol különben úgy tünteti föl Madáchot, mintha minden szoknya után futott volna. Csak Balassa Bálint, Kazinczy, a Kisfaludyak, Petőfi, Arany, Eötvös, Kemény nőire gondolunk és Palágyi állítása menten összedől. Minket nem nyugtalanít az az «erőmutatvány» (36. l.), melyet az alig hat éves fiú kifejt egy francia felköszöntővel. A nevelők mindig gondoskodni fognak róla, hogy százezerszer megismétlődjék. Különbösen főúri családainkban néha 3—4 nyelvet is tanul egyszerre a 3—4 éves gyermek. De a *Literaturai kevercsnek* sem tulajdonítunk oly nagy jelentőséget, mihelyt belepillantunk a Ratio Educationis tantervébe, vagy Madách iskolai bizonyítványába (385. l.), melyből kitűnik, hogy a 16 éves ifjú az «In Literis et Scientiis» rovatoknak megfelelően készül és a házi mester által ellenőrzött írásbeli dolgozatát jól elvégzi. Maradtak fenn ily *Literaturai kevercs-féle* írásbeli dolgozatok a gymnasiumok levéltárában, sőt főúraink családi könyvtárában is (pl. Orczyaké Aradon). Kár, hogy e fontos iratból mutatványokat nem közöl, a helyett, hogy az 1834. bizonyítványt kétszer, még pedig egyszer hibásan is közli. (40. l. 381. l.) Az 1839. évi testimoniumban pedig nem veszi észre, mily korbéli hiba csúszott beléje (385. l.), midőn Madách sub «Aetas» 15 éves, holott az előbbiben (384. l.) 1837-ben 14 évesnek írják. A bizonyítványok kelte szerint 1837 márcz. 2-tól 1839 aug. 1-éig csak egy év folyt le! Így használja e kort Palágyi is, jöllehet az okmányok bírálatán kívül, tudnia kellett volna, hogy a régi bizonyítványokban nem nagy gondot fordítottak ily kicsinységekre; s ő nemcsak használja, hanem ily korbéli tévedésekre életreszóló dolgokat is épít. Az évszámokat nem nagyon kedveli, ha csak nem akkor, midőn a levelek erőszakos zárjeles megkeltezésénél (36., 394. l. stb.) bizonyos csodagyermeket akar Madáchból faragni. Szerinte Madách ifjú korában az ifjonti hazudozásoknak még egyáltalában semminemű nyoma (42. l.), de azért az ifjú mégis «költőileg nagyzol» (43. l.) «a szavait helyreigazító kis diplomata» (43. l.), «ifjonti fontoskodó» (44. l.). Az oly kezdetleges módon rajzolt pesti életben csekély szerep jut a «csecsemő korát élő nemzeti színháznak» (az épületnek?), pedig Madách leveleiben állandóan említi a színházat. Vajon nem

világosította volna föl Palágyit Bayer József lelkiismeretes munkája, hogy ez időben mily darabok ingerelhették Madách képzeletét? Pesti irodalmi életről szó sincsen, mintha csak egy ezeregyéji kihalt város volna, melyben Madách és barátai hosszú sorokban kalandoznak. Jóllehet a levelek említenek irodalmi egyéniségeket, a kikkel Madách érintkezett, de hogy azt kutatta volna, mily hatással voltak az ifjúra és költészetére, az rá nézve nem fontos. Nem tudja, hogy Madách Bérczyhez verseket hozott megbírálás végett, hogy a Honművész I. 38. számában *A templomban* című verssel próbálkozott a nyilvánosság előtt, de nagy garral kürtöli világgá, hogy Madáchnak életében egyetlen verse sem látott napvilágot. (287. l.) No hát Madách a *Honművészen*, a *Lantvirágokon* kívül még a *Koszoruban* és a *Részvét könyvében* is bátorzkodott versekkel a nyilvánosság elé lépni. A nyilvánosság ezen kerülése miatt aztán oly sok keserves krokodilus könnyet ejt, (63., 64., 148. l.), hogy nem foglalkozik Madách publicista (*Pesti Hírlap, Gazdasági Lapok*) és prózai munkáival sem. A «fő szalmakomisszárius», «főbiztos» hivatalt (171. l.) Madách utóvégre is elfogadta és teendőit jó lélekkel végezte, miről adomák is beszélnek. Palágyi ez állást becsmerli. Szemében a katonaság elszállásolása és élelmezése nem fontos, nem felelősségterhes és «nem jár semmi terhesebb kötelezettséggel». Ugyancsak alaposan tanulmányozhatta az oly sokszor magasztalt és úgy szeretett függetlenségi harczt, hogy azt sem tudja, mily sok galibát okozott ezen tisztségnek elhanyagolása a 49-es kormány által. Vesztett csaták jártak nyomában! — Mily álpáthoszszal kesereg, midőn Lónyay Etelka elvesztését siratja. (74—75. l.) Hogy szeretné, ha a 18 éves Madách e rövid-szoknyás lánynyal egybekelt volna. Midőn oly közel van, egészen másutt keresi a nyomot. De Palágyi maga magára czáfol, midőn legott kimutatja, mily hamar vigasztalódik meg Madách Cserny Mariban, kit — a később említendő «Lujza» módjára — igazán bámulatos jongleur tudományyal von ki a feledés homályából, mondván, hogy leveleiben «többször említi» (80. l.), holott csak egyszer fordul elő (405. l.); a többi «Mari» Imrének nővére, Huszár Pepi felesége. Ily agyaglábakon áll elmélete Bory Lászlóról is, (75—80. l.), kit 1841-ben még derék embernek (79. l.), 1842-ben már elzüllött hitvány embernek ismer, (85. l.), sőt azt is tudja róla, hogy nem egészen rendes pénzkezelés miatt (77. l.) az erkölcsi megsemmisülés örvényébe jutott, kivel azonban Madách (338. l.) — a történeti hűség kedvéért — még 1858-ban is jó baráti viszonyban élt. Miért kövezi meg ez embert?

Kár egy pletyka miatt a holtak árnyait beszennyezni!

Madách nem 1842-ben került Balassa-Gyarmatra (60. l.) Sréter János házába, hanem, mint saját levele bizonyítja, (407. l.) már 1841-ben, még pedig nem mint patvarista, hanem mint m. t. aljegyző. (406. l. Bérczy.) Sréter János alispánról hivatalos buzgóságán és könyvtarán kívül mitsem tud. Tulajdonképeni Sréterhatásról nem is szólhat, ha nem tudja, hogy az, mint Shakspeare, Byron, Sheridan, Mirabeau, Tasso, Goldoni és Cervantes fordító, mint publicista, mint a *Viszsaemlékezések* szerzője, mint a legelső megyei közigazgatási gyűlések tárgyalásának nyomtatója,*) tehát mint írói egyéniség, mily átalakító befolyással volt Madách költői fejlődésére.— Minden Madách-barát örömmel fogadta volna, hogyha tíz évnek ily terjedelmes munkájában legalább röviden ismertette volna a *Csók, Jó név és erény, Commodus* és egyéb «töredékek» lényegét, mert ezek elég fontos mozzanatok a költő fejlődésében. Csupán a *Csak tréfának adja* tartalmát. Erről Riedl Frigyes tárgyalt 1884-ben,*) Gyulaitól kapván a kéziratot. Már akkor kimutatta, hogy benne lélektani motíválás nincs, homályos, nyelve föllengős és sokszor köznapi, IV. fölvonása meglepő és pessimismusa ritkítja párját, a melyből lyrai költeményeibe is átvett egyes részleteket. Ennek dedicatiója többet magyaráz Palágyi egész fejezeténél (80—96. l.) «Szontágh Pál barátomnak. Le tévén tollamat, nehogy kétségsbeessem az emberek fölött: reád emlékezem». Minden körülmény arra vall, hogy nem a «19», hanem a «20 éves misanthrop» irta. Palágyinak a fejtegetéseivel függesztett járuléka pedig: hogy mivé lehetett volna a darab, ha tapasztalt dramaturg kezébe kerül, hogy nagy sikert arathat vala (149. l.), épúgy mint a *Civilisator*nál (244. l.): hogy ebben az egész magyar történetet szemléltethetné, és számtalan ily hely, valóban nevetséges és együgyű. Ép ily mulatságos a Madách-Zordy (1843.) elmélet, midőn ez amphibialis fölfogásban kifejti, hogy Madách és Zordy, mindketten elvesztik vagyoniukat, jóllehet a Madách-család félszázados pörében csak 1852-ben veszti el annak egy részét és 1843-ban még mindig a pörnyerés reményében pörölt; mulatságos, hogy szerinte mind a kettő a köztársasági elv híve, összeesküvést szervező (85. l.) és mégis mind a kettő a szabadelvű párt reformprogrammjával lép föl (85. l.) etc. A költő Luciferje (97—114. l.) című fejezetben halljuk (113. l.), hogy a

*) Tóth Lőrincz adata.

***) *Phil. Közl.* IV. 58—63.

csapodár költő hazaérve Pozsonyból, megfélekedezett Idáról és íme ezen elfelejtett ideál (142. l.) később újra (1855.) föltámad, mert «nagyon valószínű, hogy Mária királynő mögött a szépséges Matkovics Ida lebeg modell gyanánt». Ida tehát nem oly könnyen felejtethető, közönséges hatást gyakorolt a költőre, midőn drámában örökíti meg. A *férfi és nő* erőszakos elemzésében (114—129. l.) az akadémiát támadja, (116. l.) mert észre nem vette, hogy itt egy vakmerő szellem versenyre kel Sophoklessel. Jól mondja erre Alexander: *) «A húsz éves ifjú nem nyeri el a díjat, nem is érdemelte meg». E dráma megírására nézve mélyebb lélektani okot keres, a mely egyúttal Madách életét világítaná meg. Szerinte: «A főkérdés az, hogy lehetne-e házasodni?» Tehát mivel Madách — Palágyi kívánságára — házasodni akar, drámát ír, a mi oly motivum, «a melyből drámai mű eladdig sohasem keletkezett». (126. 114. l.) «A művészi értekezés», mely tulajdonképen idegen tanulmányok eredménye és nagyon közel áll a Palágyi gúnyolta «aesthetikusok» kiválóbb elméletéhez, «nyilvánosságra nem hozható, mert minden stilaris gond nélkül íródott, mert bevezető, általános része elveszett». (131. l.) Így hallgatja el később Madách prózai munkáit is, melyek «nem elég jelentősek». Mióta lett ily maradvány és kényelmesség az irodalomtörténet, s mi ronthatja le az *Ember tragédiája* érdemét, midőn valóban látni szeretnők a költő fejlődését életének bármely fókán? (131., 133—136. l.) Mária királynőről és Csák végnapjairól szólóban, e két művet 1843. és 44-ben tárgyalja, hangosan hirdetvén, hogy mily magasan áll az ifjú Madách szelleme, holott tudva levőleg véglegesen 1855. és 1861-ben készültek el és ezzel a 22 éves Madáchot fölcsereéli a 31 és 37 évessel. Ez a hibája sokszoros, szándékos és érthetetlen előre keltezéseinek legékesebb példája. — A romantikáról adott magyarázata a *Pallas Lexikon* színvonalán alul álló szemfényvesztő játék gondolati, szemléleti, erkölcsi ellentétekkel. (142. l.) Nem áll, hogy Madách házassága után szabadul föl a romanticismus nyüge alól (137. l.), mert a romantikus *Mária királynő, Csák* 1853. 1861. után készültek el, prózai művei is házassága után keletkeztek, a *Fagyvirágok* pedig 1854—56-ból valók. Nem tudja Madách költészetét megérteni, ha észre nem veszi, hogy állandóan a romantika és a classicismus között ingadozik. — Végül a kornak ily erőszakos és fölületes belediktálása valóban nevetséges.

*) Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Bpest. Athenæum. 1900. (305. l.)

Mihelyt az olvasó megtudja, hogy Csák 1861. azaz nála 1843-ból eredő költemény, sohasem fogja elhinni, hogy allegorikus czélzás a hatvanas évek forradalmi hangulatára (146.), hogy Róbert Károly úgy beszél mint Ausztria császára, Zách Felicián a hatvanas évek aulikus főura stb. (145. l.) Ily módon Palágyi bátran előveheti Hamletet is és belediktálhatja a hatvanas évek irányzatát. Különböztet a költő Aranyhoz irt leveleiben¹⁾ czélzatairól alaposan fölvilágosít, sőt auto-da-féra szánja a művet. Úgy látszik, Arany mentette meg, így került a «javítottabb példány» Arany László, Salamon Ferencz majd Gyulai Pál kezébe.²⁾ — A *Madách Évája* fejezetben (152—166. l.) közölt anekdota hamis. (165. l.) Az nem Szontágh, hanem Madách anyjával történt, s más szavakkal. Így jellemzőbb. Tanú rá Szontágh Pál és Becker Hugó.³⁾ A 179. oldal idézetéről nem tudjuk, levél-e, vagy naplótöredék, vagy mind a kettő. A «cseh vadász» (482. l.) históriája különbözik Bérczyétől,⁴⁾ kinek adatait pedig eddig elé minden életrajzkutató hitelesnek találta. Nem vonom kétségbe Frideczky L. hitelességét (182. l.), de nem hiszek Palágyi zavaros előadásának, melyben adatait nagyon regényes színben szokta föl-tüntetni. Tudjuk továbbá, hogy ez a cseh vadász Madách fogságának, nem egyedüli, hanem támogató oka. Madáchot «1852-ben a bécsi kormány azon gyanúsításból, hogy szabad csapatokat szervez, elfogatta».⁵⁾ Vele együtt elfogták gazdatisztjét, Borkyt is. Palágyinak föl kellett volna derítenie vagy megczáfolnia az egész dolgot, mert kötvé hiszszük, hogy ezek után akadna valaki, a ki az ő tekintélyére megesküdnék. — A házassági dráma kifejtésében Szontágh Pál nem vett részt és nem volt a bikóczi puszta. (201. l.) Henricinek ezen állítását Szontágh megczáfolja. Míg ellenben Fráter Erzsikének Sztregováról való eltávoztatásáról Palágyi nem vesz tudomást, a minék ismét Henrici volt élő szemtanúja. Egy helyen (197. l.) azt mondja «a férj úgy sem sejt semmit, a történeteket mások sem hánytorgatják», a mivel ellentétben állítja (190. l.), hogy «a hir azt is tudja mondani, hogy Erzsikének H. F.-vel Pesten találkája volt». Mindenekelőtt Madách a dologról már Pesten tudott. Tanú rá Komjáthy Anzelm, ki ez időben meglátogatta őt és a szokásos üdvözlé-

1) Arany J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. II. 431., 433. lev.

2) Gyulai Ö. M. T. K. VIII.

3) *Magyar Szemle* 1899. 28. sz. 327. l.

4) Gyulai Ö. M. T. K. XXVII.

5) Turi Mészáros, *Ország Világ*. decz. 1.

sek után így szólt: «Volt szerencsém kedves nőddel találkozni. Köszöntöttem, de ő sebesen Gyarmatra hajtattott.» (Csesztvéről H. F. négyes fogatán.) Erre Madách mérgesen rátekintett, szava elállott és haragossá lett. Komjáthyt bántotta zavara, megilletődése, és csakhamar távozott. Imre hazajövet neje viselkedéséről panaszkodott nála.—Lujzá-ról (218—225.) semmiféle positiv adatot sem tud a *Fagyvirágok*on kívül és egész regényt kovácsol belőle. Ha már mindenáron Lujzákat keresett a fürdőkön és forrásaiban, mért nem látta meg «Lujzkát» Fráter Erzsí egyik levelében. (413. l.) A *Beteg kedvesemhez* című vers Lujzához vagy máshoz szól-e, nem tudjuk. Különben ez a nő «az eszményes szerelem végső föllobbanása». 223. l.) Később azonban még egy legvégsőbbre is akadunk a *Tündérválomban* és a költő utolsó szerelmében, midőn ezzel szerelmes remeteéletet akar élni (224., 285. l.) stb.—*A költő udvara* fejezetből sok érdekes, részben már közölt, politikai és családi jellemző vonást hagyott ki. Vagy az életrajzírónak mások hiteles adataira nincsen szüksége? A 231. oldalon közölt anekdota hibás és nem azt bizonyítja, hogy «a tótoknak», hanem azt, hogy Jancsinak «a tótnak», és Palágyinak nincs a tótok tündéreiből tudomása. Az egész pedig így történt: «Madách Henricivel a tót mythosokról beszélgetvén hazajött. Még a hallott tót verseket forgatta fejében, de nem jutott eszébe a «tündér»-nek tót neve. Behivatja Jancsit, hajdúját, az ő «Polizeiministerét». «Te Jancsi, hogy hívják a tündért tótul?» Jancsi ura kedvenc «lovát» a «Tündért» érti és feleli: «Kvony (=ló.) Kérem alássan!» Palágyi azonban arról sem tud, hogy Madách beszélt tótul, hogy már Csesztvén a szláv irodalom iránt érdeklődött, sőt hogy tót választóit a megváltozott államrendről informálta és így kívánta őket magyar érzelműekké változtatni. (Henrici.)

Itt akarjuk fölemlíteni Palágyinak nyelvi purismusát, mely scholastikust «iskolással», mysticismust «homályelvűséggel», speculatívét «eszményessé» fordít, mely «fogalmányos»-ról is tud, de a boglárának, lepényfának, szilfának és a gyöngyakácznak tősgyökeres magyar neveit nem ismeri. (16. l.)

Nem gyomlálom tovább. A ki komolyan elolvassa a könyvet, az Madách életének ismerete nélkül is, kétszer annyit találhat benne. Nem hajlandóságom és kedvtelése az ellenmondások és tudatlanságok végtelen böngészése. Sokkal lényegesebbnek tartom azonban a könyv ferdítéseit.

Csodálatosan vakmerő erőszakosság és hihetetlenül indokolatlan megvetése a már ismert és okmányilag bebizonyított tények-

nek jellemzik e lényeges hibákat. Nemcsak a Madách-irodalmat, hanem Madách iratait és korának történetiróit értem. Kedve telik abban, hogy ép a fődolgozokban egyet-egyet «csavarintson» (124. l.) a történeti igazságon. Ez meggondolatlan és szándékos igazságtalanság a költő iránt, kit saját, nem egészen világos céljaira használ föl. Nem sorolom föl, hogy nem mérlegeli kellőleg a költőnek majdnem életfogytiglan tartó betegeskedését, nem említem az úntalan «-hat, -het», «látszik», «nyilván», «valószínűleg», «hiszem», «bizonyára», «talán», «gyanítom» és a tömérdek cigány «ha» garmadáiból fölepülő elméletek légvárait, nem az előre és hátra keltezésnek indokolatlanságát, nem a tudatlan keltezéseket, nem alaptalan nagyzásait, a superlativusokban való szabad úszást, sem az Okmánytár föltűnő hiányait, hanem csakis azokat az eseteket érintem, midőn az életrajzíró a költőt saját zavaros érzelmének és fölfogásának köre alá csavarja, hogy így a költőben fejezze ki azt, mit maga érzett és mire a költő még álmában sem gondolt, hanem említem azt, midőn Madáchot, hogy úgy mondjam *megpalágyítja*.

Ebben a megpalágyításban nem riad vissza attól sem, hogy saját forrásait, azok világos célzatát is elferdítse. Bérczyt már említettem, ámde újból fölhozom, még pedig a *Literaturai kevercs* ügyében. (38—39. l.) Szerinte a «jó Bérczyt» kissé nyugtalanítja a «speculativ irány, mely a L. K.-ben nyilatkozik. Nem érti az Ész Istenség költészetét, se nem azt a természeti szemlélődő hajlamot» . . . No ez egyenesen, szemenszedett valótlanság. Bérczytól az olvasó szeme elől elsikkasztja azt a gondolatot, hogy ő már megértette Madáchot. Olvassa át bárki is Bérczynek idetartozó szakaszát, latolgassa annak mondattani, iránybeli, érzelmi és értelmi hangsúlyát és újra meg újra azt a «meglepetést» fogja látni, hogy versek helyett «az exact és speculativ tudományok köréből vett kis értekezéseket» talált. «Ez magában csekélységnek látszhatik»; — mondja Bérczy — «de előttem nyilván bizonyítja, hogy már akkor az alig 15 éves ifjában *le volt téve alapja azon komoly törekvésű iránynak, mely később oly mindent felölelni óhajtó tudományvágyban, oly fáradhatlan szorgalomban nyilvánult* . . . »*) Ne nyugtalanodjék, «jó Palágyi», «jó Bérczyért», megmondta ő már, és utána sok egyebet mások is megmondtak, miket ő maga újra elismételt!

A megpalágyítás második állomása Majthényi Anna. A «méltságos úrnő»-ről anyai nagy szeretetén és gazdaságos hajlamain

*) Gyulai Ö. M. T. K. XX.

kívül többet nem tudunk meg. Az utóbbit is nagyon leplezgeti. (34. l.) Ámde annál többet tud Fráter Erzszi bűnéről. Annak leveleiből csak kettőt közöl, ezét mind közli, van olyan, melyet háromszor is lenyomat. Azt adatok mellőzésével minden női kiválósággal ruhazza föl, erre czukros szavak burkolatában rázúdítja mindazt, a mit csak egy tévedt nőről elmondhat. (163—165., 175., 190—194., 196., 199—201., 208. l.) Hiába zománcozza meg jellemét, a cserép hangját kiérezzük. Majthényi Anna, a nagyasszony, szülői szeretetéhez kétség nem fér, Erzsike tette világos. Míg ennek jellemében nincsen eléggé kidomborítva idegessége, korlátlan büszkesége, dacza, helyzete és anyósához való viszonya, addig annak szeretete mellett nem tud semmit nyers aristokrata büszkeségéről, korlátokat romboló akarataról, elzárkozott és hideg ternészetéről, vakhitéről és főleg fukarságáról. Midőn két ily természetű lényt látunk egymással szemben, két saskeselyűnek élet-halál viaskodása jut eszünkbe. Míg Imre Csesztvén él, anyja elvonul az ősi fészekbe és nem halljuk, hogy menyét, noha fia is ott volt, csak egyszer is meglátogatta volna, midőn pedig fia fogságba kerül, menyét sorsára bizza és nem istápolja; midőn később Sztregovára jönnek, menyé elől elvonul az «őreg házba», onnan örködik fia és jószága fölött, onnan ingerli a beteges asszonyt passiv ellentállással, onnan irányítja engedelmes fiának lépteit. Hallgatagon nyilvánossá teszi fia szégyenét, a helyett, hogy szeretetteljes közbenjárásával a feleséget a férjnek, az anyát a gyermekeknek megmentené. Hangsúlyozzuk, hogy menyét lebetegedésekor nem keresi föl, ezt egyedül családja környezi, s ő az áldott állapotban levő asszonyról nem gondoskodik eléggé. Bajosan hihető, hogy az asszony áldott állapotban (1852. aug. — 1853. ápr.) kezdett volna viszonyt H. F.-vel. A fogság előtt pedig, még Palágyi szerint is, Csesztvén minden csendes. A szegény asszonynak idegbeteg kedélyén és nyomorúságán kívül nincsen más tanácsadója, védője. És e nyomorúság okozója, mondjon bárki bármit is: Majthényi Anna. 700 frttal — Fráter E. azt is az utolsó pillanatban kapta — urasági cselédséget, házat, lovat fentartani már akkor sem tudtak. Bár az is igaz, hogy ő a viszonyokhoz képest nem takarékoskodott... Bármi történt is Csesztvén, bármint álljon is a dolog, az mindenekfölött bizonyos, hogy Erzsike erényeit és bűnét a maga leplezetlen őszinteségével tárja ki leveleiben, azonban a dráma mindaddig homályos marad, míg a levélváltás, mely Madách és anyja, Majthényi Anna és gyermekei közt folyt, csonka és egyoldalú. A drámába az anya is belejátszott, ámde erről Palágyi semmit sem

tud. Erzsike bűnét nagyon is éles világitásba helyezte, annál kevésbbé ad fölvilágosítást Majthényi Annáról. Csakis így érthette el, hogy erőszakosan egységesítő, saját fölfogása alá kényszerítő szempont távlatába vetítse Madách életét.

A harmadik állomás Lucifer-elmélete (97—114. l.). Azt hangoztatja, hogy Szontágh Pál Lucifernek modellje és ez új fölfogás érdekében nagyon kitesz magáért. Erre nagyon rászorúlt, ha tekintetbe vesszük, hogy Palágyi *Az Ember tragédiájában* sok minden kivül Madách egyéni életét látja. Ámde itt semmiféle fődözés nem forog fönn. Nem tekintve azt, hogy Lucifer igen gyöngé alkotás, benne ép az a vonzó tulajdonság hiányzik, a mely Szontághban gazdagon van meg, és ez kimeríthetlen humora. Bármily sarcastikusnak, gúnyorosnak vagy ha úgy tetszik «bökverselő»-nek rajzolja is, ép azon vonását nem ismerte föl, mely őt Szontághgá teszi. Minden tettéből és szavából hol a derús, hol a metsző humor tör elő. Bármeddig foglalkozzék is Palágyi Lucifer fölfedezésével, abból egy csepp humort sem sajtol ki. Szontágh fegyelmezett agyán át, önkénytelenül pattan ki ez a kedélybeli szikra. És innen ered, hogy Szontágh Lucifernek fölötte áll, nem pedig, hogy Szontágh «eszményítve, fölmagasítva él Madách Luciferében». Csak a felületes psychologus látja az érdesebb vonásokat és nem érzi a szív mélyében, még keserűségükben is mosolygó könnyeket. Nem fejtegetem Palágyinak vállveregető és confidens modorát, nem e Szontágh-Lucifer elmélet törékeny alapjait, de jól mondja Alexander, hogy «mind e vonások meg vannak Madáchban is, csakhogy nem csak ezek a vonások». (317. l.)

A negyedik állomás Arany János. Hihetetlen érzéketlenséggel azért támadja meg Aranyt, mert az egyik levelében baráti őszinteséggel hűségesen elszámol a Kisfaludy-Társaság tiszteletdíjáról.*) Ember legyen a talpán, a ki ezen oktalan támadásból kiolvassa, hogy a szerző mit kívánhatott Aranytól többet, mint a menyit önzetlenül tett. (262—263 l.) Hitesse el bárkivel is, hogy Madách «gavallérosan» bánt el (250. l.) a Kisfaludy Társasággal, midőn spoliáit a múzsák oltárára szentelte. A ki 5—6000 hold fölött (261. l.) rendelkezik, maga sem tartaná annak. Elvégre itt nemzeti szent ügyről volt szó, melyet szegénységében ápolni kellett. És ezt tette a többivel együtt Madách is. De hagyjuk! Ki akarna itt, pár aranyról levén szó, mint fontos dologról értekezni, ha nem Palágyi,

*) Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. II. 308—408.

kinek — az ő Aranyra mondott szavaival élén: — «ez úgy látszik öröklött ösztöne». (264. l.) Bár fontosabbaknak szánta volna az erre fecsérelt öt oldalt! Kimutathatta volna, mily szép írói intímus vonás rejlik e levelezésben, mily lelkes öröm szállja meg Aranynek ekkor komor hangulatát, hogy a mű teljes sikert arasson, mily gyöngéden fog hozzá, hogy Madáchot bevezesse az irodalomba. A ki tudja azt, hogy mily számos helyen javította *Az Ember tragédiája* nyelvét, mint segíti Szász Károly,*^{*)} mint fogadja őt az egész társaság, az csak kaczaghatja Palágyi erőlködéseit. E javításokból Palágyi fontoskodó (267. l.) «stb. stb.» alatt azt sejteti az olvasóval, hogy *Az Ember tragédiája* nélkülök is megmaradhatott volna. Ám gondolja ő ezt, Madách másképp gondolkodott, midőn ezeket híven elfogadta és alkalmazta. Az pedig, hogy Madách «világéletében tulságos érdeklődést szintén nem tanúsított a verslábak, szórend, szófűzés és helyesírás iránt» (265. l.) üres beszéd, és ha való volna, baj is volna, ámde Madách éppen ellenkezőleg vélekedett, mondván: «Nem is képzeled mennyit és mióta fáradok én, hogy jobb technikára szert tegyek, de hiában, miután itt sok esztendőről van szó, kénytelen vagyok a rám nehezkedő átokban, mint valódi végzetben megnyugodni. Hogy csak egyet említsek, van sok apróbb költeményem, melyek gondolatait legalább én eredetieknek s jóknak hiszem; neki álltam kidolgozásuknak újra és újra, a próbaév végén a göröngyös technika újra elijesztett, s hogy még szekrényem egy szegletiben élnek, csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoznak hozzájuk.» Ime, mily szépen védi meg Madách Aranyt és magát is Palágyi ellen!

Az ötödik állomás Madách politikai fölfogása. Palágyi szerint, és e véleményről súlyosan át és át van itatva a könyv, Madách világéletében függetlenségi párti volt. Itt ugyan történeti tudatlanságban leledzik, midőn a 48-as alkotmányt összetéveszti a 49-es függetlenségi törekvésekkel. Madách szerinte már 1843-ban Kossuth-függetlenségi párti, s bár centralista,**^{*)} majd köztársasági, majd függetlenségi ábrándokba merül, kiből «Széchenyi és Kossuth gondolkodásának némely kiváló vonásai szerencsésen egyesülnek». Együgyűségében (107., 255., 257., 258., 261. l.) tolla majdnem kétfelé szakad e fölfogás nyomatékos hangsúlyozásában. Hiába fontolgatja, hogy Madách a *Csak tréfában*, a *Nógrádi képcsarnokban* megyegunyoló

*) *Mad.-lt.* Szász Károly jegyzetei *Az Ember tragédiájához*.

***) Szalay, Pulszky, Szontágh, *Pesti Hirlap*.

centralista és hogy 1861-ben határozati párti, mert nem ismeri e gondolkodásnak lényegét, midőn 1843-ban a megyét támadja, mert a parlamentaris központi hatalomban látja a mivelődés és a politikai haladás föltételeit, midőn 1861-ben a megyét föntartani kívánja, mivel benne látja a nemzeti erőt, mely a megváltozott viszonyok közt megvédhet a Bachok és Schmerlingek rendszere ellen. Sem lélektani, sem politikai, sem egyéb okokkal nem bizonyítja politikai működését, mert hát úgy látszik, hogy a hiszékeny olvasó csak nem fog régi Pesti Hirlapokban, Országgyűlési Naplókban kutatni Palágyi állításainak igazolása végett. Azt, hogy Madáchnak egyhangú megválasztatásában «választási költségei nem voltak» (256. l.), nem tudom, de tudom azt, hogy megválasztatása érdekében alaposan korteskedett; *) «a szabadságot hirdette», mint ő mondja, sőt ugyanazt tanácsolja Szontágh Pálnak is: «Ne hidd, hogy ez méltóságodon aluli, ezt tette Corjolán úgy, mint Alcibiades, Madách Imre úgy, mint Sréter László» stb. Arra vonatkozólag pedig, hogy mi lett volna Madáchból a mai politikai porondon, annak a nagy Isten és Palágyi Menyhért a megmondhatója, a ki itél elevenek és holtak felett. Én nem tudom, mert hát se béljós, se próféta nem vagyok! (311. l.)

A megpalágyítás végső állomása Madách költészetének tárgyalása. Röviden kimutattam, mily irodalmi és történeti vakság dönt halomra minden lélektant és logikát csak azért, hogy csavarintásokkal szegje nyakát Madách lényegének és helyébe Palágyi felfogását trónoltassa. Erre a süppedékes talajra építi föl Madách költészetét. Elveinek már kezdete hamis: a milieut tagadván. Hogyha ezt «néhány négyszögméter terület» (15. l.)-nek tekintjük, nem emelkedünk magasabbra a «*Pallas Lexikon*» adta magyarázatnál, ámde ha az embert az egész világegyetem erőinek, jelenségeinek összhatásában tekintjük, akkor sok megmagyarázhatlan jelenségnek kulcsát találjuk meg. És épen e milieu-megvetésen — nem tekintve a tudatlanságot — alapuló ingatagság teszi Palágyi elméleteit tarthatatlanokká. Ámde e milieu-megvetés is pusztá negélyezés, mert hát a szerző kiforratlan felfogásában, hol a milieube esik: «meggyőződünk, hogy Madách műveinek alkotásában mindig környezetéből, tapasztalataiból és egyéni élményeiből indul ki», hol abból kizökken és így «hullámszerűen» bukdácsol, illetőleg hengerbuczkázik a könyv elejétől annak végeig tíz évi munkásságon keresztül.

*) Gyulai: *Madách összes munkái*. III. 482., 483.

Az életrajzi és történeti adatok bizonytalansága miatt ingadozóvá válik azon folytonosan hangoztatott Madách-Zordy-Herakles-Palíznay-Csák-Mózes-Ádám-elmélet, melyben a beléköltött helyzet és fölfogás, ha nagy ritkán talál is, legtöbbször Palágyi túlzott liraiságát, tehát alanyiságát bizonyítja és így lesz pl. Madách-Mózes stb.-ből (253. l.) Palágyi-Mózes stb.

Miben is áll ez az elmélet? Palágyi erőszakosan ki akarja mutatni, hogy Madách költői alakjaiba saját egyéni és élettapasztalatait vetíti. A Madách-Zordy-elméletet már említettük. Itt kitűnik, hogy a hős egy személyben köztársasági és szabadelvű is. Ez az első metamorphosis. A másodikban mindenáron ki akarja mutatni, hogy Madách-Herakles, kinek már van felesége, mégis meg akar házasodni, tehát a költő is szeretne. Ez Palágyinak, minden indokolás nélkül, egészen természetesnek látszik, észre sem vevén, mint rántja le Madáchot azon felhőkbe burkolt magaslatról, a melyet számára erőnek erejével fölépített. Sophokles *Trachisi nőinek* tárgyalásánál ugyanis (119—120. l.) kimutatja, mily érdemtelen munkát végzett volna, ha Heraklest úgy tünteti föl, mint a ki megunja feleségét, Madách *Férfi és nő* című drámájában pedig ép azt emeli ki, hogy «a kiélt és megúnt nő fogalmát» rajzolja Deianeirában. (121. l.) Sőt mi több, Madáchot azzal igazolja, hogy «ez idő szerint még legényember s a férj és feleség erkölcsi kapcsolata reá nézve még nem létezik». Ha Madách-Herakles valóban ily erkölcsi elvekkel «akart megházasodni», akkor ne csodálkozzunk, hogy alaposan csalódott. Jolében, Herakles szerelmében, Fráter Erzsike előre vetített képét látja. Nem fejtegetve e prófétai látomást, alaposan téved, midőn Jolében az atyját megboszuló nő helyett (Gyulai: Ö. M. II. 10.) a hűtlen lányt, a női csalárdságot (124—125. l.) hangsúlyozza, mi által a Fráter Erzsi-Jolé-elmélet nagyon döcögőssé válik. Ilyen és számos hasonló elméletben valóban feje búbján tánczol minden æsthetika, psychologia és logika. A tűzpróbát nem állja ki sem a Madách-Palíznay, sem a Madách-Csák fölfogás, belőle egyedül Palágyi alaptalan és indokolatlan beleköltéseit olvassuk ki.

Ezen metamorphosisok után következik az *Összefoglalás* (278—373. l.), melyben tulajdonképen semmi sincsen összefoglalva, hanem újabb meglepetések várnak az olvasóra. *A nemi eszmé* (?) -ben (278—285. l.) Rudnayné levelét olvassuk, melyben ez elmondja Madách hatását saját egyéniségére. *A nemzeti eszme* fejezetben (286—311. l.) már hallunk egyetmást *Mózes*ről, kit az időbeli sorrend ellenére *Az Ember tragédiája* előtt tart tárgyalandónak és ezt

az önkényes fokozást (nemi-nemzeti-emberiségi) Madách fejlődésének véli. Igen sokat hallunk a zsidókról, a lírai és mímelő dráma furcsa felosztásáról és a Kossuth-Mózes-váró magyarokról. (288—307. l.) Talmudista fejtegetéseiben messze eltér Madáchtól és fölfedezi, hogy Mózes vallástana a «nem érzéki istenség» imádása, (304—311. l.), végül kimondja, hogy Madách mindenben Palágyi fölfogását követte, elfelejtván, hogy ez a «nem érzéki istenség» nemcsak a bibliában, hanem a drámában is többször megjelenni bátorodik. (Ö. M. 45., 121., 139. l.)

Az emberiségi eszme (312—373. l.) fejezet *Az Ember tragédiája* elemzése, még pedig rendkívül ingadozó és fölületes elemzése. Hogy Madách élettapasztalataiból merített és ezekből bölcselemi gondolatait leszűrte, azt eddig Bérczytól Alexanderig mindenki tudta, hogy Madách az egyéni életbe az emberiséget oltotta, azt már Szász Károly és Beöthy kimutatta, hogy az emberiség életébe az egyéni élet érzéseit és gondolatait oltotta, továbbá, hogy főművébe egyes költeményeiből is átvett, azt már Gyulai, Riedl, Heinrich Bayer és mások is kimondták, sőt fejtegették, de még azonfelül meg is jelölték, hogy mit és miből vett át; hogy Ádámban az önzetlen akarat, az önzetlen, a «jó ember» küzd az emberiség érdekében, azt Beöthy sokkal világosabban mutatta ki Palágyinál, ámde azt, hogy mindezeket csakis Palágyi fedezte föl, azt, hogy az Ember tragédiájában a magyar nemzet évezredes vívódásai vannak költőileg kifejezve, arról most hallunk először, még pedig megpalágyított kiadásban, azaz telve önkényes elméletekkel, gyűlöléssel minden fönnálló iránt és képtelen phantasmagoriákkal. (314., 316., 333., 349., 350., 364. stb.)

Nincs mit összefoglalnunk. Egész bírálatunk tulajdonképen rövid összefoglalása a könyvíró erőszakosságából, indokolatlanságából és sokszor tudatlanságából eredő vastag hibáinak. A hang, mely az egészen végig vonul, megtéveszti az olvasót. Az irodalomtörténet és az æsthetika nem nyert vele.

MORVAY Győző.

A HUMOR A PROGRAMMZENÉBEN.

— Wagner Szigfrid operája. —

A Nemzeti Színház néhai intendánsa, Radnótfáy Sámuel, egy ízben azt mondta Mosonyi Mihálynak, hogy a míg ő lesz intendáns, soha Wagner-opera nem kerül színre a Nemzeti Színházban. Mindamellettt még Radnótfáy idejében, 1866-ban, előadták a *Lohengrint*, (a melynek itteni színrehozatala megelőzte a bécsi bemutatót) és az évek során bevonultak a Nemzeti Színházba és később az Operaházba Wagnernek mindazon dalművei, a melyeket a mester 1842., tehát a *Bolygó hollandi* befejezése óta irt, kivéve kettőt, a *Parsifalt*, a melynek előadására még egy darab ideig a bayreuthi színháznak van kizárólagos joga, továbbá a *Tristan és Isoldet*, a melyben Wagner a szavalati ének elveit a legtökéletesebben igyekezett megvalósítani. A *Bolygó hollandit* összesen három dalmű előzte meg: ezek közül az elsőre *A tündérekre* és a harmadikra, a *Rienzi*re, aránylag nem sok színpad tartott igényt, a második, *A szerelmi tilalom* című opera pedig (a melynek szövegkönyve Shakespeare *Szeget szeggel* című vígjátéka után készült) még amazoknál is jelentéktelenebb pályát futott be. Míg a bayreuthi mester csak nehezen tört magának utat az európai színpadokon, fia, Wagner Szigfrid a legrövidebb idő alatt szíves fogadtatásban részesült itt is, ott is. Dalművét a *Medvebőröst* (eredeti címe *Der Bärenhäuter*) már több előkelő színház bemutatta; a minap előadták a magyar királyi Operaházban is. *Bärenhäuter* eredetileg annyit tesz, mint lusta ember, olyan, a ki naphosszat hever a medvebőrön. Hasonló értelme van a *Bärenhäuter* magyar fordításának, a «pernahajder»-nak is. Ez a szó vagy teljesen a német mintából készült hangutánzás útján vagy csak félig idomították át oly módon, hogy a «häuter»-ből «hajder»-t csináltak, azután elébe tették a latin perna (= ülep) szót. A magyar népszellem tehát valamikép átvette a *Bärenhäuter*

szót, a medvebőr és a lustaság közti kapcsolatot azonban nem ismeri. Magyar ember «előre iszik a medve bőrére» vagy «osztokodik a medve bőrén», de nem heverész a medvebőrön, mint a német. Wagner operájában a «medvebőrös» alatt nem tunya embert értenek; itt az ördög egy fiatal katonára, Hans Krafta, ráakasztja a medvebőrt, mert a legényke, a ki Belsebub szolgálatába szegődött, kockajátékban elveszti az őrizetére bízott lelkeket. Az ördög haragra gyúl (mert a lelkeket Szent Péter nyerte el) és kimondja a szigorú ítéletet, a melynek értelmében Hans Kraftnak medvebőrbe öltözködve piszkosan és elcsufítva kell járnia a világot mindaddig, míg egy hű leány szerelmével meg nem váltja. Ez a Medvebőrös sorsa és nevének ethymológiája. Hans Kraftot tehát nem lehetett perna-hajderre keresztelni, a *Medvebőrös*nél azonban talán szerencsésebb, mert magyarosabb lett volna ez a cím: «A medvebőrös ember.» Látnivaló, hogy a medvebőr symbolismusa a népmondákban, legendákban és népies szólásokban a legkülönbözőbb értelmű: Wagner-nél a medvebőrt az ördög osztja, viszont a korinthusi ember maga dobta rá a nőre, a kit ezzel rabul ejtett, s ezenkívül még számos változata van a medvebőrrel szóló meséknek.

A fiatal Wagner úgy írta meg szövegekönyvét, hogy több mesét, a melyeket még mint gyerek a bayreuthi erdők gesztenyefái alatt hallott, egygyé olvasztott össze, a cselekményt áttette a harminczéves háború idejébe, színhelyül pedig részint bajor falusi részleteket (Hummelgau-t, Kulmbach-t, a Plassenburg-ot), részint a poklot választotta. A Hans Kraft történetéből, a melyet az imént néhány szóban elmondottunk, főként a humoros és a naiv elem érdekelt, az érzelmesség hangjai csak itt-ott szólnak bele a mesébe, míg az érzékiségnek a történethez semmi köze sincsen. Világosan látszik továbbá, hogy Wagner Szigfrid a zenei részben ugyanezeket a tónusokat ugyanebben a rangsorozatban kívánta alkalmazni. A népies, egyszerű és közvetlen humorra keresett első sorban alkalmas kifejezési eszközöket. Mint programzenésznek ügyelnie kellett muzsikájának szavahihetőségére, ügyelnie kellett arra, hogy a zene vissza tükrözze a népmese tiszta hangulatát, könnyűségét és hamvasságát. Mi fölvetjük már most a kérdést, vajon a programzene, úgy a mint ennek az iskolának az elveit Wagner, Berlioz és Liszt formulálták, s az új oroszok (Cui, Rimsky-Korsakow, Mussorgski, Dargomyzski, Borodin), valamint az új-németek (főként Strauss Rikhard és Bungert Ágost) magyarázták, egyformán alkalmas-e minden elemnek, tragikusnak és komikusnak, pathetikusnak és

köznapinak a tolmácsolására? Általában azt mondhatjuk, hogy a programzene érvényesülése független a megzenésítendő mű hangulatától, független, mert a programzene legfőbb követelménye az igazság, az igazmondás pedig megfér úgy a fenségesnek, mint a nevetségesnek zenei ábrázolásával. Másrésztől be kell látnunk azt, hogy vannak bizonyos óvatossági elvek, a melyeket a programzenésznek szem előtt kell tartania és a melyek igen is különbözők a szerint, hogy az a külső vagy lelki folyamat, a melyet a zene híven vissza akar adni, az antik vagy történeti tragédia (illetőleg mythos), a divatosabb dráma vagy a vigjáték légköréből való-e. A programzenészek eddig majdnem kivétel nélkül bibliai, mythikus, legendaszerű és történeti tárgyakat dolgoztak föl; a naiv és humoros elemnek a programzenében való szereplésére alig van egy-két okmányunk. Berlioz többek között Jézus gyermekségével, a trójaikkal, Benvenuto Cellinivel foglalkozott, Liszt viszont Tasso, Orpheus, Prometheus, Dante, Fauszt felé vonzódott, a Wagner humora és szatirikus képessége csak egyetlen egy művében a *Mesterdalnokok*ban nyilatkozik (de ebben azután molièrei és aristophanesi erővel), az oroszok képzelmeire a Puskin és Lermontov phantastikus történetei hatottak, Bungertnek egy dalművében *A szalamankai diákok*ban, a mely Lipsében színré került, van ugyan vigság, de kevés benne az elvhű programzene, végül Strauss *Don Quixote*ja vagy *Till Eulenspiegel*je minden ízében programzene ugyan, de a szerző nem telivér humorista. A derűs és népies elem tehát idegenszerűen áll az új zenei áramlattal szemben. A *Medvebőrös* tanulmányozása ennél fogva érdekes kísérlet a népies elem és a programzene esetleges cohærentiájának földerítésére.

Ha Nietzschek hinnénk, a népies elemet órási távolság választaná el az igazságtól, tehát — muzsikálisan szólva — a programzenétől is. Ő gyűlölte a tömeget és összezavarta a népiest a romantikussal. Népies zene az ő gondolatjárása szerint nem lehet programzene, csak romantikus zene. Utóbb még ennél is tovább ment és minden zenészt, Wagnert és Brahmsot ép úgy, mint Webert, Schumannnt, Mendelssohnt, romantikusnak nevezett. «Attól tartok — fűzte tovább elmékedéseit — hogy magam is sokkal nagyobb mértékben vagyok zenész, semhogy a romantikát lerázhassam». Ezt természetesen akkor mondotta, a mikor Wagnerrel és Schopenhauerrel már nem értett egyet. Látszólag igaza van Nietzscheknek, mert magunk is kiemeltük, hogy a programzene mesterei a népies elem

íránt kevés figyelmet mutatnak. Azok az olasz veristák, a kik népies tárgyakat dolgoznak föl népies canzonetták fölhasználásával, nem vérbeli programzenészek, ők az új iskolának inkább technikai eszközeivel élnek. Tény az, hogy a programzene legtöbb terméke a köznép rétegeitől messze eső isteneket, hősöket, lovagokat, walküroket és rajnai sellőket szemelte ki hőseiül. Ezek is a regényes képzelem szülöttei, miért kedvesebbek tehát az élethűségre törekvő programzenészeknek, mint a nép alakjai, a melyek amazoknál semmi esetre sem romantikusabbak? A kérdésre utóbb felelni fogunk, előbb lássuk, hogy a népies és humoros elem a programzenében milyen tárgyak javára szorult vissza és hogy a humor miként hódított mégis tért a zenében általában.

A Delphiben Apollo tiszteletére rendezett phythiai játékok során találkozunk a programzene első nyomaival. Sakadas, a fuvalás (586—78. Kr. sz. e.) Apollo viadalát a sárkánnyal már programmszerűen adta elő; a fuvalán (aulos-on), a mely a szent ódák és himnuszok kíséretére szolgáló papi lyrával szemben a világi hangszert képviselte, a viaskodás minden részletét egészen a sárkány fogcsikorgásáig és kimúlásáig híven utánozta. Kitharisták is közre működtek és a szörnyeteg haláltusáját pán-sípok illusztrálták. A humor még teljesen hiányzott a görög zenéből. Archilochos (körülbelül 688-ban Kr. sz. e.) tréfás jambusokat énekelt, de e versikék hangja gúnyos és nem jókedvű volt. A dionysusi játékok komolyságába a satyrok bohóságait vegyítették, a melyeknek azonban nem volt zenei jelentőségök. A Wagner Szigfrid meséjének egyik főalakja, az ördög, a középkori papi színjátékokban lép föl először. Ezeket a mysteriumokat éppen a bohózati elem eldurvulása tette tönkre. A testületek, a melyek egyenesen ilyen passiók rendezése céljából alakultak, mint a Compagnia del Gonfalone Rómában és a Confrérie de la Bazoche Párisban, külön zenészeket tartottak. Németországban a mesterdalnokok karolták fel az ügyet (ők azonban inkább a versre fordítottak gondot, a zenét nem művelték annyira, mint a troubadourok), s a nép lelkesedett a szentek közé vegyült Hanswurstért. Francia földön az ördög alakja oly népszerűvé lett, hogy külön ördögjátékokat, «diablerie»-ket rendeztek. Ezekben a darabokban az ördög már ugyanazt a szerepet játsza, a mely néki Wagnernél jut, vagyis a mese végén felsül. A medvebőrös kikerül Belsebub hatalma alól, mert egy jámbor hajadon hűsége megváltja őt a gonosztól. Ép ily szégyenletesen vonul el az ördög a «diableriek»-ben is a színhelyről. A számár- és bohóc-ünnepélyek, melyek a

régi saturnáliákra emlékeztetnek, még az ördögjátékoknál is jobban elfajultak, úgy hogy a népies színjátékok a tizenhetedik században végkép megszűntek. Napjainkig fenmaradtak az oberammergaui passiójátékok, de ezekből a humoros elem hiányzik, zenéjük pedig, a mely a tizenkilencedik századból ered, nagyon fogyatékos. Vidámabb mederbe terelődött a zene a tizenötödik és tizenhatodik századokban a madrigálok segítségével. Szemben az egyházi zeneszerzőknek és főként a németalföldi mestereknek szigorú ellenpontoszó művészetével, a madrigál szabadabb kifejezést adott egy-egy hangulatnak, bár még mindig szigorúbb formája volt, mint a többi világi — erotikus — dalnak, a canzonettá-nak, villanelleknek, frottolá-nak. A madrigál eredetileg csupa tréfa és derű volt, később, mint Mattheson és Ambros tudósítanak, a világ azt tartotta, hogy a madrigál kizárólag intelem a szeretetre, részvételre, gyöngédségre; hivatása most az lesz, hogy a lélek finom rezdüléseit idézi föl. Ezentúl tehát a madrigál-költészet forrását a «cor gentile»-ben, a nemes szivben látták: ennek öröme és szomorúságára, vágyaira és sóhajaira terjedt ki a madrigálok tartalma. A régi olaszos vígságot, a mely a madrigálba szorult, most átvették az ellenpont és rhythmus tekintetében könnyedebb szövésű canzonetták. De a tréfák idővel izetlenekké váltak és a természeti hangokkal való játék — a fürj pittypalattyanak, a lúd és a kacsza gágogásának, a béka kuruttyolásának, a kakuk-terczeknek utánzata — lapossá tette a szöveget is, a zenét is.

A vidám opera, az *opera buffa*, előkészítői az intermezzók, közjátékok, a melyekkel már a XVI. század elején találkozunk és a melyekről még Goethe is beszámol olaszországi úti naplójában. Az olasz fejedelmi udvaroknál előadtak ünnepi színjátékokat, a melyekben a zene csak oly módon szerepelt, hogy a fölvonások végén megcsendült egy madrigál, illetőleg a fölvonásközben, a mikor a cselekvény néhány perczre szünetelt, a chorus énekelt vagy a zenekar játszott. A felvonásközt egészen a zene töltötte ki. Utóbb e közzenéhez is drámai jelenetek járultak és ebből fejlődött ki a víg opera. Az opera seria három fölvonása közé tehát beszorult a két fölvonásos opera buffa. A komoly dalmű körülbelül másfélszáz évvel előzte meg a vígoperát. Tulajdonképen a Jacopo Corsi házában 1594-ben előadott *Dafnét* tekinthetjük az első igazi kis dalműnek; szövegét Rinuccini, zenéjét Peri és Caccini írták. Az emberek újongtak, hogy a régieknek drámai stíljét sikerült újra megtalálni. Sőt Caccini dicsekszik a *Nuove musiche* előszavában «az ének előkelő megveté-

sével («nobile sprezzatura del canto».) A szavalati stílnak a «stile rappresentative»-nak ez a túltengése, a mely csak a nápolyi iskola föllépésével és a *bel canto* meghonosodásával szűnt meg, elhalasztotta a kaczkias kis dallamokra hajló víg opera megszületését.

A vidámság a zenében tehát — először a madrigál, azután az intermezzók és a belőlök fejlődött opera buffa alakjában — olasz földön talált a legtermékenyebb talajra, ugyanazon éghajlat alatt, a mely alatt megszülettek Lionardo da Vinci mosolygó fejei és Boccaccio novellái. Az átmenetet az intermezzóról az önálló opera buffá-ra Pergolese közvetítette 1730-ban a Nápolyban és utóbb sokfelé előadott *Serva padrona*val (A szolgáló mint úrnő). Most hogy a víg opera önállóan kibontakozott, ennek fölvonásközeit már nem énekes jelenetekkel, hanem ballettel töltötték ki. A derűs elem iránti érzék egyre erősebb lett: a szókimondó komorna, a ravasz szolga, a pörlekedő öreg (a bassbuffo), a cselszövő zenetanító, a boldogtalan szerelmesek állandó alakjai az opera buffának, a melyet Pergolese után Logroscino, Piccini, Galuppi, Guiglielmi, Anfossi, Paisiello, Cimarosa, részint nápolyi, részint velencei és florenczi mesterek, műveltek a legtöbb szerencsével. De ez a jókedvű muzsika nem volt programzene, az áriák és cavatinák a vers tartalmához nem idomultak, csak a recitativ, a melyre a programzene oly nagy súlyt fektetett, öltött könnyedebb és természetesebb alakot. A recitativ továbbfejlesztése tehát egyetlen érdeme az olasz víg operának a programzene szempontjából. Egyébként a külső szinpadi hatást fölébe tették a mű belső igazságának, így a hatást vadászó finálé (fölvonásvég) éppen ebből a korszakból ered; állítólag Logroscino (meghalt 1763-ban) alkalmazta először és Piccini tökéletesítette. Az olasz víg opera Rossini *Szevillai borbélyá*val aratta legnagyobb diadalát; tökéletesebb művet ebben a stílnben azóta nem alkottak. Rossini legtöbb humort Haydntól tanult, a kit a zenei jókedv atyamesterének kell tekintenünk. Cherubini, a ki szintén elmerült Haydn tanulmányozásában, már nem volt oly tiszta olasz véralkat, mint Rossini. Haydn minden izében humorista: szinpadi művei, simphoniái, kamarazenei termékei, sonátái stb. duzzadnak a vígságtól. A bécsi kedvelt komikusnak, irt *Egy sántu ördög* című bohóznati operát, míg vagy két tuczat marionette-játékszerű dalművecskét az Esterházyak színháza számára ütött nyélbe. Az olasz és osztrák-német humortól különbözik a franczia opéra comique

derüje, a mely Boieldieu, Auber, Herold és Adam műveiből sugárzik. A francia víg operák közelébb állanak a programzenéhez, a drámai helyzet szabatos zenei festéséhez, mint az olasz opera buffák, a mint hogy általában az olasz szerzők — komolyak és humorosok — álltak ellent a programzenének legtovább. Míg Haydn nagyobb szabású szinpadai művet nem írt, Mozart a humort a szinpadon is páratlan tökélyre vitte. A *Figaro lakodalma* a német víg opera ősmintája, mint a hogy Lessing *Barnhelmi Minnája* a német vígjáték classikus modellje. Utána jött *Don Juan*, majd a *Così fan tutte, ossia la scuola degli amanti* (Mind így tesz, vagy a szerelmesek iskolája). Ezek a legkimagaslóbb operái ebben a stílusban. Lortzing és Nicolai, a kikben a németek a tizenkilencedik század legkülönb zenehumoristáit tisztelik, jóval kisebb méretű képviselői a víg operának, és sokkal kevésbé programzenészek, mint a korábban működő Mozart, a ki a *Don Juanban* már vezérmotívumot alkalmazott, Leporello jeleneteiben állandóan visszatérő jellemzetes terczeket használván.

A programzene tulajdonképeni korszaka, még ha ezt nem Berlioztól és Wagnertől, hanem Beethoventől keltezzük is, a ki végre is maga fejtegette egyes műveinek, így a *Pastoral-symphoniának*, a nagy zongorasonátáknak tartalmát), nem esik össze a vidám operastil virágzásával. A romantikusok, Tieck, Schlegel, Novalis, Wackenroder nyomán zenei térre is átvitték a regényességet. Kezdte Weber, folytatta Marschner és folytatták később az új romantikusok. A levegő megtelt kisértetekkel és metaphysikával. Mikor a programzenészek fölvonultak, ők nem foglalkoztak a néppel és a nép humorával. Hogy képzelmők milyen tárgyak felé ragadta őket, már korábban elmondtuk. Wagner Szigfrid az első programzenész, a ki a népmesét is igyekszik beilleszteni az új keretbe. Vajon van-e érzéke a népies humor iránt? Van, jóllehet azt tartják, hogy a humor csak a legteljesebb érettség gyümölcse. Verdi mint öreg ember próbált a *Falstaffban* jókedvre fanyalodni, de nem sikerült néki, holott Rossini már huszonegy éves korában megírta a *Szevillai borbélyt*. Arany János mindenkor fogékony volt a humor, és pedig ennek egész scalája iránt a szelid mosolytól kezdve a legmaróbb komikumig, a mely utóbbi véglét iránt való érzékét legvilágosabban megmutatta akkor, a mikor Aristophanest fordította. Arany egyúttal bizonyítékot tett arról, hogy a népies humor mily erős fegyvereket adhat a legrealistikusabb költőknek is a valóság festésére. A programzenész ugyan mit kíván egyebet? Azt hiszem, min-

den programzenész egyetért abban, hogy a népies humor ép olyan — ha nem biztosabb — eszköze a zenei verismusnak, mint Siegfried és Brunhilda pathosa. A mi az újítókat megtévesztette, talán a programzene egyik fontos alkatelemének, a szavalati éneknek félreismerése volt. Ők azt gondolták, hogy a recitativ, a mely lehető szigorúsággal alkalmazkodik a versmértékhez, nem fogja elbirni a humoros zene könnyű, sebes perdülését. Ám a recitativet nem szabad ilyen merevnek, gépiesnek fölfogni: a szavalati ének a legfürgébb hajlásokra képes, a mint ezt a régi olaszok, Peri, Cavaliéri, Caccini és még nagyobb mértékben Monteverde és Scarlatti bebizonyították. Mert tudjuk, hogy a recitativ nem a programzenészek találmánya és — hogy bár a természetes beszédhez legközelebb áll — nincs kiváltsága arra, hogy igazabbnak tartjuk más kifejezési eszközöknél, a melyek a zenésznek rendelkezésére állanak. Az olasz mesterek a recitativet csak azért honosították meg, hogy a zene által akkoriban teljesen elnyomott szöveget is, a mennyire lehet, érvényre juttassák. A programzenészek recitativje attól a régi szavalati énektől csak abban különbözik, hogy az újítók jobban kiegyenlítették a szöveg és a zene közötti mérközést, olyan compromissumban állapodván meg, hogy az énekes ugyan declamál, vagyis a vers metrumához illeszkedő recitativeket ad elő, de a zenekar — és ebben van az újítás súlypontja — czalatt a mű hangszeres részét gazdagon szövi tovább. Így Polyhymniának a zenekarban visszatérítik azt, a mit a szinpadon elvesznek tőle. Ezzel szemben a régi mesterek műveiben a recitativeket a zenekar szegényesen kísérte.

Elfogadván azt, hogy a szinpadi programzene egyik lényeges eleme a recitativ, azt kérjük, vajon a természetes accentushoz közel álló szavalati énekre kínálkozhatik-e hálásabb anyag, mint a népies humor tisztaságával, élénk közvetlenségével, az a humor, a melynek legalább is oly emberi hangjai vannak, mint a programzenészek fantomjainak, a Tristanoknak és Isoldáknak. Ahhoz, hogy a népies humor teljesen föltalálja magát a programzenében, csakis a *rhythmus továbbfejlesztésére van szükség*. Részint az összhang és az ellenpont tudományának óriási fejlődése, részint a tánczformák elhanyagolása elterelte a zenészek figyelmét a rhythmikától. Egy új Monteverdének kell jönnie, a ki ugyanannyit tesz majd a rhythmus kibővítéseért, a mennyit a cremonai mester tett az összhangok fölszabadításáért. Miként Monteverde rámutatott arra, hogy szükség van a dissonantiákra, mert a consonantiák segítségével nem

lehet minden emberi és egyéni hangulatot kifejezni, s hogy szükség van korlátlanabb modulációra, mert kedélyállapotunk folyton hullámzik, úgy kell majd egy jövődó mesternek kiszélesítenie a mai rhythmika határait. Ez alatt nem azt értjük, hogy a rhythmust bonyolultabbá kell tennünk, sőt ellenkezőleg akárhány programzenei műben a rhythmus agyafurtsága egyenesen sértő. Miként Souriau és Spencer utalnak arra, hogy csak az a szép mozgás, csak azok a kellemes mozdulatok, a melyek a legcsekélyebb erőfogyasztással járnak és az elérendő célnak legjobban megfelelnek, úgy a zenei lüktetésnek sem szabad ok nélkül szövevényesnek, mesterkéltnak lennie. Mi a rhythmika továbbfejlesztésének szükségét úgy értelmezzük, hogy *a rhythmusnak új szövettenát és új logikáját kell megállapítani*. Wagner Szigfrid dalművében a rhythmikai képletek gazdag változata az, a mi figyelmünket legjobban megragadja. Nevezetesen az ördög és a nép jeleneteiben a rhythmizálás végtelenül friss, könnyed és tarka. Az ördög jellemzése a legsikerültebb; a szerző ezt az alakot a népmese szellemében helyesen fogta föl: bizonyos felsőbbiséggel évődik vele és ezzel komikus hatásokat ér el. E szerint igazat ad Hobbesnak, a ki úgy vélte, hogy a nevetséges forrását az egyéni fölény érzésében kell keresnünk. Mint a nagy ördöggel, úgy szóba elegyedik Wagner még egy csomó apró manóval is, tehát örökölt valamit apjától, a pantheistától, a ki beszélgetni szeretett Jézussal és a bűnösökkel, a Walhalla szikláival és a rajnai sellőkkel. A fiatal Szigfrid társalgási hangja azonban könnyebb, — távolról sem oly súlyos és metsző, a milyen Wagner Richárdé a *Mesterdalnokok*nak akár legvidámabb jeleneteiben is. A Hans Sachs, Beckmesser és Dávid alakjainak prægánsságát a *Medvebőrös* személyei nem érik el. Legkedvesebbek Wagner Szigfrid zenéjében a mosolygó részek. Ne gondoljunk itt a francia grisette-vígságra, a *Medvebőrös* jókedve a Schlaraffiának és az Auerbach pinczéjének derüje. Az érzelmesség és érzékiség hangja azonban a fiatal szerzőnél kevésbé tetszik őszintének; a halvány-ság, a mely ilyenkor arczára ül, nem tiszta melancholia. De ezek mind részletkérdések szemben a bayreuthi mester fiának azzal az érdemével, hogy a népies humort programzenei műben alkalmazta, rámutatván ezzel arra, hogy a programzene többek közt a «ridendo dicere verum» elvét is meg fogja valósítani.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA.

Mozgalmas, külső eseményekben, meglepetésekben gazdag művészi életünknek igazán hű képét nyújtá az utolsó tárlat. Ne kérdezzük egyelőre, vajon a magyar művészetnek ez a képe örvendetes-e. Az bizonyos, hogy sok tekintetben érdekes volt, eleven és eléggé különös. Megnyugodva tapasztalhattuk, hogy az igazi tehetségeknek nagy serege szállt síkra és küzdött — mindegyik a maga zászlója alatt. Idők múltán, majd ha a tisztán történeti szempontból vizsgálódó tudomány egészen elfogulatlanul, a mindenüvé beférkező divatos áramlatoktól szabadon és a hivalkodó harczi kiállításoktól meg nem zavarva mondhatja el véleményét, akkor, ha a fölburjánzó vad hajtások már elszáradtak és régen tűzre vagy sutba kerültek, bizonynyal pontosabban meg lehet állapítani a dolgok valódi állapotát, mint most, a harczi zaj közepett.

De az elfogulatlanul kutató szemnek talán már most is sikerül legújabb művészeti termelésünk néhány jellemző vonását megállapítani. Az összes jelenségek között különösen egy a feltűnő és megdöbbentő is egyúttal. A művészi öntudat megrendülése, a művészi lelkiismeret elhomályosodása szomorú erkölcsi következménye annak az élethalálharcznak, a mely művészeink között dühöng. Az természetes, hogy mindenki a maga részére akarja a diadalt, a dicsőséget, a sikert és a kenyeret, de az már nem egyezik meg a művészi alkotás legbensőbb természetével, hogy művészeink legnagyobb része mindezt a lehető legrövidebb úton, a legkisebb fáradtsággal akarja elérni. Ilyen körülmények között a művészet általános színvonala süllyed és a rátermettség helyett czégyéres kontárságot találunk. A művészet szó rokona a munka szónak és német neve, a Kunst, a könnyen igéből származik. Ez a kis nyelvészeti ismeret ráférne művészeinkre is. A kéz ügyességének fitogtatása, a többé-kevésbbé szellemes ötletek vagy mélységes vonatkozások, a

természet szemléletének és ábrázolásának különzsége nem pótolják a valósággal átértzett és átgondolt, következetesen kidolgozott művészi alkotás hatását. Valami különösen megnyugtató, jóleső érzés fog el, ha ilyen munkával állunk szemben, a becsületes munka hatása, a melynek pszichologiai és erkölcsi jelentőségét tagadni nem lehet.

Minden bizonynyal az is föltűnik majd a jövő idők történetírójának, hogy míg culturális életünk némely nyilvánulásaiban, nevezetesen az építészet és a művészi ipar terén keresve keressük a nemzeti, a népies motívumokat, talán túlságosan is össze akarjuk azokat egyeztetni a külföldi modern törekvésekkel és ilyen módon véljük megteremteni vagy legalább előkészíteni a magyar építő és díszítő stílust, addig a festészet és szobrászat századunk utolsó tizedeiben épen ellenkező irányban halad. Itt, a hol nem népies külső formák utánzásáról, mellékes sallangokról volna szó, hanem az ábrázolás magyar tárgyainak magyaros szellemben való fölfogásáról, kiapad az ér, megszűnik az akarat és ennél fogva képzőművészetünk is teljesen elvesztette nemzeti jellegét. A nemzeti hagyományok megtagadása mindig veszélyes. Classikus példái vannak a művészet történetében. Mikor a XVI. század első tizedeiben a németalföldi festők Olaszországba kezdtek zarándokolni, lelkesen megtapsolták őket, virágos szavakkal ünnepelték a «hollandi Michelangelókat, flamand Rafaeleket», míg a fölülkerekedett, ellenállhatatlan nemzeti áramlat el nem söpörte őket és manapság ki látja muzeumokba gyűjtött műveiket unalom, csodálkozás nélkül? Nekünk nincsenek nagy művészeti hagyományaink, de mégis, nem volt-e nagy gondatlanság a század második felében keletkezett, néha talán ósdi kiviteli, de való i, erős nemzeti szellemtől áthatott szobrászati és festészeti művek technikájával együtt azoknak eszmekörét és célzatát is sutba dobni és becsapni azt az ajtót, a mely a nép szívéhez vezet? Művészeink ugyan úgy gondolkodnak, hogy még a műveltebb izlésű közönséget is alaposan át kell nevelni, de azt remélhetőleg alig érhetik el, hogy a tőlünk annyira távoleső mindenféle külföldi irányzatot, legyen bár mysticismus, symbolismus vagy bármi más a neve, megkedveltessék. A magyar történeti festészetnek, a valódi genreképnak, az adomaszerűség mellékíze nélkül, a magyar föld és levegő föltüntetésének, a magyar tárgyú szobrászatnak — csak az erősen nemzeti jellegű művészetnek van nálunk jövője. Míg művészeink nem terelődnek vissza ebbe az irányba, addig nem szűnik meg az a zavar, kapkodás, a különféle irányok-

nak szeszélyes váltogatása, a mely korunk művészetét annyira jellemzi.

Ha végig lapozzuk Petőfi költeményeinek új díszkiadását, a melynek eredeti képeiből a tárlaton is volt egy gyűjtemény, fájdalommal tudatára jövünk annak, hogy ezt a semmibe vett nemzeti érzést nem lehet kínálkozó alkalommal tetszés szerint visszaidézni. Ha ennek a kiadásnak a képeit összehasonlítjuk a régi díszkiadással, tisztába jövünk azzal, hogy a fejlettebb technika, a finomabb formaérzék, a modern külső megjelenés nem kárpótolhat azért a congeniális fölfogásért, a mely a régibb illusztrátorok műveiből kisugárzik. Az új Petőfi-kiadás képei sohasem válnak népszerűkké, sohasem forrnak majd össze a közönség tudatában a költemények szavaival, legnagyobb részök mindig azt az idegenszerű hatást fogja gyakorolni, mintha Petőfi költeményeinek idegen nyelvű fordításához, idegen művésztől készített dísz volna. És ezért művészeink talán mégsem fogják a közönséget elmaradottsággal, gyermekes nemzetieskedő hajlamokkal vádolni. Hiszen Petőfiről van szó. Mindazonáltal a sok kép között találunk olyanokat is, a melyek teljességgel megütik a mértéket. Hegedüs Lászlónak az *Apostolhoz* készített rajzai hol finoman, hol nagy erővel hatnak a szemlélőre és híven követik a költemény változó hangulatait. Igazán magyarosak, kifejezők Révész Imre illusztrációi a *Helység kalapácsához* vagy *Bolond Istókhoz*, kitűnő Vágó Pál *Szilaj Pistája*, míg Bóhm Pál rajzai túlságosan cigányosak. Ezekkel szemben a legtöbben, különösen Karlovsky Bertalan, teljességgel elhibázták azt az alapot, a melyen rajzaik fölépültek és egyáltalán nem alkalmas graphikai kifejezést adják a költeményekben rejlő gondolati és hangulati elemeknek. A tájképek közül Spányi Béla rajzai érdemlik a legfőbb dicséretet. Semmiképen sem menthető az a könnyelműség, technikai következtelenség, a melylyel a művészek némelyike föladatát fölfogta. Futólag odavetett nyers olajfestésű vázlatok szolgálták néha a reproductio alapjául. Közülök elrettentő példa gyanánt említjük meg Eisenhut Ferencz *Salgóját* . . .

Tárlatunknak a nagy méretű festmények szokatlanul nagy száma adta meg különös külső jellegét. Nagyszerűsége, monumentális hatásra való törekvésnek köszönik létrejöttöket, terjedelmükkel már eleve különös hatást gyakorolnak a szemlélőre, rendkívüli várakozást keltenek benne és ha sikerül őt meggyőzniök, hogy a magasság és szélesség nagy kiterjedése nem csupa véletlenség, hanem az ábrázolt tárgy mivoltában, a művész fölfogásában gyökered-

zik, hogy a művészeti ökonomiának szükséges folyamánya, akkor æsthetikai szempontból is bizonyosan kiválnak a többi közül. Révész Imre *Panem* című festménye kitűnő példája annak, hogy a köznap, éppen nem föltűnő tárgy is fölemelkedhetik erre a magaslatra, ha a művész alkotó ereje jelentőssé képes azt tenni. A hűvös reggelen összegyülekezett munkások sokasága, a tompa, szürke ég alatt, maga az alakok elrendezése, a látszólagos rendetlenség, az a körülmény, hogy a festményen a szabad levegőnek csak csekély sávja jelenik meg a szereplők fejei fölött, hatásosan idézik elő az a hangulatot, a melyre a művész számít. Az egyes alakok jellemzése egészíti ki ezt a hatást. Nincsen bennök semmi túlzás, a kifejezés eszközei mérsékeltek, az általános lélekállapot inkább nyomott mint izgatott, mégis a nyomornak, a cselekvésre már-már elszánt kétségbeesésnek a képét fejezik ki valószerű és festői módon. Ebben a tekintetben is szerencsésen különbözik Révész képe a hasonló tárgyú, többnyire erősen socialis célzatú, túlzott kifejezésű művektől, a melyek éppen a hatás eszközeinek túlhalmozottságával válnak valótlannokká. A magyar nép életének egy jelenetét ábrázolja egyszerű, keresetlen módon. Hogy ez a jelenet nem tölt el örömmel, az nem a művész hibája, viszont érdeme, hogy gondolkodóba ejt.

Erősebb a célzatosság és kisebb a festői erő Jászai József festményén, a mely a tápió-bicskei csatateret tárja elénk. Azon művészi alkotások sorába tartozik, a melyek Jacques Callottól Verescsaginig különböző formában példázzák a háború nyomorúságát. A sűrűn egymás mellett fekvő holttestek, a magában álló őrszem, a természet zord sivársága elég hatásosan beszélnek a szemlélő lelkéhez, de a meglepetés, elborzadás egy pillanata után nincsen semmi, a mi bennünket érdekeljen. Ez a sorsa az ilyen irányzatos műveknek. A másik szélsőségbe esett Jantyik Mátyás. Hatalmas arányú festményén látjuk a vetések beszentelését végző papot és áhitatos környezetét, látjuk körülöttük a nagy, szabad, viruló természetet. Ha a nyers színezés, a mely a dolgok materiális színeit a maguk töretlen, lehetetlen valóságában adja vissza, idegenszerűleg hat is reánk, helyenkint megsodáljuk az egyes alakok bámulatosan szabatos, szép rajzát. De csakhamar reájövünk arra, hogy ezek a látszólag olyannyira valószerű emberek voltaképen megkövült lények, a melyekbe a művész nem volt képes életet önteni. A belső élet hiánya fölосzlatja a művészi egységet és az egy közös érdek, eszme köré gyűlt csoport helyett csak ügyesen megfestett egyes embereket látunk.

Mindenesetre érdeklődésünkre tarthat számot Bihari Sándornak a vallásos tárgyú festészet terén tett kísérlete, annál is inkább, mert ilyen nagyszabású festményrel lép a közönség elé. Krisztus sirbatétele (nem temetése, mint a Tárgymutatóban állt) a keresztény művészet legnépszerűbb tárgyai közé tartozik. Ragyogó szépségű ábrázolásai vannak a XVI., XVII. század festői alkotásai között. Az ilyen föladat megoldására csak úgy vállalkozzék a művész, ha új, eredeti fölfogása, képzeletének alkotó ereje a tárgyat megújítani, lényeges új vonásokkal fölruházni képes. Biharinak nem egységes a fölfogása. Erősen realistikus vonások mellett (Krisztus holtteste) szinpadias, keresett mozdulatokat látunk (Szűz Mária, Magdolna), a kifejezés eszközei túlzottak, de az elrendezés lazasága következtében mégsem eléggé erősek arra, hogy bennünk a kellő benyomást keltsék. A compositio szerencsétlen, mert úgy látszik, mintha a holttestet a semmiségbe vonszolnák. Jó gondolat a menetet követő nyomorúltak csoportja és kiválóan sikerült a borongós, hangulatos háttér. — Csók István festménye, a melynek a címe véletlenül *Szabadíts meg a gonosztól!* épenséggel nem alkalmas arra, hogy áhitatot keltsen. Rossz tréfának látszik, a mely annál rosszabb, minél nagyobb várakozást kelt a kép nagy mérete. Gondatlanul, silányul van festve. Célját tévesztette Márk Lajos is. A pocsolyában guggoló ügyesen, de fölületesen festett mezítelen női alakokban nem láthatunk siréneket a magaslaton előre törő férficsapat olcsó allegoriája ellenére sem. Márk, a ki olyan kedvteléssel foglalkozik erotikus tárgyakkal, tudhatta volna, hogy csak az izzó érzékiség föltüntetése vezethet ilyen esetben sikerhez. A néző különben is csak keresgélés után jön a nagy vászon egyes helyeinek összetartozásával tisztába és ez a körülmény tönkretesz minden hatást — a mezítelen női actok nem épen művészi hatásán kívül.

A legfigyelemreméltóbb alkotások közé tartozik az *Isten kardja* Grünwald Bélától. A csodálatos, mondai cselekmény mintegy természeti képben tükröződik vissza. A tájképi környezet, a zivataros, sejtelmesen gomolygó sűrű felhők, elengedhetlen tényezői a hatásnak. Véres fény esik annak a félvad, mezítelen suhancznak a homlokára, a ki fölemelt két kezében tartja az Isten kardját, mint valami szentséget. Borzalommal, szinte önkivületben szegzi reá szemeit, érzi, hogy valami rendkívüli dolog történt. A kard, a mely optikai szempontból is legkiválóbb pontja a képnek, tényleg mintegy cselekvő lénynyé válik. Minden merészen, nagy voná-

sokkal van odavetve. A pásztor alakja jól van rajzolva. A hatást a fiú rémulve csodálkozó társai meg az állatok egészítik ki.

Szinte csodálatos, de fájdalom, nem épen szokatlan dolog festőinknél a tárgyakban, motivumokban való szegénység. Sokszor úgy tűnik föl, mintha már mindent elfestettek volna előlük és csak az maradt meg, a mit az elfogulatlan szemlélő alig tart az ábrázoló művészet érdemes tárgyának. Ezzel gyakran karöltve jár a legfélreesebb tárgy föl kutatása, az ujságra, eredetiségre és mélységre való törekvés. Ez utóbbi iránynak ismert híve Kacziány Ödön, a ki az idén is *Nepenthe* című képével a képzelet legmagasabb régióiba akarná ragadni a nézőt. Ez az igyekezete azonban már képe gyarló előállításán is hajótörést szenvedett. Sokat akar mondani Kernstock Károly is, de a szabadban szeretkező emberpár, a melyet elének állít, szabatos rajzánál és a szép, idylli hangulatú háttér mellett sem emel a konkrét eset hatásán fölül. Ferenczy Károly *Napsütése* nagyon jól van kigondolva. A fák lombjai között átszűrődő napban ülő pár különös, ellankadt idegműködését meggyőzően fejezi ki, csak az a kár, hogy a típusok épen nem alkalmasak arra, hogy figyelmünket lekössék. A *Halászok a parton*, Glatz Oszkártól, pompás megfestésük mellett is, alig érdekelhettek valakit, a tárgy különösen kedvezőtlen fölfogásánál fogva. A különczségben legmesszebb ment Rippl-Rónai József. Tanulmányfejeit, tájképét és korcsma-interieurját nem lehet komolyan venni. Művésztársai talán fedeznek föl bennök «qualitásokat», de a közönség elé az ilyen primitív nagyzolások nem valók. Teljesen hidegen hagynak Kúnfy Lajosnak a ködös est homályában csúcsíves tempлом előtt vitatkozó papjai is. Régi modorához egészen hű maradt Margitay Tihamér. *Mésalliance* című képe a régi, ezerféle változatban elmesélt történetet adja elének, csinos, elegáns köntösben, egy kis modern technikával föleresztve. Alighanem kedves képévé válik majd a német családi lapoknak. Más irányzatú bár, de hasonló hatású és művészi értékű Flesch Ludmilla *Bánata*. Mintha már számtalanszor láttuk volna! Szenes Fülöp az *Éltető napsugár* képében elcsépeelt tárgyat a festői fölfogás érdekessége által elfogadhatóvá tesz. Régi módi, de erőteljes munka Pataky életképe. A *Mindennapi kenyér* Skutetzky Dömétől túlságosan rideg, száraz kivitelű. Tornai Gyula keleti képei évről-évre unalmasabbakká válnak. Az ideiek nem egyebek nagy technikai ügyességgel, de minden igazi festői érzés nélkül összerakott káprázatos színpompájú mozaikoknál. Valóságos csöndéletek. Ügyes, színes, humoros dolog Paczka Ferencz *Barátocskája*.

Igazán komoly törekvés, érett művészi tudás gyümölcseként üdvözöljük Hegedűs László *Kain és Ábeljét*. Elfogulatlanul, minden sértő pathos nélkül adja elő az áldozati jelenetet. Alakjai épen egyszerűségöknél, taglejtésök természetes voltánál fogva keltik föl bennünk a tökéletes jellemzés hatását. Különösen Kain, bár hátat fordít a nézőnek, rendkívül sikerült jellemtanulmány. A komoly, egyszerű tájképi környezet, a maga néma szegénységével, hatásos kísérője a cselekmény csöndes, de várákozásteljes pillanatának. Nincsen akkora belső tartalma Knopp Imre *Madonnájának*. Jóleső, derült idyll az egész, a Madonna gyermekével, a viruló természet ölen, bájos angyaloktól körülvéve. Knopp ügyesen használta ki a derült, ragyogó színek kedvező hatását. Mint rendesen, a kisebb-nagyobb vallásos tárgyú képek az idén sem hiányzanak tárlatunkról. A legügyesebbek közé tartozik *Magyarországi szent Erzsébet*, Spányik Kornéltól; egészen üres, semmitmondó Migl Árpád szent Czeceziliája és teljesen elhibázott a *Patrona Hungariae* Csók Istvántól. Jó gondolaton épült föl Karvaly József *Krisztusképe*, csak az a kár, hogy a művész nem volt képes tárgyával megbirkózni.

Egy fiatal művésznök révén, a ki egyszerre alkotásainak egész gyűjteményével lépett a közönség elé, az arcképfestés a legnépszerűbb műfajok közé emelkedett. László Fülöp már rövid pályafutás után Európa szerte kedvelt művészsze vált. Művészi szempontból az arckép, az emberi egyénnek, ennek a mikrokosmosnak az ábrázolása, mindenesetre a legérdekesebb jelenségek közé tartozik, de hogy általános figyelmet, elismerést vívjon ki magának, arra már ragyogó tulajdonságok szükségesek — külső vagy belső tulajdonságok. László nem tartozik a nagy szellemidézők közé. Nem pillant bele az emberek lelkébe, szeme megakad a külső jellemző vonásain, azon túl nem halad. Művein meglátszik, hogy az arcképfestés mai nagy mestereinek, kivált Lenbachnak műveit buzgón tanulmányozta, azonkívül ellesett valamit Van Dyck arcképei előkelőségéből is. Az emberi alak látható részének elrendezése a térben, a fej, a kezek helyzete, a ruházat hajtásainak és színének megválogatása rendkívül finom ízlésről, fejlett technikáról tanúskodik. Kevesebb érzéke van már az egész emberi test alkata iránt, bizonyítja ezt a király ő felségének képe, a mely a legnagyobb és legkevésbé kedvező valamennyi közül. Egyáltalán László képei hosszas szemlélés után veszítenek érdekességökből. Minden oldalról a szemeknek ugyanaz az öntudatlan csillogása mered reánk, az arckifejezés hideg, visszartartó. Ezek az emberek nem árulnak el semmit belső életök titkai-

ból. A szellemes tudós képében nincs több belső tartalom mint a fiatal katonatiszt vagy a csábító szép asszony megjelenésében. Nem csoda, hogy László a főrangú körök kedvenc festője. Úgy látszik, hogy nemcsak a sors kedvezése szánta őt erre, hanem tehetségének jellege is. A hideg előkelőség tiszteletet gerjesztő hatásán kívül László teljesen fölismerete és öntudatosan, művészi számíttással használja ki a magukban véve pompás, ragyogó színek hatását.

Karlovszky Bertalan, a kinek női arczképei szintén a tárlat sokat csudált darabjai közé tartoztak, művészi szempontból kevésbé elégit ki. Nem tudom, a szem hibája-e vagy végzetes tévedés, hogy alakjait mindig úgy mutatja be, a hogy nem volna szabad. A hangyaszorgalom, a részletezés túlhajtása a szinte mikroszkopikus apróságok rendíthetlen ábrázolása nem művészi érdem. A festészet földadata a levegő közegében jelentkező színes természetnek egységes ábrázolása, nem pedig ennek a jelenségnek a végletekig való fölbontása, mértani pontosságú lemérése. Egyéni kifejezésről ilyen körülmények között szó sem lehet és a legfejlettebb technika is vesztett ügynek áll a szolgálatában. A nagy közönség legművésztelenebb hajlamaira számít Innocent Ferencz. Női arczképei, a melyeknek rendesen valami hangzatos, vonatkozásos címet ad, az arányokban hibásak, émelygős, lehetetlen színűek; kifejezés helyett élettelen bábok stereotyp mosolygása ül arcaikon.

A kiállított arczképek nagy tömegéből csak az egy vagy más szempontból érdekesebbeket említhetjük még meg. A legkiválóbbak közé tartozik Horovitz Lipót érdekes férfikepe. Első pillantásra egyáltalán nem megnyerő, de csakhamar egy határozott egyénnek bizonyosan csalódásig hű, erőteljesen jellemzett mását látjuk benne. Az ábrázolás eszközei szinte szigorúak; az egész képen nincsen semmi, a mi a szemlélő érdeklődését megvesztegetné. Az ilyen valódi képmáshoz hasonlítva Stettka, Balló vagy Both arczképei nem egyebek ügyesen megfestett, de inkább decoratív hatású, kellemes, de épen nem mélyen járó festményeknél. Nagyon finom jellemző tehetségről tesznek tanúságot Réti István képei. Jókai Mór arczképében nagyon kevésbé nagyon sokat tud kifejezni. Még szerencsésebb, mindenetre hatásosabb Herczeg Ferencz pompásan festett arczképe. A jellemző erő megvan Thorma Jánosban is, csak az a kár, hogy kettős arczképe annyira elnagyolt. Érthetetlen igényekkel, nagy méretekkel lép föl Migl Árpád. Női képmása modoros, teljesen elhibázott. A tárlat legkedvesebb alkotásai közé tartoznak Szenes Fülöp női képei. Nagy decoratív tehetség gyümölcsei, min egyikben van

valami szerencsés festői gondolat, a belső tartalom hiányát többnyire valami nem épen kellemetlen frivolitás pótolja. Kernstock Károly a szabadban ülő fiatal nő arczképében sikeresen old meg egy nehéz színproblemát. Az ő munkájával szemben nem a színezés, hanem a rajz mesterének mutatkozik Papp Sándor, kitűnően megrajzolt, bájos női alakjával. Barsy Adolf női arczképe nem tartozik a föltűnők közé; discret, komoly munka. Az arczképfestők sorában az idén is ott találjuk Lotz Károlyt. Női képei közül különösen szép egy fiatal leány arczképe, rózsaszín ruhában. Mozdulata, arczkifejezése azt a ruganyos üdeséget fejezi ki, a melyet Lotz olyan szerencsésen képes a holt vászonra varázsolni. A monumentális festés mestere különben egy eszményi tárgyú képet is kiállított. Gyönyörűen megrajzolt komoly *Műzsája* újabb gyöngyszem festői gondolatnak kincstárából. Nyilván az ő hatása alatt készítette Udvary Géza a *Venus áldozatát*, noha csak a külsőségekben emlékeztet mesterére. Mezítelen női alakja a formaérzék megdöbbenő hiányáról tanúskodik. A *Nyárnak* nevezett mezítelen nő, Deák-Ebner Lajostól, méltón sorakozik a művész egyéb hasonló, kitűnő alkotásaihoz.

Festészetünkben talán a legörvendetesebb jelenség a tájképfestés föllendülése, azé a műfajé, a mely a leghatározottabban fejezi ki a modern, par excellence festői törekvéseket. Az ábrázolás tárgya az igazi tájképfestő szemében egészen közönyös, nem keresi a régi értelemben pittoresque vagy classikus motivumokat, de a mit elének varázsol, abban első sorban a légkör tüneményeinek, a változó világítás hatásának, a tér kiterjedésének festői, sokszor annyira megkapó ábrázolására törekszik. Annál a korlátlanságnál fogva, a mely ezt az irányt jellemzi, előfordul azonban az is, hogy az egyéniség visszaél a természetet a maga módja szerint visszatükröztető hatalmával. Mert minden művészi szabadság mellett is nem fogadhatunk el mindent készpénz gyanánt. Az egyéni fölfogás túlhajtását tüntetik föl báró Mednyánszky László idei művei. A légkörben végbemenő változások különösen hatásosak akkor, ha az vízpárakkal van telítve, mikor a nap fénye bűvös hatással törik meg a lég-nemű és cseppfolyós halmazállapotok határán álló környezetünkön. Ebből a megfigyelésből kiindulva Mednyánszky untalan ennek a hatásnak a fölidézésén munkálkodik. Művei a megfigyelés csodálatos erejéről tanúskodnak, hangulati elemök sokszor hatalmokban ejti az ember lelkét, de az egyoldalú, túlzott fölfogásnak örökös érvényesülése már a modorosság határán áll. Némileg hasonló eszközök-

kel dolgozik Kacziány Ödön is, de műveinek valami mystikus célzatosság a fő rúgója. Művészetének anyagi eszközei kezdetlegesek. Bármilyen mély gondolati tartalmat akart is a *Sphinx*be vagy az *Enyészet kapujába* beléhelyezni, igyekezete a festői megjelenés hiábán megghiúsult. Túlzó Ujváry Ignác is. Az ő tájképein a természet minden hatása túlozva, kelleténél erősebben hangsúlyozva jelentkezik, de néha, mint épen a *Tavaszi vihar* hatalmas, dramatikus képén, rendkívül erőteljes módon. Valósággal stylisált természet ez, más értelemben mint például Poussin vagy Claude Lorrain tájképein, de a jelenségek művészi megfigyelésén épül föl.

Tájképfestőink fiatalabb nemzedéke különösen a természet csöndesebb, idyllikus jelenségeinek megörökítésén fáradozik. Az őszi hangulatok, a fák tarka lombjai, a csörgedező patakok, a mocsarak csillogó vize, a mély, melancholikus árnyak, a reggel és az est, a nyugalomból való kibontakozás és a pihenésre térés, kedves motívumaik. Mihalik Dániel, Olgyay Ferencz és Szlányi Lajos képeiben a leghatározottabbak ezek, a modern *paysage intime*t annyira jellemző törekvések. Bosznay István is hasonló irányban dolgozik, de az ő műveinek erőteljes, sokszor majdnem elnagyolt és talán kissé brutális megjelenése nem engedi a hangulatokat a fölszínre jutni. Nagyon jók Benes Pál és Kárpáty Rezső tájképei.

Legkiválóbb, mindenesetre legszeretettelőbb és legmagyarosabb tájképfestőink egyike, Spányi Béla, az idén is alkotásainak egész sorozatát mutatja be. A nyílt, szabad tér ábrázolásának jól-éső pszichologiai benyomása érvényesül bennök és élénk, ragyogó színeik bizonyára a legmodernebb irányzatokkal szemben sem veszítik el hatásukat. Fényes Adolf kisebb-nagyobb képeinek nagy gyűjteményével lepott meg. Törekvésére nézve jóformán magában áll valamennyi festőnk között. A természet pillanatnyi hatásának, egy-egy lehelletének megörökítése némely képén bámulatos módon sikerült. Technikája az őszinteség netovábbja. Kezdetlegesnek látszik, pedig éles szemmel, a művészi számítás furfangjával veti oda széles vonásait, faltjait. Némely képe a valóságnak szinte megdöbentő mása. Intim hangulatot azonban hiába keresünk bennök. Ferenczy Károly *Esti hangulata lovakkal* pompás tanulmány. Az esti sötétség fátyola alatt egységes, festői jelenséggé olvad össze minden. Szinte érezzük, hogy még csak rövidke idő és a természet éj homályába borul. A szem búcsúja a látható dolgoktól: ez Ferenczy képének hangulati tartalma. A hangulati elem gazdagságánál fogva Papp Sándor *Csönd* című tájképe is a legkitünőbbek közé tartozik.

Egyszerű, a kiméletlenségig őszinte nagy vonásaival, színeivel, a melyekben semmi csábító nincsen, szinte akaratumk ellenére képes lelkünket lekötni. Majdnem valami félelmetes, nyugtalanító van abban a csöndben, a mely a sivar vidékről felénk integet. A tájképek közül még Mannheimer Gusztáv finom, kissé hatáshajhászó műveit és Edvi Illés Aladár pompás vízfestményeit említjük meg.

A graphikai művek között Olgyay Viktor apró, finom rézkarczai révén szinte sajnáljuk, hogy művészeink közül olyan kevesen gyakorolják a sokszorosító művészetnek ezt a nemes és a modern festői gondolatok kifejezésére annyira alkalmas ágát. Paczka Ferencz és Paczka Ferenczné algraphiái komoly, erőteljes művészi alkotások. Különösen szép a *Dante*, a melynek keletkezése nyilván a nagy olasz költőnek a nápolyi nemzeti muzeumban levő mellszobrára vezethető vissza. Már ezek az algraphiák is arra ösztönözhetnék művészeinket, hogy a lithographiát, a melynek technikája amazéval annyira rokon, hazánkban is megint az önálló művészi eljárásnak arra a magaslatára emeljék, a melyen e század közepe körül minálunk is állott.

A szobrászati művek, mint rendesen, az idén is, számára nézve nem épen jelentékeny csoportját teszik tárlatunknak. Monumentális szobrászati alkotások kiállítása nálunk csak kivételes esetekben fordul elő, azért többnyire csak kisebb művek révén alkothatjuk meg véleményünket szobrászatunk állásáról. A szoborművek idei tárlata azonban főleg azért nagyon figyelemreméltó, mert néhány fiatalabb, igazán kiváló tehetségnek a műveivel találkozunk benne. Különös föltűnést keltett a *Bosszú*, Tóth Istvántól. Csakugyan, ezt a fogalmat ritkán testesítették meg kifejezőbb módon, mint ennek a fejletlen agyú, hatalmas, animalis izomzatú vad embernek a képében. Több van benne az emberi test tanulmány-szerű gondos ábrázolásánál: a művész már teljesen hatalmába ejtette az emberi testet, mint a drámai kifejezés engedelmes eszközét. Nem mondjuk, hogy sokat várhatunk Tóthtól: már ez a munkája is nem ígéret, hanem teljesedés. Führer Richárd is az emberi testet egy eszme kifejezésének eszközéül használja föl. Nagy kandeláberje, a *Villanyosság*, talán túlságosan új, szellemes dolog akar lenni, de tagadhatatlan, hogy a test pompás kidolgozása, az eleven mozdulat nagy művészi készütségnek az eredménye. Kedvezőbb, bájos megjelenésű, decoratív hatású Führer életnagyságú tánczosnője. Hogy milyen végzetessé válhatik a nagy gondolatok, mély eszmék kifejezésére való törekvés ott, a hol szilárd, positiv

ismeret nem támogatja, annak találó példája a *Végzet*, Hadl Richard-tól. A másik, de kevésbé aggasztó szélsőségbe esett ifj. Mátrai Lajos. *Nagy Kálváriáját* nagyon ügyesen, sok tehetséggel mintázta meg, de életet, megkapó érzést nem birt beléje önteni. Mindenesetre megvan benne minden művészi alkotásnak alapföltétele, a komoly, becsületes munka; a holt anyagnak szellemmel való áthatása a fejlődés későbbi foka is lehet. Nagyon rossz Vedres Márk *Kaszaverője*. Az emberi test hiányos ismerete, az elkorcsosítás a legnagyobb hiba, a melyet szobrász elkövethet. Szorgalmasan kidolgozott, igénytelen mű Barcza Lajos *Libatömője*. Róna József szökőkút tervezetében szerencsés ötletet kissé száraz módon dolgozott föl. Konyárek János római minták nyomán készítette síremlékét, a melynek vannak csinos részletei. A mellszobrok között nagyon decoratív hatásúak a királyi pár mellszobrai, Zala György-től. Kitünő, kivitelének finomsága mellett rendkívül jellemző Telcs Ede női mellszobra. Beck Ö. Fülöp érdekes gyűjteményt állított ki érmeiből és plaquettejeiből. Különösen szépek a gazdasági egyesület plaquettejei. Becknek nagy érdeme, hogy a művészi alkotásnak ezt az ágát, a melyet nálunk olyan kevesen művelnek, finom formaezérével, fejlett technikájával és a művészi lényegnek helyes fölfogásával európai színvonalra emelte.

ÉBER LÁSZLÓ.

ÉRTESITŐ.

*Szilágyi és Hajmási. Költői beszély, írta Jakab Ödön. Neogrády Antal rajzaival. Budapest. Lampel Róbert. (Wodianer F. és fiai.)
Ára 1 frt 80 krajczár = 3 kor. 60 fil.*

Hogy Jakab Ödön a Szilágyi és Hajmási ismert történetét választotta költői beszélye tárgyául, abban semmi különös nincs. Szabadságában állott, sőt választása bizonyos tekintetben szerencsésnek is mondható. Nem vehette akadályul azt, hogy ugyanezen tárgyat előtte már mások is földolgozták részint rövid balladában, részint hosszabb költői elbeszélésben. Azt az egyszerű régi történetet, melynek együgyü naivságában is kellemes vázát az úgynevezett *Szendrei névtelen* és *egy székely népballada* hagyta ránk, új költői színbe vonni, úgyszólván élőbb testtel fölruházni, méltónak vélheti a jelenkor költője. Kitöltheti apróbb, természetes leleménnyel a mutatkozó hézagokat, rajzolhatja az indulatokat, szenvedélyeket és indokokat, melyek a cselekvényt szülik és mozgatják, úgy hogy a régi fogyatékos keret, mint teljes élőkép jelenik meg előttünk, mint sajátlagos mű, melyre költőnk rányomta a maga alkotó erejének bélyegét.

E részben tehát Jakab Ödön bátran követhette múzsája sugallatát. De a mit ily módon az előttünk levő négy énekben rajzol, nem mondható szerencsés alkotásnak. Az öltöny, melylyel az egyszerű vázát fölruházta, nagyon is pongyola, az a szerkezet, melyben az esemény szálait összefoglalta, nagyon is laza s leleményében nincs semmi költői.

A *Szendrei névtelen* régi, eredeti szövegének legrövidebb tartalma annyiból áll, hogy két magyar ifjú vitéz : Szilágyi és Hajmási fogságba esik. A császár leánya kiszabadítja őket s maga is velök szökik Magyarországra. Útközben, a mikor már túl vannak a veszélyen, a kit vitéz megvív a leányért, Hajmási elesik, Szilágyi a

leányt hazájába viszi. A székely ballada ettől annyiban különbözik, hogy a leány miatt versengő ifjak szépen kibékülnek s a leány azé marad, a kinek otthon nincs neje. A kezdő sorok is különböznek. A székely balladában azt mondják a vitézek: «Már hét esztendeje, hogy mi fogván estünk Császár tömlöczébe — két gerezd szöllőért». Ez meglehetősen értelmetlen dolog s későbbi betoldás.

Ennek «a két gerezd szőlőnek» magyarázata vagyis unalomig részletezett hosszú meséje foglalja el az első éneket. Szükség volt-e erre az események lényegét tekintve? szükség volt-e ily alakban? Nem komikus dolog-e, hogy a rigómezei csatából hazafelé menekülő «két vitéz úrfiak» megéheztén útközben, leszállnak a lóról s mind a ketten fölmásznak egy magas fára két gerezd szöllőért? nem lett volna elég csak az egyiknek másznia föl? s nem látszik-e valószínűtlen együgyűségnek, hogy lovukat, kardjokat oly távol s gondatlanul hagyják magoktól, hogy egy ólálkodó fiú mind a két kardot észrevétlenül ellophassa? Természetes, hogy ekkor aztán érkezniök kell az üldöző törököknek, a kik a kardjoktól megfosztott két ifjút foglyúl ejtik s a császár börtönébe szállítják. Bizony szükségtelen és szegényes lelemény s mégis egy pár lap épen ezt tartja a költemény legsikerültebb részének.

És mindjárt itt a lelegején megüti figyelmünket egy körülmény, — mely egyébiránt az elbeszélés további folyamában is felötlök itt-ott. Úgy látszik tudniillik, mintha költőnk nem érezné s nem volna tisztában azzal, vajon mesét ír-e, vagy komoly történetet? igazi «két vitéz magyar úrfiakról» énekel-e, vagy Kukoricza Jancsíról? S ez a bizonytalan hang az egész művön végig vonul... Ezzel kezdi: «egyszer volt, hol nem volt... réges-régen történt». Így a népmesék kezdődnek; pedig ez az elbeszélés nem akar népmese lenni, hanem két magyar vitéz ifjú kalandos története, kik a szerencsétlen rigómezei csata után menekülnek. Az ilyen hang: dictum-factum... az lett az alkunak vége» (38. l.) vagy: «meghökkenve néznek hátra a leventék: «ejnye, az angyalát! tyűh! a teringet-tét» — az ilyen hang nincs itt a maga helyén. S hogy a komoly hatást végül is megrontsa vagy megzavarja, valamint a kezdet a népmesék hangján szólt, azon szól a vég is:

Ott aztán akkora lakodalmat csaptak
 Hogy az öregek is mind oda szaladtak,
 Patakkal folyt a bor, ötven szakács főzött,
 Hetekig nótáztak a víg hegedősök.

Magam is ott voltam, legalább így vélem,
 Valamelyik tisztes ősöm személyében
 S a sok dinom-dánom fáradsága mián
 Irtam meg ily későn ezen históriám.

Szinte ide illőnek kínálkozik a megszokott kifejezés: most is élnek, ha meg nem holtak.

Nem mondhatni szerencsésnek a két *szöllő-gerezzdel* egyenrangú másik leleményt sem, mely a harmadik ének végén az üldözőktől való alaptalan megrettenése miatt a Dunába ugratja Zulejkát, honnan az utána ugró Szilágyi menti ki s ez által ébreszti, vagy kitörésig fokozza Hajmási féltékenységét. Ez nagyon is keresett ürügy, valamint furcsa az, hogy a kettőjük közt kitört czivódás közben Hajmási azzal követeli a maga részére Zulejkát: «melyikünké tehát? azt kérdem most tőled; mert mégis én volnék talán az *idősebb!*»

Midőn éjjel a császár istállójából az ő tulajdon lovaikat «a két fakót» kivezették, hogy azon szökjenek, a lovak: «mindjárt megérezék, hogy a rabságnak vége, Megnyílt a szabadság véghetetlen-sége, *Nyíhottak, röhögtek* a jó istenadták, Hol örvendeztek, hol a *császárt kacagták*». A rajzok ily kirívó színéhez csatlakozik némely hasonlata. Szilágyi «oly sováran lesett mindenik szavára (Zulejkának) Mint éhes macska a fán ülő madárra». (50.) Vagy: sötét szíve egész leplezetlen látszott. Mint a madárfészek nagy fekete bogja, Az ágak között, ha lehullt a fa lombja».

Hanem a mi ezeket a nem igen előnyös részleteket legkevésbé sem enyhíti, az bizonyára az egész művön elömlő hidegség, mondhatni lelketlenség, mely sehohsem bir fölmelegedni, emelkedni, meghatni, szívünkhöz férkezni. Igazán mintha a költőnek csupa írótolla és keze vett volna részt e mű megalkotásában, de attól ihlete és lelke teljesen távol maradt volna. Egyes helyek is, melyek talán tetszősebbeknek látszanak, inkább a színezet élénkségével hatnak: ilyenek némely természetképek, a honvágý stb. E belső hidegségnek és szárazságnak megfelelő általában a nyelv és előadás alantjáró prózaisága is, mely csak elvétve árulja el, hogy versíró költő tollából származik. Verselésére sem fordított szerzőnk annyi gondot, mint tőle várható lett volna.

Érdemeül talán egyszerűségét, világosságát említhetjük s éreztetését helylyel-közzel a népies zamatnak. De hogy e mű a Szilágyi és Hajmási történetének eddig ismert költői földolgozását valamivel előbbre vitte volna, vagy hogy ezt magának, Jakab Ödön-

nek is jobb művei közé sorolhatnók, nem mondhatjuk. Hír szerint e művel az akadémiai gróf Nádasdy-díjra pályázott s ott némi részleges méltányra is talált: de hogy a jutalmat nem nyerte meg: a mű közelebbi megismerése után, azon valóban sem mi, sem maga a szerző nem csodálkozhatunk.

A 74 lapra terjedő csinosan kiállított füzetecskében a szöveg itt-ott Neogrády Antal nem igen sikerült apró rajzaival van díszítve.

—a—

Pro Finlandia 1899. (Les adresses internationales à S. M. l'Empereur-Grand-Duc Nicolas II.)

Finnország autonómiája azon «biztosító-levélen» alapszik, a melyet I. Sándor czár mint Finnország nagyfejedelme 1809 márczius 27-én Porvoóban írt alá. Ebben kinyilatkoztatja, hogy «az ország vallását és alaptörvényeit, a rendeknek alkotmányos kiváltságait és jogait megerősíti és biztosítja, megfogadván, hogy a nagyfejedelemség alkotmányát egész teljességében sértetlenül meg fogja tartani. Ugyanilyen biztosító-levelet adott ki trónralépésekor mindenik utódja, így a jelenleg uralkodó czár is 1894 november 6-án.

A finn alkotmány, a melyet az uralkodók nemcsak tiszteletben tartottak, hanem tovább is fejlesztettek, s a különállás, a melyet ennek alapján a finn nagyfejedelemség a nagy orosz birodalomban elfoglalt, nagy száka volt az orosz «nemzeti-orthodox»-párt szemében, és bizonyos hirlapok már másfél évtized óta egyre sűrűbben ismétlődő heves támadásokat intéztek ellene. A támadókat főképp négy olyan ügy foglalkoztatta, a mely Finnország és Oroszország közös érdekeit közvetlenül érinti; ezek: a pénzrendszer, a határ-vám, orosz alattvalóknak Finnországban való honosítása és a finn honvédelmi rendszernek az oroszhoz való viszonya.

Derült égből lecsapó villámként sújtotta a finneket az 1899. évi február 15-én kibocsátott czári manifestum, a mely annak az elismerése után, hogy «a finn nagyfejedelemségnek a belső közigazgatásra és törvényszerzésre nézve bizonyos intézményei vannak, a melyek az ország életviszonyainak megfelelnek», kimondja, hogy e «helyi törvényszerzési ügyeken» kívül a birodalom kormányzásánál más, Finnországot érintő törvényszerzési kérdések is támadnak, a melyeket — tekintettel az egész birodalom érdekeivel való szoros kapcsolatukra — nem lehet kizárólag a nagyfejedelemség intézményei szerint tárgyalni. Ennélfogva a czár jónak látta az

ilyen «birodalmi törvények» kidolgozására és közrebocsátására vonatkozó «határozott és megdönthetetlen szabályrendeletet adni, magának tartván fenn annak a megszabását, hogy mely ügyek tartoznak az általános «birodalmi törvényszerzés» hatáskörébe. Kiemeli továbbá, hogy Finnország fejlődésének biztosítékát Oroszországgal való legszorosabb egyesülésében látja.

A «szabályrendelet» nemcsak azon törvények szerzésére vonatkozik, a melyek az egész orosz birodalomnak szólnak (beleértve Finnországot is), hanem azokra is, a melyek csak a finn nagyfejedelemre terjednek ki, ha ezek egyetemes birodalmi érdekeket érintenek vagy az orosz törvényszerzéssel kapcsolatban vannak. Az ilyen törvényjavaslatokat csupán vélemény-adás végett terjesztik Finnország rendjei elé, azután az orosz államtanács veszi tárgyalás alá, Finnország főkormányzójának, a finn miniszter-államtitkárnak és az esetről-esetre meghívandó finn senatoroknak közreműködésével.

Ez a manifestum és szabályrendelet nagy rést ütött a finn alkotmányon, a mely szerint «alaptörvényt csak a czár és nagyfejedelem kezdeményezésére és az összes rendek beleegyezésével lehet szerezni, módosítani, kibocsátani vagy eltörölni». Azért a procurator, a senatus és a rendek egyhangúlag tiltakoztak ellene; azonban a senatus tiltakozására azt írta rá a czár, hogy «semmiféle intézkedésre nem ad okot». Hiába járt Sz.-Pétervárott az összes községekből összeállott ötszáztagú küldöttség is, mely a finn népnek több mint félmillió aláírással alájegyzett fölirotát akarta a czárnak átadni.

Leírhatatlan az a levertség, mely a kedélyeket elfogta. Mindenki érezte, hogy Finnország szabadságának, gazdasági jóllétének és művelődésének kezdik ásni a sírját. A mindjárt ezután tervbe vett hadügyi intézkedések, a melyeknek látnivaló czélzata az eloroszosítás, ezer meg ezer ember kivándorlását vonták magok után, úgy hogy különösen az ország északi részeiben egész községek teljesen lakatlanul maradtak.

Ezek az események, a melyek épen a hágai békeconferentia idejében történtek, a külföldön igen nagy föltűnést keltettek. Az egész világ sajtója meleg rokonszenvvel fordult a szegény finn nép felé, a melynek egyéniségét, a fölötte mostoha természeti viszonyok között is rendületlen kitartással kivívott gazdasági jólétét és műveltségbeli emelkedését halálos csapás fenyegeti.

A művelt Európa rokonszenvének a megnyilatkozása volt az

a mozgalom is, a melyet a finnek érdekében Eucken Rudolf jénai egyetemi tanár indított meg. Föliatok készültek Németországban, Ausztriában, Belgiumban, Angliában, Hollandiában, Magyarországon, Olaszországban, Norvégiában és Svédországban, mindenik az illető ország nyelvén, s ezeket ezernél többen írták alá, legnagyobb-részt a tudományos világ és az irodalom előkelőségei. Minket magyarokat e mozgalomhoz való csatlakozásra nem csupán az emberiesség és a műveltség érdeke ösztönzött, hanem még más valami is, a mit Beöthy Zsolt, a mi föliatunk írója oly szépen fejez ki, hogy «a testvér szava ez, kinek az idők távolában a finnel öröme és bánatra egy szive és egy szava volt».

A föliatokat hat-tagú nemzetközi küldöttség vitte Sz.-Pétervárra, de ez a küldöttség is hiába járt, mert nem bocsátották a czár színe elé. A küldöttség tagjai a föliatokat a hágai királyi könyvtárnak adták át megőrzés végett. E föliatok hasonmásait foglalja magában a *Pro Finlandia* című díszes kötet. Q.

Geschichte der Wiener Universität von 1848 bis 1898. Als Huldigungsfestschrift zum fünfzigjährigen Regierungsjubiläum seiner k. u. k. apostolischen Majestät des Kaisers Franz Josef I. Herausgegeben vom akademischen Senate der Wiener Universität. 1898. 6 frt.

Midőn Mária Terézia van Swieten tanácsára a nagyszombati csonka egyetemet kiegészítette s újjá alkotta, mintául a bécsi egyetem szolgált, úgyszintén a bécsi egyetemmel egyenlően szervezte a budapesti főiskolát Thun Leó gróf. Ilyen körülmények között a bécsi egyetem több mint 500 éves multja s jelene közéről érdekel bennünket is.

A császári jubiläum alkalmából megjelent könyv általános részét Zimmermann Róbert udvari tanácsos és nyugalmazott tanár írta, az egyes facultások történetét Neumann (theologia), Puschman (orvosi), Schrutka von Rechtenstamm (jogi), Schenkl és Tschermak (philosophiai) tanárok állították össze. Az általános rész tartalmát a következőkben ismertetjük: A Habsburg-ház által 1365-ben alapított bécsi egyetem mintájául a párisi főiskola szolgált, melynek már 1231 óta a mai napig főnnálló négy facultása volt. A középkor szelleméből folyt, hogy az egyetem a császár és a pápa főnhatósága alatt álló autonom testület volt, melyet a különböző nemzetiségek alkottak. Ezek előljárói: a procuratorok választották

a rector magnificust, a ki épen úgy lehetett tanuló, mint tanár. A párisi egyetemen a négy nemzetiséget a gallusok, normannok, picardok és angolok alkották, az 1348-ban a luxenburgi ház által alapított legrégebb német egyetemen a prágain a bajorok, szászok, csehek és lengyelek, míg a bécsi egyetemen az osztrákok, rajnaiak és magyarok, kik itt is mint önálló nemzet lépnek föl. A bécsi egyetem is, épen úgy, mint középkori társai valóságos államot alkotott az államban, s erős egyházi jelleget viselt magán. Miksa császár alatt első virágkorát élte, ki a világ minden tájékáról kiváló tudósokat és művészeket nyert meg a főiskola számára, s kinek uralkodása alatt a tanulók száma 7000-re emelkedett.

E fénykort csakhamar mély hanyatlás követte. A reformatio új szelleme, a törökök ostroma, a pestis epidemiák, a politikai viszályok megannyi tényező, melyek a magok módja szerint hozzájárultak ahhoz, hogy a bécsi egyetemet alapjában megingassák. E hanyatlás olyan mértékű volt, hogy a theologiai facultáson egy tanár tanított, s 1532-ben az összes facultásokra 12 hallgató jelentkezett. Ferdinánd személyes tapasztalásból ismerve az utrechti és löweni virágzó egyetemeket, s Erasmus von Rotterdammal, korának legnagyobb tudásával barátságban a bécsi főiskolát újjá alkotta. 1530-ban tanácskozást tartott, mikép lehetne az egyetem végföloszlását megakadályozni; tanulságos e középkori enquête tárgyalásainak eredménye. E szerint a hanyatlást négy tényező idézte volna elő: 1. kiváló tanerők hiánya; 2. az alapítványok czélszerűtlen kezelése; 3. a fegyelem meglazulása; 4. a bécsi püspökkel s nagypréposttal, valamint a városi tanácscsal való viszályok. E tanácskozás eredményein alapul az egyetem újjászervezése, melyet csak az 1554-ben kiadott nova reformatio fejezett be. Az egyetem most már mint állami intézmény szerepel, de széleskörű autonomiával, élén a consistorium áll, melynek tagjai a négy facultás dékánjai, mint a tanárok képviselői, s a négy procurator mint a tanulók képviselői. Az elnökségben a rector a cancellárral (az egyház képviselője) s a superintendenssel (az államhatalom képviselője) osztozott, de az elsőség őt illette meg. A superintendensnek a tanácsban még votum decisivuma sem volt s mégis csakhamar az egyetem vezetője s kormányzója lett.

Ez időből származik a stipendiatu tanerőknek megkülönböztetése, kik a mai rendes tanároknak felelnek meg. A fizetések igen csekélyek lehettek, mert Ferdinand von Rotterdammnak is csak 300 frtot ajánlott föl. A személyi kiadásokra fordítható összeg a

XVI. században 4000 frt volt, melyből évenként néhány száz forintot félretettek, hogy így lehetséges legyen «külföldi tudományos celebritások meghívása».

A világi facultások csakhamar háttérbe szorították a theologiai, melynek Ferdinánd a jezsuiták meghívásával óhajtott új erőt adni. Ezzel a lépéssel a reactio nyert tért s hosszas viszályok keletkeztek, melyek a jezsuita-rend győzelmével s az egyetem többi facultásaira is kiterjedő uralmával végződtek. E korszak egészen Mária Terézia trónralépéseig tart. A nagy királynő a jogi facultás reorganizálását a göttingai egyetem mintájára eszközölte, míg az orvosi kart van Swieten, Boerhave tanítványa teremtette újjá; a bölcsészeti és hittani facultás a jezsuita rendnek 1773-ban bekövetkezett eltörlése által szabadult föl e rend uralma alól. De csakhamar az államhatalom burokratikus gyámkodása bénította meg az egyetem fejlődését. A reformkorszak kezdetén összesereglett tudósok helyére nem léptek újak, a kötelező tankönyvek elévültek, a főiskola hivatalnokképző intézet lett. Ez állapot 1848-ig tartott, a midőn Sommaruga a tanítás és tanulás szabadságának elvét proclamálta. Gróf Thun Leo a reformot már előkészítve találta s 1849 szeptember 30-án életbe léptette azon szervezetet, mely lényegében ma is fennáll. A szervezeti törvényt nyomon követte a tanulmányi rend szabályozása, úgyszintén a fegyelmi szabályzat, mely kizárólagosan akadémiai jelleget nyert, a leczképezrendszer életbe lépett. Ez új korszak azonban heves küzdelemmel kezdődött, mely a tanárok s az úgynevezett doctor-collegiumok között negyedszázadig tartott s mely az előbbieknél győzelmével végződött. Az ellentét az egyetem 500 éves jubilauma alkalmával olyan élesen kitűnt, hogy 1873-ik évben a doctor-collegiumok végleg elveszítették befolyásukat a facultások ügyeire.

Az egyetem 1884-ben új hajlékba költözött, mely három millióba került, míg a Mária Terézia által emelt s Voltaire által is dícsőített épületre csak 320,000 frtot költöztek. Az egyetem rendes hallgatóinak száma meghaladja az 5000-et, a rendkívüliekkel együtt pedig a 7000-et, tehát a hallgatóság számarányát tekintve, elérte a Miksa császár korát. Az egyetem egyik legújabb alkotása az University extension, mely Gautsch ministersége alatt gyors fejlődést ért. A bécsi főiskola ez újabb emelkedése azonban nem tévesztheti meg a tárgyilagosan szemlélő ítéletét. Újból ismétlődik a folyamat, mely e század elején lefolyt: a világ minden tájékáról összesereglett tudósok kihálnak s helyüket nem tudják vagy nem akarják kellően be-

tölteni. A politikai élet zavaraihoz, culturalis hanyatlás társul, ez a legalkalmasabb időpont, hogy egyetemeink fejlesztése által suprematiára törekedjünk. A művelődés a legbiztosabb alapozás a sokat emlegetett politikai súlypont elhelyezésére! *Grósz Emil.*

Geschichte des deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches von Ludwig Salomon. — Erster Band. Das 16., 17. und 18. Jahrhundert. — 1900. Oldenburg und Leipzig. Schulzesche Hof-Buchhandlung und Hof-Buchdruckerei. — Ára 3 Mk. 8-r., 258 l.

A német időszaki sajtóval való foglalkozás kétségtelenül a legérdekesebb és talán nem is a leghálátlanabb studiumok közé tartozik. Több mint egy félszázaddal ezelőtt Prutz Róbert, a neves irodalomtörténetíró, nagy lelkesedéssel hozzá látott történetének megírásához, a tervezett két kötetnek azonban csak elseje látott napvilágot; mély történeti belátása és nagy tudományossága mellett is előmunkálatoknak úgyszólván teljes hiánya miatt a munka felében visszarettent a földolgozandó anyag rengeteg voltától.

Azóta sem sok történt ezen a téren, de megjelent néhány derék tanulmány Grashofftól, Stievétől, Opeltől, Zenkertől stb., melyek különösen a journalismus kezdetére egész új világot vetnek. Ezeknek a dolgozatoknak eredményeit foglalja össze és tárgyalja szerves kapcsolatban Salomon Lajos fönt említett művében. A német időszaki sajtót ez I. kötetben a XVI. századtól a XIX. század elejéig ismerteti, a II. kötetben tisztán a XIX. század ujságirodalmával — értvén alatta egyáltalán a periodikus irodalmat — szándékozik foglalkozni a hetvenes évek elejéig, a német birodalom újraalapításáig.

Salomon könyve a német íróknál meglehetősen szokatlan csinnal és könnyedséggel van megírva; szélesebb körökben való elterjedésre számítva, mint maga mondja az előszóban, «olvasható könyvet» akart írni, és ezt vonzó, szellemes előadásával, a tárgyalandó anyag világos és áttekinthető csoportosításával el is érte. Ez mindenesetre dicséretre méltó czél, csak kár, hogy ily módon a tudomány rendszerint többet vesz, mint a mennyit a nagy közönség nyer. Ettől a hibától Salomon könyve sem egészen ment. Csak félig ismert, jó részben még vad tájakon vezetve szíves olvasóját, el-elkerüli a töretlenebb ösvényeket, melyeken eredeti megfigyelé-

sekre is bőséges alkalma nyílnék, s olvasója kényelme kedvéért járhatóbb utakon halad, melyeknek leírásával sem előre nem viszi, sem pontosabbá nem teszi a kutatás e vidékének ismeretét. Korához és az előmunkálatokhoz képest alaposság és a láthatár terjedelmessége tekintetében bizonyára nem vetekedhetik Prutz Róbert említett nagyszabású és a maga idejében ezen a téren kimerítő művével.

Véleményem szerint azonban így is megérdemli magyar folyóiratban a bővebb és behatóbb ismertetést, mert a tárgy, melylyel foglalkozik, legalább egyik részében ránk épen olyan érdekes és jelentős, mint a németekre nézve. A német hirlapirodalom immár évszázadok óta hű kifejezője a német nép közvéleményének, ebben pedig folyton erős világítással tükröződik a mi történelmünk is, különösen azon keserves, de dicsőséges élet-halálharcz folyamán, melyet a magyarság el-ellankadó erővel, de kiolthatatlan lelkesedéssel egész Európa bámuló figyelme közepett a keresztyénség érdekében századokon keresztül a török ellen folytatott. A német időszaki sajtó legelső nyilvánulásaitól egészen a XVIII. századig a magyar tudományosságtól a magyar történelem szempontjából mindenesetre egész terjedelmében átkutatandó és földolgozandó; ennek a feladatnak megoldásában pedig így is kiváló szolgálatot tehet Salomon műve, áttekintő, bár nem eléggé részletező összefoglalásával irányt adva, az idevonatkozó irodalom egybeállításával pedig forrásokot nyitva a bűvárokodásnak.

Salomon a német időszaki sajtó fejlődésében a XIX. század elejéig három korszakot különböztet meg. Az elsőbe a német ujság-irodalom gyermekévei esnek, melyek sokáig, egy századnál tovább a reformatio kezdetétől a harminczéves háborúig elhúzódnak. Hosszú idő, de ilyen hatalmas organumnál bizonyára nem föltűnő.

A hirlapirodalom keletkezésének szerzőnk szerint legfőbb oka, szülőanyja azon világtörténelmi eszmeáramlat, melyet a reformatio keltett. Véleményem szerint azonban helyesebben a szellemek azon nagy mozgalmához volna köthető, mely a reformatiót is előkészítve megelőzte és már a XV. században hatalmasan nyilvánult. Tényleg a német journalismus első nyomai már a XV. század végén sűrűn észlelhetők. A legkülönbözőbb címekkel először levéalakban léptek föl az ujságok, melyeket a fejlődő postaintézmény segítségével kéziratban terjesztettek. Egyik fő, talán épen legfőbb tárgyuk a magyar-török hadviselés volt, melyet a nyugati közvélemény szinte páratlan érdeklődéssel, szíve-lelke csodálatával

kisért. Az «új hírek» centrumai kezdetben főként Augsburg, s itt különösen a Fuggerek irodái, továbbá Nürnberg, Wittenberg, később majnai Frankfurt voltak, a magyar-török eseményekre nézve pedig legkivált Bécs és Boroszló. A kor hatalmasai hamar fölismerték a keletkező intézmény nagy jelentőségét. Államférfiak és hadvezérek állottak munkásai közé a magok elveinek és fölfogásának terjesztésére, s Melancthon például korának egyik legbuzgóbb hirlapírója volt, kinek lapjait III. Keresztély dán király, Albert porosz herczeg, János Frigyes szász választó stb. olvasták. 1550 október 5-éről egyebek közt Magyarországról a következő tudósítást küldi a dán királynak: «Von Hungarn. — In Hungarn ist Fried, ohne dasz in Siebenbürgen der Münch und Paterwitz eine Unruh angefangen von wegen der tutela, und ist der Münch zum König Ferdinando gezogen; dagegen schreibt man, Paterwitz hab Hülff von den Türken.»

Ebben az első korszakban az írott ujságok mennyiségre nézve messze fölülmulják a nyomtatott hirlapokat, melyek csak a XVI. vége felé léptek föl tömegesebben. De azért még így is rengeteg számban maradtak ránk és Salomon az írott levelekkel szemben kétségtelenül nem eléggé méltatja hatásukat és fontosságukat, a mint egyáltalán nem eléggé emeli ki a könyvnyomtatás elsőrangú szerepét, melyet az ujságirodalom fejlődésében és megizmosodásában játszott. Másrészt pedig Kertbeny K. könyvészete alapján túlságos jelentőségét tulajdonít Manlius János, magyar könyvnyomtató vándor nyomdájának, melyből mindössze is csak egy pár német nyelvű *új hirt* ismerünk. Időszaki jellegök nem volt sem az írott, sem a nyomtatott ujságlapoknak. A szó szoros értelmében vett periodikus sajtó bölesője, mint Stieve F. kimutatta, Köln városa, hol a XVI. század nyolczvanas éveiben Aitzing Mihály adott ki első ízben *Relatio Historica* czímen félékenkint megjelenő vaskos hirlapokat. Aitzing példája természetesen csakhamar követőkre talált nemcsak Kölnben, hanem majnai Frankfurtnban is, hol különösen Lautenbach Konrád *Historicae Relationis Complementuma* nagy tekintélyre és általános népszerűsége tett szert, úgy, hogy egészen a jelen század elejéig fönnállhatott.

A következő korszakban — a harminczéves háborútól Nagy Frigyes idejéig — az írott levelek teljesen háttérbe szorulnak és helyöket egészen a nyomtatott ujságok foglalják el, melyek ezrével és ezrével kerültek ki évenkint a német nyomtató műhelyekből. Mellettök pedig a periodikus hirlapok is mindig nagyobb és nagyobb lendületet vettek. Már nemcsak félékenkint jelentek meg, hanem

már hetenkint egyszer, aztán kétszer-háromszor, sőt később a vasárnap kivételével minden nap. Szerkesztőik részben könyvnyomtatók és könyvkereskedők voltak, részben pedig postamesterek, kikhez hivataluknál fogva leghamarább jutottak el az új hírek. Minden jelentősebb lapnak természetesen Európa fontosabb helyein levelezői voltak; a magyar eseményekről többnyire Bécsből, Prágából, sőt Pozsonyból is vették közvetlen értesüléseiket. A tudósítók nevei, kik gyakran igen tekintélyes állású férfiak voltak, rendszerint titokban maradtak, de voltak olyanok is, kik hivatásszerűen foglalkoztak politikai levelezéssel, és például Hainhofer Fülöp, kinek a harminczéves háború zavaraiban a hadakozó fővezérek érzékenységé miatt sokat kellett szenvednie, jól felszerelt tudósító irodát vezetett Augsburgban.

A legelső német heti lapot Carolus János alapította Strassburgban a XVII. század első évtizedében. A strassburgi ujságirodalomnál azonban sokkal jelentékenyebb volt majnai Frankfurt journalismusa, hol Emmel Egenolf könyvkiadó és Birghden János postamester elkeseredett pöre az ujság-privilegiumért különösen érdekes. A bécsi lapok legfőljebb magyar szempontból érdemelnek nagyobb figyelmet, egyébiránt meglehetősen jelentéktelenek, egyrészt azért, mert Ausztria posta-viszonyai igen rendezetlenek voltak, de főként, mert a jezsuitáktól gyakorolt censura, mely különben ebben az időben már az egész birodalomban be volt vezetve, ólomsúlyyal nehezedett az örökös tartományok egész szellemi életére. Egyike a legtekintélyesebb ujságoknak volt a Ritsch Timotheustól Lipcsében 1660-ban alapított *Neu einlaufende Nachricht von Kriegs- und Welthändeln* című napilap. Még meglévő aktákból, melyek az ujság megadóztatása ügyében jöttek létre, tudjuk, hogy 1665 körül 204 példányban kelt el, melyekből 21 Lipcsére esett; a papir- és nyomtatási költségek 379 tallérra és négy jó garasra rúgtak, a tudósításokért járó díjak pedig kerek 300 tallérra; a lap évi előfizetési ára 10 tallér volt, 27 ingyen példányt kellett az udvar stb. számára szállítani. A kölni ujságokról ebben a korszakban csak keveset tudunk; érdekes például, hogy Dudley Carleton hágai angol követ kölni lapból értesült először a Bethlen Gábor és a császár közt 1620-ban létrejött béke (talán fegyverszünet!) föltételeiről. Mindezek az ujságlevelek, heti és napilapok azonban tartalmilag még igen alacsony színvonalon állnak; száraz tudósításoknál, melyekből pártállásuk a censura kegyetlen szigora miatt csak itt-ott csillan át az ujdonságok sivár tömegén, alig hoznak egyebet.

De így is rendkívüli befolyásuk volt kortársaikra a legszélesebb rétegekben, és egy szorgalmas olvasójuk, ki magasztalásukra egy egész könyvecskét összeírt, nagy határozottsággal kijelenti: «Will aber wer klug seyn und werden, wo er anders in der Stats-, Handels- und bürgerl. Gesellschaft leben will, so musz er die Zeitungen wissen, er musz sie stets lesen, erwägen, merken, und einen Verstand haben, wie er mit denenselben umgehen soll. Und ich bezeuge hiermit vor Gott und der Welt, dasz, wer die Zeitungen nicht weysz (wann er anders ein Politicus seyn will) nicht geschickt sey, noch geschickt werden könne, sich in Welt- und Stats-Sachen einzulassen.»

Könyvének harmadik részében szerzőnk Nagy Frigyes korának időszaki sajtóját ismerteti a XIX. század elejéig. A fölvilágosodott XVIII. században a népszerűen tudományos folyóiratok alig sejtett mértékben szinte a politikai újságirodalom rovására hihetetlenül fölvirultak. A magyar történelem szempontjából azért ez a korszak távolról sem olyan érdekes, mint a két előbbi.

Még a XVII. század végén a francia *Journal des Scavans* példájára Mencken Ottó, lipesei egyetemi tanár megalapította a latin nyelvű *Acta Eruditorumot*. Bár egy századig állott fenn, hatásban semmiképen sem mérkőzhetett Thomasius Keresztélynek szellemesen, merészen, a kort mozgató kérdésekbe belenyúló, a mellett német nyelven írt folyóirataival. Az utóbbiak mintegy előfutárjai voltak a XVIII. század első évtizedeiben oly sűrűn föllépő *moralis hetilapok*nak, melyek nagy elvi küzdelmeknek lettek színhelyeivé és roppant befolyással voltak a német szellemi élet fejlődésére. Távolról sem ilyen mértékben, de azért megszorodott a politikai napilapok száma is, és a nagy német újságok jó része ebben a században született. Életök azonban inkább tengődés volt, mint sem fejlődés, mert a censura megfosztotta őket a szabadságtól, mely egyedül képes az egész nemzetre nézve fontos intézményeket fölvirágoztatni. Nagy Frigyes ugyan kijelentette, hogy «a gazettákat, hogy érdesek legyenek, nem szabad feszélyezni», de azért ő maga is folyton feszélyezte, néha szigorúan, néha mulatságosan, a mint célja kívánta, melynek szolgálatában maga is sokszor irogatott újságokba. A censura kéréllhetlensége miatt azután újra tömegesen jelentkeztek az írott újságlevelek, különösen olyan helyeken, mint Bécsben, a hol a vaskalaposság minden képzelhető fölülmult.

Épen azért a kor jobbjai és legjobbjai a politika teréről a

szépirodalom mezejére menekültek, a hol teljes szabadságot élvezve a világ csudájára halhatatlant, részben utólérhetlent teremtettek. A szépirodalmi-kritikai folyóiratok tartalmában, számban is szinte páratlan magaslatra emelkedtek, hasábjaikon olyan férfiak szólaltak meg, mint Nicolai, Kant, Klopstock, Wieland, Lessing, Goethe, Schiller, a két Schlegel stb.

A század utolsó évtizedeiben a politikai journalismus is újabb kísérletet tett, hogy kifejezést adjon azoknak a hatalmas, szabadelvű eszméknek, melyektől a francia irodalom révén majd minden európai nép megmámorosodott; de Schubert, Weckherlin L., Schlózer és mások szomorú sorsa a bátrabb, szókimondóbb írókat is megrémítette. A lavina azonban, a szabadság fürgetege immár megindult, hogy minden betegest, korhadót elsöpörjön és útját egyengesse a fejlődésre képes eszméknek a virulásra, a hódításra. A XIX. század hírlapirodalmának története a nagy, szabad eszmék fejlődésének története, azért kíváncsi érdeklődéssel várjuk, nem magyar, hanem általános történelmi szempontból, Salomon L. művének II. kötetét, mely ugyanazon élvezetes formában bizonyára behatóbban foglalkozik majd tárgyával. Az I. kötetnek kelleténél rövidebbre fogott, itt-ott hézagos, sok fontos mozzanatot csak érintő előadása szinte érezteti azt a türelmetlen sietséget, melylyel szerzőnk annyi sivár jelenség után századunk szabad, üdítő levegője után vágyódik. Előbbi irodalmi működéséből ítélve, úgylátszik, otthonosabb is e kor irodalmi és politikai történetében.

Bleyer Jakab.

Nyílt levél a Szerkesztőhöz.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr! A *Budapesti Szemle* februári füzetében egy névtelen bíráló, két Kantról szóló német munkát ismertetvén, alkalmoszerűnek véli, hogy én velem is foglalkozzék, Kantról szóló munkámmal és egyebekkel, nem érdemileg ugyan, de vádakát hangoztatván, melyeket a *Szemlére* és olvasóira való tekintettel, ez egyszer nem akarok megjegyzés nélkül hagyni. A névtelen azt állítja, hogy a ki Kantról szóló művem «forrásait szeretné ismerni, esetleg ellenőrizni, az kénytelen magához a szerzőhöz folyamodni, mert ennek titkát ő magának tartotta fenn». Csinos kis vád, illetőleg burkolt gyanúsítás, de gyanúsítónak nemcsak neve elhallgatásával, hanem legalább színleges tájékozottsággal is óvatosságot

illik tanusítania. Legalább megnézte volna a névtelen azt a munkát, melynek második kötetét oly nyugtalanul várja. Az életrajz után külön fejezetben nemcsak említtem, hanem tárgyalom is forrásaimat a 154. laptól a 158. lapig. A negyedik fejezet első szakaszához tartozó források föl vannak sorolva a 174. lapon; a második szakaszhoz tartozók a 187. lapon; a harmadik szakaszhoz tartozók a 194. lapon. A ki a többi részeknél egyéb forrásokat keres, mint a melyeket említettem, az vagy nem olvasta ezeket a részeket, vagy olvasta ugyan, de meg nem értette. Különben jeles szakember lehet az, a ki, hogy valakit ellenőrizzen, az illetőnek vallomásaira szorúl. — Igaz, hogy Kantom második kötete nem jelent meg, és ez az egyetlen igazság, melyet e megjegyzésekben találtam, de meg fog jelenni és akkor majd elmondom a késés okait is. — Az előbbihez hasonló ráfogás az, hogy Kun Sámuel Diderot-jához ígértem bevezetést és nem írtam meg. Ellenkezőleg, ha ellenőröm ismét bele-nézett volna a könyvbe, ott a tartalomjegyzékben azt a megjegy-zést találta volna, hogy Diderot életrajza meg lesz a második kötet-ben, mely nem sokára meg fog jelenni. Igaz tisztelettel

Alexander Bernát.

Új magyar könyvek.

Kisfaludy Károly összes művei. Életrajzzal bevezette Horváth Cyrill dr. 2. köt. Buda-Pest, M. könyvkiadó int. 1899. (8-r. 668, IV, 674, II l.) 3 frt.

Korányi Frigyes ifj. Hajnalhasadás. Társadalmi színmű 3 felv. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 99 l.) 1 frt.

Lengyel József. Giordano Bruno. Drámai költemény 5 felv. Szatmár, 1899. Reizer János. (8-r. 82 l.) 70 kr.

Litschauer Lajos. Mélyfúrás. Különös tekintettel Magyaror-szág bányászati viszonyaira. Selmezbánya, 1899. Joerges A. özv. és fia. (8-r. VII, 169 l.) 1 frt 50 kr.

Lovász János. Alföldi képek. Kiadja a «Csokonay-kör.» Buda-Pest, 1899. Ifj. Nagel O. (8-r. 170 l.) 1 frt 20 kr.

Marczali Henrik. Nagy Képes Világtörténet. Kulturhistóriai képekkel, arcképekkel, mellékletekkel és térképekkel. Az ó-kor. III. kötet: A rómaiak története. A legújabb kutatások nyomán írta Ger-réb József. Buda-Pest, 1899. Révai testv. (8-r. XX, 680 l.) 6 frt.

Meliórisz Béla dr. A heraldika köréből. Függetlenül sárosmegyei nemes családok címere. Buda-Pest, 1899. Eggenberger. (8-r. 75 l.) 50 kr.

Mihalkovics Géza dr. Az ember és a gerinces állatok fejlődéstana. I. rész. I. kötet. Buda-Pest, 1899. Eggenberger. (8-r. VIII, 416 l.) 3 frt 50 kr.

Pasteiner Gyula. Római világ. Emlékkönyv a magyar tanárok olaszországi tanulmány-úttjáról. Csengeri János és Geréb József közreműködésével. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 345 l.) 3 frt.

Pauer Imre dr. A lélektan alapvonalai. Vezérfonalul egyetemi előadásaihoz és tanárjelöltek számára. 4. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. IV, 202 l.) 1 frt 30 kr.

Pekry Károly. Századok útján. Álmod. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 249 l.) 1 frt 50 kr.

Petőfi Sándor összes költeményei. Hazai művészek új rajzaival és a költő arczképével, I. köt. Elbeszélő költemények. II. köt. kisebb költemények. Buda-Pest, Athenæum. (4-r. 323, 321 l.) 36 frt.

Radzievics Mária. Anima Vilis. (A nyomorult.) Regény. (Legjobb könyvek. III. évf. 16. sz.) Buda-Pest, 1899. Légrády t. (8-r. 164 l.) 50 kr.

Rameau Jean. Nina kisasszony. Francia regény. Ford. Nyiri Klára. I. II. köt. (Egyetemes regénytár. XV. évf. 6—7. köt.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 180, 155 l.) Egy kötet 50 kr.

Reviczky Gyula összes költeményei. Rendezte Koroda Pál. 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 376 l.) 1 frt 50 kr.

Schlauch Lőrincz dr. beszédei és dolgozatai. 2. kiadás. 1—4. köt. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. VIII, 485; VIII, 476; VIII, 502; VIII, 508 l.) 8 frt.

Sudermann Hermann. A homályban. Elbeszélések. Ford. Hann Peppi. (Athenæum olvasótára. VIII. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 170 l.) 50 kr.

Szász Hugó dr. A német birodalmi polgári törvénykönyv. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. XII, 623, VIII l.) 3 frt.

Szécsi Zsigmond. Az erdőhasználatlan kézikönyve. Az országos erdészeti egyesület Deák Ferencz alapítványából 100 arannyal jutalmazott munka. 2. átdolg. és bőv. kiadás. Selmeczbánya, 1899. Joerges A. özv. és fia. (8-r. 754 l.) 6 frt 40 kr.

